VALUCH TIBOR

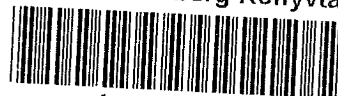
Magyar hétköznapok

Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig

A kézirat a Nemzeti Kulturális Alap
Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kuratóriumának
alkotói támogatásával készült

A könyv megjelenéséhez támogatást nyújtott
a Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadási Kollégiuma

A kötet megjelenését a

Politikatörténeti Intézet
és a

Politikatörténeti Alapítvány
támogatta

ISBN 978-963-338-306-3

Első kiadás, 2013

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft.

www.napvilagkiado.eu

Printed in Hungary

Tartalom

Bevezetés

Magyarországon a 20. században,[1] különösen annak második felében többször ment végbe rendszerváltás, s a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások alapvető módon befolyásolták az emberek mindennapi életét. Ha csak a háborús éveket vagy a két legnagyobb átmenetet, a szocialista rendszert megteremtő kommunista hatalomátvételt az 1940–1950-es évek fordulóján, majd az 1980-as évek végétől lezajló demokratikus átmenetet és a piacgazdasági viszonyokhoz történő visszatérést emelem ki, nyilvánvaló a változások jelentősége és súlya. A magyar társadalomban/történelemben az európai változásokkal összhangban olyan civilizációs/modernizációs folyamatok is végbementek a tárgyalt korszakban, amelyek nem pusztán technikai, hanem társadalmi és mentalitásbeli átalakulásokat is eredményeztek. Ebben a munkában ezt az igen összetett átalakulási folyamatot is megpróbálom nyomon követni, elemezni és értelmezni egyfajta sajátos alulnézetből, a különböző társadalmi helyzetű emberek mindennapi életének történeti, szociológiai, antropológiai, néprajzi, statisztikai szempontokat egyaránt alkalmazó feldolgozása révén.

A társadalomtudományokban, a magyar társadalomtörténeti és szociológiai kutatásokban a hétköznapi élet jelenségei, formáinak történeti változásai a szükségesnél és a lehetségesnél is kisebb figyelmet kaptak az elmúlt évtizedekben, annak ellenére, hogy a család és a háztartás, valamint a hétköznapi tevékenységek történeti változása mikro- és makroszinten egyaránt meghatározó módon befolyásolja a társadalmi folyamatokat. Sem a múlt, sem pedig a jelen értelmezése nem képzelhető el annak ismerete nélkül, miként élik, szervezik, tervezik és gondolják az emberek az életüket. Mit jelent a mindennapi létfenntartás, milyenek ennek tárgyi-társadalmi feltételei, milyen tárgyakat használnak az emberek mindennapi tevékenységük során, és mindezek hogyan változtak?

A harmincas évek felemás polgárosodásának kiteljesedését a kommunista hatalomátvétel tette lehetetlenné. Ezt követően az életmód, a fogyasztási minták, a társas érintkezési és viselkedési normák a proletarizálódás, a vagyonvesztés és a lefelé irányuló nivellálódás miatt „negatív módon" homogenizálódtak, majd a megváltozott körülmények között a hatvanas évek végétől a „kvázi fogyasztói társadalom" normáinak megfelelően az életmódbeli különbségek újratermelődése a korábbinál magasabb átlagos szinten kezdődött meg, s a kü-

[1] A korszak történeti összefoglalását lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.

lönbségek a rendszerváltozás után, a piacivá váló viszonyok között tovább növekedtek.

Fontos, hogy a sorozatos változások közepette miben figyelhető meg kontinuitás, és hol volt annál erősebb a diszkontinuitás. Választ keresek arra a kérdésre is, hogy a 20. század közepén megszakadó polgárosodási folyamat milyen következményekkel járt a hétköznapi életben, hogyan alkalmazkodtak a különböző társadalmi csoportok tagjai a megváltozott viszonyokhoz, miként kezdődött meg és bontakozott ki a(z újra)polgárosodás a rendszerváltást követő évtizedekben.

A vizsgált korszakon belül az 1960-as évek vége és az 1970-es évek első fele sok szempontból fordulópontot jelent, hiszen ekkor bontakozott ki az a civilizációs, infrastrukturális fordulat, aminek meghatározó eleme volt a modern tömegkommunikáció kibontakozása, a motorizáció térhódítása, valamint a lakáskomfort szintjének emelkedése. Emellett az elektromosság mind szélesebb körű használata a mindennapi életben alapvetően és széles körben megváltoztatta az életminőséget. A másik nagy fordulat az ezredforduló időszakában az infokommunikációs kultúra átalakulásához és általános elterjedéséhez kapcsolható, aminek társadalmi, életmódbeli hatásai szintén igen sokrétűek. Mindezeket, az itt csak jelzésszerűen megfogalmazott kérdéseket, a kapcsolódó elméleti problémákat, értelmezéseket könyvem első fejezetében részletesebben elemzem.

Munkámban a nagyobb témákat fogyasztás- és életmód-történeti megközelítésben párhuzamosan vizsgáltam, ennek következtében esetenként nehéz volt – s talán nem is mindig sikerült – szétválasztani az egyes témaköröket. A vizsgált jelenségek természeténél fogva az elemzés nem köthető napra pontosan időhatárokhoz, hiszen a mindennapi élet változásai egymásból következő és egymásra építkező folyamatok.

A fogyasztás a mindennapi élet központi eleme, meghatározó szerepe van az anyagi igények kielégítésében. Az a mód, ahogyan az egyes ember vagy társadalom fogyaszt, megmutatja többek között, hogy miként értelmezi a kultúrát, milyen társadalmi adottságok, lehetőségek érhetők el számára. A fogyasztási szokásokban rendszerint közvetlen és kézzelfogható kapcsolat van a fogyasztás és az egyéni identitás megteremtése között. Thorstein Veblen *A dologtalan osztály elmélete* című, klasszikussá vált könyvében úgy vélte, hogy a fogyasztás szintje, a presztízsértékűnek tartott tárgyak birtoklása alkalmas a társadalmi státusz kifejezésére. Az árucikkek nem pusztán igényeket és vágyakat elégítenek ki, de az egyén jelentőségét is közvetítik a külvilág felé. Így a fogyasztás jelek és szimbólumok összessége is, amelyek egyaránt kötődnek az adott kultúrához, társadalomhoz, gazdasághoz. Ez a fajta „látványos fogyasztás" a hatvanas évek végétől Magyarországon is fokozatosan előtérbe került, s ezzel párhuzamosan megerősödött a rivalizálás, élénkült és tartós maradt a fogyasztási verseny. Mindez arra is hivatott volt, hogy az új társadalmi szintre, helyzetbe kerülők viszonylag széles csoportjai megerősíthették pozíciójukat és társadalmi tudatukat.

A tárgykörben egy évtizede folytatott kutatásaimat lezáró és összegző munkámban a második világháborút követő, hosszú fél évszázad hétköznapjainak

jellegzetességeit, változásait szeretném bemutatni, szakítva a hagyományos, eseménytörténeti periodizációval. Felvetődik a kérdés: a politikatörténeti szempontból élesen különböző korszakok között mi teremt kapcsolatot, illetve miért indokolt a harmincas–negyvenes évek fordulójától indítani a jelenkori életmód-történeti összefoglalást? Az egyik lehetséges válasz erre a kérdésre annak a napjainkat is alakító modernizációs trendnek a kirajzolódása, aminek kezdetei a harmincas évekre tehetők, s ami az elektrifikáció, a közlekedés, a kommunikáció és a lakásviszonyok átalakulása révén jelentős életminőség-változást okozott. A másik fontos tényező az adaptivitás és kreativitás, amelyeknek segítségével a magyar társadalom egyes csoportjai a különböző korszakokban kezelték a politika és a modernizáció okozta változásokat. A harmadik tényező pedig, ami indokolttá teszi e hosszú korszak kijelölését, nem más, mint az, hogy az életminőség változását ugyan az egyes politikai rendszerek és események különbözőképpen befolyásolták, s az életmódban, életvitelben, az élet szervezésében a politikai feltételek szabta kényszerek időnként jelentős változásokat okoztak, alapvetően mégis a társadalmi szokások, hagyományok, elvárások, értékrendek, valamint az emberi kreativitás szabták meg az újítások kialakulásának és elfogadásának rendjét, az életminőség átalakulásának trendjeit. Ezekben pedig a hosszú távú hatások érvényesültek.

Komoly problémát jelentett a könyv szerkezetének a kialakítása, a tematikus és kronologikus szerkesztési elvek összehangolása. A kínálkozó lehetőségek közül végül azt választottam, hogy az egyes tematikai egységek – fogyasztás, szokások, folyamatok – elemzését a hosszú távú trendek vizsgálatának keretei közé illesztem, így próbálván mérsékelni a tematikus ismétlődések lehetőségét. Azt, hogy ez a törekvés mennyire lett sikeres, az olvasók nyilvánvalóan eldöntik majd. Az elérhető információk felhasználásának, szintetizálásának minőségéért magától értetődően e sorok íróját terheli minden felelősség.

Köszönettel tartozom mindazon intézményeknek – az 1956-os Intézetnek, az ELTE Társadalomtudományi Kar Történeti Szociológiai Tanszékének, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének, valamint a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének –, amelyek e könyv és előzményei megírása során az elmúlt évtizedben szellemi otthont biztosítottak számomra. Köszönöm Bácskai Verának, Örkény Antalnak és Kovách Imrének azokat az alapos bírálatokat, amelyeket e könyv alapjául szolgáló akadémiai doktori értekezésem kapcsán fogalmaztak meg. Rajtuk kívül mindazokat köszönet illeti, akik észrevételeikkel, kritikájukkal segítették e kézirat végső formába öntését. A levéltári adatgyűjtésben Cseh Zita, Csóti Csaba, Galambos Sándor, Héjja Julianna, Majtényi György, Rozs András, Rőczei Lívia, Szatucsek Zoltán, Szécsényi Mihály, Tóth Anita, Úri Sándorné és sokan mások nyújtottak nélkülözhetetlen segítséget munkámhoz. A kutatásokat és a kézirat elkészítését, kiadását a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program, az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok, a Nemzeti Kulturális Alap és a Nemzeti Kiválóság Program Szentágothai János Tapasztalt Kutatói Ösztöndíj Program által nyújtott támogatások, ösztöndíjak tették lehetővé, amiért ezúton is köszönetet mondok. A kutatás során létrehozott, s részben e kötetben is felhasznált fényképgyűjtemény összeállításában a Magyar Nemzeti Múzeum

Történeti Fényképtárának munkatársai – Kiscsatári Mariann, Bodnár Kata –, valamint Simonovics Ildikó és az általa vezetett Street Fashion Budapest Program volt a segítségemre.

Nem készülhetett volna el ez a könyv a Napvilág Kiadó vezetőjének, Schneider Mártának és munkatársainak, valamint Németh Zsófiának, a kötet szerkesztőjének igen alapos, pontos és lelkiismeretes munkája nélkül, amiért végtelenül hálás vagyok. Végül, de nem utolsósorban köszönöm családom tagjainak a türelmet és a támogatást, amivel munkámat és e könyv megírását segítették.

Debrecen, 2013. november hava

Valuch Tibor

I. Közelítések

A nemzetközi és hazai szakirodalom rövid áttekintése

A társadalomtörténet és ezen belül a hétköznapi élet történetének kutatása a nemzetközi történettudományban viszonylag hosszú múltra tekint vissza és – némiképp ellentétben a hazai helyzettel – a kiemelt jelentőségű kérdéskörök közé tartozik. Ezen a téren is sok szempontból a francia Annales-iskola történészei játszottak kezdeményező szerepet, majd a kérdést középpontba állító, többféle szemléletmódot és elemzési módszertant alkalmazó történeti irányzat megszerveződésére lényegében az 1970–1980-as években került sor. Fernand Braudel mellett talán elegendő Alan Macfarlane, Natalie Zemon Davis, Carlo Ginzburg, Philippe Ariès, Michel Foucault, Alf Lüdtke, Hans Medick munkásságára[2] utalni.

E szemlélet jegyében olyan történeti munkák sorozata látott napvilágot az elmúlt évtizedekben, amelyekben politikáról, csatákról, politikusokról, uralkodókról, tárgyalásokról és egyezményekről nem esett szó, a vizsgálat tárgyát az egyes korok embereinek hétköznapi élete, az őket körülvevő tárgyvilág, a demográfiai folyamatok, a kulturális szokások, a magánélet és a mikroközösségi kapcsolatrendszerek, a technikai fejlődés és társadalmi hatásai, a településviszonyok, az öltözködés, a táplálkozás, a lakótér, a társadalmi térhasználat, a nemek szerinti társadalmi elkülönülés képezték. Az első pillantásra marginálisnak tűnő témákban folytatott kutatások eredményei általában jóval közelebb vittek egy-egy társadalmi jelenség megértéséhez vagy társadalmi változás értelmező leírásához, mintha erre a hagyományos „politikaközpontú" történetírás eszközeivel került volna sor.

A hétköznapok historikuma rendszerint több tudományág – a történelem, a szociológia, a történeti és kulturális antropológia, a társadalomnéprajz, a társadalomstatisztika – közös kutatási problémájává vált az elmúlt évtizedek során. A téma jellegéből következő interdiszciplinaritás az elemzett kérdések és kérdéskörök sokoldalú megközelítését és értelmezését is lehetővé teszi. A külföldi szakirodalomban ma már klasszikusnak tekinthető alkotások láttak napvilágot,[3]

[2] Az egyes szerzők munkásságának rövid összefoglalását lásd Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 113–243., 443–513. o. Újabban: Bódy Zsombor: A vásárlás és a történészek. A fogyasztás története a politikatörténet, a gazdaságtörténet és a társadalom/kultúrtörténet metszéspontján a német nyelvű történetírásban. *Múltunk,* 2008/3. sz. 17–39. o.

[3] Douglas, Mary – Isherwood, Baron: *The world of goods. Towards an anthropology of consumption.* London – New York, 1996, Routledge; Becher, Ursula A. J.: *Geschichte des modernen Lebensstils.* München, 1990, Beck Verlag.

s ezek közül egyre több érhető el magyar fordításban is.[4] S az utóbbi években a hétköznapok története az összehasonlító történeti elemzések tárgyává is vált, ahogyan ezt többek között a Hannes Siegrist, Hartmut Kaelble és Jürgen Kocka által szerkesztett *Europäische Konsumgeschichte* (Európai fogyasztástörténet)[5] című kötet is ékesen illusztrálja. S az is jól látható, hogy a fogyasztástörténet egyfajta sajátos, önálló társadalomtudományi/társadalomtörténeti területté is vált.[6]

Munkám során módszertani és elméleti szempontból fontos tájékozódási pontot jelentettek számomra Pierre Bourdieu nagy jelentőségű elméleti munkái a tőkefajtákról, a fogyasztásról, a rétegződésről és a társadalmi különbségekről. Ugyancsak inspirálóak voltak azok a (kelet)német társadalomtörténeti elemzések, amelyekben az utóbbi egy-másfél évtizedben szintén előtérbe kerültek a mindennapi élettel foglalkozó munkák.[7]

Magyarországon a hétköznapi élet, mint történeti kutatási kérdés, jóval rövidebb múlttal rendelkezik és az is hazai sajátosság, hogy a témakörhöz tartozó problémákat egyfelől csak a „komoly" témájú értekezések színes kiegészítéseként tárgyalták, ha egyáltalán tárgyalták, másrészt ezeket a problémákat hosszú időn keresztül elsősorban a néprajz, az életmódkutatások keretében a szociológia, valamint az időmérleg-vizsgálatok szempontjából a társadalomstatisztika vizsgálta. Különösen igaz ez a 20. század második felére. A korábbi időszakok vonatkozásában – középkor, újkor – főleg a 18–19. századot és a 20. század első felét tekintve – érthető módon – már meghatározó szerepet játszottak a történészek, s 2000-ben a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár gondozásában megjelent az első tematikus dokumentumgyűjtemény[8] is.

[4] Lásd többek között: Vári András (vál.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó; Levi, Giovanni: Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás forradalma előtt. *Korall,* 2002. december, 10. sz. 96–114. o., Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen, é. n., Csokonai Kiadó; Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia.* Budapest, 2000, Replika Kör; Sárkány Mihály (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Budapest, 1996, Panem Kiadó; Thomka Beáta (szerk.): *A történelem poétikája.* Narratívák. 4. köt. Budapest, 2000, Kijárat Kiadó; Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In uő.: *Az értelmezés hatalma.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó; Davis, Natalie Zemon: Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években. *Világtörténet,* 1984/2., 17–27. o.

[5] Siegrist, Hannes – Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen (hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert).* Frankfurt – New York, 1997, Campus Verlag.

[6] Lásd König, Wolfgang: *Kleine Geschichte der Konsumgesellschaft.* Stuttgart, 2008, Franz Steiner Verlag; Prinz, Michael (Hrsg.): *Der lange Weg in den Überfluss. Anfänge und Entwicklung der Konsumgesellschaft seit der Vormoderne.* Padeborn, 2003, Ferdinand Schöningh Verlag; Kleinschmidt, Christian: *Konsumgesellschaft.* Göttingen, 2008, Vanderhoeck & Ruprecht; Breuss, Suzanna (Hrsg.): *Konsumieren in Österreich: 19. und 20. Jahrhundert.* Innsbruck – Wien, 2004, Studien Verlag.

[7] Lindenberger, Thomas (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.* Wien – Köln – Weimar, 1999, Böhlau Verlag; Badstübner, Evemarie (Hrsg.): *Befremdlich anders: Leben in der DDR.* Berlin, 2000, Dietz; Merkel, Ina – Mühlberg, Felix (Hrsg.): *Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur in 60er Jahren.* Wien – Köln – Weimar, 1996, Böhlau Verlag; Bauerkämper, Arnd: *Die Sozialgeschichte der DDR.* München, 2005, Oldenburg Verlag.

[8] Fazekas Rózsa – Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *Mindennapok Szabolcs és Szatmár megyében a XIX. században.* Nyíregyháza, 2000, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 426 o.

A különböző (társadalom)történeti elemzések[9] középpontjában a család, a háztartás és a magánélet állt, ezen belül kiemelt figyelmet kapott a 19–20. századi polgári lakáskultúra, a középosztályi és a kispolgári életforma kutatása, de jelentős kísérletek történtek ugyanezen időszak munkáséletmódjának és lakáskultúrájának feltárására is.[10] A kutatások többsége a nyolcvanas években bontakozott ki, és ebben az időszakban kezdődött meg a mikrotörténet-írás és a történeti antropológia módszereinek és szemléletének meghonosítása is, amiben a Hajnal István Kör, illetve az ide kötődő történészek töltöttek be meghatározó szerepet. A marginalizált helyzetből csak a kilencvenes években történt jelentősebb elmozdulás, majd 2000-ben a tudományterület művelői létrehozták saját, önálló fórumukat, a *Korall* című társadalomtörténeti folyóiratot.

A kapcsolódó témakörök történész művelői közül a teljesség igénye nélkül elsősorban Benda Gyula, Faragó Tamás, Fügedy Erik, Gyáni Gábor, Halmos Károly, Hanák Péter, Kövér György, L. Nagy Zsuzsa, Tóth Zoltán, Vörös Károly könyveit és tanulmányait lehet és kell kiemelni. A szociológiai és a társadalomstatisztikai kutatások szakértői közül többek között Andorka Rudolf, Falussy Béla, Harcsa István, Kemény István, Losonczi Ágnes, S. Nagy Katalin, Hankiss Elemér művei alapozták meg az 1945 utáni társadalom-, illetve életmód- és mentalitástörténeti elemzéseket. A társadalomnéprajzzal foglalkozó kutatók közül elsősorban Kisbán Eszter, Szuhay Péter, Jávor Kata, Flórián Mária munkássága hozott új szempontokat és eredményeket, s 1997-ben a nyolckötetes Magyar Néprajz negyedik köteteként megjelent az – elsősorban a falusi – életmód változásait áttekintő és összefoglaló nagymonográfia[11] is.

Az 1945-öt követő fél évszázad vonatkozásában azonban azt kell megállapítani, hogy néhány kivételtől eltekintve a társadalomtörténeti témák – s ezen belül különösen a mindennapi élet története – nem tartoztak a népszerű kutatási területek közé. Így például e könyv egyik résztémáját jelentő táplálkozástörténeti kérdésekkel foglalkozó társadalomtudományi (történeti, szociológiai, antropológiai) szakirodalom nem túlságosan bőséges Magyarországon. E téren a (rokon) tudományágak közül az egyetlen kivételt a társadalomnéprajz jelenti, amelynek képviselői lényegében más tudományterületek feladatait is átvéve, kutatták a magyar táplálkozáskultúra történetét. A kutatások és feldolgozások hiánya különösen szembeötlő a jelenkort illetően, hiszen történeti feldolgozások csak elvétve fordulnak elő. A közellátás, az élelmiszer-fogyasztási és a táplálkozási

[9] Ezek összefoglaló historiográfiai áttekintését lásd Gyáni Gábor: A hétköznapok historikuma. In Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapok historikuma.* Gyula, 1997, Békés Megyei Levéltár, 11–27. o.

[10] Lásd többek között: Mialkovszky Mária: Egy budapesti szervezett munkás lakása a századelőn. In Hollós Alfréd (szerk.): *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1975–76.* Budapest, 1977, 54–94. o.; Mialkovszky Mária: Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéseihez az Allt-féle hagyaték kapcsán. In Hollós Alfréd (szerk.): *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979–1980.* Budapest, 1981, 43–121. o.; Peterdi Vera: Az Allt-család háztartási eszközei. In Hollós Alfréd (szerk.): *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979–1980.* Budapest, 1981, 151–195. o.; Sallayné Peterdi Vera: A MÁVAG kolóniái 1865–1989. In Bencze Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből.* Budapest, 1989, k. n. 209–233. o.; Peterdi Vera: Gyáripari termékek a budapesti polgári háztartások konyháiban (1880–1945). In *Néprajzi Értesítő.* (76) Budapest, 1994, Néprajzi Múzeum, 259–278. o.

[11] Balassa Iván (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* Budapest, 1997, Akadémiai Kiadó, 904 o.

szokások változásainak áttekintése révén ennek a hiánynak a mérsékléséhez is szeretnék hozzájárulni.

Ha a kutatások történetét vizsgáljuk, akkor jól látható, hogy a jelenkort vizsgáló történeti elemzésekben csak a legutóbbi bő évtized során került előtérbe a hétköznapi élet kutatása. A témakör fontosabb kérdéseinek első – rövid, de összefoglaló jellegű – áttekintésére a *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* című munkámban tettem kísérletet. Majd ezt követően Horváth Sándor *A városi lakosság életformája az ötvenes években – A mindennapok története Sztálinvárosban* című, 2002-ben elkészült doktori értekezésében[12] sajátos optikával, főként mikrotörténeti eszközök széles körű alkalmazásával elemezte a mindennapi élet változásait a település alapításának első évtizedében. Ugyancsak fontos helyet kaptak a hétköznapi élet történetének kérdései Tóth Eszter Zsófia *A munkásság életmódja Magyarországon 1930–1989 között – Egy állami-díjas női brigád mikrotörténete*[13] című, 2003-as doktori értekezésében, amiben egy harisnyagyári munkásnőkből álló szocialista brigád élettörténetének megrajzolása, identitásának vizsgálata mellett többek között a fogyasztás mindennapokban betöltött szerepének elemzésére is nagy figyelmet fordított. A harmadik monografikus jellegű munka Belényi Gyula *Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965* című, 2004-ben elkészült akadémiai doktori értekezése,[14] amibe a szerző szervesen beemelte a mindennapi élet történetét, részletesen elemezte a fogyasztási szokásokat, a lakásviszonyokat, az öltözködés, a táplálkozás és a szabadidő eltöltésének változásait. *A lódentől a miniszoknyáig* című, 2004-ben megjelent kismonográfiában e sorok szerzője tekintette át a 20. század második felének magyarországi öltözködéstörténetét.

Az utóbbi évtized során az 1956-os Intézet *A hatvanas évek Magyarországon* című, négyéves kutatási programját lezáró tanulmánykötetekben[15] is súlyponti szerepet kaptak a mindennapi élet változásait elemző tanulmányok. A Hajnal István Kör 2004-ben konferenciát rendezett a fogyasztás társadalomtörténetéről, az itt elhangzott előadások 2007-ben kötet[16] formájában is megjelentek. A kérdéskör fokozatos felértékelődését mutatja az is, hogy a közelmúltban az egyetlen magyar társadalomtörténeti folyóirat, a *Korall* tematikus számokat szentelt a hétköznapi élet, illetve a fogyasztás történeti változásainak,[17] a Corvina Kiadó pedig „Mindennapi történelem" címmel könyvsorozatot indított 2005-ben, ennek keretében jelentek meg többek között a Horthy-kor és a Kádár-korszak hétköznapi életét áttekintő kötetek.[18] Tematikus fogyasztástörténeti számmal

[12] A munka önálló kötetként is megjelent. Lásd Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Budapest, 2004, MTA Történettudományi Intézete.

[13] Önálló kötetben lásd Tóth Eszter Zsófia: *Puszi Kádár Jánosnak.* Budapest, 2007, Napvilág Kiadó.

[14] Az értekezés 2009-ben könyv formájában is megjelent. Lásd Belényi Gyula: *Az állam szorításában.* Szeged, 2009, Belvedere – Meridionale, 367 o.

[15] Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet; Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek Magyarországon".* Budapest, 2004, 1956-os Intézet.

[16] Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete.* Budapest – Pápa, 2007, HIK – Pápai Református Gyűjtemények.

[17] Lásd Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra. *Korall,* 10. sz. 2002. december.

[18] Lásd Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában.* Budapest, 2006, Corvina Kiadó; Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában.* Budapest, 2006, Corvina Kiadó.

jelentkezett a *Múltunk* folyóirat[19] is 2008-ban. A kétezres évek első évtizedének végén több fontos munka látott napvilágot, amelyek közül Majtényi György az uralmi elit életmódját elemző munkája mellett R. Nagy József az északmagyarországi munkáskolóniák életviszonyait elemző történeti-antropológiai munkája[20] és Tomka Béla a gazdasági növekedés, a fogyasztás és az életminőség 20. századi változásait, jellegzetességeit elemző monográfiája[21] emelhető ki. Ugyanakkor máig nem született érdemi összefoglalás arról, miként élte át/meg a magyar társadalom a második világháború éveinek hétköznapjait, s az időmérleg-felvételek elemzései kivételével nem készültek átfogó elemzések a rendszerváltozást követő majd negyedszázad mindennapi életének átalakulásáról sem.

A felhasznált forrásokról

Forrásként egyaránt támaszkodtam statisztikákra, elemzésekre, a belkereskedelemmel és az áruellátással kapcsolatos országos és helyi levéltári dokumentumokra, piackutatással kapcsolatos anyagokra, hagyatéki leltárakra, valamint a sajtóra. Az általánosnak tekinthető vélekedés szerint egy kellően részletes hagyatéki leltár leginkább az elhunyt tárgyi kultúrájáról ad részletes képet, de ez a forrástípus némi megszorítással alkalmas a vagyonszerkezet és a tárgyi kultúra vizsgálatára is.

A kutatómunka során kisebb-nagyobb nehézséget jelentett a különböző statisztikai források és adatgyűjtemények használata egyrészt az adatok megbízhatósága, másrészt a felhasználhatósága miatt. A statisztikai adatok meghamisítása, eltorzítása, eltitkolása elsősorban az ötvenek években fordult elő, bár ekkor is készültek olyan belső használatra szánt, titkosított adatgyűjtemények, amelyek a valóságos viszonyokat mutatták be. Persze a statisztikai adatgyűjtés és adatközlés rendszerspecifikus kettőssége a Kádár-korszakban is megfigyelhető. Az is fontos kérdés, hogy a statisztika mennyire volt képes megragadni a valóságos folyamatokat. A KSH nyilvánvalóan csak a hivatalos foglalkoztatási és kereskedelmi keretek között történő jövedelemszerzés és fogyasztás regisztrálására volt képes, a különböző társadalmi csoportok közötti informális termékcsere, adásvétel, munkacsere, nem regisztrált munkavégzés valós értékének meghatározására nem. Az is jól látható, hogy az ideológiai szempontból kevésbé érzékeny esetekben – például a háztartásstatisztikák – az adatok általában megbízhatóak.

A fogyasztással kapcsolatos levéltári dokumentumok esetében számolni kell azzal, hogy – például – mind a háborús évek alatt, mind a szocialista korszakban

[19] *Múltunk,* 2008/3. sz. Összefoglaló jellegű válogatás az életmóddal és a fogyasztással kapcsolatos tanulmányokból.

[20] A hivatkozott munkák: Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely; R. Nagy József: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon.* Miskolc, 2011, Miskolci Galéria.

[21] Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig.* Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó.

az apparátus igyekezett a valós problémák súlyát csökkenteni, ami a szóhasználatban egyértelműen tetten érhető. Ez egyben azt is jelenti, hogy ha az iratokban tartós nehézségekről és ellátási feszültségekről, hullámzó színvonalú áruellátásról esett szó – ezek voltak a hiány helyett leggyakrabban alkalmazott fordulatok –, akkor azon a területen és abban a cikkcsoportban valóban komoly problémák voltak.

Az öltözködéstörténet forrásaként a korabeli sajtó, a ruházati ellátással, a ruházati kereskedelemmel és a fogyasztás változásaival kapcsolatos kormányzati és helyi elemzések, levéltári dokumentumok, a fogyasztási adatokat összesítő statisztikai adatgyűjtemények, a fogyasztói szokásokat elemző egykorú, belső elemzések, a piackutatással foglalkozó kiadványok, valamint a nagy példányszámban kiadott, rendszerint divat- és öltözködési tanácsokat is bőségesen tartalmazó háztartási tanácsadó könyvek szolgáltak. Ezek mellett a női magazinokra, a divatlapokra, háztartás-statisztikákra, fényképekre és kisebb mértékben hagyatéki leltárakra[22] is támaszkodtam.

Az elérhető források lényegében csak a településforma szerinti különbségtételt tették lehetővé, az öltözködés társadalmi rétegenkénti vagy foglalkozási csoportok szerinti részletes vizsgálatát általában nem.[23] A különböző társadalmi rétegek és csoportok öltözködésének mélyebb összehasonlító vizsgálatára, főként a statisztikai adatgyűjtés sajátosságai[24] miatt csak töredékes formában volt lehetőségem.

A táplálkozástörténet esetében fontos forráscsoportot jelentettek az egykorú táplálkozási adatfelvételek, az élelmiszer-fogyasztást elemző statisztikák, a helyi és országos élelmiszer-kereskedelemmel és -ellátással foglalkozó belkereskedelmi és közigazgatási dokumentumok, valamint az egykori háztartási tanácsadó könyvek.

[22] Ennek kapcsán utalni kell arra, hogy a leltárfelvételi szokások időben és térben igen változóak voltak, a harmincas–negyvenes évekből rendszerint részletesebb összeírások maradtak fenn, az ötvenes–hatvanas években a leltárak információtartalma fokozatosan zsugorodott. A ruhatárak hozzávetőleges rekonstrukciójára is alkalmas, illetve ehhez támpontul szolgáló leltárak viszonylag ritkán fordulnak elő, akkor is elsősorban városi szellemi foglalkozású családok esetében. A paraszti és munkásháztartások többségének esetében a hagyatéki leltárak ruhákra vonatkozó bejegyzései meglehetősen lakonikusak: „némi testi ruhanemű", ami az érdemi felhasználást majdnem lehetetlenné teszi.

[23] Az egyes társadalmi rétegek öltözködésbeli különbségeit azért is nehéz megragadni, mert az egykorú belkereskedelmi és statisztikai felmérések, adatgyűjtemények csak a leegyszerűsített marxista társadalomszemlélet (legjobb esetben is csak a munkás és/vagy alkalmazotti, illetve a paraszti csoportok) kategóriáit alkalmazták. Jövedelmi kategóriák szerint pedig csak a ruházati fogyasztásra fordított kiadások szerint lehet csoportokat elkülöníteni. A történeti parasztság, illetve a rurális társadalom esetében valamivel jobb a helyzet, hiszen a viselettel foglalkozó társadalom-néprajzi elemzések egy része igyekezett figyelembe venni a parasztság belső tagolódását. Az öltözködésben bekövetkezett változások után azonban már ezen a társadalmi csoporton belül is nehezebbé vált az egyes rétegek elkülönítése.

[24] A KSH által évenként összegyűjtött és közzétett háztartás-statisztikák adatai csak az akkor használatos nagy társadalmi rétegekre – munkások, alkalmazottak és vagy szellemi foglalkozásúak, (szövetkezeti) parasztok – vonatkoztak, részletesebb bontást rendszerint nem tartalmaztak. Esetenként még a település, a foglalkozási viszony – aktív keresők, inaktívak –, valamint a családi állapot és az életkor szerint tettek különbséget.

Ott, ahol ez lehetséges volt, az általános áttekintés keretei között is igyekeztem hasznosítani a mikrotörténeti forrásokat. Az öltözködés történetéhez például a hagyatéki leltárak ruházati összeírásait is megpróbáltam minél szélesebb körben feldolgozni, s ehhez hasonlóan a lakásbelsők, a lakóterek elemzésénél és leírásánál szintén támaszkodtam a hagyatéki leltárakra és értékbecslésekre. A táplálkozástörténet kapcsán szintén felhasználhatók voltak a különböző leltárak és jegyzékek vonatkozó részei, ezek elsősorban a konyhafelszerelések és a használati eszközök változásainak bemutatására alkalmasak.

A lakásviszonyok vizsgálatánál az építkezésekkel, lakótelepekkel, lakásfelszerelési tárgyak forgalmazásával foglalkozó minisztériális és helyi iratok mellett a lakásstatisztikai összeírásokra, a KSH belső felméréseire, a lakberendezéssel foglalkozó sajtóorgánumokra igyekeztem támasz-kodni. Speciális, de fontos forráscsoportot alkottak a korabeli fotók is, amelyek természetesen más témakörök feldolgozásához is segítséget nyújtottak.

A mindennapi élet fogalma, értelmezések, a társadalmi változások és az életmód összefüggései

Miért fontos a hétköznapi élet kutatása? Mihez adhat többlettudást, többletismereteket? A hétköznapi élet struktúrái, a szokások, a mentalitás és a politikai átalakulások közötti viszony sajátosan alakult a 20. században, a politikai változások gyorsak és igen erőszakosak voltak, a szokások, a mentalitás, a viselkedéskultúra átalakulásának formális és informális része közötti távolság növekedett, a norma- és értékrendszer átalakulása – a látszatok ellenére – elhúzódott. Elég, ha itt a vallásosság vagy a viselkedéskultúra változásaira vagy az önellátás szerepének a tartósságára utalok a hétköznapokban. Ugyancsak jól mutatja mindezt a társas érintkezésben kialakult zavarodottság. A hivataloknak címzett levelekben az ötvenes és a hatvanas években egyáltalán nem volt ritka a „Méltóságos Elvtárs!", a „Tekintetes Elvtárs" vagy az „Igen Tisztelt Elvtárs Úr!" formulák használata, ami jól mutatja a mentalitásban meglévő folytonosságot és persze a zavarodottságot is. A régi köszönési és udvariassági formák a hivatalosságból kiszorultak, a magánérintkezésben változó formákban éltek tovább. Az elvtárs megszólítás térhódítása a formális világban a negyvenes évek végétől gyors volt, de például a hivatalokban, boltokban az ötvenes évek első felében a kartárs megszólítás elterjedtebb volt, nem beszélve arról, hogy az úr is tovább élt megszólítási formaként. Mindez jól mutatja, hogy „...az életmód maga is történeti jelenség, ami nemcsak racionálisan szervezett, célszerű és hasznos tárgyakat és jelenségeket foglalja magába, hanem azt a mentalitást és értékrendet is, amelyet ezek magukba zárnak."[25] Másik példát említve, arra is utalni lehet, hogy a háztartásgazdaságnak a 20. század során mindvégig jelentős maradt a szerepe

[25] Hanák Péter: Bevezető. In *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, 1992, MTA Történettudományi Intézete, 5. o.

a mindennapokban, az önellátásra való törekvés túlélte a negyvenes–ötvenes évek fordulójának rendszerváltását, és változó mértékben ugyan, de a szocialista korszakban mindvégig a hétköznapok szerves része maradt, s csak az ezredfordulóra, a konzumálódó társadalom, társadalmi magatartásformák kialakulásával, általánossá válásával veszített jelentőségéből. Mindez azt is jelzi: a kérdés egészének, illetve egyes részterületeinek vizsgálata alkalmas lehet arra is, hogy a társadalomtörténet kontinuitás-diszkontinuitás problémáját szemléltesse és az elemzés eredményeinek segítségével cáfolhatóvá válhatnak egyes bevett sztereotípiák. Másfelől olyan társadalmi változások válnak nyomon követhetővé, amelyek hagyományos történeti vagy statisztikai eszközökkel nem vagy csak igen nehézkesen és többnyire felületesen ragadhatók meg, így többek között a hétköznapi élet struktúráinak vizsgálata elősegítheti a modern kori Magyarország társadalomszerkezeti változásainak átgondolását és (újra)értelmezését is.

Munkám során egyre világosabbá vált, hogy a rendelkezésemre álló keretek között a vizsgált időszak hétköznapi életét, annak minden részterületére kiterjedően, a maga teljességében gyakorlatilag lehetetlen megragadni és bemutatni. Nemcsak azért, mert hiányosak a feldolgozások, hanem azért is, mert ez olyan összetett feladat, ami meghaladja az egyéni kutatói kapacitást, és inkább egy kutatócsoport középtávú kutatási programja lehet. A realitásokat figyelembe véve igyekeztem meghatározni az általam fontosnak tartott területeket. Ezek a következők: a jövedelmi viszonyok és a fogyasztási szokások átalakulása, a lakásviszonyok, ezen belül a lakásépítés és lakástípusok, lakótérhasználat, lakberendezés, felszerelési tárgyak, a divat, az öltözködés, a ruházati ellátás és az öltözködési szokások változása, a táplálkozás, az élelmiszer-ellátás, az étkezési szokások, valamint a hétköznapok kultúrájának átalakulása. Könyvemben ezeknek a változásait igyekeztem elemezni és értelmezni, s ahol ez lehetséges volt, megpróbáltam bemutatni a településtípusonkénti, illetve a társadalmi csoportonkénti sajátosságokat és különbségeket is.

A makro- és mikrotörténeti megközelítések párhuzamos alkalmazása – véleményem szerint – nem zárja ki egymást. A folyamatok vizsgálata során nem minden esetben a lineáris kronologikus rend követése volt a fontos számomra, hanem az adott kérdéskör minél teljesebb elemzése.

Módszertani szempontból, illetve a két háború közötti időszakra visszanyúló folyamatok értelmezéséhez természetesen fontos kiindulópontot és inspirációt jelentettek Gyáni Gábor,[26] Tóth Zoltán,[27] Benda Gyula,[28] Güntner Péter,[29] S. Nagy

[26] Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon – Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940.* Budapest, 1998, Új Mandátum. Uő: Polgári otthon és enteriőr Budapesten a századfordulón. In Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, 1992, MTA TTI.

[27] Részletesen lásd Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó.

[28] Benda Gyula: Az anyagi kultúra történeti vizsgálata: inventárium, kvantifikáció, osztályozás. In *Közelítések. Néprajzi, történeti antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* Debrecen, 1992, KLTE.

[29] Güntner Péter: A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében. *Soproni Szemle,* 1995/3. sz. 244–260. o.

Katalin,[30] F. Dózsa Katalin,[31] Flórián Mária,[32] Kisbán Eszter[33] és mások írásai. Ezek a munkák többek között a lakáskultúrával és a személyes tér használatával, berendezésével, az öltözködés és a táplálkozás változásaival foglalkoztak, s közülük több elemzés érintette az általam vizsgált korszakok és problémakörök egyes kérdéseit is.

A kutatás és az értelmezés szempontjából alapvető fontosságú kérdés, hogy a gyakori és olykor szélsőséges – politikai – változások miként érintették a hétköznapi élet alapintézményét jelentő háztartásokat? A makrostrukturális változások közepette nyilvánvalóan felértékelődött a család és a háztartás társadalmi és gazdasági szerepe. Kétségtelen tény, hogy a háztartások történetileg strukturált szerkezetek. A család, a háztartás egyfajta menedéket jelentett, az időnként erőszakos társadalomátalakítási törekvések ezeket nem bontották fel, bár számos vonatkozásban új alkalmazkodási stratégiák kialakítását követelték meg. A legnagyobb változást kétségtelenül az élet időnkénti bizonytalanná válása, az ismétlődő tulajdonvesztés és a tulajdonlás bizonytalansága okozta, majd a hatvanas évektől a rendszer által erőltetett értékek és normák lassú háttérbe szorulása jelentett új kihívásokat, a rendszerváltás után pedig a piaci viszonyokhoz történő alkalmazkodás, az újabb tulajdonátrendeződés.

A túlélő- és alkalmazkodóképesség látványos megnyilvánulásai közé tartozott többek között a háborús évek feketézése, a háború utáni gyors regenerálódás, a hatvanas évek végétől aháztáji gazdaságok egy részének átalakítása piacra termelő mezőgazdasági kisüzemekké, az időnként és helyenként nagyüzemi módon folytatott „fusizás", a szürke- vagy feketegazdaságba sorolható egyéb jövedelemszerző tevékenységek széles köre a bevásárlóturizmustól a valutázáson át a különböző szintű csempészetig.

Az állam által kialakított és évtizedeken keresztül változó hatékonysággal fenntartott tőkehiányt az emberek többnyire a saját munkaerő intenzív hasznosításával pótolták (lásd többek között a kaláka szerepét a magánerős házépítésekben), a korlátokat jelentő szabályokat pedig – magától értetődő módon azok megkerülésével – igyekeztek kijátszani. Jól nyomon követhető mindez például az ingatlan és a nemesfém tulajdonlásával kapcsolatos törvényi szabályozást és a hétköznapok tényleges gyakorlatát összevetve.

A kérdés, amit vizsgálok, több részkérdésre bontható: miként változott meg a magyar társadalom hétköznapi életének rendje, szervezése, tárgyi kultúrája a 20. század második felében, s hogyan jelent ez meg a jövedelmi viszonyokban, a fogyasztásban, az öltözködésben, a táplálkozásban és a lakásviszonyokban. Jól látható, hogy a korszakon belül a hatvanas évek vége és a hetvenes évek első fele

[30] S. Nagy Katalin (1979a): *Eredmények a lakáskultúra-vizsgálatból 1974–1978.* Budapest, 1979, Népművelési Propaganda Iroda; S. Nagy Katalin (1979b).: *Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán 1975–1978.* Budapest, 1979, Népművelési Propaganda Iroda. S. Nagy Katalin: *Lakberendezési szokások.* Budapest, 1987, Magvető Kiadó.

[31] F. Dózsa Katalin: Magyar Divattörténet 1945–1959. III. *História,* 1991/4., 5–6. sz. F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, letűnt divatok 1867–1945.* Budapest, 1989, Gondolat Kiadó.

[32] Flórián Mária: *Magyar parasztviseletek.* Budapest, 2001, Planétás Kiadó.

[33] Kisbán Eszter: Táplálkozáskultúra. In Balassa Iván (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* Budapest, 1997, Akadémiai Kiadó, 422–585. o.

sok szempontból fordulópontot jelent. Ugyancsak fontos tényező volt a fogyasztás fokozatos felértékelődése, a fogyasztói magatartás előtérbe kerülése a hatvanas–hetvenes évek fordulójától. A család és a háztartás fogyasztási egységként is egyre fontosabbá vált, a fogyasztás mikro- és makrotársadalmi szinten egyaránt az önkifejezés és a társadalmi különbségtétel eszköze lett a hetvenes–nyolcvanas évek Magyarországán. Ennek tükrében szintén fontos kérdés: miként jelenítették meg az egyes családok, a különböző társadalmi csoportok státuszukat a fogyasztás segítségével? A reprezentációs folyamatban nyilvánvalóan fontos szerepe volt az öltözködésnek, a tartós fogyasztási cikkeknek, az autónak, a „teleknek", az új lakás építésének. Hiszen ezek alkalmas eszközök voltak a vélt, a valóságos vagy éppen a vágyott társadalmi státusz megjelenítésére. A presztízsértékű fogyasztási cikkek minél gyorsabb megszerzése és birtoklása széles társadalmi csoportok számára a modernizálódásra való hajlandóságot, a „lépéstartás képességének" a kifejezését jelentette már a hatvanas évektől, amikor ezek szélesebb körben is elérhetővé váltak.

A hagyományos politikatörténeti korszakbeosztáson átívelő témaválasztás arra is lehetőséget biztosít, hogy megvizsgáljam: a második világháború időszakától bekövetkező politikai, gazdasági és társadalmi változások miként érintették egyes társadalmi csoportok hétköznapjait, hogyan alakult át az egyes társadalmi csoportok jövedelmi és vagyoni helyzete, a zsidótörvények, majd a kommunista hatalomátvétel milyen alkalmazkodási stratégiákat indukáltak. Milyen volt valójában különböző társadalmi csoportok, például a kispolgárok, a középosztály, a nagypolgárság társadalmi pozícióvesztése? Mennyiben segítette a túlélést a korábban felhalmozott – pénzbeli, kulturális, szimbolikus – tőke?

Az általam vizsgált időszakban – általános értelemben – a politikai, gazdasági és a társadalmi változások meglehetősen radikális módon és olykor rendkívül gyorsan változtatták meg a mindennapi élet feltételeit. Az élet többé-kevésbé normális, hagyományokra is épülő rendjében, ebben az időszakban az első törést a második világháború okozta, majd ezt követte a negyvenes–ötvenes évek fordulóján a kommunista hatalomátvétel és az ezzel járó (disz)kontinuitás. A folyamatosság megszakadását hangsúlyozó megközelítésekkel szemben fel kell tenni azt a kérdést is, hogy a politika valóban alapvető módon befolyásolta-e a hétköznapi élet alakulását a 20. század közepének Magyarországán? Az első önkéntelen válasz: igen, hiszen szükséghelyzetekben vagy a totális rendszerek jellegéből következően a politikai hatalom az élet minden területe feletti ellenőrzés kialakítására törekedett. A harmincas évek végén politikai döntés volt a magyar zsidóság marginalizálása, vagyonának elkobzása, jogfosztása, fizikai megsemmisítése, az ötvenes években a lakossági fogyasztás és a jövedelmek drasztikus korlátozása. S – alapvetően – politikai és legitimációs okok miatt vált a Kádár-korszakban az életszínvonal problémája elsőrendű kérdéssé, majd a rendszerváltás időszakában a politika jelentősen befolyásolta az állami tulajdon magánosítását. Mindezek a változások a hétköznapokban rendszerint igen erős alkalmazkodási kényszert írtak elő. Ennek ellenére azonban a hétköznapi élet struktúráinak az önmozgása is érvényesült. A látható, politikai-ideológiai elvárások szerint formalizált világban talán kevésbé, az emberek egymás közötti viszonyában, a szimbolikus tartalmakat hordozó egyéni és társadalmi reprezentációban sokkal erőteljesebben.

Jó példa lehet a fogyasztás története, a fogyasztói magatartás változása, aminek a szerepe a harmincas évek végén és a negyvenes években még nem volt túlságosan jelentős, viszont a hatvanas évek végétől a társadalmi reprezentáció, a mástól, másoktól való megkülönböztetés és elhatárolódás egyik legfontosabb terévé és eszközévé vált. Zárójelben meg kell jegyezni: Magyarországon a lakossági fogyasztás változásainak történeti-szociológiai vizsgálata szintén nem tartozott a túlságosan népszerű kutatási témák közé, s ez a helyzet az utóbbi egy-másfél évtizedben sem változott meg érdemben, annak ellenére sem, hogy a modern kori Magyarország társadalmi és gazdasági folyamatainak árnyalt értékeléséhez nyilvánvalóan szükséges e kérdéskör részletesebb elemzése. Ebből következően szoros értelemben vett fogyasztástörténeti és szociológiai szakirodalom sem túlságosan bőséges.[34]

A következőkben a mindennapi élet egyes területeivel (például a táplálkozással, fogyasztással) és a mindennapi élet struktúráival kapcsolatos történeti-szociológiai megközelítéseket, értelmezéseket próbálom meg röviden összefoglalni. Ha a mindennapi létezést biztosító alapfeltétel, a táplálkozás, az étkezés kérdései felől közelítve indulok el, látható, hogy az emberek ellátottságának szintje, az élelmiszerek beszerezhetősége vagy éppen hiánya domináns társadalom-lélektani, társadalmi közérzetet és helyzeteket formáló tényező. A táplálkozást, az étrendet elsősorban a szociális helyzet, gazdasági adottságok alakítják, de nyilvánvalóan befolyásolják a különböző foglalkozásokból adódó követelmények és lehetőségek is. Ezen túlmenően egy-egy időszak étkezésére hatnak a korábbi korszakok táplálkozási, ételkészítési és fogyasztási szokásai, valamint az egyes területek hagyományai is. Szintén meghatározó módon érintették a táplálkozási és étkezési szokásokat a vallásokhoz kötődő szokások, illetve a vallási előírások. A táplálkozás társadalmi rétegenkénti különbségei megjelennek az élelmiszer-fogyasztási és az étrendi szokásokban, valamint kifejezik a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségeket is.

A táplálkozás a mindennapi élet egyik legfontosabb eseménye, egyben szimbolikus cselekménye, hiszen a bőségesen terített asztal a jólét vagy éppen a gazdagság jelképe, a vendéglátás, vendégfogadás egy-egy szűkebb vagy tágabb közösség tagjai számára mindenkor reprezentatív funkciót is hordozó cselekvés.

[34] A hazai szakirodalom elsősorban szociológiai, történeti-szociológia elemzésekből áll. Lásd többek között a *Replika* című folyóirat „A fogyasztói szocializmus" című összeállítását (*Replika*, 26. sz. 1997, 17–68. o.), benne Vörös Miklós írását a fogyasztáskutatás politikumáról, Hammer Ferenc és Dessewffy Tibor tanulmányát a fogyasztás kísértetéről, S. Nagy Katalin írását a hetvenes évekbeli fogyasztásról és lakáskultúráról, valamint Ina Merkel elemzését a fogyasztói társadalomba vezető útról. A legkövetkezetesebben Dessewffy Tibor próbálta át- és újragondolni a fogyasztás szerepét a Kádár-kori társadalmi és politikai változásokban. Lásd Dessewffy Tibor: *Kedélyes labirintus.* Budapest, 1997, Új Mandátum Könyvkiadó. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején Hoffmann Istvánné, Heller Mária és Bessenyei István, valamint Utasi Ágnes vizsgálták szociológiai, illetve közgazdasági szempontból a fogyasztás változásait, illetve meg kell említeni, hogy az 1960-as évektől a Belkereskedelmi Kutató Intézet és az Országos Piackutató Intézet meglehetősen sokféle kutatást végzett a tárgykörben. Ezek egy része történeti forrásértékkel is bír, s a kutatásokban felhasználható.

A kultúra a táplálkozás minden összetevőjét eléggé pontosan behatárolja, és az adott közösség elfogadott életvezetésének részévé teszi. A hétköznapi életben az étel központi helyet foglal el, ezért akkor is nagyon nehéz megváltoztatni az élelemmel kapcsolatos hiedelmeket és gyakorlatot, ha gátolják a megfelelő táplálkozást. „Az »evés« mondhatni minden tárgyi szükséglet közül a legelőbbre való, nálunk – Magyarországon – mindenképpen a legfontosabb: valójában biológiai szükségletből vált társadalmivá, társadalmilag meghatározott és differenciált szükségletté."[35]

Tágabb értelemben – Natalie Zemon Davis kifejezésével élve – nemcsak az étkezés, a táplálkozás, hanem az öltözködés, a lakberendezés és a lakótérhasználat, a fogyasztás szokásrendje is egyfajta „kulturális dokumentum",[36] amit értelmezni lehet és kell, bármennyire is hétköznapi rutinnak tűnik mindaz, ami mindehhez kapcsolódik. „A mindennapi élet rekonstruálása nemcsak abból áll, hogy a dokumentumok alapján elbeszéljük annak tartalmát, részletezve tárgyi világát és eseményeit. A feladat valójában az, hogy rekonstrukciónk nyomán a múlt banális vonatkozásai a már elfeledett eredeti jelentésükben és természetes összefüggéseikbe ágyazottan, az akkor és ott nekik tulajdonított értelem, funkció és jelentőség szerint váljanak megismerhetővé."[37] Az evés, öltözködés, a lakásviszonyok minősége egy-egy társadalmi csoport kulturális színvonalát is kifejezi, és nem elhanyagolható a szerepe az emberi kapcsolatokban sem, hiszen a terített asztal, a viselt ruha, a lakótér egyaránt valóságos és szimbolikus társadalmi tartalmakkal, jelentésekkel rendelkeznek. Tükrözik az ízlésvilágot a szűkebb-tágabb társadalmi környezettel való azonosulást vagy elkülönülést.

Az étkezés például egyfajta szertartás is, amely többek között alkalmas a kapcsolatok ápolására és az érzelmek – szeretet, szíveslátás – kifejezésére. A paraszti családokban az étkezés rendje a férfiak és nők közötti kapcsolatot és társadalmi presztízskülönbségeket is kifejezte: a nők kiszolgálták a család férfi tagjait, s csak akkor kezdtek enni, ha ők már befejezték, illetve más helyen, állva, a férfiaktól elkülönülten étkeztek. Társadalmi helyzettől függetlenül általános cél (volt) a táplálkozás biztonságának megteremtése, ami természetesen korántsem jelentett az alapvető szükségletek kielégítésében mindenki számára ugyanolyan minőségi színvonalat. A 20. század közepén és részben a második felében Magyarországon még széles társadalmi csoportok személyes tapasztalata volt a hiányos, szűkös étkezés, az alultápláltság. A század utolsó harmadában a folyamat az ellenkezőjére fordult, egyre komolyabb problémát jelentett a túltápláltság, az elhízás. Az evés a magyar közgondolkodásban is a legfontosabb hétköznapi szükségletek közé tartozott, amin a legkevésbé lehet takarékoskodni.

Nagyon érdekes kérdés, miként befolyásolta a közgondolkozás és a mentalitás változásait a mindennapi élet, a fogyasztás? Miként tükröződött mindez a tárgyi kultúrában? A lakókörnyezet kialakítása, helye, berendezése, az öltözködés, a viselt ruha és a táplálkozás mennyisége és minősége meglehetősen egyértelműen kifejezi használójának, tulajdonosának, viselőjének, az egyes embernek a társadalmi helyzetét, azonosságtudatát, kötődéseit. Az életvilágok, a tárgyi kultúra csoportképző szerepének figyelembevétele nyilvánvalóan igen fontos hozzájárulás lehet a társadalmi szerkezetváltozások történeti elemzéséhez. A csoportazonosságot kifejező tárgyak, eszközök beszerzése időről időre felértékelődött a 20. század második felében és az ezredforduló Magyarországán. Ha a kor egyik meghatározó társadalmi csoportjának, a városi munkásságnak az átalakulását emelem ki példaként, jól látható a fogyasztás rétegződésbeli szerepe. A második világháború időszakában a tömegfogyasztási cikkekkel való ellátottság nem volt jellemző, a hatvanas évek végétől a városi munkásháztartások felszereltsége – televízió, hűtőszekrény, mosógép, centrifuga – is folyamatosan javult, a lakások nagyobbakká, jobban berendezettekké váltak, a „proletár lakókonyhát" felváltotta a nappali, s fokozatosan elérhetővé vált az autó vagy a „telek", melyek tulajdonosaik számára szimbolikus tartalommal is rendelkeztek. A városi munkásság belső tagoltságában, a hagyományos csoport- és rétegképző tényezők mellett egyre nagyobb szerepet kapott a növekvő mértékű személyes tulajdon megléte vagy éppen annak hiánya. Ez a folyamat irányát tekintve hasonlított a nyugat-európai munkásság átalakulásához, de egyrészt időben később bontakozott ki, másrészt minőségileg más körülmények között ment végbe, harmadrészt az alacsonyabb „jóléti", fogyasztói szint elérése összehasonlíthatatlanul nagyobb egyéni erőfeszítést és áldozatot követelt meg.[38]

Az sem vitatható, hogy Magyarországon a mindennapi élet struktúrái a szocialista korszakban a rendszer sajátosságai következtében folyamatosan felértékelődtek, hiszen a társadalmi létezésnek ez volt az a szférája, ahol megfogalmazódhattak a politikai változások, beavatkozások válaszreakciói, ahol a hatvanas évek közepétől a politika direkt módon már egyre kevésbé volt jelen, ahol az egyéni és a csoportos cselekvések többé-kevésbé megőrizték autonómiájukat. Ennélfogva ez a munka nyilván egy sajátos perspektívából készített korrajz is, ami többek között bemutatja, miként jelent meg a korszak mindennapi élete a benne élő egyének és csoportok számára, s megidézi a korszak mindennapjainak hangulatát is.

A mindennapi élet kutatása a hétköznapi jelenségek, cselekvések, tárgyak között találja meg a saját tematikáját. A folyamatok részletes leírása, alapos vizsgálata teremti meg az alapfeltételeket a teoretikus következtetések levonásához, miközben természetesen elengedhetetlen a széles körű elméleti és módszertani tájékozódás a vizsgálat lefolytatásához. Ugyancsak érdekes, mi volt a fogyasztás valóságos társadalmi szerepe a tervgazdaság viszonyai között, hiszen a piac hiánya, a másodlagos piacok kialakulása meglehetősen sajátos feltételrendszert teremtett Magyarországon, éppen úgy, ahogyan más szocialista országokban is.

Melyek voltak a fontosabb sajátosságai a kvázi fogyasztói társadalom kialakulásának Magyarországon? Az államosításokat követően Magyarországon nem

[35] Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Budapest, 1977, Gondolat Kiadó, 350. o.

[36] Davis, Natalie Zemon: The Shapes of Social History pages 28–32 from *Storia della Storiographia* Volume 17, Issue #1, 1990.

[37] Gyáni (1997): i. m.

[38] Ezt a kvázi kiegyenlítődést, a fogyasztói magatartás révén végbemenő homogenizálódást írták le a Nyugat-Németországban élő munkásság esetében is az 1950–1970 közötti időszakra. Lásd Mooser, Josef: Abschied von der „Proletarität". Sozialstruktur und Lage der Arbeiterschaft in der Bundesrepublik. In Conze, Werner – Lepsius, M. Rainer (hrsg.): *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland.* Stuttgart, 1983, Klett-Cotta, 143–186. o.

fejlesztették a kereskedelmet, mert nem tekintették termelő gazdasági ágnak. Ezt tükrözi a kereskedelmi beruházások alacsony szintje is. A második világháborút követő évtizedekben nem Magyarországot és a többi szocialista országot, hanem elsősorban a különböző nyugat-európai államokat tekintjük fogyasztói társadalmaknak.[39] Nem szabad elfeledkezni azonban arról, hogy ha megkésve is, de a hatvanas évek végétől e régió országaiban is kibontakozott egy sajátos, „fogyasztási forradalom", ami – országonként eltérő mértékben – hozzájárult ahhoz, hogy az uralmon levő kommunista pártok stabilizálják, meghosszabbítsák uralmukat, hiszen a régió legtöbb országában, így Magyarországon is, a politikai vezetés a szociális biztonság garantálását tekintette legitimációja alapelemének, éppen úgy, ahogy az áruellátás stabilitását és a fogyasztási lehetőségek bővítését is ebbe a körbe sorolta. Miután e téren az állami beavatkozás szerepe fokozatosan mérséklődött, a lakosság számára a fogyasztás jelentősége nőtt. Magyarországon a reklám a fogyasztói magatartásformák kialakulását és változását csekély mértékben befolyásolta, tekintve, hogy a negyvenes–ötvenes évek fordulójától a reklám helyére a kereskedelmi propaganda lépett, és valódi reklám[40] csak a hetvenes évektől kezdett ismét megjelenni. A kezdetben mérsékelt, majd fokozatosan erősödő fogyasztási kényszernek ennél fontosabb mozgatórugója volt az, hogy a fogyasztás – lakásépítés, autóvásárlás, hétvégitelek-vétel – révén lehetett többé-kevésbé értékálló és legitim módon jövedelmet, vagyont felhalmozni.

A vizsgált korszak fogyasztástörténeti[41] szempontból négy szakaszra osztható: az 1938–1949 közötti évtizedet a létért való küzdelem, a háborús károk, a szűkösség, a hiány és tartós nélkülözés, majd ezek mérséklése, a fogyasztási igények kielégítését szolgáló ipari kereskedelmi kapacitások fokozatos helyreállítása, az ellátás stabilizálása, az árukínálat lassú bővülése jellemezte. Az 1949–1965 közötti másfél évtizedre előbb ismét a hihetetlen szűkösség, a fogyasztás drasztikus és kényszerű visszafogása volt jellemző, majd az 1956-os forradalmat követően megkezdődött ennek a politikai-ideológiai eredetű korlátozásnak a fokozatos korrekciója. A hatvanas évek második felétől bontakozott ki a harmadik, mintegy két évtizedes szakasz, aminek első részében az ellátás színvonala stabilizálódott, a mennyiségi igények egyre teljesebb mértékben kielégíthetővé váltak, a hiány mérséklődött, a fogyasztási lehetőségek bővültek, a bevásárlóturizmus a hetvenes évek végére meglehetősen általános jelenséggé vált. A fogyasztás – lényegében a vágy titokzatos tárgyától függetlenül – a társadalmi presztízs kifejezésének egyik alapvető fontosságú eszköze lett, a nyolcvanas évekre az általános áruhiány Magyarországon lényegében ismeretlenné vált, a szezonális és keresett cikkek hiánya viszont időről időre továbbra is előfordult. Az egyes emberek, csoportok fogyasztási igényeit, törekvéseit a divat mellett egyre inkább a minőségi igények előtérbe kerülése határozta meg. A rendszerváltást követő, negyedik szakaszban

[39] Közép-európai összehasonlításban mindezt részletesen lásd Merl, Stephan: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. Russland und die ostmitteleuropaischen Lander. In Siegrist et al.: i. m. 205–244. o.

[40] A reklám fogyasztásban játszott szerepének általánosabb érvényű, antropológiai és szociológiai értelmezéséhez lásd Douglas – Isherwood: i. m.

[41] Részletesen lásd a III. fejezetben.

a fogyasztás a hétköznapok kultúrájának szerves részévé, számos vonatkozásban szervezőelemévé vált, a társadalmi átrendeződés természetesen a fogyasztásban is egyfajta újradifferenciálódást okozott. „A kommunista rezsim összeomlása Kelet-Európában közvetlen összefüggésben volt a rendszer alacsony hatékonyságával, azzal, hogy képtelen volt az állandóan megígért fogyasztási szint elérésére, fenntartására és finanszírozására. A fogyasztói árak alacsonyan tartásához szükséges állami támogatások egyre nagyobb mértékben emésztették fel azokat az eszközöket, amelyek a tőke és a munka alacsony hatékonysága miatt szükségesek lettek volna a gazdasági növekedés megvalósításához."[42] A tervszerűség jegyében igyekeztek korlátozni a fogyasztást, az ötvenes évekkel ellentétben a konszolidált Kádár-korszak Magyarországán már nemcsak a gazdaságpolitika eszközeivel, hanem „tudományosan megalapozott normák" propagálásával próbálták meg befolyásolni a „fejlett szocializmust építő emberhez méltó" fogyasztási igényeket. Erre szolgáltak például a takarékosságot, a megtakarításokat, az egészséges táplálkozást ösztönző és a pazarlást elítélő plakátok, kampányok.

Az ország nyitottabbá, a turizmus tömegessé válásával a „nyugati" fogyasztási minták megismerése nyilvánvalóan új vágyakat és célokat keltett, elősegítette a különböző társadalmi csoportok mentalitásának változásait. Saját helyzetének megítélése során a döntő többség a nyugat-európai lehetőségekhez viszonyított. A szocialista gazdasági viszonyok között mindez már csak azért is tartós feszültséget teremtett, mert a termékek előállítói a terv-, illetve a különböző tervelőirányzatok teljesítésében voltak érdekeltek, vagyis a mennyiségi szempontok fontosabbak voltak a minőségieknél. Emellett a versenyhelyzet hiánya, korlátozottsága nem kedvezett a minőség javulásának, s mivel a termelés gyakran nem fedezte a szükségleteket,[43] gyakorlatilag majdnem mindent el lehetett adni. A gyártók többnyire monopolhelyzetben voltak, amivel „természetes módon" járt együtt a rossz kiszolgálás és a selejtes árukínálat.

A második világháborút követő évtizedekben az egyes szocialista országok fogyasztási szintje igen eltérő volt. Kezdetben Csehszlovákia és az NDK (Kelet-Németország) járt az élen, hiszen ott már a két világháború közötti időben is – a közép-európai átlagnál – fejlettebb fogyasztói kultúra alakult ki. Az is kétségtelen tény, hogy a legtöbb országban, a hatvanas–hetvenes években, országonként eltérő mértékben jelentős civilizációs szintemelkedés zajlott le, amit a hatalmon levő kommunista pártok megpróbáltak saját legitimációjuk erősítésére felhasználni. Mindeközben az egyes társadalmakban eltérő mértékben ugyan, de folyamatosan nőtt a fogyasztás jelentősége a hétköznapi életben.[44] A rendszer működésének jellegzetességeként a lakást, a helyi tömegközlekedést, az alapvető élelmiszereket, az üzemi étkeztetést egyfajta szociális juttatásként a tényleges bekerülési árnál jóval alacsonyabban tették elérhetővé a többség számára. Ezzel ellentétben a luxus- és presztízscikkek a bérekhez viszonyítva meglehetősen drágák, az átlagjövedelműek számára nem vagy csak alig meg-

[42] Merl: i. m. 213. o.

[43] A kérdéshez lásd Kornai János munkásságát. Kornai János: *A hiány.* Budapest, 1980, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Uő.: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1993, HVG Rt.

[44] Merl: i. m. 214. o.

fizethetők voltak. A közszükségleti termékek mesterségesen alacsonyan tartott árai miatt Magyarországon és más közép-európai országban is előfordult például az, hogy a támogatott áron forgalmazott kenyeret időnként a maszek állattartók takarmányként használták. Hasonló módon pazarlásra ösztönzött az évtizedeken keresztül alacsony – az előállítás költségeit sem fedező – háztartási energia ára is.

A rögzített árak politikája meghatározta a termelők és a fogyasztók viselkedését. Az üzemek között nem dúlt a konkurenciaharc, ezért sem a minőségjavításban, sem pedig a termékek árának a csökkentésében nem voltak érdekeltek. Az állami kézben levő fogyasztásicikk-termeléssel és -kereskedelemmel szemben a szűk területre korlátozott magánszektor kínált alternatívát. A fogyasztók, ha tehették, inkább maszek termékeket vásároltak, de erre a magánkisipar és kiskereskedelem korlátozása miatt csak alkalmanként nyílt lehetőségük. A hiány miatt gyakran a silány termékek is nagy mennyiségben fogytak el. A kor kereskedelmében a vásárló szinte egyfajta „zavaró körülményt" jelentett a szektorban dolgozók számára, akik általában nem voltak érdekeltek sem az eredményes, sem az udvarias kiszolgálásban. Az értékesebb termékek beszerzését évtizedeken keresztül a személyes kapcsolatok kiépítése és működtetése tette lehetővé. A helyi sajátosságok, az államszocialista rendszer viszonyai közepette is „a fogyasztási döntések az adott kultúra éltető forrásaivá válnak. Az adott kultúrában felnőtt emberek a saját életük változásaként értékelik mindezt: új szavak, új gondolatok, új módszerek. [...] A fogyasztás az a terrénum, melyen kiküzdik és formába öntik a kultúrát."[45] A történeti folyamatok alapján látható, hogy a fogyasztásnak ez a nem elsősorban közgazdasági megalapozottságú, nem minden esetben a racionalitáson alapuló, hanem kulturális és csoportfüggő jelenségként (is) történő értelmezése számos vonatkozásban Magyarországra is igaz volt.

Magyarországon a hatvanas évek második felétől – a korábbi évek, évtizedek nélkülözéséhez viszonyítva – egyfajta „korlátozott bőség" korszaka kezdődött el. Ennek megtapasztalása meghatározó módon befolyásolta a gondolkodást, a mentalitást, az értékrendet. S nyilvánvalóan átmeneti és állandóan változó társadalmi különbségek alakultak ki a tévét vagy autót már birtokló, vagy azzal nem rendelkező, a háztartását teljesen modernizáló vagy a hagyományos eszközöket használó, a saját erőből új házat építő vagy arra képtelen falusi és városi, szellemi foglalkozású vagy fizikai foglalkozású háztartások, családok között, majd egyre fontosabbá vált az aktuális divat követése, a divatossá váló s ily módon is felértékelődő tárgyak mielőbbi beszerzése. „A divat [...] az osztályok elkülönülésének terméke, s úgy működik, mint egy sor egyéb képződmény, mint elsősorban a becsület, amelynek kettős funkciója az, hogy egy bizonyos kört összetartson, s egyúttal másoktól elhatároljon. [...] a becsület [...] a maga jellegét abból meríti, hogy az egyéni becsület, egyben az egyén társadalmi csoportjának, rendjének (Stand) becsületét jeleníti és őrzi meg. Hasonlóképpen a divat is egyfelől az azonos helyzetben lévőkhöz való csatlakozást, az általa (a divat által) jellemzett kör egységét jelenti, s éppen ezáltal egyúttal azt is, hogy e csoport elhatárolja magát az alacsonyabb helyzetben levőktől – éppen a

[45] Douglas – Isherwood: i. m. 37. o.

divat jellemzi az utóbbiakat úgy, hogy nem tartoznak a felső körökhöz. Össze kell kapcsolnunk, de meg is kell különböztetnünk az itt elválaszthatatlanul összefonódó két alapfunkciót..."[46] Vajon lehet-e arról beszélni, hogy a szocialista rendszer viszonyai között a magánszférában egy újfajta „megbecsülés-kultúra" kezdett kialakulni, aminek fontos részét képezte a fogyasztás képessége, a kor felemás fogyasztói kultúrája? Ha a divat kifejezést nem pusztán az öltözködésre vonatkoztatva használjuk, hanem szélesebb társadalmi értelemben, akkor jól látható, hogy a hatvanas évek végétől Magyarországon kezdett társadalmi divattá válni a jól öltözöttség, a tartós fogyasztási cikkek beszerzése és birtoklása, a lakások korszerűsítése és a minél nagyobb alapterületű lakások, lakóházak, nyaralók építése. Mindez a külső látszat megteremtésének és fenntartásának az eszköze is volt. Giovanni Levi nyomán „a fogyasztás tanulmányozásának elsődleges fontosságát abban látom, hogy a társadalmi rétegződést lebonyolító kulturális összetevők figyelembevételére késztet minket. Napjaink társadalmi szétaprózottságának legalább az az előnye megvan, hogy megkerülhetetlenné teszi a társadalmi szolidaritások kialakulási módjairól való gondolkodást. Az elosztás mechanizmusai széttördelik a termelés által létrehozott társadalmi egyöntetűséget. A generációk közötti kapcsolatokból, életstílusból, kulturális és etnikai hovatartozásból is erednek szolidaritási formák, amelyek nem alkalmazkodnak a termelési viszonyokon alapulókhoz. Ebből a perspektívából nézve döntő fontosságú a fogyasztási modellek tanulmányozása: általuk érthetjük meg, milyen társadalmi színtereken játszik szerepet a vágy, az imitáció, a szolidaritás és a konfliktus. Egy testületekre tagolódó társadalomban a konfliktusok és a szolidaritások gyakran egyenlők között jelentkeznek [...] Annak tehát, aki a társadalmi rétegződés formáit kívánja jellemezni, a fogyasztás tanulmányozása nem úgy jelenik meg, mint a termelési viszonyok vizsgálatának alternatívája. [...] A lényeg az elkülönült fogyasztási szférák egyidejű létezése..."[47] Magyarországon a fogyasztásnak a 20. század második felében évtizedeken keresztül politikai és gazdasági korlátai voltak, ezeket a korlátokat és korlátozásokat éppen a fogyasztási szférák kialakulása, megerősödése és egyidejű létezése révén sikerült meghaladni.

A fogyasztás a mindennapi élet részeként fontos társadalmi rétegződési, illetve rétegképző tényező is. A magyar társadalomtudományi szakirodalomban az 1980-as évek közepén, Utasi Ágnes monográfiájában[48] a fogyasztási preferenciák segítségével próbálta meg értelmezni a késő Kádár-kor társadalmi folyamatait. Az 1989-es rendszerváltást követően pedig a struktúravizsgálatok egyik fontos elemévé vált a fogyasztás, a fogyasztási szerkezet[49] vizsgálata.

[46] Simmel, Georg: A divatról. In uő.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, 1973, Gondolat Kiadó, 476. o.

[47] Levi: i. m. 102–103. o.

[48] Utasi Ágnes: *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Rétegződés-modell vizsgálat.* V. Budapest, 1984, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

[49] Lásd többek között Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter: Fogyasztás és életstílus. In Kolosi – Tóth –Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport 2000.* Budapest, 2000, TÁRKI, 225–259. o., újabban Csite András – Kovách Imre – Kristóf Luca: Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországán. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 253–292. o.

Klasszikus művében[50] Pierre Bourdieu is kiemelt szerepet tulajdonított a különböző tőkefajták birtoklásának, az ízlésnek és a fogyasztásnak. Úgy vélte, hogy a kulturális és az anyagi tőke birtoklása a társadalom egyik legfontosabb strukturáló tényezője. Az anyagi tőke, a jövedelem a társadalom függőleges tagoltságát, a kulturális pedig a vízszintes elrendeződést határozza meg. Az egyének, csoportok helyzetét, egymáshoz való viszonyát, az egyenlőtlenségeket a tőkefajták kombinációja befolyásolja. Emellett Bourdieu úgy vélte, hogy az ízlés kijelöli és fenntartja az osztályhatárokat. Az újabb értelmezések[51] azonban rámutatnak arra, hogy az osztályok, társadalmi csoportok ízlése, preferenciái feloldódnak a modern tömegkultúrában, s ezt a folyamatot az elektronikus tömegkommunikáció terjedése felgyorsította. Így bizonyos minták követése nem vagy nemcsak a társadalmi helyzet, hanem a korosztályhoz való tartozás következménye is. Ugyancsak megváltozott a fogyasztás szerepe, ami már nem egyszerűen a jövedelmi helyzet által meghatározott árucikkek vásárlását jelenti, hanem az önkifejezés és a társadalmi reprezentáció szerves részévé vált. A kínálat bővülése lehetővé tette a választást, az egyes tárgyak, árucikkek presztízsértékűvé válása pedig – a társadalmi különbségek kifejezése mellett – az önkifejezés eszközévé is vált. Itt fontos szerepe van a habitusnak, amit az egyénekbe az észlelés, az értékelés és a cselekvés mentális és testi sémáinak formájában beépült, a történelem során kialakult viszonyok együtteseként definiálhatunk. A habitus az alapja a különböző stratégiák, reakciók kialakításának, ami lehetővé teszi az egyén számára a különböző helyzetekkel való szembenézést, a „mezőben" való mozgást. Bourdieu értelmezésében a „mezőt" a hatalom vagy a tőke bizonyos formáiban rögzült pozíciók közötti objektív történelmi viszonyok jelölik ki, ami egyfajta hálózatként is értelmezhető, amelyben a pozíciók közötti viszonyok meghatározzák az adott pozíciót elfoglaló egyént, csoportot vagy intézményt. A társadalmi valóság tehát ebben a felfogásban az emberek fejében és az objektiválódott struktúrákban, intézményekben, mechanizmusokban érhető tetten. Mindebben a szocializációnak van kiemelt jelentősége, hiszen ennek révén válnak a társadalmi struktúrák belsőleg meghatározottá. A habitus és a mező egyszerre strukturáló és strukturált tényező. A társadalmihely-meghatározás és pozícióváltás során az egyes emberek és csoportok mozgását nemcsak az objektív külső, történelmi tényezők befolyásolják, hanem az a társadalmi világ, amely a tulajdonságok és eloszlásuk révén egyben szimbolikus rendszer is, amely a különbségek logikájának megfelelően épül fel. Mindenféle gyakorlati tevékenység funkcionálhat megkülönböztető jelzésként, ehhez azonban szükséges a különbség fel- és elismerése. Az emberek képesek és hajlamosak arra, hogy különbözőségük jeleit szándékosan kiemeljék, és erre irányuló törekvéseik olyan elkülönüléseket eredményezzenek, amelyeket később már legitim különbségként fogadnak el a társadalom tagjai. A társadalomban, mint mezőben tehát a bennünket körülvevő tárgyaktól, a hétköznapi érintkezési formákon át, a különböző létfenntartáshoz szükséges vagy éppen kulturális – javak fogyasztásáig mindent átsző a jelentések hálója, ami a megkülönböztetés fontos eszköze. Bourdieu társadalomelmélete támpontot nyújthat a cselekvés és a struktúra, a kultúra és a társadalom viszonyrendszerének, változásainak vizsgálatához. Érdekes probléma, hogy az általam vizsgált politikai szempontból sokféle változást megélt korszakban lehet-e a tárgyak és a cselekedetek szimbolikus tartalmát, az anyagi világhoz és a társadalmi szituációkhoz kötődő jelentések formálódását elemezni, és ezáltal a személyes és a kollektív identitás jelentőségét hangsúlyozni a társadalomszerveződés mechanizmusaiban? Könyvem következő fejezeteiben a mindennapi élet egyes területeinek vizsgálatával ezekre a kérdésekre is megpróbálok válaszokat keresni.

[50] Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste.* Cambridge-Massachusetts, 1984, Harvard University Press, 640 o.

[51] Pakulski, Jan – Waters, Malcolm: *The Death of Class.* London, 1996, Sage.

II. Havi 200 pengő, 500 forint, 2000 forint... – Jövedelmi viszonyok, árak, bérek, egyenlőtlenségek a hétköznapokban[52]

A nemzeti jövedelem, a reálbérek és az életszínvonal változása

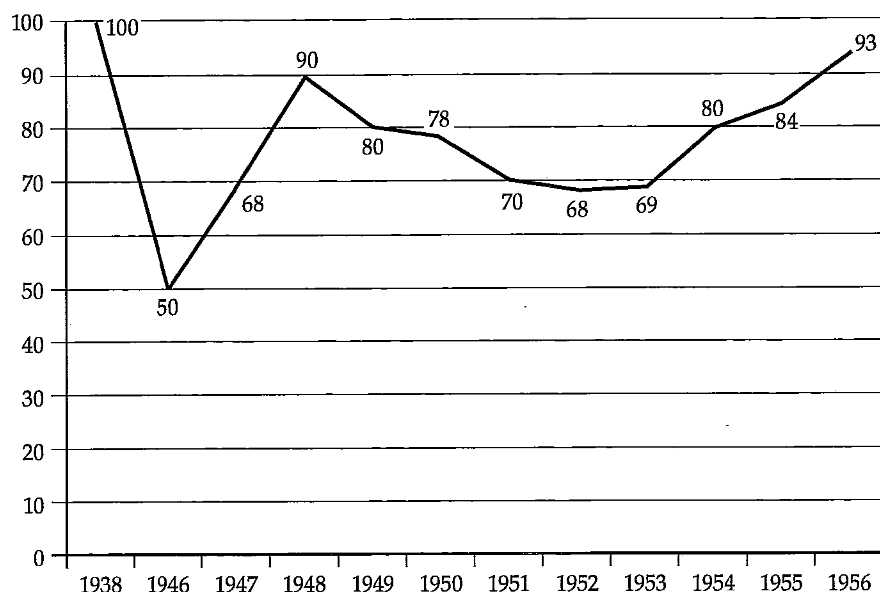
Magyarországon a második világháború után a gazdaság, az infrastruktúra romokban hevert, a német és az orosz megszállás az erőforrásokat végletesen kimerítette, az ország gazdasági és pénzügyi válságba került a háború végére. Az 1944–1945-ös helyzetet a háborús pusztítás okozta károk felszámolása és a helyreállítás határozta meg. A háborúban az ország 1938-as árakon számított nemzeti vagyonának 40%-a elpusztult, s ez hosszú évekre megszabta a gazdasági mozgásteret, amit a háborús jóvátételi kötelezettségek még tovább szűkítettek.[53] Az 1945 és 1949 közötti periódusban az első feladat a hiperinfláció megfékezése és az értékálló pénz megteremtése volt. A forint bevezetésével, 1946. augusztus 1-jén megvalósuló pénzügyi stabilizáció az ár- és a bérrendszer torzításai révén számos későbbi, évtizedeken keresztül megmaradó feszültségelemet épített be a rendszerbe.

Magyarországon az egy főre eső nemzeti jövedelem 1938-ban 120 dollárt tett ki, ez az akkori európai átlag valamivel kevesebb, mint kétharmada volt. A második világháború következtében a nemzeti jövedelem jelentősen csökkent, az 1938-as szintet csak 1949-ben érte el ismét. Az ötvenes években a nemzeti jövedelem jelentősen ingadozott, de összességében az 1949. évi szinthez viszonyítva növekedett, s ez az emelkedő trend egészen a hetvenes évek első feléig megmaradt. Ugyanakkor a gazdaságilag fejlett országok és Magyarország között a fejlettségbeli különbség az erőltetett gazdasági növekedés ellenére nem csökkent a második világháborút követő évtizedekben.[54]

[52] A könyv témájához alkalmazkodva, elsősorban a jövedelmi viszonyok változásainak, jellemző tendenciáinak összefoglalására törekedtem. A kérdés ennél részletesebb feldolgozása szétfeszítette volna e munka kereteit.

[53] A kérdést részletesen lásd Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. I. Budapest, 1986, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Szakács Sándor: *Gazdaságtörténet*. II. [1849–1996] 2. javított kiadás. Budapest, 2002, Számalk Kiadó; Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Pécs, 2002, Dialog-Campus; Tomka: i. m.

[54] Lásd Ehrlich Éva: *Országok versenye 1937–1986*. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Az összetett számításokon alapuló mutatók szerint Magyarország fejlődésbeli lemaradása az USA-hoz képest 1980-ra valamelyest csökkent, a hátrány mérséklődésének a java a hetvenes évtizedre esett. Ugyanakkor Ausztriához, a korábban fejletlenebb dél-európai országok egy részéhez viszonyítva a különbség növekedett. „...30 év alatt (1950–1980) és az egymástól eltérő számítások szerint a magyar államszocializmus gazdasága megháromszorozta-megnégyszerezte az egy főre jutó GDP-jét. Ez a történelmi előzmények nélküli, évi 3,7–4,7%-os növekedés a szóban forgó korszakban és európai környezetben csupán valamivel az átlag felett helyezkedik el. Ennek

1. ábra. Az állami alkalmazásban állók havi átlagbérének változása Magyarországon 1938 és 1956 között (1938 = 100%)

Forrás: Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat éveiben. In Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon.* Budapest, 2000, Napvilág, 118–137. o. (Az eredeti ábra alapján újrarajzolva – *V. T.*)

Az ötvenes évek elején az életszínvonal három éven keresztül tartó visszaesése következtében a reálbér 1952-ben 20 százalékkal volt alacsonyabb az 1950. évinél. Ha viszont az 1938-as szintet tekintjük 100-nak, akkor az 1952. évi reálbér ennek csak 66%-a volt,[55] és az 1956-os is csak az 1938-as szint 93%-át érte el. Mindez önmagában is cáfolja azt a korabeli propaganda által hangoztatott állítást, hogy a kommunista hatalomátvételt követően javultak az életkörülmények, emelkedtek az átlagbérek Magyarországon. Éppen ellenkezőleg, még az utolsó békeév szintjéhez képest is igen nagy visszaesés volt megfigyelhető, ami tartósította a társadalmi feszültségeket. A negyvenes évek végén, az akkor készített közvéleménykutatások szerint a megkérdezettek többsége az életviszonyok konszolidációjának lelassulását, illetve életszínvonalának stagnálását, romlását érzékelte.

Az ötvenes évek elején a beruházások arányát a lakossági életszínvonal rovására közel 30%-kal megemelték. Ezek legnagyobb része közvetlenül vagy közvetve katonai célokat szolgált. A „szocialista építés jegyében" megváltozó gazdaságpolitikai prioritások következtében komoly jövedelemelvonás zajlott le, ennek legfontosabb eszközei az alacsonyan tartott bérek, a bérekhez képest magas és gyakorlatilag állandóan emelkedő fogyasztói árak, a drasztikusan növekvő adó- és terménybeszolgáltatási terhek, a jövedelmeket terhelő egyéb elvonások, a formailag önkéntes, gyakorlatilag kötelezővé tett békekölcsönnek nevezett államkölcsönjegyzés voltak. 1949 és 1954 között hat alkalommal volt békekölcsön-jegyzési kampány, aminek keretében 5,6 milliárd forint lakossági jövedelmet vontak el. A korszak gazdaságpolitikája a lakossági jövedelmeket is a gazdasági növekedés forrásaként kezelte.

Az 1953 közepén meghirdetett új szakaszban a lakosság jövedelme és fogyasztása – az alacsonyabb szintről – 1956 első feléig ismét nőtt. 1956 második felében – a forradalmi események következtében – a nemzeti jövedelem mintegy 11%-kal visszaesett, és természetesen a fogyasztás indexe is csökkent. Amíg 1956 előtt a személyes jövedelem és fogyasztás szinte teljes mértékben alárendelődött az iparfejlesztés céljainak, addig a Kádár-kormány fokozatosan politikájának részévé tette az életszínvonal növelését. Így az 1957 és 1978 közötti két évtized – ezen belül is elsősorban az 1965–1975 közötti időszak – a magyar lakosság jövedelmi helyzetének és anyagi életkörülményeinek széles körben érzékelhető javulását eredményezte. Az persze vitatható, mennyi volt ebben a valós politikai kezdeményezés, és mekkora volt a társadalmi kényszer és a társadalmi erőfeszítés szerepe. S az is kérdéses, mekkora volt mindennek a társadalmi ára. Az azonban a hivatalos statisztikák alapján is látható, hogy a nemzeti jövedelem lényegében folyamatosan emelkedett, s a reálbérek ebben az időszakban valamivel több mint kétszeresére növekedtek.

A „felemás modernizáció" velejárójaként természetesen az anyagi életkörülmények is lényeges változást mutatnak. 1950-hez (100) viszonyítva 1960-ban az egy főre eső reáljövedelem indexe 154, a fogyasztásé 152, a reálbérindex 154 volt. A mutatók javulása 1965 és 1975 között vált a legdinamikusabbá. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a korszak során változó mértékben ugyan, de mindvégig különbözött egymástól a statisztika által számba vett reáljövedelem és a valóságos jövedelem. Ugyanakkor, ha a reálbérszintet az 1938-ashoz viszonyítjuk, akkor a vizsgált korszak egészére nézve jóval kisebb növekedési ütemet kapunk. Szintén szembeötlő az 1990 utáni visszaesés és annak mértéke is, a rendszerváltás, a transzformáció árát egyértelműen mutatják az adatok. Ha a jövedelmi viszonyok történeti alakulását vizsgáljuk, akkor látható, hogy a lakossági jövedelem legnagyobb tételét képviselő kereset bruttó értéke az 1989. évi 10 600 Ft-ról húsz év alatt 19-szeresére emelkedett. Az adózás utáni nettó átlagkereset ennél kisebb mértékben nőtt: 8200 Ft-ról 15-szörösére. A keresetek reálértéke – nagyarányú nominális növekedés és fogyasztóiár-emelkedés mellett – 1996-ig folyamatosan csökkent, ekkor az 1989. évinél 26%-kal volt kisebb. Ezt tíz éven keresztül tartó csaknem töretlen emelkedés követte, azonban a 2006. évi csúcspontot követő éveket a csökkenés vagy kismértékű növekedés jellemezte. Az 1989. évi reálbér szintjét 2002-ben érték el, összességében pedig a 2009. évi reálbér színvonala a 20 évvel korábbit 13%-kal haladta meg.

A szocialista korszakban a lakossági jövedelem összetevői közül a pénzbeli társadalmi juttatások növekedése volt a legdinamikusabb, 1960 és 1980 között ezek összege tízszeresére emelkedett. Ennek hátterében a nyugdíjasok számának

megfelelően Magyarország helye a nemzetközi rangsorban a gazdasági teljesítmény szerint nem módosult." Ehrlich Éva – Révész Gábor: A magyar gazdaság a XX. században: Integrációs és dezintegrációs tendenciák. *MTA Világgazdasági Kutató Intézet Műhelytanulmányok,* 31. sz. 2001. április. 14. o.

[55] Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat éveiben. In Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon.* Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 118–137. o.

1. táblázat. A reálbérek, a lakosság egy főre jutó reáljövedelmének és fogyasztásának alakulása 1950 és 1995 között (1950 = 100)

Év	*Reálbér*	*Reáljövedelem*	*A háztartások fogyasztása*
1950	100	100	100
1955	105	115	115
1960	154	154	152
1965	168	181	175
1970	199	245	228
1975	234	306	281
1980	243	333	316
1985	233	363	342
1990	219	378	362
1995	182	332	317

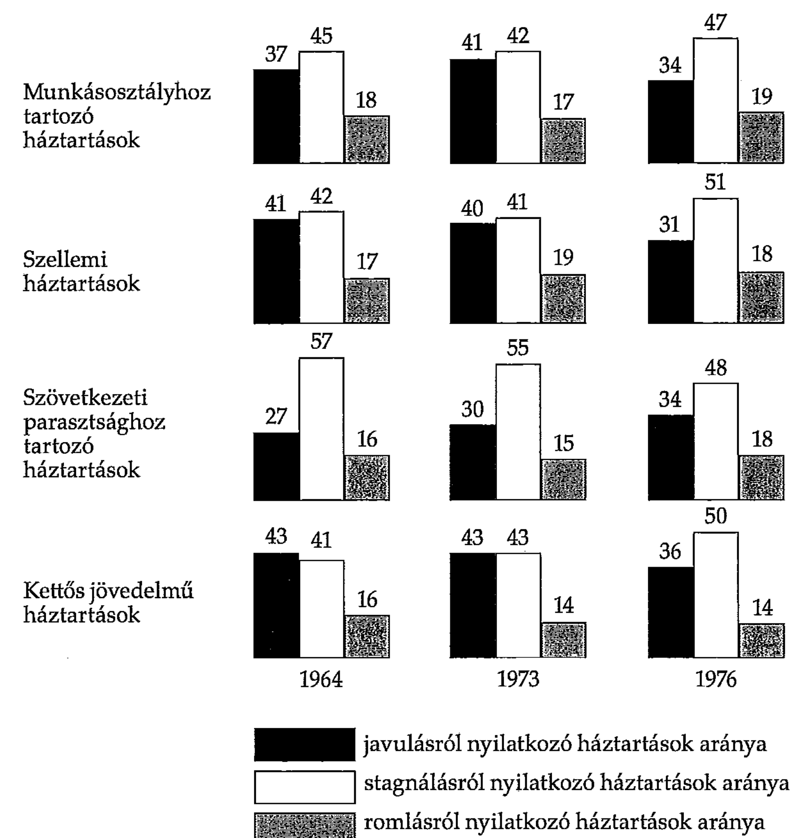
Forrás: Klinger András: *Társadalomstatisztikai alapismeretek.* Budapest, 1998, KSH; *Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen.* Budapest, 1996, KSH.

növekedése, az átlagnyugdíj és a családi pótlék összegének emelkedése,[56] valamint a gyermekgondozási segély bevezetése állt.

A kádári konszolidáció kezdetén, 1965-ben a KSH 4000 családra kiterjedő, az életszínvonal és az életkörülmények változásait vizsgáló felmérést hajtott végre. Ennek adatai szerint a megkérdezett munkás-alkalmazotti háztartásoknak, valamint a paraszti és az úgynevezett kettős jövedelmű (mezőgazdasági és ipari munkából, szolgáltató szektorban végzett munkából származó jövedelemmel is rendelkező) háztartásoknak közel a fele úgy vélte, hogy 1963–1964 során életkörülményei változatlanok maradtak. Mindkét csoport egyhatoda különböző mértékű romlást regisztrált, kisebb mértékű javulást a munkások és alkalmazottak kevesebb mint egyharmada, a parasztok egynegyede észlelt, jelentősebb javulás mindkét csoport esetében csak a megkérdezett háztartások 6-7%-a esetében volt megfigyelhető.[57] Az 1973-ban és 1976-ban megismételt hasonló jellegű felmérések adatai alapján jól nyomon követhető a hetvenes évek közepéig tartó „felívelő szakasz" és a differenciálódás. 1973-ban még a háztartások döntő többsége jövedelmi helyzetének, életszínvonalának javulását érzékelte, 1976-ban a „szövetkezeti parasztsághoz tartozó háztartások" kivételével szinte mindenki romló körülményekről számolt be. Az 1964 és 1976 közötti felmérések adatsoraiból jól látható, hogy egyetlen csoport, a termelőszövetkezeti tagok esetében növekedett folyamatosan azoknak az aránya, akiknek az életkörülményei javultak. Mindegyik csoportban tartósan magas, közel 50%-os volt azoknak az aránya, akik életszínvonaluk stagnálását érzékelték, s ugyancsak állandóságot mutat azok

[56] A családi pótlék összege a kétgyermekes munkás és alkalmazotti családokban 1960-ban gyermekenként 37,5 Ft, 1970-ben 150 Ft, 1980-ban 490 Ft volt. Lásd *Életszínvonal 1960–1980.* Budapest, 1981, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 488. kötet/ 108. o., 2010-ben egy gyermek után 12 200 Ft volt a családi pótlék összege.

[57] Részletesen lásd *Vélemények és tények (4000 háztartás életszínvonalának alakulása).* Budapest, KSH, 1966.

2. ábra. Az életszínvonal alakulásának megítélése 1964–1976 között

Forrás: Életszínvonal. II. *Az életszínvonal alakulásának lakossági megítélése.* Budapest, 1978, KSH.

azok részesedése is – átlagosan 16-17% –, akik helyzetük romlását észlelték. A háztartás-statisztikák segítségével megállapítható az is, hogy a hatvanas évek első felében a munkás és alkalmazotti családokban az egy főre jutó átlagos évi nettó jövedelem évente 4%-kal, a paraszti és kettős jövedelmű háztartásokban évenként átlagosan 5%-kal emelkedett. A jövedelmek gyarapodásának dinamikája nem volt egyenletes, mindkét csoport esetében az 1962–1965 közötti három évben volt gyorsabb az emelkedés. Ennek a növekménynek mintegy a fele származott a munkabérek emeléséből, egyharmada az egyes családok többkeresőssé válásából, egyötödét a béren felüli jövedelmek, az úgynevezett társadalmi juttatások gyarapodása biztosította.[58]

Magyarországon a lakosság egy főre jutó személyes reáljövedelme 1960 és 1980 között évente átlagosan 3,8%-kal emelkedett. A növekedési ütem a hatvanas évek első felében viszonylag alacsony, évi 3,1%, az évtized második felében el-

[58] *Háztartásstatisztika – 4000 háztartás jövedelmének és kiadásának alakulása 1960 és 1965 évek között.* Budapest, 1967, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények, 97. kötet/

lenben igen magas, évi átlagban 6,4% volt. 1970 és 1978 között ugyanezen mutató évi átlaga 3,7% volt. Az emelkedés természetesen nem mindenkit egyformán érintett, figyelemre méltó állandóságot mutat az átlag feletti, illetve alacsony jövedelemmel rendelkező népesség viszonylag magas aránya.

A rendszerváltozással együttjáró átalakulások érzékenyen érintették a családok jövedelmi viszonyait.[59] A nyolcvanas évek elejétől kezdődően a reálbérek stagnálása, majd mérsékelt csökkenése visszaesésbe ment át. Jól mutatja a változás dinamikáját, hogy 1990–1992 között, három év alatt a reálbér 12%-kal csökkent, és visszaesett az 1970–1971-es szintre. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy ugyanebben az időszakban a családi pótlék és az átlagnyugdíj reálértékének egyötödét veszítette el. Változás e téren csak a kilencvenes évek második felében, az 1995-ös gazdasági stabilizációs intézkedések hatására kezdődött el. Ezt követően a reálbérek évente átlagosan 4-5 százalékkal növekedtek.

Bérek, árak, egyenlőtlenségek

A második világháború kitörésének időszaka Magyarországon a kibontakozóban levő gazdasági konjunktúrával esett egybe, ami a jövedelmi helyzet stabilizálódásával járt. A harmincas évek végén számos, a jövedelmi viszonyokat is érintő szociálpolitikai intézkedést vezettek be. Meghatározták a legkisebb munkabéreket, bevezették a fizetett szabadságot, a 8 órás munkaidőt és a munkások gyermeknevelési pótlékát, ami gyermekenként 5 pengőt jelentett, és kiterjesztették a nyugdíjbiztosítást a mezőgazdasági munkásokra is. Azoknak, akik életkoruk miatt a jogosultsághoz szükséges feltételeket nem tudták teljesíteni, egységesen 60 pengős évi járadékot biztosítottak. A háborús konjunktúra első éveiben a munkavállalók helyzete általában javult, a reálbér emelkedett, a fogyasztás bővült, a munkanélküliség lényegében megszűnt. Pesterzsébet polgármestere a háborús évek kibontakozó gazdasági konjunktúrájának kedvező társadalmi hatásait emelte ki. „Jelentősebb politikai megmozdulás nem történt. Sztrájkmozgalom nem volt. Nemzeti és társadalompolitikai szempontból semmi aggályosat nem észleltem. A város munkás lakosságára megnyugtatóan hatott a munkanélküliség nagymérvű csökkenése. Az úgynevezett békeiparok (ács, kőműves, festő, asztalos) kivételével a többi iparágban a munkanélküliség teljesen megszűnt. A csepeli Weiss Manfréd-gyár és a budapesti Fegyver és Gépgyár a város munkanélküli munkásságát teljesen felszívta és kenyérhez juttatta. A teljes üzemben dolgozó hadiüzemek állandó és jó keresetet biztosítottak az elmúlt évnegyedben az ott dolgozó pestszenterzsébeti lakosoknak, aminek következtében városomban bizonyos fokú gazdasági fellendülés volt tapasztalható: emelkedett a hús- és borfogyasztás, s ezen fogyasztási adóbevételek jelentős bevételi többletet eredményeztek."[60] A városvezető összegzése jól mutatja a korszak sajátos kettősségét: már háború van ugyan, de békeidőre jellemző viszonylagos társadalmi nyugalom, stabilitás jellemzi a hétköznapok rendjét.

[59] Részletesen lásd Zafír Mihály (szerk.): *Életszínvonal 1988–1997.* Budapest, 1998, KSH.
[60] MNL PML IV. 408. u. Pesterzsébet polgármesterének jelentése, 1940. november.

1939 őszén a háborús helyzet miatt felfüggesztették a munkaidő-korlátozást.[61] A háború kitörését követően befagyasztották a munkabéreket, majd 1939 őszén meghatározták a minimális béreket is, ami átlagosan 10%-os emelkedést jelentett. Ezt követően félévenként korrigálták 7-8, majd 15%-kal az alapfizetésekhez viszonyítva. 1943 júliusában újabb béremelés történt a drágasági pótlék megállapításával. A háborús árnövekedések azonban mindig magasabbak voltak a bérek emelkedésénél, különösen az élelmiszerek ára nőtt nagymértékben. Az ármaximálások nem segítettek, és a legszükségesebb élelmiszerek beszerzése is egyre nagyobb gondot okozott a bérből élőknek. 1940 elejétől a folyamatos katonai behívások miatt bekövetkezett keresetkiesések elsősorban a parasztságot, főként a mezőgazdasági munkásokat, a kisparasztságot és a nagyszámú kisbérlőt sújtották. A bevonultak családjainak folyósított segélyek csak kismértékben pótolták a kieső jövedelmeket. „Járásom községeiben a közállapotok az 1940. évi szeptember 15-től október 15-ig terjedő időben – általában kielégíthetőnek mondhatók. A katonai leszerelések következtében, tekintettel a családi segélyek csekély összegére, melyből a megélhetés igen nehéz volt a visszamaradt hozzátartozóknak, a megélhetési viszonyokban bizonyos fokú javulás állott elő, mivel a családfők és családtagok munkába állásuk következtében magasabb összegű keresethez jutottak. Azonban bizonyos mértékig aggódás észlelhető, ami különösen az élelmiszerek és más közszükségleti cikk drágulásának következtében."[62]

A háborús konjunktúra 1942-ben megtorpant, 1943 közepétől pedig már gazdasági hanyatlás figyelhető meg. A háborús erőfeszítések, terhek egyre nagyobb tömegeket érintettek: a munkásság és parasztság mellett a középrétegekhez tartozók is tapasztalhatták az általános anyagi romlást. A megélhetési viszonyok mindenütt nehezebbé váltak. A hadiüzemi munkások helyzete és ellátása a háború utolsó éveiben jelentősen romlott. A háború kitörése után az itt dolgozókat központi ellátásba vonták, a gyárak számára külön biztosították az élelmiszert, így a hadiüzemi ellátási rendszer az átlagosnál jobb megélhetést is jelentett. Az alapvető élelmiszereken kívül bakancsot, talpaláshoz cipőtalpat, különféle textíliákat is hatósági áron kaphattak évi két alkalommal. A nagyobb vállalkozások, mint például a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (RIMA) saját (élelmiszer)ellátó rendszert tartott fenn, gyakran közvetlenül a termelőktől, gyártóktól vásárolták fel és készletezték az alapvető közszükségleti cikkeket és élelmiszereket, aminek segítségével a háborús években is stabilabb ellátást tudtak biztosítani, mindez egyfajta jövedelemkiegészítést is jelentett az alkalmazottak számára.

A parasztság gazdasági, jövedelmi és szociális helyzete 1943–1944-ben jelentős mértékben romlott. Elsősorban a hadba vonultak hozzátartozói – főként mezőgazdasági munkások és szegényparasztok családtagjai – terhei növekedtek, ők nem tudták beszerezni az évi kenyérgabona-fejadagot, nélkülöztek. A háborús megszorítások az egész paraszti társadalmat sújtották.

[61] Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig.* Budapest, 1996, Aula Kiadó.
[62] MNL PML IV.408.u. Alispáni évnegyedes jelentések. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye központi járás főszolgabírójának jelentése, 1940. október 21.

2. táblázat. A gyáriparban foglalkoztatottak havi átlagkeresete 1938–1942 között (pengő)

Év	*Gyárvezetők*	*Tisztviselők*	*Művezetők*	*Munkások, napszámosok, inasok*	*Szolgák, kocsisok, őrök*
1938	639	285	301	96	117
1939	638	298	315	100	121
1940	743	314	337	113	133
1941	810	406	382	132	139
1942	870	415	464	165	145

Forrás: Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. Budapest, 1996, KSH. 194. o.; *Statisztikai Szemle,* 1938–1942.

A mezőgazdasági munkások helyzetét súlyosbították a rendkívül alacsony, maximált napszámbérek. A felnőtt napszámosok által megkereshető napi 2-3 pengő lényegében csak a túlélést, a vegetálást tette lehetővé, a biztos megélhetést már nem. 1943-ban újból szabályozták a munkabéreket, amelyeknek alsó szintje megegyezett az 1941-ben érvényes bérek alsó határával. A bekövetkezett drágulások miatt ebből nem tudták eltartani családjukat. E bérekért gyakorta nem is voltak hajlandók munkát vállalni, s a gazdák rákényszerültek, hogy a megállapított napszámbért jóval túlfizessék, ha munkavállalót akartak találni.

A gazdasági, szociális gondoktól és a bombázásoktól szenvedő lakosság helyzetét tovább nehezítette a közvetlen háborús katonai terhek növekedése, amely nem egyformán ugyan, de minden társadalmi réteget érintett. A német megszállás után, 1944-ben az 1939-es honvédelmi munkakötelezettségi törvényt jelentősen kiszélesítették. 1944. április 12-én bevezették a kisegítő munkaszolgálatot, április 24-én a 18–30 éves nők kötelező honvédelmi munkájáról hoztak határozatot. A rendelet szerint főként a „tanulatlan női munkaerőt" kellett igénybe venni. Május 23-án már megkezdték a honvédelmi munkajegyek kiosztását, amelyek az addig nem dolgozó nőket is hadiüzemi munkára kötelezték, ez gyakorlatilag ingyenmunkát jelentett. A munkaviszonyból származó bérek értékét 1944–1945-ben előbb a háborús pusztítás, majd a következményeként kibontakozó gazdasági válság nullázta le.

A háborús évek alatt kibontakozó inflációs folyamat 1944–1945 folyamán hiperinflációvá alakult át az ország gazdasági összeomlása és a háborús veszteségek következtében. Ennek viszonyai között értelmetlenné vált a bérek, jövedelmek bármiféle reálértékéről beszélni. Bő másfél esztendő kellett a folyamat megfékezéséhez. Az 1946-os pénzügyi stabilizációt követően a különböző foglalkozási csoportok közötti munkabérkülönbségek csökkentek, s ez a relatív bérkiegyenlítődés a kommunista hatalomátvételt követően is évtizedeken keresztül folytatódott. 1949-ben a munkások és alkalmazottak havi bruttó átlagbére 606 Ft volt, ami 1952 végéig 893 Ft-ra emelkedett ugyan, de a reálbérek ugyanebben az időszakban 17,7%-kal csökkentek. Hasonló módon alakult a reáljövedelem, ami egy keresőre vetítve az 1949. évinek mindössze a 83,4%-át

3. táblázat. A bruttó havi átlagbér, a nominális átlagkereset, a fogyasztói árindex és a reálbér alakulása 1955 és 1995–2009 között

Év	*Egy keresőre jutó bruttó havi átlagbér, illetve átlagkereset (Ft)*	*Egy keresőre jutó nettó nominális átlagkereset (Ft)*	*Fogyasztói árindex*	*Egy keresőre jutó reálbér*
1955	1 080	167	159	105
1960	1 575	248	161	154
1965	1 766	277	165	168
1970	2 222	345	173	199
1975	3 018	466	199	234
1980	4 098	655	270	243
1985	5 961	873	374	233
1990	13 446	1639	749	219
1995	38 900	4226	2322	182
2000	87 645	–	–	–
2009	199 775	–	–	–

Forrás: Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen. Budapest, 1996, KSH, 195. o.; *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH.
Megjegyzés: index: 1950 = 100. 2000-re és 2009-re vonatkozóan ezek az összehasonlító adatok nem állnak rendelkezésre.

érte el 1952-ben.[63] Fordulat csak az 1953-as Nagy Imre-kormány intézkedéseinek köszönhetően következett be, a munkabérek reálértéke 1954 végére érte el az 1949-es szintet.

Az adatok alapján – is – látható, hogy az ötvenes évek első felében a munkajövedelmek és a munkabérek reálértéke egyaránt csökkent, illetve stagnált, az áremelkedések üteme ezzel ellentétben dinamikus volt. Az évtized második felében, főként az 1956-os forradalmat követő béremeléseknek köszönhetően a helyzet javult, majd a hatvanas évek első felében a mezőgazdaság kollektivizálásának és az erőltetett iparosítás ismételt kibontakozásának köszönhetően a bérek növekedési üteme lassult. A 20. század második felében az átlag-, illetve a reálbérek növekedése 1965 és 1975 között volt a leggyorsabb. 1975 fordulópontot jelentett, az évtized végéig a bérek növekedése előbb lassult, majd stagnált, a nyolcvanas évtized a gyorsuló infláció mellett komoly reálbércsökkenéssel járt együtt, ami a kilencvenes évek második harmadáig folytatódott. Az egy lakosra jutó reáljövedelem 1997-től tíz éven keresztül folyamatosan emelkedett, azonban a 2007–2009-es időszak három évéből kettőben ismét csökkent; színvonala 2006-ban 20%-kal, 2008-ban mintegy 9-10%-kal volt magasabb az 1989. évinél.

A teljes munkaidőben foglalkoztatott munkások és alkalmazottak átlagkeresete a hatvanas évek első felében évente 2,4, a második felében 5,2, a hetvenes évtizedben évente átlagosan 6%-kal növekedett, aztán előbb stagnált, majd csök-

[63] Lásd *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének a tanulmányozásához 1949–1955.* Budapest, 1957, KSH, 341–343. o.

4. *táblázat.* A keresetek és a reáljövedelem alakulása 1991–2007 között (1990 = 100)

Év	*Egy keresőre jutó nettó nominális átlagkereset*	*Egy keresőre jutó reálkereset*	*Egy főre jutó reáljövedelem*
1991	125,5	93,0	98,3
1992	152,2	91,7	94,9
1993	179,2	88,1	90,3
1994	228,1	94,5	92,7
1995	256,8	82,9	87,7
1996	301,5	78,8	87,1
1997	374,2	82,7	87,8
1998	443,0	85,6	91,0
1999	499,3	87,7	91,7
2000	556,2	89,0	95,7
2001	646,3	94,7	100,2
2002	773,0	107,6	106,8
2003	883,6	117,4	112,4
2004	933,0	116,3	116,1
2005	1027,3	123,5	120,4
2006	1105,3	127,9	122,3
2007	1138,5	122,0	–

Forrás: http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/tabl3_01_08i.html

kent, újabb növekedés az ezredforduló időszakában volt érzékelhető, majd újabb visszaesés következett. A szocialista korszakban az ideológiai politikai szándékoknak megfelelően a bér- és kereseti arányokat ekkoriban egyfajta kényszerű nivelláltság jellemezte, továbbra is előnyt élveztek a bányászatban és a nehéziparban dolgozók, mesterségesen alacsonyan tartották a szellemi foglalkozásúak – oktatásban, egészségügyben dolgozók –, valamint a kereskedelemben, szolgáltatásban foglalkoztatottak átlagkeresetét, s a mezőgazdasági foglalkozásúak átlagkeresete is csak az ipari átlag kilenctizedét érte el. Ez a helyzet az 1968-as gazdasági reformot követően változott meg. Az anyagi ösztönzés előtérbe került, ami magával hozta a bérarányok átrendeződését, felgyorsította a differenciálódást, megnőtt a szerepe a különböző béren felüli juttatásoknak (prémium, nyereségrészesedés), valamint egyre fontosabbá vált a többes foglalkoztatási rendszer, fokozatosan emelkedett a főfoglalkozású munkájuk mellett másod-, esetenként harmadállást vállalók száma. A többes jövedelemszerzés a magyar társadalom természetes létezési formájává vált. Szintén a hatvanas évek végétől kezdve mérsékelten növekedett a felsőfokú és a középfokú végzettséggel rendelkezők átlagbére közötti különbség. Az iparban dolgozók körében a hetvenes évekre felértékelődtek a szakmunkások, akiknek az átlagbére 1975-ben már 56%-kal magasabb volt, mint a segédmunkásoké, a betanított és a segédmunkások bére között ugyanebben az időszakban ágazatonként eltérően, de átlagosan 20–30%-os különbségek alakultak ki.

5. *táblázat.* Az átlagbérek alakulása főbb gazdasági ágazatonként 1960–1979 (Ft)

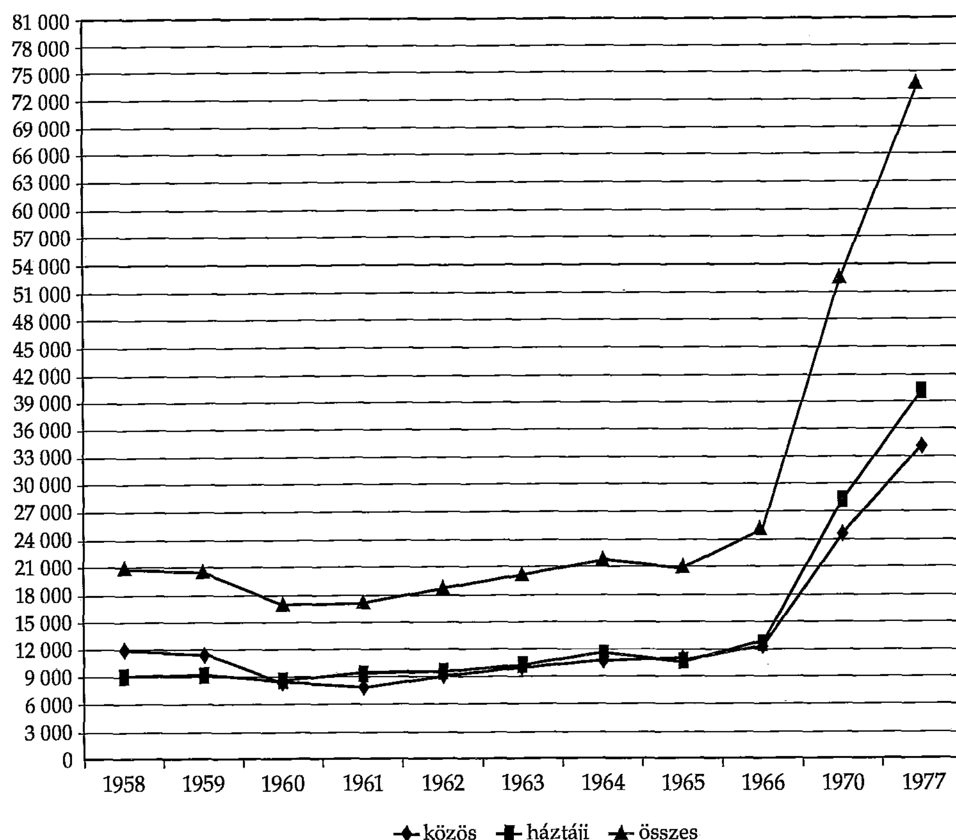
Ágazat	*Év*				
	1960	*1965*	*1970*	*1975*	*1979*
Ipar	1617	1767	2271	2117	3984
Építőipar	1636	1839	2536	3398	4283
Mezőgazdaság	1381	1536	2306	2907	3708
Kereskedelem	1418	1572	2158	2773	3503
Szolgáltatás	1491	1695	2243	3024	4049

Forrás: Életszínvonal 1960–1980. Budapest, 1981, KSH.

A mezőgazdaságban dolgozók között a negyvenes évek második felétől a hatvanas évek elejéig jelentős különbségek voltak az állami gazdaságok dolgozói, a téesztagok és a magángazdálkodók között. A drasztikusan emelkedő adóterhek és jövedelemelvonás ellenére is az egyéni gazdálkodók voltak a legjobb helyzetben az agrárszektor keresői között. Általában igaz, hogy a mezőgazdasági munkabérek ebben az időszakban rendre alacsonyabbak voltak az ipari munkások és az alkalmazottak béreinél. Az 1948–1956 közötti időszakban az adó- és beszolgáltatási terhek mértéktelen növelésével az egyénileg gazdálkodókat próbálták meg lehetetlen jövedelmi helyzetbe hozni, több-kevesebb sikerrel. 1956-ot követően két kegyelmi év következett a magángazdák számára. Az egyénileg gazdálkodó paraszti családoknál 1957-ben az egy családra számított éves összes jövedelem átlagosan 33 000 Ft-ot tett ki, a jövedelemnek közel a négyötöde a mezőgazdasági tevékenységből (termelésből és értékesítésből) származott, egyötöde egyéb munkajövedelemből, napszámból, fuvardíjból keletkezett. A gazdálkodók között a birtokolt földterület, a gazdaság nagysága, az állatállomány összetétele szerint elég jelentős különbségek voltak. Az 1–3 holdas kategóriában az egy főre jutó havi bruttó jövedelem 631 Ft, a 8–10 holdas kategóriában 729, a 15–25 holdasban pedig 925 Ft volt.[64] Az 1-3 kataszteri holdas gazdaságok évi pénzbeli adókötelezettsége átlagosan 1127 Ft, a 15–25 kataszteri holdas gazdaságoké pedig 8239 Ft volt 1957-ben. 1958-ban a KSH felmérést készített az egyéni gazdák jövedelmi viszonyairól.[65] Ebben az egy főre jutó évi nettó jövedelem legalacsonyabb szintjét 4000 Ft-ig, a legmagasabbat pedig a 14 000 Ft-ot meghaladó szintben határozták meg. Praktikusan ez azt jelentette, hogy a legszegényebb paraszti családokban az éves nettó jövedelem – ötfős családok esetében – nem érte el a 20 000 Ft-ot, a legmagasabb jövedelműek esetében viszont nem lehetett kevesebb évi 70 000 Ft-nál. A jövedelmek háromnegyede-négyötöde mezőgazdasági, egynegyede-egyötöde mezőgazdaságon kívüli tevékenységből származott. A mezőgazdasági jövedelmek nagyobbik része a megtermelt termékek értékesítéséből, kisebbik és egyben lassan mérséklődő

[64] *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben (4000 család háztartási feljegyzései alapján).* Budapest, 1959, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények, 22./ 45. o.

[65] Az adatok egykorú elemzését lásd Kovács Dénes: A parasztság élelmiszerfogyasztása és jövedelme. *Közgazdasági Szemle,* 1961/12. sz. 1462–1477. o.

3. ábra. Termelőszövetkezeti tagok jövedelme 1958–1977 között

Forrás: Háztartás- és jövedelemstatisztikai adatok alapján készített saját grafikon (*V. T.*)

része természetbeni jövedelem volt, ami főként a saját termelésű termékek felhasználásából származott. A szegényparaszti családokban a megtermelt javak nagyobbik része a saját fogyasztást szolgálta, és csak a kisebbik része került a piacra, a gazdagabb családokban ez éppen fordítva volt.

A hatvanas évek elején befejeződő kollektivizálást követően mintegy 5-7 évre volt szükség, amíg a mezőgazdasági munkából származó jövedelmek stabilizálódtak, majd ezt követően növekedni kezdtek. Mindebben jelentős szerepe volt a háztáji gazdálkodás mellett annak is, hogy a szövetkezetek a hatvanas évek második felében rendszeressé tették a pénzbeli kifizetéseket, megszüntették a munkaegységrendszert. Ezek a lépések elősegítették a szövet-kezeti rendszer konszolidálódását.

A mezőgazdasági szövetkezetekben dolgozók átlagkeresete a hetvenes évek közepére érte el az ipari átlagkeresetek szintjének a 90%-át. A falvakban élők, pontosabban a mezőgazdasági foglalkozásúak – társadalmi átlaghoz viszonyított – jövedelmi hátrányának mérséklődésében meghatározó szerepe volt a háztájiból, illetve a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelemnek.

A korszakra jellemző vagyoni-jövedelmi nivellációs törekvések csak átmenetileg bizonyultak sikeresnek. A hivatalos jövedelemstatisztika szerint már 1957-ben 5,2-szeres volt a jövedelemkülönbség a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmű családok között, vagyis amíg a legalacsonyabb jövedelműek esetében az egy főre eső bruttó jövedelem átlaga 342 Ft volt, addig a legmagasabb jövedelműek esetében ugyanez a mutató 1788 Ft volt. Négyfős átlagos családnagyság esetén tehát az első csoportban a család havi bruttó jövedelme 1368 Ft-ot, a másodikban 7152 Ft-ot tett ki.[66] Természetesen a jövedelmi viszonyokat a család létszáma is meghatározta, a családnagyság növekedésével párhuzamosan a jövedelmi viszonyok egyre rosszabbak voltak, amiben az alacsony kereseti színvonal is meghatározó szerepet játszott. A hivatalos statisztikai adatok szerint a három vagy annál több gyermeket nevelő családoknak több mint a kétharmada a legalacsonyabb jövedelműek csoportjába tartozott. Ha a legmagasabb (vezető beosztásúak) és a legalacsonyabb (létminimum szintjén élők) jövedelmi csoportokba tartozók helyzetét hasonlítjuk össze, akkor az egy főre jutó nettó jövedelem esetében – a hivatalos statisztikai adatok szerint is – a hatvanas évek közepén is öt-hétszeres különbségek[67] regisztrálhatók, másfél évtizeddel később ennek a szintje már elérte a kilenc-tízszeres szorzót is. Azt a tényt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egy nyolcvanas években készült elemzés szerint a statisztikai adatgyűjtések a Magyarországon egy-egy évben keletkező jövedelmeknek a 40%-át nem voltak képesek regisztrálni,[68] ami a valós jövedelmi viszonyokat nyilvánvalóan jelentősen módosította/módosíthatta. A társadalmi hagyományok és szokások továbbélése mellett a pénzkímélő technikák kiterjedt alkalmazása is elősegítette a kaláka intézményének általánossá válását. A kölcsönös munkák rendszere a fogyasztásnövekedéshez szükséges jövedelmek előteremtésének, illetve megtakarításának egyik igen fontos forrását jelentette.

A jövedelmi különbségek növekedésének dinamikáját mutatja, hogy 1962-ben a népesség 2,5%-a, 1967-ben 4,9%-a, 1972-ben 3,9%-a, 1977-ben 5,1%-a tartozott a két legfelső jövedelmi kategóriába, az 1962–1977 közötti másfél évtizedben átlagosan 350–400 ezer fő alkotta a legmagasabb jövedelműek rétegét. A legalacsonyabb jövedelműek aránya 1962 és 1977 között viszonylagos állandóságot mutat, átlagosan a népesség 9-10%-a, mintegy 800–900 ezer fő tartozott ebbe a csoportba.[69] Az is figyelemre méltó, hogy a legmagasabb jövedelmű népességcsoport 1962-ben és 1977-ben is az összes jövedelem egytizedét kapta, a legalsó egytized az összes személyes jövedelem egyhuszadával rendelkezett. Vagyis lényegében a középrétegek különböző jövedelmi csoportjai közötti jöve-

[66] *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok*... i. m.

[67] „1967-ben a legkedvezőbb helyzetben lévő félmillió ember egy főre jutó jövedelme kereken hétszer volt magasabb a legkedvezőtlenebb helyzetű félmillió ember jövedelménél. 1962-ben ez az arány még nyolcszoros volt." Lásd *Jövedelmi különbségek 1967-ben*. Kutatói anyag. Budapest, 1969, KSH, 12. o. 1972-ben, az akkor végrehajtott jövedelemfelvétel adatai szerint a helyet lényegében változatlan maradt. Lásd *Jövedelmi viszonyok. 1972*. Budapest, 1974, KSH.

[68] Szalai Júlia: *Uraim, a jogaimért jöttem!* Budapest, 1998, Új Mandátum Kiadó, 43. o.

[69] Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): A lakosság jövedelme. In uők.: *Társadalmi Riport, 1990*. Budapest, 1990, TÁRKI, 97–117. o.

delemelosztási egyenlőtlenségek mérséklődtek, illetve a megváltozott viszonyok között növekedett a legmagasabb jövedelmi csoportokba tartozók száma és aránya.

Torzította a jövedelmi arányokat, hogy a munkateljesítménytől függetlenül széles körben álltak rendelkezésre olyan béren kívüli juttatások és járandóságok, melyekhez mindenki hozzájutott/juthatott, aki (állami) alkalmazásban állt. Ugyancsak befolyásolta a korszak jövedelmi viszonyait, hogy a magyarországi árképzés rendszere olykor jelentősen eltérítette a termékek és szolgáltatások árát értéküktől és valóságos áruktól, ezzel hozva kedvezőbb helyzetbe az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezőket. Az áremelkedések üteme a hatvanas évektől a hetvenes évek második feléig gyakorlatilag elhanyagolható volt, ami egyrészt hozzájárult a társadalom általános jövedelmi helyzetének javulásához, másrészt az áruk és a szolgáltatások árának mesterséges szabályozása a hetvenes évek végétől elmélyítette a gazdasági feszültségeket. Az árpolitika sajátosságait jól mutatja, hogy 1970 és 1975 között az árak továbbra is mérsékelten, évente átlagosan 2,8%-kal emelkedtek, az évtized második felében azonban az áremelkedés üteme megduplázódott, éves átlagos szintje elérte a 6,3%-ot.

A tulajdontól való megfosztás folyamata a hatvanas évek elejére lényegében lezárult, az „újravagyonosodás" pedig a hatvanas évek végétől vette kezdetét. Erre engednek következtetni többek között a lakossági takarékbetét-állományról és a tartós fogyasztási cikkek ellátottságáról tudósító adatok is. A hazai viszonyok között jelentős vagyonnal rendelkező családok számának növekedése a hetvenes években és később is – a változó jövedelmi viszonyok között – tartós trendnek bizonyult. A jelenség hátterében több tényező állt: a hatvanas–hetvenes években a reáljövedelmek növekedése – viszonylag – dinamikus volt, s ez megteremtette a megélhetés biztonságát; másfelől igen jelentős volt a szerepe a gyarapodásban a nem regisztrált gazdasági tevékenységeknek és az itt megszerezhető többletjövedelmeknek. A politikai és gazdasági kényszerek miatt a lakásépítés vált a legtömegesebb vagyonszerzési formává ebben az időszakban. Az is nyilvánvaló, hogy az anyagi gyarapodás lényegében – a legelesettebbek csoportjaitól eltekintve – független volt a társadalmi helyzettől. Valamennyi társadalmi csoportban megtalálhatók voltak a megtakarításra képes, gyarapodó és a megtakarításra képtelen családok. Természetesen a felhalmozás lehetőségeit a jövedelemszerzési képességek, a foglalkozási viszonyok, az öröklött anyagi háttér alapvetően befolyásolták. Az egy keresőből és négy eltartottból álló, bérlakásban élő családnak nyilván sokkal kisebb esélye volt a javak felhalmozására, mint a két keresőből és két eltartottból álló, jövedelmét a második gazdaságból kiegészíteni képes, saját lakással rendelkező családnak.

A szocialista korszak anyagi gyarapodása igen nagy erőfeszítést igényelt a lakosságtól. A főfoglalkozásban eltöltött munkaidő a hatvanas és a hetvenes években a férfiak és a nők körében is csökkent, de ezzel párhuzamosan – a férfiak esetében különösen dinamikusan – nőtt a mezőgazdasági kistermelésre és általában a második gazdaságra fordított idő. A jövedelemszerzésre fordított idő magas aránya egyértelműen jelezte a családi stratégiák változását, azt, hogy a hatvanas évek elejétől a családok többsége élt az egyre szélesebbre nyíló mellékjövedelem-szerzési lehetőségekkel. A háztáji és kisegítő gazdaságok második életre hívó és fenntartó tényezője a hiány volt. A hetvenes évek végig az ország kereskedelmi hálózatának viszonylagos fejletlensége és az ellátás alacsony színvonala miatt a községekben a ház körüli gazdálkodással biztosították az élelmiszer-szükségletek fedezetét. A korlátozott termékfelesleg értékesítéséből keletkező kiegészítő jövedelemnek pedig fontos szerepe volt a létbiztonság fenntartásában, a család gyarapodásában. A háztájiból és egyéb kisegítő gazdasági tevékenységből származó haszon többnyire a lakossági fogyasztás növekedésében vált kézzelfoghatóvá.

Természetesen befolyásolta a jövedelmi viszonyokat és a differenciálódás folyamatát a korszak változó adópolitikája is. Kiemelt célként fogalmazódott meg a nem bérből élő csoportok jövedelmeinek szabályozása, az „indokolatlan" jövedelmi különbségek mérséklése, a „munkával arányban nem álló jövedelmek" kialakulásának megakadályozása, illetve ezek progresszív adó kivetésével történő elvonása.

A hatvanas évek közepén a magánszektorban tevékenykedők mellett a ház- és gépjármű-tulajdonosok tartoztak az adófizetői körbe, ami összesen két és fél millió főt jelentett. Ebben az időszakban a lakossági adórendszer 12-féle adóból, illetve adójellegű járulékból, illetékből állt. A mezőgazdasági foglalkozásúak jövedelemadója 1,34 millió állampolgárt érintett, kivetésének alapját a föld vélelmezett átlaghozadéka jelentette. Az általános jövedelemadó alanyai között 1967-ben 71 ezer kisiparost, 10 ezer magánkereskedőt és 94 ezer egyéb foglalkozású személyt tartottak nyilván.[70]

A korszak közvélekedése a kisiparosokat és a kiskereskedőket az átlagot meghaladó jövedelemmel rendelkezők csoportjába sorolta, ami ebben az általánosító formában nem volt igaz. A dokumentum szerint a ténylegesen adózó kisiparosok 51%-ának nem volt jelentősen magasabb a jövedelme, mint az azonos szakmákban dolgozó alkalmazottaké. „Tény azonban, hogy a kisiparosok és a magánkereskedők egy szűkebb rétegének – főként áruelőállítóknak, azok között is az alkalmazottakat tartóknak – társadalmi méretben átlagosnál nagyobb jövedelmük van, és nem érvényesül náluk megfelelően az adó jövedelemszabályozó szerepe."[71] Állandó konfliktusforrást jelentett, hogy a magánszektor önálló szereplői esetében az adóbevallást rendszerint becsléssel korrigálták, ami gyakran 50%-os adóemelést is jelenthetett. Voltak olyan foglalkozási viszonyok, például a szabadkasszás rendszerben dolgozó gebinesek, amelyeket/akiket a szabályozás sajátosságai miatt gyakorlatilag nem tudtak megadóztatni.

1980-ban egy reprezentatív felmérés[72] szerint – még csak – a kisiparosok 2,6%-ának a – bevallott – jövedelme érte el, illetve haladta meg a havi 9000 Ft-ot, ami az akkori havi átlagjövedelem két és félszerese, háromszorosa volt. A többség – 68,9% – havi jövedelme azonban alig érte el ennek egyharmadát,

[70] Jelentés a lakosság adóztatásának helyzetéről. Budapest, 1967. október 6. MNL OL XXVI-D-1-c. 7. d.

[71] Uo.

[72] Gervai Béla: A magánkisipar fejlődése, helyzete és szerepe Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 1983/3. sz. 300–308. o.

vagyis a havi 3000 Ft-ot. A fennmaradó közel 30% jövedelme 3000 és 9000 Ft között szóródott. A hetvenes–nyolcvanas évek magánerős lakásépítési konjunktúrájának köszönhetően az építőiparban tevékenykedő kisiparosok havi jövedelme 1983-ban megközelítette a 10 000 Ft-ot, ami az átlagjövedelem két és félszerese volt. 1984-ben, az előző évre vonatkozó adóbevallások szerint, a 123 658 aktív kisiparos 58,7%-ának jövedelme nem haladta meg a havi 5000 Ft-ot, 25,1%-uk jövedelme 5000 és 8500 Ft között volt, 10%-uké a havi 8600 és 12 500 Ft közötti sávba esett, 5,4% esetében pedig meghaladta a 12 500 Ft-ot.[73] A jövedelemnövekedés üteme a nyolcvanas évek első felében még akkor is figyelemre méltó, ha számításba vesszük, hogy az adóbevallások nyilvánvalóan nem tükrözik a valós jövedelemmegoszlást, mert az erős adóztatás miatt nagyarányú volt a jövedelem eltitkolása. A főmunka révén elért keresetet a nyolcvanas évek elején a kisiparosok egyötöde egyéb rendszeres munkavállalás révén egészítette ki, kétharmaduk néhány száz négyszögöles gazdasága révén részese volt a mezőgazdasági termelésnek is, ami a „több lábon állás" hagyományának továbbélését mutatja.

A tulajdontól való megfosztás folyamata a negyvenes évek végétől a hatvanas évek elejéig általában elszegényítette a magyar társadalmat, kivételek nyilvánvalóan azonban ebben az időszakban is voltak. Számosan sikeresen mentesítették házukat az államosítási rendelet végrehajtása alól. Bizonyára akadtak olyanok is, akik a nehézségek ellenére is átmentették korábbi vagyonukat vagy legalább annak egy részét, s erre is támaszkodva próbálták meg átvészelni a nehezebb időket.

Az alsó és a felső jövedelmi tized közötti különbségek növekedése a rendszerváltást követően folytatódott. 1988-ban az alsó és a felső jövedelmi tized közötti különbség 5,8-szeres, 1995-ben pedig 7,5-szeres volt az egy főre jutó havi átlagjövedelem alapján. A társadalmi közvélekedés azonban a tényleges jövedelmi különbségeket ennél nagyobbnak ítélte. A valóságos helyzet a jövedelemeltitkolás miatt az adóbevallásokból éppoly kevéssé rekonstruálható, mint a különböző felmérésekből, s a mutatószámok valóban csak részlegesen tükrözik a jövedelemkülönbségeket. A differenciálódást ennél talán jobban mutatja az, hogy a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező családok összjövedelme a legmagasabb jövedelemmel rendelkező családok esetében az egy főre eső jövedelemmel volt azonos. Más megközelítésben: amíg 1995-ben a legkisebb jövedelműek esetében az egy főre eső jövedelem a létminimum felét sem érte el, addig a legmagasabb jövedelműek esetében az egy főre eső jövedelem a létminimum két-háromszorosa. Természetesen, ha a jövedelmi elit átlagát és a legalacsonyabb átlagjövedelemmel rendelkező csoportok adatait hasonlítjuk össze, akkor a különbségek nyilvánvalóan sokkal nagyobbak. Közvetett módon a jövedelmi egyenlőtlenség növekedését, illetve az anyagilag tehetősebb réteg megjelenését, megerősödését mutatja az is, hogy 1990 és 1996 között Budapesten az épített lakások 53%-ának, a vidéki városokban 44%-ának, a községekben

[73] Lásd Falusné Szikra Katalin: *A kistulajdon helyzete és jövője.* Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

48%-ának az alapterülete haladta meg a 100 négyzetmétert. A hetvenes és nyolcvanas években a nagyobb méretű lakások száma abszolút értékben is jóval alacsonyabb volt.

A szegénység változatlan és változó formái

Bár még napjainkban is szokás a harmincas évek Magyarországát a „hárommillió koldus" országaként emlegetni, az újabb történeti kutatások már differenciáltabban értelmezik a kor társadalmi tagoltságát és a szegénység kérdését is. A második világháború előtti évek magyar társadalmát kétségkívül meghatározta a szélsőséges jövedelemegyenlőtlenség, de ezzel párhuzamosan kiépülőben volt egy olyan, működőképes szociális ellátórendszer is, amelyik igyekezett enyhíteni a legrászorultabbak életfeltételeinek szűkösségét. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a korabeli magyar társadalomban jelen volt egy nagy létszámú falusi és városi alsó társadalmi réteg, amelyen belül azonban jelentős különbségek voltak megfigyelhetők, a skála a tisztes szegénységtől a napi létfenntartásért küzdő mélyszegényeken át a társadalom peremén, kilátástalan helyzetben, nyomorban élők csoportjáig terjedt. A munkanélküliség, a szegénység és a hajléktalanság a kor hétköznapjaihoz szervesen hozzátartozott.

Jótékonysági akció: sorban állás ebédért egy Karitász-konyha előtt, 1930-as évek

A 4780/1932. M. E. sz. rendelet szerint hajléktalannak tekintették azt „...aki körülményeinél fogva képtelen arra, hogy magának és családjának lakást biztosítson", továbbá azt az egyedülállót is, aki a munkásszálló jellegű elhelyezés, az albérlet vagy az ágybérlet díját sem tudta kifizetni. Az állam, a törvényhatóság vagy a község a hajléktalanok elhelyezésére szükséglakásokat létesített. A szükséglakások a hajléktalan családoknak csak elenyésző töredékét tudták befogadni. Többségük nyomortanyákon és összetákolt bódékban, „bódévárosokban" volt kénytelen letelepedni. 1931-ben a fővárosban 8648 ember (2148 család) lakott bódé- és kunyhólakásokban. Egyedülálló hajléktalan ember szükséglakást nem kaphatott, így őket különböző éjjeli menedékhelyek, menhelyek fogadták be. Budapesten 1930-ban 4 menhelyen 773 ágy volt. 1939-ben 2847, 1940-ben 2207 menhelyi ágyon fogadtak rászorulókat. 1932. december 24-től az összes menhelyi ágy ingyenes volt, korábban jelképes összegért lehetett igénybe venni azokat. A fővárosi menhelyekre a beutalást a VI. ker. Angyalföldi út 2. szám alatt lévő központi iroda végezte. A munkaképes hajléktalanoknak egyhavi ellátásukért 10 napon át, napi 6 órai könnyű munkát kellett végezniük azokon a munkahelyeken, amelyeket a kerületi elöljáróságok, illetve a főváros kertészete kijelölt. Az éjjeli menedékhelyeken minden lakónak külön fekhelyet, reggelit, ebédet és vacsorát adtak. A menhelyeken általában este 7 órától másnap reggel 6 óráig lehetett tartózkodni. A menhelyek mellett a város különböző pontjain nappali melegedők létesültek, ahol szerény étkezésben is részesülhettek a rászorulók. Budapest négy pályaudvarán és 14 vidéki állomáson működött a Pályaudvari Misszió. Az 1930-as években kb. 200 karitatív, szociális egyesület tevékenykedett a fővárosban. Ezek a szervezetek különböző menhelyeket és melegedőket tartottak fenn, és olcsó lakásról is gondoskodtak.

Budafokon az általános rend szerint kezelték a szociális kérdéseket. A polgármester 1940. szeptemberi beszámolója szerint „az elaggott és munkaképtelen lakosság gondozása egyrészt a városi szegényházban, másrészt a Magyar Norma intézménye útján történik. A szegényházban gondozottak létszáma 29 volt, akiknek az ellátási költségei a háztartási költségvetésben előirányzott 7800 P hitelkeretből nyernek fedezetet. A Magyar Norma gondozottainak száma az elmúlt hó folyamán 80 volt, akiknek segélye egyénenként – a mutatkozó szükségnek megfelelően – állapíttatik meg. A segélyezés módja: élelem, lakbér, heti pénz, ruhasegély és általában a szegények testi és lelki gondozása. A kiadások a Magyar Norma alapból nyernek fedezetet: az elmúlt hóban kiadott segélyek pénzértéke 862.83 P. Az intézményt a Ferences Mária Szegénygondozó Nővérek közmegelégedésre vezetik."[74] A szegénység kezelése nagy gondot jelentett, komoly erőfeszítéseket igényelt a háborús évek alatt is. „Járásom ellátatlan lakosságnak száma 16 000. Ínségenyhítő tevékenység megindításának céljára 72 000, míg a rendkívüli fegyvergyakorlatok folytán bevonult katonák elmaradt keresetének a pótlására 87 000 Pengőt utalt ki méltóságod. Ezt megfelelő arányban a községek között szétosztottam. Miután ezen összegeket csak karácsony után kaptam kézhez felhatalmazásomra a községek már karácsony előtt

[74] MNL PML IV. 408.u. Alispáni évnegyedes jelentések. Budafok polgármesterének jelentése, 1940. szeptember 17.

megkezdték a foglalkoztatást és így az ünnepekre legalább mindenütt jutott az ínséges családoknak pár pengő. Tudatában vagyok annak, hogy ezen összegnek tavaszra is elégnek kell lennie. Azonban felelősségem tudatában kijelentem, hogy a súlyos elemi csapások következtében tavasszal feltétlenül előálló munkanélküliség enyhítésére távolról sem lesz elég. Ne méltóztassék ugyanis elfeledni, hogy járásom a vármegye legszegényebb járása. A napszámbér jelenleg átlag 2 P. 30 fillér, koszt nélkül."[75] Döbbenetes képet fest az alsóbb néprétegek helyzetéről, kiszolgáltatottságáról azoknak a kérelmeknek tömege, amelyet segélykérés címén juttattak el a fronton harcolók családtagjai, nyugdíjasok, keresőképtelen emberek a főispáni hivatalhoz. Nyomorgó emberek és gyermekek több ezres tömegéről rajzolódik ki a háborús kép, akik csekély jövedelmükből vagy a havi segélyekből képtelenek voltak fedezni napi szükségleteiket, ritkán jutva élelemhez, tüzelőhöz, ruhához, főként a nagycsaládosok – éheztek is. Pesterzsébeten 1940 elején ínségmunka és ingyenebéd biztosításával, ruha-, élelmiszer- és pénzbeli segélyezéssel igyekeztek segíteni a szegénységben élőket. 150–200 család jutott napi rendszerességgel községi ebédhez, a segélyezettek létszáma átlagosan 200–300 fő volt. A segélyként kiosztott élelmiszercsomagok értéke 6,63 pengő volt, s 10 kg burgonyát, 5 kg lisztet, ½ kg sót, 1 kg rizst, 1 kg búzadarát, ¾ kg cukrot, 1 kg fehér babot és ¼ kg szappan tartalmazott. A szegény sorsú iskolás gyerekek között 720 pár cipőt osztottak szét.[76] Mindez csak a legnagyobb feszültségek kezelésére és a mutatkozó hiányok mérséklésére volt elegendő, a probléma megoldására már nem. A háborús pusztítások felgyorsították az elszegényedés folyamatát.

A szegénység kezelése sajátosan változott Magyarországon az 1945 utáni évtizedekben. 1949/50-ig változó hatékonysággal működtek és létezhettek a két háború között kialakult szegénygondozó rendszer intézményei. Ezután a szegénységet a politikai kinyilatkoztatások szintjén felszámolták, hiszen a szocializmusban az uralkodó ideológia értelmében a megtermelt javakból mindenki egyenlően részesedett. Valójában – különösen az ötvenes évek első felében – az ország egészére ismét jellemzővé váltak az elszegényedési folyamatok, illetve a korábban felhalmozott vagy az újonnan megszerzett politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági tőkék önmagukban is differenciáló hatást fejtettek ki. 1949 és 1956 között a szegénység problémáját a jövedelmek alacsony szinten való kiegyenlítésével próbálták megoldani.

A szocialista rendszer csak a jelszavak szintjén volt egyenlőségpárti, a hétköznapok gyakorlatában már nem. Az „egyenlők társadalmában" a „még egyenlőbbek" létezése már a fordulat éveitől megfigyelhető, a kommunista pártvezetők elkülönülése a tömegtől, a számukra fenntartott külön bolthálózat (1956-ig), az ingyenes juttatások rendszere erős visszatetszést keltett a széles körben elszegényedő magyar társadalomban.

[75] MNL PML IV.408.u. Alispáni évnegyedes jelentések. A kiskőrösi járás főszolgabírójának jelentése, 1941. január 15.

[76] MNL PML IV.408.u. Alispáni évnegyedes jelentések. Pesterzsébet polgármesterének jelentése, 1940. április 19.

A Kádár-korszakban szegénység a politika és a propaganda szintjén továbbra sem létezett, a valamelyest aktívabbá váló szociálpolitika, az emelkedő életszínvonal próbálta elfedni a jelenséget. A hétköznapok valóságában azonban jól látható volt, hogy vannak emberek, embercsoportok, akik „vízzel főznek", abnormális lakáskörülmények között élnek, keményen küzdenek létfenntartásukért, vagyis szegények.

A létfeltételek részleges hiányával jellemezhető szegénység ugyanakkor mérséklődött ezekben az évtizedekben. A hatvanas évek társadalmi mozgásainak következtében a szegénységben élő családok jelentős számban ki tudtak lépni korábbi helyzetükből. Ám az is megfigyelhető, hogy a tartósan rossz körülmények között élők nagy része önerejéből képtelen volt változtatni helyzetén, tehát egyfajta „örökletes" mélyszegény réteg fennmaradásáról beszélhetünk.

A szegénységben élők számát és arányát nehéz pontosan meghatározni. 1945 és 1949 között a népesség 55–60%-a élt a léthatáron vagy ez alatt, 1949–1956 között ez az arány 65–75% közötti. Ha a mindenkori átlagjövedelem kétharmada alatt élőket tekintjük szegénynek, úgy 1962-ben a magyar társadalom 26%-a, 1972-ben 21%-a, 1982-ben 16%-a sorolható ide.[77] A szegénység nemcsak a jövedelmi helyzet, hanem életforma függvénye is. Kemény István 1970-ben készített – nagy visszhangot keltő – elemzései szerint a hatvanas–hetvenes évek fordulóján a jövedelem, az életforma és az életkörülmények alapján a szegények közé lehetett sorolni a sokgyermekes munkáscsaládokat, a gyermekeiket egyedül nevelőket és igen nagy számban a parasztból lett, városi életviszonyokhoz hozzászokni képtelen munkásokat.[78] Ezt a megállapítást részben igazolták az egy évtizeddel későbbi, 1980-as népszámlálási adatok is. E szerint 1980-ban a háromgyermekes családok 18, a négy- és többgyermekes családok 30 százaléka lakott egyszobás lakásban.

Bár hivatalos és nyilvános létminimum-számítás Magyarországon a Kádár-korszakban a nyolcvanas évek elejéig nem volt, a SZOT és a KSH keretein belül időről időre folytattak ezzel kapcsolatos számításokat. 1970-ben a társadalmi minimumot olyan összegű jövedelemnek tekintették, amely „racionális gazdálkodás mellett biztosítja az emberi lét fizikai fenntartásán felül a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettség adott szintjén kialakult és általánosan társadalmi igénnyé vált javaknak és szolgáltatásoknak a szerény, de társadalmilag még elfogadható színvonalú fogyasztását"[79]. E számítások szerint a szegénységi küszöbnek megfelelő egy főre jutó átlagos összeg 1968-ban 660 Ft-ot, a társadalmi minimum egy főre vetített összege 880 Ft-ot tett ki.

1972-ben, az akkor legalacsonyabb jövedelmi szinten (800 Ft/fő/hónap) a népesség egytizede élt. „Ezek egy főre jutó havi átlagos jövedelme mindössze 610 Ft volt", valamivel kevesebb, mint a négy évvel korábban megállapított szegénységi küszöb összege. Ez is arra utal, hogy a „gulyáskommunizmusként" is

[77] Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a szegénypolitika történetéből*. Budapest, 1986, Magvető Kiadó.

[78] Kemény István: A szegénységről. In Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged, 1992, Replika Kör, /Replika könyvek, 1./ 79–83. o.

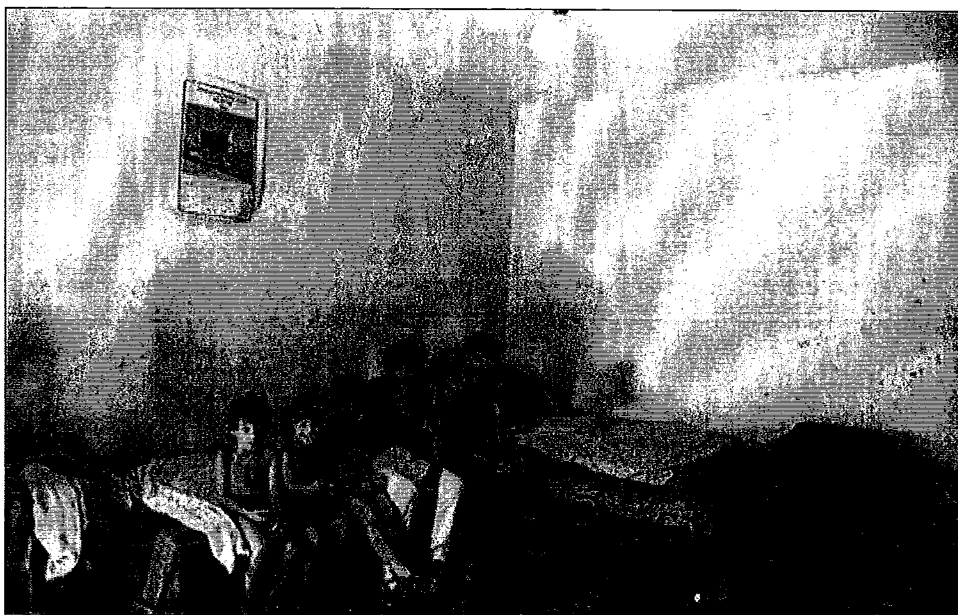
[79] A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma. A KSH Közgazdasági Főosztály munkaanyaga, 1970. In Havasi Éva (szerk.): *Emlék-kötet. Szemelvények a magyar háztartás-statisztika történetéből*. Budapest, 2000, KSH, 191–221. o.

emlegetett kádári konszolidáció folyamatában nemcsak a gyarapodás lehetősége nem volt mindenki számára adott, de sokaknak a mindennapi létfeltételek biztosítása is nehézségeket jelentett. Ugyanakkor sokan kaptak a szegénységi küszöböt el nem érő, de rendszeres pénzbeli juttatásokat (nyugdíjak, járadékok) azok közül, akik korábban nem rendelkeztek rendszeres jövedelemmel, illetve nem voltak jogosultak a társadalombiztosítási ellátásokra. Ők mindezt egyértelműen helyzetük javulásaként, a „garantált megélhetési minimum" elérhetővé válásaként értelmezték. Ezzel együtt azonban a minimális életfeltételek hiányával jellemezhető szegénység sem szűnt meg a Kádár-korszakban, noha kétségtelen, hogy a hatvanas–hetvenes években csökkent a mélyszegénységben élők száma. „A huszonnégy fős osztályból tízen még sohasem fürödtek fürdőkádban, tizennégyen már igen. [...] Egy lakóhelyiségből álló lakásban lakik a legtöbbjük. A lakás földes: huszonkettőnél. Mozaikköves: egynél. Padlós: egynél. Egyedül alszik: 5, testvérével vagy szüleivel – másodmagával egy ágyon: 15. Harmadmagával: 3. Négy gyermek egy ágyon: 1 (mellette egy testvére, a másik kettő az ágy túlsó végében lábtól). A 24 gyerek közül 5 gyereknek nincs télikabátja, de nem azért, mert nem telne rá, ők nem fáznak soha! [...] A lakosság személyi higiéniája még a kezdetleges fokot sem éri el. Fürdés gyakorlatilag nincs a községben. A 2554 lakosra 9 fürdőszoba jut; majdnem háromszáz lakosra egy. A községben hozzávetőleges számvetés szerint zárt illemhelyet a lakások tíz százaléka mellett lehet találni, mintegy huszonöt százalékánál semmilyen sincs! [...] A fehérneműváltás jó esetben hetente egyszer történik, de nagyon sok gyereknek, felnőttnek fehérneműje úgyszólván nincs is. A lakosság mintegy felének a ruházkodása nem kielégítő. [...] Bent a házban – amelynek minden helyisége földes – rosszul záródó ajtók, ablakok. A felső szobában két ágy egymás mellett, egy üres szekrény, az ágyban szalma – zsák nélkül. A kamrában a deszkapolcon kívül nincs semmi. Jobbra a helyiség, amiben a család lakik. Két ágy, egy széles, kanapészerű pad, bölcső, csikóspór, asztal, polcos stelázsi, fényképek a falon. Az asztalon itt-ott néhány edény, odébb két-három szék. A ház kilenc lakója – hét gyermek és két szülő. [...] A család havi jövedelme: 1020 Ft családi segély, 1200 Ft a férj keresete, összesen: 2220 Ft. Ebből egy személyre havonta esik 246 Ft, naponta 8 forint 20 fillér. [...] Egy-egy étkezésre gyermekenként az asszony nem számíthat fel többet, mint 90 fillért, esetleg egy forintot. A napi háromszori étkezést a kilenctagú családnak 30 forintból kell kihoznia."[80]

Losonczi Ágnes 1968–1969-es békési kutatásai során szintén azokat sorolta a szegények közé, akik esetében az egy főre eső jövedelem átlaga 600 Ft alatt maradt, lakásuk földes vagy vályogfalú, ruházatuk hiányos, háztartási géppel nem rendelkeznek. Ugyanebben a kategóriarendszerben a szűkösen élők közé azok tartoztak, akik esetében az egy főre jutó jövedelem 800 Ft-nál kevesebb, lakása alacsony felszereltségű, ruházata megfelelő, legfeljebb egy háztartási géppel és/vagy rádióval rendelkeznek.[81] A hetvenes évek budapesti szegényeinek egy része a fővárosban született, másik része pedig az ötvenes–

[80] Végh Antal: *Erdőháton, Nyíren*. Budapest, 1971, Szépirodalmi Könyvkiadó, 22–36. o.

[81] Losonczi (1977): i. m.

A szegénység arcai – anya négy gyermekével, Budapest, 1980 körül

hatvanas években vidéki nincstelenként érkezett ide. „A budapesti társadalom alsó rétegét alkotók, a mai fővárosi szegények nem éheznek rendszeresen. Általában a hónap nagyobbik felében a szegény is többször eszik napjában, sőt jóllakik, ha nem is a kedvére való étellel. [...] Majdnem minden szegénynek van legalább egy rend elfogadható ruhája és valamilyen cipője, bár gyakran használt állapotban jutott hozzá. Majdnem mindig ágyneműben alszanak, és a lakásokban van bútor, ha a szekrények, ágyak többnyire »kéz alatt« vásárolt, vagyis másutt fölösleges, kiselejtezett darabok is."[82]

1982-ben az MSZMP Politikai Bizottságának határozatára bevezették a létminimum-számítást Magyarországon, vagyis releváns statisztikai adatok ismeretében ekkortól kezdve lehetett reálisabban felmérni a létminimum alatt élők számát. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a statisztika elsősorban csak a „gazdaság szocialista szektorában" keletkezett jövedelmeket volt képes regisztrálni, a rejtett gazdaságban megszerzetteket már nem. Másrészt a statisztikai adatok lényegében csak az állandó munkaviszonnyal rendelkezők körére vonatkoztak, az alkalmi munkavállalók a felmérésekbe nem vagy csak elvétve kerültek be. 1982-ben a létminimum egy főre számolva havonta 1900 Ft, 1990-ben 7053 Ft, 2000-ben 34 475 Ft, 2010-ben pedig 78 736 Ft volt.

A nyolcvanas évek elején 72 000 6–12 négyzetméteres szoba-konyhás és 12 000 szobával nem rendelkező komfort nélküli „lakás" volt az országban.[83] Négyfős átlagos családlétszámmal számolva, mintegy 320-340 ezren éltek ezekben a gyakran fűtetlen, folyó vízzel, villannyal általában nem rendelkező helyiségekben. Ekkor nyilvánvalóan ők alkották a magyarországi mélyszegények csoportját. Mindemellett az is megfigyelhető ebben az időszakban, hogy a civilizációs szint emelkedésével párhuzamosan a szegénységi küszöb is fokozatosan valamivel magasabbra került, a lényeg – a mindennapos küzdelem a megélhetésért – azonban változatlan maradt.

Folyamatosan változott a szegénység társadalmi összetétele. 1977-ben a magyarországi szegények többsége a falusi aktív kereső nélküli és aktív keresővel rendelkező háztartásokból került ki, tíz évvel később, 1987-ben már a városi aktív keresős háztartásokban élők adták a szegények többségét. A rendszerváltozást követő években mind a falusi, mind a városi szegények köre jelentősen bővült. A változás irányát és jellegzetességeit úgy lehet megfogalmazni, hogy „ha a hatvanas–hetvenes évtized fordulójának tipikus szegényei a munkából már jórészt visszavonult idős falusi emberek voltak, akkor a nyolcvanas–kilencvenes évek szegényei elsősorban városlakó és munkaviszonyban álló, fiatal (30–40 éves) felnőttek és gyerekeik. [...] Ők azok, akik életüket a mára letűnt szocializmus hívószavára fűzték fel: »nagyüzemi« szakmákat tanultak vagy betanulási időben szerezték meg a lassacskán sehol sem hasznosítható szakismereteiket, városba költöztek, gyakran feladván még a kiegészítő gazdálkodás lehetőségét is."[84] A nyolcvanas években és a rendszerváltozás folyamatában a társadalmi differenciálódás folyamata felgyorsult, a szegények száma nőtt. 1992-ben az egy főre számított létminimum összege 9500 Ft, 1997-ben pedig 17 000 Ft volt havonta.[85] 2010-ben a tipikusnak tekinthető, két aktív korú személyből és két gyermekből álló háztartás létminimumértéke 228 334 Ft volt havonta, míg az egytagú nyugdíjas háztartásoké 70 862 Ft. A KSH kimutatásai szerint a létminimum szintje alatt élők aránya az összlakosságon belül 1982-ben 7,1%, 1987-ben 9,3%, 1992-ben 15,6%, 1993-ban már 20,0% volt, 2010-ben megközelítette a 30%-ot.

A rendszerváltozást követő években mind a falusi, mind a városi szegények köre jelentősen bővült. A vesztesek közé elsősorban azok kerültek, akik a szerkezetváltás következtében munkanélkülivé váltak, s ezt követően nem vagy csak időszakosan találtak munkát maguknak. Ezeknek az embereknek a nagy része iskolázatlansága, szakképzettségének hiánya, lakóhelye földrajzi elhelyezkedése és gazdasági adottságai miatt tartósan, gyakran véglegesen kiszorult a munkaerőpiacról. Szintén az elszegényedő, lecsúszó csoportok tagjai közé kerültek azok a nem vezető beosztású, középrétegekhez tartozók, akik pénzbeli és kulturális tőkehiányaik miatt nem jutottak hozzá kiegészítő jövedelmekhez, és nem volt olyan szakismeretük, ami a piacgazdasági viszonyokhoz történő alkalmazkodást megkönnyítette volna. Az elszegényedők és a tartósan szegények jövedelmi helyzete a kilencvenes években tovább romlott.

[82] Solt Ottilia: A hetvenes évek budapesti szegényei. *Budapesti Nevelő,* 1977/1. sz. 19–23. o.

[83] Részletesen lásd *Az 1980-as népszámlálás lakásstatisztikai adatai.* Budapest, 1984, KSH.

[84] Szalai Júlia: Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György: *Társadalmi Riport, 1990.* Budapest, 1990, Tárki, 418–429. o.

[85] Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötései – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég,* 1996/1. sz. 5–18. o.; Ferge Zsuzsa: Az állami szociálpolitika változásának iránya a rendszerváltozás óta. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *Politika és társadalom 1989–1998.* Budapest, 1999, MTA.

Ennek okai között meg kell említeni, hogy az egyébként is rendkívül alacsony jövedelmek rendszertelenné válása mellett az alapvető fogyasztási cikkek – élelmiszer, háztartási energia, lakásfenntartás – az átlagosnál nagyobb mértékben drágultak. A társadalmi-gazdasági viszonyok átalakulása következtében a magyar társadalom tartósan jelen lévő csoportjává vált a létminimum összegének a felével sem rendelkező, mintegy egy-másfél millió fős mélyszegény réteg.

Vagyonosodás, gazdagság

A harmincas évek végén a leggazdagabbak csoportját a nagytőkések és a nagybirtokosok alkották, az ezer hold fölötti birtokok arisztokrata tulajdonosainak a kezében volt az ország földterületének mintegy harmada. A történelmi arisztokráciához tartozók közül az Esterházy-család több mint hatszázezer holddal rendelkezett. Velük együtt a Zichy-, Festetics-, Pallavicini- és Széchenyi-családok tagjai birtokaik mellett különféle bankok, nagyvállalatok elnökségében és igazgatótanácsában is tagok voltak, ami egyfelől magas jövedelmet biztosított, másfelől a nagytőke és a földbirtokos arisztokrácia bizonyos mértékű összekapcsolódására is utal. A több mint félezer arisztokrata nagybirtokos mintegy tizedét kitevő gazdasági elit félszáz, nagyrészt zsidó családból állt. Egymáshoz szoros szálakkal kapcsolódtak, befolyásuk és szerepük a magyar gazdasági életben döntő volt. Közülük a Chorin, Goldberger, Kornfeld, Perényi, Vida, Weiss, Aschner, Fellner, Dreher családok voltak a legismertebbek. A gazdasági elit társadalmi-gazdasági súlyát, befolyását jól reprezentálja Chorin Ferenc személye, aki több mint egy tucat bank, nagyvállalat, részvénytársaság és bánya vezetője volt (Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., Weiss Manfréd alumínium-, konzervgyárak, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Hazai Papírgyár, Ipari Jelzálog Hitelintézet stb.). Vagyonukat és jövedelmüket tekintve a nagytőke képviselői a nagybirtokos arisztokráciával együtt, az 1935. évi adóbevallásokat figyelembe véve, szinte kivétel nélkül a 150 ezer pengőt meghaladó éves jövedelmi szinten voltak, amihez vagyonként az éves bevallott jövedelem többszöröse társult. Festetics Sándor gróf 339 ezer pengő éves jövedelem mellett 13,5 millió pengős vagyonnal, Vida Jenő, a Magyar Általános Kőszénbányák Rt. vezérigazgatója és Fellner Pál gyáros 250 és 230 ezer pengő jövedelemmel és 1 millió, valamint 3,7 millió pengőnyi vagyonnal rendelkeztek.[86]

A negyvenes évektől Magyarországon rossz idők jártak a módosabbakra és a gazdagokra, 1938 és 1944 között a zsidótörvények segítségével kobozták el a magyar (nagy)polgárság javait, majd a negyvenes évek végén az államosítások következtében a komoly magánvagyonok lényegében megszűntek. Ha végiggondoljuk, hogy a zsidóság jogfosztása során 1938 és 1944 között elkobzott javak, valamint az 1945 és 1953 között állami tulajdonba vett pénzintézetek, nagy- és kisüzemek, műhelyek, boltok, anyag- és árukészletek, bérházak

[86] A kérdést részletesen lásd: http://mek.niif.hu/02100/02185/html/11.html, Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

és lakások, a kitelepítések során elkobzott és soha vissza nem szolgáltatott ingóságok és ingatlanok mekkora értéket jelenthettek, a korabeli – 1946-os – forint-vásárlóértéken is minimálisan több ezermilliárdos értékről lehet beszélni.[87] Mindez jól szemlélteti a vagyonvesztés/cserélődés mértékét. Az 1938 és 1965 közötti bő két és fél évtized a vagyonvesztés, a proletarizáció időszaka volt társadalmi méretekben, míg a hatvanas évek második felétől egy újravagyonosodási folyamat kezdődött el, részben a vagyonvesztés ellensúlyozására, ami aztán az 1988–1995-ös privatizációval vált teljes körűvé, létrehozva egy új nagytőkés-nagypolgár réteget a magyar társadalomban. Ez a folyamat szintén sok ezermilliárd értékű vagyon tulajdonosváltását jelentette.

A szocialista korszakban a vagyonszerzés nem tartozott a rendszer által támogatott tevékenységek közé. Ennek alapvetően ideológiai okai voltak, hiszen az egyenlőséget hirdető rendszer tulajdonfelfogása ellentétes volt a személyi használaton túlmutató, felhalmozási célú magántulajdonnal. Ennek ellenére a hatvanas évek második felétől-végétől megfigyelhető egy sajátos „újravagyonosodás", ami az érintettek jól felfogott érdekeiből következően és a rendszer által teremtett körülmények miatt ritkán volt látványos, ám időről időre felkeltette a kor nyilvánosságának érdeklődését is. „Nagy kérdés: kinek van pénze arra, hogy a méregdrága Luxus Áruházban vásároljon? Őszintén szólva, nem tudom. De azt igen, hogy a Luxusban olyan tömeget láttam, hogy jobbnak tartottam kifordulni és valami olcsóbb boltot keresni. Egyébként pedig, komolyra fordítva a szót, nem árt, ha vannak luxuscikkek is, csak lehessen kapni nem luxusholmit is. Végeredményben az Ofotértban kapható 40 ezer forintos filmfelvevő géptől, a szomszédos Óra-ékszerben árusított 17 ezer forintos karkötőtől nem dől össze a világ."[88]

A korabeli magyar viszonyok között jelentős vagyonnal rendelkező családok számának növekedése a hetvenes és a nyolcvanas években a változó jövedelmi viszonyok közepette is tartós trendnek bizonyult. A jelenség hátterében több tényező állt: a hatvanas–hetvenes években a reáljövedelmek növekedése – viszonylag – dinamikus volt, s ez viszonylag sokak számára megteremtette a vagyonosodás/gyarapodás pénzügyi alapjait; másfelől folyamatosan bővültek részben a legális (másodállás, mellékfoglalkozás, háztájizás), részben pedig az illegális (fusizás, iparengedély nélküli szolgáltatás, bevásárlóturizmus, valutázás, feketekereskedelem) kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek. „Ha sok pénzem lenne, lelkiismeret-furdalás nélkül költeném el a Váci utcában. Meggyőződésem, hogy a magyar ipar legszebb termékeit is nekünk gyártják és nem a Rothschild bankház főrészvényeseinek. Ez a meggyőződésem tegnap délelőtt 11 órakor a Vörösmarty téren megingott. Elég volt hozzá egyetlen elegáns próbababa az áruház kirakatában és egy aprócska ártábla, amely szerint »Ballonkabát hermelinbéléssel 11 860 Ft.« [...] Földbe gyökerezett a lábam. És nemcsak az ár láttán. Hiszen volt ugyanabban a kirakatban ennél drágább darab is, például egy másik bunda – potom tizenötezerért. De a kettő között háromezer forintnál

[87] Sajnos ezzel kapcsolatos gazdaságtörténeti elemzések, pontosabb becslést lehetővé tevő számítások még nem állnak rendelkezésre.

[88] *Népszabadság,* 1970. január 1.

is nagyobb volt az elvi különbség. Mert azt még megértem, hogy valaki lottónyereményből vagy filmgázsiból, lángossütésből vagy iparengedélyhez nem kötött magánjellegű idegenforgalmi tevékenységből luxusbundát vesz –, ám tegye. [...] De ki lehet az, aki egy ballonkabátba fekteti a vagyonát?"[89]

Magyarországon a szocialista korszakban a pénzügyi megtakarítások kezelésének egyetlen legális formája a takarékbetét volt. A lakossági takarékbetétállomány 1950-ben 289 millió, 1960-ban 5,5 milliárd, 1975-ben 81,2 milliárd, 1987-ben pedig 286 milliárd Ft volt. A növekedési ütem még akkor is figyelemre méltó, ha tekintetbe vesszük a pénzromlás hatásait és az igen alacsony reálkamatokat. Ugyancsak a viszonylag széles körű vagyonosodásra vall, hogy 1975-ben 339 000 olyan betétkönyvet regisztráltak, melyekben az elhelyezett összeg meghaladta az 50 000 Ft-ot. Ezeknek a betéteknek az együttes értéke 32,1 milliárd Ft volt, vagyis a jelentősebb megtakarításra képes személyek/családok betéteinek átlagos nagysága megközelítette a 100 000 Ft-ot, ez akkor közel háromévi átlagkeresetnek felelt meg. A betétkönyvek száma nyilván nem volt azonos a jelentős megtakarításra képes személyek, családok számával, hiszen feltételezhetően egy-egy kézben több magasabb összegű megtakarítás is lehetett, de ennek figyelembevételével is minimálisan 200-250 ezer főre, illetve családra becsülhető a komoly készpénztartalékkal rendelkezők létszáma.

A pénzbeli megtakarítás mellett a másik elterjedt vagyonforma az ingatlan – lakás, üdülő, kiskert – volt. A nyolcvanas évekig élő korlátozások miatt egy család/személy egy lakóingatlant és egy üdülőt birtokolhatott. A tilalmakat igen gyakran kijátszották például a kiskorú családtag nevére történő vásárlás vagy névleges válás útján. A házépítés és a lakásvásárlás a legelterjedtebb vagyonfelhalmozási forma volt a korszak során. Az 1973 júliusában életbe lépett kormányrendelet szerint: az állampolgárok által építhető lakás maximálisan hatszobás, családi ház esetén 140, lakás esetén 125 négyzetméter lehetett. Az üdülő legfeljebb három szobából állhatott, alapterülete – önálló épületként – nem haladhatta meg a 80, társasüdülő esetén a 60 négyzetmétert. A hétköznapokban azonban ezt a korlátozást sem vették túlságosan komolyan, nagyon ritka esetben tartották be a vonatkozó jogszabályi előírásokat. A hetvenes–nyolcvanas években a lakóingatlanok bérbeadásával a lakásbérleti/albérleti szektor is tovább bővült, a többletjövedelem-szerzés fontos része volt.

A harmadik vagyonosodási, felhalmozási formát/lehetőséget az ingóságok jelentették. Ezek közül a nyolcvanas évek elejéig a termelőeszközök birtoklása elhanyagolható jelentőségűnek tekinthető. A nemesfémeké 1974-ig szintén korlátozás alá esett: egy-egy magánszemélynek legfeljebb 500 gramm arany lehetett a tulajdonában. Más kérdés, hogy ezt senki sem tartotta be, hiszen gyakorlatilag ellenőrizhetetlen volt. Értékállósága miatt a feketekereskedelemnek is kedvelt tárgyai voltak az arany ékszerek. Viszonylag jelentős volt az öröklés révén szerzett értéktárgyak részesedése is. Az értéktárgyakkal és nemesfémekkel történő kereskedés természetesen állami monopólium volt. Az ingóságok között dinamikusan növekedett a tartós fogyasztási cikkek – elsősorban az autó – aránya. Ezek a termékek az átlagjövedelmekhez képest meglehetősen

[89] *Nők Lapja*, 1968/4. sz. 22. o.

drágák és nehezen hozzáférhetők voltak, ennek következtében ideig-óráig státuszszimbólummá, a vagyonosodás reprezentációs eszközeivé váltak.

A kor viszonyai között a gyors meggazdagodásnak a legnépszerűbb és egyben legális módja volt a lottó, ez azonban csak kevés szerencsésnek adatott meg. „Ismét telitalálat a lottón! A lottóban rekordévnek számít az idei, nemcsak az állandóan magas szelvényszám, hanem a sorozatos telitalálatok miatt is. Márciusban, a 11. játékhéten érték el az első telitalálatot, utána a 15 héten egyszerre három, majd a 18. héten egyszerre két ötös találat akadt. A 19. hét egyetlen öttalálatos szelvényére Török Ferencnek, az Óbudai Textilfestő-gyár gépkezelőjének fizették ki az eddigi legnagyobb, 1 785 723 Ft-os lottónyereményt. Az újabb öttalálatos szelvénnyel az idén már nyolcra, a lottó csaknem három és fél éves fennállása óta pedig tizenkilencre növekedett a legszerencsésebb lottózók, a »telitalálatosok« száma."[90] A változó időket mutatta, hogy másfél évtizeddel később már csak a nyeremény tényét és összegét közölték a lapok, a nyertes személyét már nem, akárcsak napjainkban. „Ötös találat: 2 millió 760 ezer 308 forint. A Sportfogadási és Lottó Igazgatóság közlése szerint a március 7-i sorsoláson egy öttalálatos szelvény volt, amelynek a nyereménye az illeték levonása után 2 760 308 forint."[91] Voltak, akik jól sáfárkodtak a hirtelen jött és váratlan gazdagsággal, s olyanok is szép számmal akadtak, akiknek a nyeremény a kezdeti öröm után több gondot okozott, mint hasznot.

A hetvenes–nyolcvanas években a magyar családok közel háromnegyede valamilyen formában részt vett a második gazdasághoz kötődő tevékenységekben. Ez az az időszak, amikor a magyar családok gazdasági magatartásának alapvető vonásává vált a jövedelemeltitkolás. 1987 és 1990 között minden harmadik magyar család bekapcsolódott a bevásárlóturizmusba. Aki nagyban űzte az éppen divatos hiánycikkek – videomagnó, videokazetta, nyugati autó – kereskedelmét, az rövid idő alatt is komolyabb tőkét halmozhatott fel.

A különböző elitcsoportokhoz tartozók esetében a hatalom diszkréten szemet hunyt mind a korban kiugrónak tekinthető jövedelmek, mind a vagyonszerzés és -gyarapítás ténye fölött. Az élsportolók közül – különösen az ötvenes években – nagyon sokan „egészítették ki" jövedelmüket az áruhiány miatt éppen kurrens cikkek – Doxa karóra, nejlonharisnya, selyemkendő – csempészésével, magánimportjával. Az „aranycsapat" néven ismert magyar futballválogatott tagjai például „komoly kereskedelmi láncot" üzemeltettek az általuk behozott termékek értékesítésére, amint ezt a kérdéssel foglalkozó korabeli ügyészségi vizsgálat dokumentumai megállapították.[92] A Kádár-korszakban az élsportolók többsége továbbra is igyekezett kihasználni a kínálkozó helyzeti előnyöket. Sokan váltották gazdasági előnyökre (sportállás, kisiparosi, kiskereskedői engedély, üzletbérlet, soron kívüli személygépkocsi- és lakáskiutalás) eredményeiket, mások a keresett cikkek – autóalkatrészek, ruhanemű, ékszerek, „kemény" valuta – feketepiaci értékesítésével tettek szert ko-

[90] *Népszabadság*, 1960. július 31.

[91] *Népszabadság*, 1975. március 9.

[92] „B. J. válogatott labdarúgó 1953 és 1956 között kb. 390 000 Ft értékű csempészárut értékesített csak az egyik ügynöke révén." A Legfőbb Ügyész 1956. február 14-i feljegyzése – MNL OL XX-10-a. 13. d.

A legális meggazdagodás heti esélye, a lottósorsolás – Cserháti Zsuzsa táncdalénekes lottószámokkal, 1972

moly többletjövedelemre. Köztudottan magas jövedelműek voltak többek között a legismertebb színészek, rendezők, képzőművészek és írók is. Ez utóbbiak kereseti viszonyaira következtetni lehet a Művészeti Alap Irodalmi Szakosztályának 1971-es kimutatásából.[93] E szerint 100 000 Ft-ot meghaladó jövedelme 82 írónak volt; 250 000 Ft feletti kategóriába tartozott közülük 24 fő. Évi 500 000 Ft-nál nagyobb irodalmi jövedelme 7 írónak volt. Emellett az olyan „hétköznapi" tevékenységekkel is messze az átlagon felüli jövedelemre lehetett szert tenni, mint az orvosi vagy ügyvédi magánpraxis, a lángossütés, a benzinkútkezelés, az autójavítás, a tévészerelés, a maszek cukrászda, fóliás kertészkedés vagy

[93] Közli: Tóth Gyula – Veres András (szerk.): *Írók pórázon – a Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970.* Budapest, 1992, MTA Irodalomtudományi Intézet.

zöldség-gyümölcs kereskedés üzemeltetése. A szellemi szabadfoglalkozásúak közül jövedelmük alapján kiemelkedett az ügyvédek csoportja. Az ország 138 munkaközösségében 1580 ügyvéd tevékenykedett, 1966-ban évi átlagos jövedelmük 57 360 Ft volt – ez közel 5000 Ft-os havi jövedelmet jelentett –, ami után átlagosan 10 680 Ft adót fizettek.

Ugyancsak problematikusnak tartották az írók és az előadóművészek adóztatását, akiknek egy része szintén a magas jövedelműek csoportjába tartozott. Az orvosok esetében csak a magánpraxis keretében származó jövedelmeket adóztatták meg külön, az alapilletmény és a „hálapénz" nem tartozott az adóköteles körbe. 1966-ban a legtöbb adót egy debreceni orvos fizette, ennek öszszege 39 800 Ft volt.[94] Ha csak a jövedelme 20%-át fizette be adóként, akkor is minimálisan évi 200 000 Ft-ot elérő jövedelme volt, ami a korabeli éves átlagjövedelemnek a 8-9-szeresét tette ki. 1967-től ebben a körben bevezették az átalányadóztatás rendszerét.

Pozíciók alapján a legmagasabb keresetűek közé tartoztak a nagyvállalatok vezetői, az ügyesen és sikeresen gazdálkodó téeszek elnökei, az állami és a politikai élet vezető tisztségviselői. Az ötvenes években a párt- és állami vezetők fizetése 5000-6000 Ft, az átlagbér nyolc-tízszerese volt. 1957-ben a miniszteri fizetést 9000 Ft-ban határozták meg. A miniszter első helyettesének havi béreként 6000 Ft-ot állapítottak meg. A Politikai Bizottság tagjainak a fizetése nem haladhatta meg a miniszteri 9000 Ft-ot, de ezen összeghatárig személyi fizetéseket lehetett megállapítani a számukra. 1973-ban a Központi Bizottság első titkára, Kádár János 15 000 Ft-ot kapott havonta. Az Elnöki Tanács elnökének 14 500 Ft, a kormány elnökének 14 000 Ft, az Országgyűlés elnökének 13 000 Ft, a PB-tagoknak és a miniszterelnök-helyettesnek 12 500 Ft volt a havi fizetése. 1983-ban a vezető réteg havi átlagjövedelme 9100 Ft volt, egyharmaduk havi jövedelme haladta meg a 10 000 Ft-t, ami jóval az országos jövedelmi átlag felett volt. A legjobb fizetéssel az állami, gazdasági és szövetkezeti vezetők rendelkeztek. A belkereskedelmi miniszter fizetése 1983-ban 19 000 Ft volt havonta, az államtitkári pozícióval 16 000 Ft, a miniszterhelyettesivel 15 200 Ft járt. A felsővezetőnek minősülő osztályvezetők, főosztályvezetők havi átlag-keresete 1971-ben 5957 Ft, 1979-ben 8832 Ft volt. Az országos nagyvállalatok vezérigazgatói sem kaptak 15–25 ezer forintnál kevesebb havi fizetést ekkoriban. A magas jövedelmet számos egyéb juttatás – szolgálati gépkocsi, lakás, telefon, utazási lehetőségek – egészítette ki, nem beszélve a pozíciókkal együtt járó „fokozott érdekérvényesítés" lehetőségéről, ami a leggyakrabban soron kívüli gépkocsi- vagy lakáskiutalásban öltött tárgyi formát. A vezető posztokat betöltők esetében láthatóan érvényesült az az elvárás, amit Fock Jenő fogalmazott meg a hetvenes évek elején az állami vezetők juttatásairól szóló előterjesztésében, eszerint a vezetők éljenek „szerényen, de nem szegényen".

S természetesen olyanok is voltak – mint például a bűvös kocka révén híressé vált Rubik Ernő –, akiknek a találmánya hozta meg az anyagi sikert, a milliomossá válást. Mások viszont, mint a hetvenes évek elejének „meggymagos"

[94] Jelentés a lakosság adóztatásának helyzetéről. Budapest, 1967. október 6. MNL OL XXVI-D-1-c. 7. d.

embere, aki a konzervgyári hulladékot hasznosítva gyarapodott gyorsan, a kor politikájának áldozatává vált, hiszen gazdasági bűncselekmény vádjával perbe fogták. Többek között e bizonytalanság miatt sem volt divat a korszak során a gazdagság feltűnővé tétele, illetve a kiugró teljesítmények mellett az átlagosnál jóval nagyobb kockázatvállalási hajlandóságra is szükség volt.

Szép számmal voltak olyan kisiparosok, kiskereskedők, akik a jogszabályok szorításai közepette is sikeresen vezették (mikro)vállalkozásaikat, gyorsan reagáltak a piaci keresletre, ami jelentősen növelte tevékenységük nyereségességét, s miután a vállalkozásba a nyolcvanas évek elejéig nehéz volt visszaforgatni a megtermelt jövedelmet, érthető módon fogyasztási igényeik kielégítésére fordították a többlet jelentős részét. A nyolcvanas évek elején induló kisvállalkozások közül példaként megemlíthető a Műszertechnika GMK, a Kontrax Irodatechnika vagy a keceli Pintér Művek, amelyek a hiánygazdaság által teremtett piaci rések betöltése révén kerültek a gyorsan növekvő magánvállalkozások közé a nyolcvanas évek második felében, igen jelentős hasznot hajtva tulajdonosaiknak.

A korszak során gyorsan meggazdagodók között nyilvánvalóan szép számmal akadtak, akik egy-egy adott helyzetet leleményesen kihasználva, vagy a szabályozás kiskapuit nyitogatva ügyes emberként vagy éppen „szerencselovagként" gyarapodtak gyorsan és egy idő után feltűnő módon. V. I., a szakcsi téesz elnöke például már 1967-ben 13 672 forintnyi havi átlagjövedelemmel rendelkezett, a hozamok alátervezésével szerzett állami dotációt, és javította az általa irányított szövetkezet jövedelmezőségét, közben „természetes módon" üzletelt a sajátjaként a téesz terményeivel vagy éppen a saját maga által megtermelt burgonyát vásároltatta fel többszörös mennyiségben és áron a szövetkezettel. 1969-ben végül büntetőeljárást indítottak ellene, és hosszú börtönbüntetésre ítélték.[95] Természetesen korántsem mindenki követett el bűncselekményeket, aki élt a kínálkozó lehetőségekkel. A hetvenes évek közepén a gazdasági reform lefékezése idején előszeretettel fogták perbe a sikeres szövetkezetek vezetőit, a melléküzemági keretekben nyereségesen működtetett ipari, építőipari vállalatok vezetőit. Ezekben az esetekben rendszerint hűtlen kezelés, csalás, szélhámosság volt a vád. A helyi és a központi napilapok időről időre bűnügyi tudósítás formájában leplezték le a „harácsolókat". A jászberényi Háziipari Szövetkezet vezetőit például csalás és vesztegetés vádjával pellengérezték ki 1970 elején, mert a vállalat tevékenységét nyereségessé tevő, részben új termék kapcsán három év alatt 1,3 millió forint újítási díjat vettek fel. Az elfogult hangvételű korabeli újságcikkek alapján nehéz eldönteni, hogy valóban bűncselekményt követtek-e el az érintettek.[96]

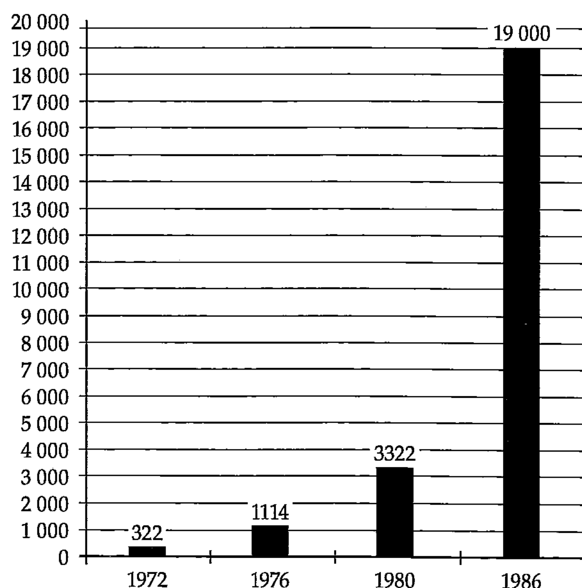
A hatvanas években még elítélendőnek számított, ha az üzletkötő a megkötött üzletekből jutalék formájában részesedett. Így amikor F. S., a Győri Vagon- és Gépgyár üzletkötője ezt tette, és néhány év alatt a fizetése mellett 600 ezer osztrák schillingnyi jutalékra tett szert, a bíróság öt és fél évi börtönre és teljes vagyonelkobzásra ítélte.[97] Azt, hogy többé-kevésbé legálisan is lehetett a korabeli átlagot sokszorosan meghaladó havi jövedelemre szert tenni, többek között egy

[95] Lásd *Népszabadság*, 1969. szeptember 17.
[96] Lásd *Népszabadság*, 1970. január 12.
[97] *Népszabadság*, 1969. december 2.

szegedi épületgépész-technikus esete is mutatja, aki a helyi építő ktsz főállású alkalmazottjaként a szőregi téeszben vállalt tervezői és művezetői másodállást havi 59 ezer forintért. Pechére csak fél évvel a szerződés megkötése után jöttek rá, hogyha téesztagként kötnek szerződést, akkor az nem ütközik jogszabályba. Emiatt az érintett és a téesz vezetői hosszas rendőrségi és bírósági procedúrának voltak kitéve a hetvenes évek elején. Ezekben az ügyekben általában a példastatuálás, a feltételezett, ám valójában nem létező társadalmi egyenlőség védelme, a politikai és ideológiai szempontok és elvárások fontosabbak voltak, mint a tényleges teljesítmény megítélése.

Meglehetősen nehéz meghatározni, mit is jelentett a gazdagság a mindennapokban. A jómódban élők, a kor „gazdagjai" általában frekventált helyeken – Budapesten a Rózsadombon, Debrecenben a Nagyerdőn – laktak. Nem panellakásokban, hanem saját tulajdonú, egyedi tervezésű, általában öt-hat, esetenként ennél többszobás családi házakban vagy szövetkezeti kivitelezésű „öröklakásokban" éltek. A lakberendezésben nem az elemes bútor, hanem az antik vagy koloniál elemek domináltak. A garázsban többnyire nyugati gyártmányú autó állt, a nyolcvanas években nemritkán több is. A korszak „gazdagjai" számára a jómód többek között a hiánygazdaságtól való függetlenedés lehetőségét jelentette, hiszen gond nélkül megengedhették maguknak a drágább termékek kek beszerzését, a hazai valutás boltokban vagy a külföldön történő rendszeres vásárlást. Általában közülük kerültek ki a divatossá váló cikkek, státuszszimbólumok – színes tévé, videomagnó – első vásárlói, a Luxus Áruház, majd a Fontana és a Váci utcai butikok rendszeres látogatói. Szabad idejüket a frekventált helyen – a Balatonnál, Dunakanyarban – lévő, többnyire a lakással azonos kialakítású és felszereltségű nyaralóban vagy hétvégi házban töltötték, s gyakran vettek részt külföldi turistautakon. Az átlagosnál jobb vagyoni helyzetet ezeken kívül általában az erőteljes ékszerezettség és a márkás darabokból álló divatos öltözködés jelenítette meg. Az életvitelhez gyakran hozzátartozott bejárónő foglalkoztatása.

Megbízható adatok hiányában nagyon nehéz pontosan meghatározni, kik tartoztak a gazdagok közé. Elemzések szerint a hatvanas évektől átlagosan a népesség 2%-a rendelkezett a kor viszonyai között kiugróan magas jövedelemmel. Ha ezt az arányt az aktív keresőkre vetítjük, akkor a jövedelmi elitbe tartozók száma a hatvanas és hetvenes évtizedben minimálisan 60–80 ezer főre tehető. Ez a szám a nyolcvanas években nyilvánvalóan tovább emelkedett. A különböző felmérésekben a nyolcvanas évek elején azokat tekintették „az átlagosnál jóval kedvezőbb anyagi körülmények között élőknek", akik „saját bevallásuk szerint rendelkeztek a háztartás által nem lakott családi házzal, öröklakással vagy egyéb értékes ingatlannal, személygépkocsival, és lakásuk felszereltsége – háztartási gépekkel és egyéb kulturális eszközökkel – teljes körűnek mondható". Ferge Zsuzsa a hetvenes évek végén megfogalmazott becslése szerint a gazdag családok száma néhány ezerre, maximum tízezerre, létszáma 40-50 ezer főre tehető. Azokat sorolta ide, akiknek vagyona meghaladta a 3-4 millió Ft-ot. (1978-ban egy átlagos Škoda típusú autó 84 000 Ft-ba került, az egy keresőre jutó havi bruttó átlagbér 3687 Ft, egy átlagos lakótelepi 54 négyzetméteres lakás ára pedig 400-500 ezer Ft volt.) A második csoportba sorolható jómódú családok száma

4. ábra. A félmillió forintnál nagyobb megtakarítással rendelkezők száma Magyarországon 1972–1987 között

Forrás: Jövedelemstatisztikai adatok alapján saját szerkesztés (*V. T.*)

ennek húsz-huszonötszöröse lehetett, ha a jómód alapjának azt tekintjük, hogy a család pénzbeli megtakarításai másfél-két évi átlagjövedelmet jelentettek. A nyolcvanas évek elejétől bontakozott ki a termelésbe is visszaforgatható magántőkék felhalmozásának korszaka, amit a magánvállalkozásokkal szemben tanúsított liberálisabb politikai gyakorlat tett lehetővé.

Az újravagyonosodás dinamikusságát mutatja az is, ahogyan a legnagyobb takarékbetétek száma és tőkeállománya változott. 1972-ben 500 000 Ft feletti megtakarítást még csak 322 takarékbetétkönyvben regisztráltak, együttes értékük 321 millió Ft volt. 1986-ban a félmillió forintnál nagyobb megtakarítással rendelkezők száma már 19 000, a megtakarítások összege pedig 14,6 milliárd Ft volt. Még szemléletesebben rajzolódik ki a felhalmozás íve, ha figyelembe vesszük, hogy az egymillió forintnál nagyobb betétesek száma elérte a 3000-et, s ezekben a könyvekben 4,15 milliárd Ft-ot tartottak nyilván, ami 1 386 000 Ft-os átlagos megtakarítást jelentett. Ha pusztán ezt az egy tényezőt vesszük figyelembe, akkor is azt lehet mondani, hogy – takarékbetéteik alapján – a milliomosok száma a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig mintegy tízszeresére nőtt az országban.

A felső tízezer tehát nyilvánvalóan a Kádár-korszakban is létezett, újratermelődött, hiszen aki a korabeli viszonyok között ekkora pénzbeli megtakarítással rendelkezett, az nyilvánvalóan ingatlanokat és ingóságokat is birtokolt. Miközben Magyarországon mindez már komoly vagyonnak számított, addig nemzetközi összehasonlításban az egy-két ingatlant, autót, néhány millió – ritkábban tízmillió – forintnyi megtakarítást birtokló magyarok „szegény gazdagoknak" számítottak.

Alapvetően megváltozott a helyzet a rendszerváltás időszakában, amikor lehetőség nyílt a magánvagyonok felhalmozására. A rendszerváltozást követő évtized második felében a nagyfokú rejtőzködési hajlam ellenére is érzékelhető

a nagytőkés-tulajdonosi réteg jelenléte. Lengyel György elemzései szerint már 1996-ban minimálisan 120–150 főre volt tehető azok száma, akik 1 milliárd Ft-ot meghaladó vagyonnal rendelkeztek. E csoport létszáma az ezredforduló után tovább emelkedett, egyes becslések szerint a milliárdos értékeket birtokló családok száma három-öt ezer közé tehető. A kilencvenes években a vagyoni és jövedelmi elit létezése láthatóbbá vált ugyan, de az igen magas jövedelemmel rendelkezők minimálisan félmilliós létszámúra becsült csoportjának valóságos jövedelmi viszonyairól nem állnak rendelkezésre megbízható statisztikai adatok. Ennek felméréséhez az adóbevallások gyakorlatilag használhatatlanok, legreálisabban a kérdést az úgynevezett regresszív becslés révén lehet megközelíteni, ami a tartós fogyasztási javak állományának és a fogyasztási kiadások figyelembevételével készül. E szerint a kilencvenes évek közepén a magas jövedelmű csoportba való bekerülés alsó határértéke a 400–500 ezer Ft-ot elérő havi jövedelem (azóta ez az összeg jelentősen emelkedett), ami az egy főre számított havi átlagjövedelemnek mintegy tíz-tizenkétszerese volt. 1999-ben a nem állami tulajdonú nagyvállalkozások – 300–400 főnél többet foglalkoztató gazdasági egységek – vezetőinek az éves bére 15–25 millió forint volt, a legnagyobb vállalatok, pénzintézetek topmenedzsereinek jövedelme elérte, illetve meghaladta az évi 50 millió forintot. Az ország akkor egyik legnagyobb bankjának 1998-ban menesztett vezetője 8 millió forint havi jövedelmet húzott. 1999-ben az adóhivatal kimutatása szerint a legmagasabb bevallott személyijövedelemadó-alap 1,8 milliárd forint volt, a legtöbb adót fizetők százas csoportjába 101 millió forint feletti éves jövedelemmel lehetett bekerülni. 2009-ben a legnagyobb adófizető[98] éves jövedelme 3,4 milliárd Ft volt, ami teljes egészében munkajövedelemből származott, a századik helyre pedig 100 millió forint éves jövedelemmel lehetett bekerülni. 2012-ben a legmagasabb, munkaviszonyból származó éves jövedelem 760 millió forint volt, a legnagyobb adófizető éves jövedelme elérte az 5 milliárd forintot, az első száz legmagasabb, rendszerint munkaviszonyból és/vagy osztalékból származó jövedelmet kimutató magánszemély összesen 73,2 milliárd forint jövedelmet vallott be. A legvagyonosabbak TOP 100-as listájának élén 2012-ben Csányi Sándor bankár, üzletember állt 135 milliárd forintnyi vagyonával, a lista 10. helyére 72 milliárd, a 98–100. helyére 5 milliárdnyi vagyonnal lehetett bejutni. A rendszerváltás időszakában a legnagyobb vagyonnal rendelkezők közé többnyire azok kerültek be, akik (Demján Sándor) már a nyolcvanas években is a késő Kádár-korszak gazdasági vezetői voltak, akik (Széles Gábor, Bojár Gábor, Várszegi Gábor) egyfajta self-made man karriert befutva a nyolcvanas évek elején indították el kisvállalkozásaikat, amelyek a kilencvenes években nagyvállalatokká váltak, akik a kapcsolati tőkéjüket konvertálták át gazdasági tőkévé (Gyurcsány Ferenc, Nagy Imre) és azok, akik a kilencvenes évek elején indították vállalkozói karrierjüket (Horváth Rudolf, Simicska Lajos, Kovács Gábor, Lantos Csaba, Boros József, Matyi Dezső). Napjaink magyar gazdasági elitjének életmódjára továbbra is részben a távolságtartás, a rejtőzködés, részben pedig egyfajta sajátos magamutogatás, s viszonylag mérsékelt társadalmi felelősségvállalás jellemző.

[98] Az adatok az APEH 2009. évi szja-bevallást elemző statisztikájából származnak.

III. A bőséges ínségtől a fogyasztói társadalomig – a fogyasztás változásai és jellegzetességei

Fogyasztás, fogyasztói magatartás

A második világháború időszakában és a befejeződését követően a fogyasztás terén a létfenntartást biztosító elemi igények és szükségletek kielégítése volt a legfontosabb. Az 1938 és 1944–1945 közötti évek során a fogyasztást egyre jobban korlátozták, és központi ellenőrzés alá vonták. A politikai és társadalmi stabilitás megőrzése miatt fontos volt ugyan a lakossági igények kielégítése, de a háborús évek során a katonai szükségletek a kivételes helyzet természeténél fogva elsődlegessé váltak. Sajátos kettősség jellemezte ezeknek az éveknek a fogyasztását. Egyrészt a magántulajdonban levő boltok, kereskedelmi hálózatok természetes módon törekedtek a lakossági igények kiszolgálására, másrészt a kötött hadigazdálkodás rendszere egyre szűkebbé tette a fogyasztók és a kereskedők mozgásterét. Egyre több termék vált nehezen vagy alig beszerezhetővé, hiánycikké, ezzel párhuzamosan felélénkült a feketekereskedelem, majd a pengő elértéktelenedésének következtében a pénz szerepét a nemesfémek vették át, és előtérbe került a naturális csere is.

A forint 1946-os bevezetése után az áruellátás fokozatosan stabilizálódott, majd a negyvenes évek végére csökkent a különböző fogyasztási cikkek hiánya. Bár az is kétségtelen tény, hogy a gazdaságpolitikában az újjáépítéssel kapcsolatos feladatok érthető módon átmenetileg háttérbe szorították a lakossági fogyasztás kérdéseit. A kommunista párt kizárólagos hatalmának megteremtését követően az erőltetett iparosítás féktelen erőforrásigénye maga alá gyűrt mindent, így a lakossági fogyasztást is igyekeztek minél alacsonyabb szinten tartani. A negyvenes–ötvenes évek fordulóján a hidegháborús időszak hadigazdálkodása és a kialakuló tervanarchia rövid idő alatt lehetetlenné tette az elemi létfenntartás igényeinek kielégítését, általános és tartós hiány alakult ki gyakorlatilag az élet minden területén. A létfenntartáshoz szükséges cikkek beszerzéséért folytatott küzdelem ismét a hétköznapi élet szerves részévé vált. Az ötvenes évek első felében a hiány a mindennapi cselekvések egyik legfontosabb mozgatója volt, ami az állandó beszerzési kényszer, a sorban állások jegyében formálta a kor időnként bizarr „fogyasztói kultúráját". A hiány és a velejáró bizonytalanság, bizalmatlanság – a „Vajon holnap is lesz-e elég áru?" – szemlélet a szocialista korszakban a magyar közgondolkozás, a fogyasztói magatartásformák szerves részévé vált.

A komoly társadalmi elégedetlenséget keltő helyzet csak az 1953-as kormányváltás után változott meg. A nehézipari beruházások visszafogásával párhuzamosan lassan előtérbe került a lakossági igények kielégítése. A túl-

méretezett hadiipari kapacitások jelentős részét fogyasztási cikkek termelésére állították át. Mindez természetesen nem jelentette az általános áruhiány megszűnését, de az áruellátás 1954–1955 folyamán – a korábbi évekhez képest – már érzékelhetően javult. Ez a visszaesésekkel tarkított lassú javulás a következő évekre is jellemző volt, még az olyan kritikus időszakokban is, mint a milyen 1956 ősze volt. A pacifikáció egyik alapkérdéseként kezelték az élelmiszer-ellátást, valamint a tág értelemben vett áruellátás fenntartását, illetve helyreállítását.[99]

A fogyasztásban a második világháborút követő ínséges idők nem értek véget a helyreállítási periódus első szakaszának lezárulásával, egészen a hatvanas évek közepéig elhúzódtak. A hazai élelmiszer-fogyasztás 1950-re elérte ugyan a háború előtti szintet, de sem az ellátás nem volt folyamatos, sem a választék nem volt megfelelő. Ennek legfőbb oka a kommunista hatalomátvételt követő időszak irracionális hadigazdálkodása. A tervutasításos szocialista gazdaságra jellemző hiány – változó módon és mértékben – végigkísérte a rendszer létezését. A változás a hiánycikkek típusának átalakulásában érhető tetten. A hetvenes években már nem az alapvető élelmiszer- és ruházati cikkek, hanem a nagy értékű és korszerű fogyasztási cikkek hiányoztak krónikus jelleggel.

Az 1955 és 1980 közötti két és fél évtizedben az egy főre jutó lakossági fogyasztás volumene ugyanebben az időszakban több mint két és félszeresére nőtt, a fogyasztási cikkek vásárlása tízszeresére, a háztartási energiafogyasztás három és félszeresére emelkedett. A növekedés súlyponti időszaka szinte minden esetben az 1965 és 1975 közötti tíz esztendő volt. A kádári konszolidáció időszakában végbement anyagi gyarapodást mutatja, hogy a háztartások tartós készleteinek aránya a nemzeti vagyonban 1960 és 1974 között több mint két és félszeresére, 73,3 milliárd forintról 180 milliárd forintra nőtt. Ebben minden bizonnyal fontos szerepe volt a korábbi években kényszerűségből elhalasztott fogyasztás pótlásának és az új fogyasztási cikkek (például televízió, személyautó) megjelenésének, tömegessé válásának is.

A magyar közvéleményben és a társadalomtudományban hosszú ideje jelen van az a meggyőződés, hogy az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-rendszer stabilizációja és konszolidációja azért lehetett olyan gyors és sikeres, mert a kommunista párt vezetése levonta a Rákosi-korszak politikájának tanulságait, a forradalom árnyékában igyekezett elkerülni a társadalmi konfliktusokat, fokozatosan változtatott a hatalom gyakorlásának mechanizmusán, módosította a gazdaságpolitikát, s egyfajta „korlátozott jóléti fordulatot" hajtott végre. Való igaz, hogy a politikában az 1956-os megtorlás lezárulását, az 1963-as amnesztiát követően fokozatosan mérséklődött a nyílt erőszak szerepe, a gazdaságban pedig a kollektivizálás befejezése és az iparosítás folytatása mellett két kisebb engedményt tettek: egyfelől a gazdasági tervek készítése során nagyobb figyelmet fordítottak a lakossági fogyasztásra, és előírták a fogyasztási cikkek termelésének növelését, másfelől pedig egyfajta prioritásként kezelték a reálbérek

[99] A forradalom napjaiban a létrejött forradalmi bizottmányok alapvető feladatuknak tartották a közellátás megszervezését, november 4-e után a Kádár-kormány első intézkedéseinek egyikeként Közellátási Kormánybiztosságot hozott létre, Nyers Rezső vezetésével. Magyarország ebben az időszakban jelentős humanitárius segélyeket kapott Nyugat-Európából és a tengerentúlról, s változó formában kölcsönt, támogatást adtak az országnak a keleti blokk országai is.

növelését. A közhiedelemmel és napjaink történelmi emlékezetével ellentétben mindkét változás az egypártrendszer fennmaradását szolgálta, és nem jelentett eltérést az alapvető politikai céloktól és ideológiai meghatározottságoktól.[100] Ugyanakkor 1949 és 1953 között, a kommunista berendezkedés időszakában a háború által egyébként is erősen megviselt magyar társadalmat „sikerült" még jobban elszegényíteni, az életkörülmények legfontosabb jellemzőinek bázisszintje igen alacsonyra került. Így tehát minden olyan változás, változtatás, engedmény, amely viszonylag széles körben észrevehetően javította a mindennapi életkörülményeket a valóságosnál nagyobb társadalmi és politikai jelentőséget kapott. 1956 után az egyes társadalmi csoportok tagjai feltehetően az engedélyezett szabadság „kézzelfogható" élményeként élték meg, hogy egyre kisebb fáradsággal szerezhetők be a létfenntartáshoz szükséges alapvető élelmiszerek, majd a hatvanas évek közepétől a tartós fogyasztási cikkek révén már – nyilvánvalóan korlátozott értelemben – „felhalmozásra" is lehetőség nyílott. A kommunista párt saját politikai és gazdasági rendszerének működőképességét látta bizonyítottnak azáltal, hogy képes volt biztosítani az ellátást az alapvető cikkekből, majd pedig, ha kissé nehézkesen, de a „befektetésre alkalmas" tartós fogyasztási cikkek beszerezhetőségét is megteremtette. Mindezek ismerete már önmagában is megkérdőjelezi azokat a vélekedéseket, amelyek szerint a politikai hatalom és a társadalom között a hatvanas években valamiféle „nagy kiegyezés" köttetett, aminek értelmében a hatalom az anyagi gyarapodást kínálta fel cserébe a társadalom számára a politikai jogokról történő lemondásért. Az a vélemény sem kellően alátámasztott, miszerint valamiféle magyar sajátosságokkal rendelkező „fogyasztói szocializmus modell" alakult volna ki, ahogyan a kádári politika „bölcs belátását" is némiképp túlzás előtérbe állítani. Hiszen a különböző források tanúsága szerint a változtatások hátterében a rendszer működőképességének megőrzése játszott meghatározó szerepet. Az kétségtelen tény, hogy az ötvenes évtized első felének katasztrofális hiánykorszakát követően a hatvanas években a kereskedelmi ellátás fokozatosan stabilizálódott Magyarországon. Az áruellátás kiegyensúlyozottabbá válása azonban nem jelentette a hiány teljes megszűnését. Ebben a – van is és nincs is – helyzetben természetesen kialakult valamiféle fogyasztói kultúra, ám ez korántsem azonosítható a fogalomnak azzal a tartalmával, amilyen értelemben ezt a nyugat-európai és tengerentúli társadalomtudományokban használják.[101]

A késő ötvenes évektől a nyolcvanas évek második feléig tartó korszak fogyasztáskultúráját, fogyasztói magatartását alapvetően meghatározták a társa-

[100] Kornai János *A hiány* című megkerülhetetlen művében a szocialista rendszert alapvetően hiánygazdaságként értelmezte. Mindaz, ami a hatvanas–hetvenes években történt, a hiánytól történő megszabadulás kísérleteként is értelmezhető, ám klasszikus értelemben vett fogyasztói társadalomként – véleményem szerint – nem, már csak a rendszer sajátosságai és működési sajátosságai miatt sem. A rendszer működésével kapcsolatos elméleti megközelítések, fogalmi kérdések összefoglalását lásd Valuch Tibor: A piaci szocializmus – közelítések, értelmezések, értékelések. In Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz.* Budapest, 2008, 1956-os Intézet, 85–108. o. Évkönyv 2008. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete.

[101] Közép-európai összehasonlításban mindezt részletesen lásd Merl: i. m. 205–244. o.

dalmi-politikai körülmények. A hatvanas évek elejére stabilizálódó, majd a következő másfél évtized során konszolidálódó Kádár-korszak politikája – bár a Rákosi-rendszernél nagyobb figyelmet fordítottak arra, hogy a mindennapi élethez szükséges cikkek beszerezhetőek legyenek – azzal mégsem „vádolható", hogy tudatosan törekedett volna a „fogyasztói szocializmus modelljének" a kialakítására. Sőt az erős ideológiai kötöttségeknek, megfelelően 1957–1958-tól – kisebb módosításokkal – folytatódott az iparosítás,[102] s időről időre megpróbálták korlátok közé szorítani a „szerzés, a féktelen harácsolás öntudatos kommunistához méltatlan kispolgári törekvéseit". A kádári politika számára az áruellátás és a fogyasztás elsősorban a „legitimáció", a politikai stabilitás részelemeként volt fontos, mert „a dolgozók anyagi helyzetüket többek között aszerint is megítélik, hogy keresetükért mennyi és milyen árut tudnak vásárolni."[103] A Kádár-korszak válságának kibontakozását magával hozó nyolcvanas évtizedben a kereslet és a kínálat korábban kialakult viszonylagos egyensúlyának a – minden eszközzel történő – fenntartására törekedtek.

A lakossági ellátás a szocialista rendszer fennállásának időszakában mindvégig a politikailag érzékeny kérdések közé tartozott, de a viszonyok lassú normalizálódásával politikai súlya csökkent; a hetvenes évektől egyre ritkábban fordult elő, hogy ellátási kérdéseket részletesen tárgyaltak volna a legmagasabb politikai szinteken. Az alapvető ellátási feszültségek mérséklésére, a ciklikus hiányjelenségek tartósabb vagy átmeneti jellegű orvoslására a belkereskedelmi dokumentumok tanúsága szerint ekkor már a szakbürokrácia is képes volt. Az ügyek bonyolítása rendszerint csak különösen kritikus helyzetekben – például a kötött árrendszerbe tartozó termékek áremelése esetén – igényelt magas szintű politikai beavatkozást.

A kialakuló „felemás fogyasztói kultúrának" ugyancsak fontos társadalmi adottságai és feltételei voltak. Az ellátási szempontból kivételes helyzetben lévők viszonylag szűk rétegétől eltekintve a magyar társadalom többsége a tartós életfeltételek közé sorolta be az áruhiányt. A hiány a hétköznapok és a fogyasztás szerves részévé tette a korrupciót. Ehhez alkalmazkodva viszonylag gyorsan kialakultak a különböző válaszreakciók. Így például a hetvenes évek végéig csak mérsékelten csökkent az önellátás, és felértékelődött a „szocialista összeköttetések" és a kölcsönösségen alapuló szolgáltatások, szívességek szerepe a hétköznapokban. A kurrens termékeket az évtizedes gyakorlat szerint többnyire csak a „pult alól" lehetett beszerezni. A kereskedelmi alkalmazottak az ismerősök és rokonok számára félretették a keresett cikkeket, ezért cserébe különböző ellenszolgáltatásokat kaptak. „Egyes lelkiismeretlen kereskedelmi dolgozók – visszaélve a fogyasztók bizalmával – az áruellátás terén észlelhető

[102] „...az ipari expanzió már 1957-ben folytatódott: mind a termelési, mind a foglalkoztatottsági mutatók magasabb szinteket jeleztek, mint bármikor korábban. 1959/60-ban pedig időszakosan a túlfűtöttség kifejezett jegyeit mutatta a gazdaság: messze a tervezetten és a kívánatosan túl szaladtak fel a beruházások, velük a beruházások befejezetlen állománya, egyidejűleg, mint már korábban is szokott volt, felszökött az adósság-állomány s jelentkeztek az egyensúlyi gondok." Részletesen lásd Szakács (2002): i. m. 224–226. o.

[103] Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. MNL OL XXXVI-G-4. 2.d.

nehéz helyzetet igyekeztek egyéni haszonszerzésre felhasználni. Az utóbbi időben egyre több bejelentés és panasz érkezik a kereskedelemben elburjánzott »pult alóli árusítás«-ról, főleg a fővárosból. Ez a jelenség rossz fényt vet a kereskedelemre és a dolgozók ellenszenvét váltja ki."[104]

Összegezve tehát azt a „felemás fogyasztói kultúrát", ami a hatvanas évek végétől kezdődően alakult ki Magyarországon, a politikai korlátok, a kereskedelmi ellátás nehézkessége, az önellátásra törekvés, a hiány és az ezzel együtt járó korrupció határozta meg, s mindehhez szervesen hozzátartozott a feketepiac, a csempészés, a bevásárlóturizmus is.[105]

A hiány jelenségét a magyar társadalom különböző csoportjai talán azért is kezelték toleránsabban, mert amit lehetett – főként egyes élelmiszereket – igyekeztek a háztartásgazdaság keretei között előállítani. Ennek bizonyításaként egyrészt elegendő arra utalni, hogy a hetvenes évek közepén másfél millió magyar háztartás vett részt valamilyen formában a mezőgazdasági kistermelésben, másrészt a fogyasztás átlagos szintje – bár a kádári konszolidáció időszakában az egyes társadalmi csoportok közötti különbségek nagyobbak voltak, mint a második világháborút követő egy-másfél évtizedben – nem volt túlságosan magas. Ennek következtében az átlagos fogyasztói igények is relatíve alacsony szintűek voltak. Az persze érdekes, hogy az ötvenes–hatvanas és a hetvenes évek fogyasztásstatisztikái és levéltári dokumentumai – legalább foglalkozási csoportonként – egyértelműen jelzik az egyes csoportok közötti különbségeket, a fogyasztási preferenciák eltéréseit és természetesen az ellátottság vonatkozásában mutatkozó különbségeket. Mindez arra utal, hogy a „fogyasztói szocializmus" viszonylag széles körben használt, ám pontosan senki által meg nem határozott fogalma nem – feltétlenül – alkalmas azoknak a társadalmi-gazdasági és politikai folyamatoknak a leírására, aminek kapcsán ezt a fogalmat használni szokták.

Kérdéses tehát, hogy valóban politikai kezdeményezés volt a fogyasztás bővítése/bővülése az 1956-ot követő évtizedekben, vagy a kor politikája csak igazodott a társadalmi szándékokhoz, akaratokhoz, és ennek jegyében egyre kevésbé gátolta a különböző javak megszerzését, esetenkénti – elsősorban a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától – felhalmozását. Értelmezhető-e úgy ez a folyamat, mint a korábbi évek, évtizedek tulajdonvesztésére, tulajdoni korlátozására adott társadalmi válaszreakció? Lehet-e azt állítani, hogy félig-meddig rejtett formában végbement egyfajta lakossági felhalmozás, ami a termelőtulajdonnal kapcsolatos korlátozások miatt az 1980-as évek elejéig csak a személyes fogyasztás formájában valósulhatott meg? Mennyiben járult hozzá ez a lassan bővülő fogyasztás a gazdasági racionalitás felértékelődéséhez, követendő magatartásmintává válásához? Valóban a „kényszerű kreativitás" egyik lehetséges tere volt a fogyasztás megszervezése a hiánygazdaság viszonyai

[104] A Belkereskedelmi Minisztérium utasítása egyes keresett áruk értékesítése során elkövetett szabálytalanságok megszüntetése tárgyában. 1957. július 6. MNL OL. BKM iratai.

[105] Az öltözködés és a divat terén mindezt kiválóan bemutatja: Medvedev Katalin: Divat és „bűnözés" az 50-es, 60-as és 70-es években Magyarországon. In Simonovics Ildikó – Valuch Tibor (szerk.): *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban.* Budapest, 2009, Argumentum Kiadó – 1956-os Intézet – Budapesti Történeti Múzeum, 130–148. o.

között? Mit jelent valójában a széles körben használt „fogyasztói szocializmus" kifejezés?

Miután mindezek a kérdések sem a történettudományban, sem a szociológiában nem kellően tisztázottak, ezért a belkereskedelemmel, a fogyasztással és az ellátással kapcsolatos dokumentumokra és statisztikákra támaszkodva megpróbálom áttekinteni a korszak magyarországi fogyasztástörténetének fontosabb kérdéseit. A fogyasztást nem közgazdasági, hanem elsősorban társadalomtörténeti megközelítésben és összefüggésrendszerben vizsgálom. Ebből következően – az adott keretek között – nem vállalkozhatok a korszak gazdaságtörténetének fogyasztásszempontú elemzésére. Ezen a téren a meglevő és hozzáférhető közgazdasági és gazdaságtörténeti megközelítésekre[106] hagyatkozom. A jövedelmi viszonyok változásai és hatása a fogyasztásra nyilvánvalóan külön résztanulmányban vizsgálandó kérdéskör, amire az előző fejezetben már kitértem. Itt és most elsősorban a fogyasztás és a társadalmi változások kapcsolatát, a fogyasztói magatartás kialakulását és változásait, mindennek az életmódra, a hétköznapi életre gyakorolt hatásait tekintem át. A fogyasztás számomra tehát abból a szempontból érdekes, hogyan próbálták a magyar társadalom különböző csoportjai pótolni a háborús veszteségeket, miként vészelték át a negyvenes-ötvenes évek fordulójának proletarizációs folyamatát, a magán- és – igen gyakran – a személyi tulajdon elvesztését? Hogyan élték meg, hogy a konszolidálódó Kádár-korszakban az elemi igények fokozatosan kielégíthetővé váltak, s ezenfelül korlátozott formában a felhalmozásra és szűkebb körben a presztízsfogyasztásra is lehetőség nyílott? Miként alakult át a fogyasztói magatartás a rendszerváltást követő évtizedek során?

Az 1950-es és 1960-as évek fordulóján a magyar politikát az ideológiai meghatározottságok mellett a leginkább a szovjet politika által szorgalmazott ún. DIP-program (utolérni és elhagyni Európa nyugati részének gazdasági fejlettségét) befolyásolta. Az igazodás jegyében a kádári vezetés is megfogalmazta a maga jóslatait arról, hogy mikor éri utol Magyarország a gazdaságilag fejlett országokat. Az MSZMP VIII. kongresszusán, 1962-ben határozatba foglalták, hogy „az egy főre jutó fogyasztás 1980-ban magasabb lesz, mint a fejlett tőkés országokban". Mindez magától értetődően feltételezte a szocialista, majd a kommunista társadalom felépítését. A marxista–leninista ideológia erőltetett kollektivizmusa és egyenlőségeszménye – jellegénél fogva – ellentétben állt a fogyasztás növekedésével, az ezzel együtt járó individualizmussal, a jövedelmi és vagyoni különbségek növekedésével. Ebből – elsősorban a hatvanas években – kisebb-nagyobb politikai és ideológiai kampányok bontakoztak ki, amelyekben a sehová sem vezető anyagiasságot és a „szocialista embertípus" önzetlenségét, áldozatkészségét, a hedonizmust és a „mindenki szükségletei szerint" elvből levezetett mértékletességet állították szembe egymással. Sajátos kettősség jellemezte ebben a vonatkozásban a korabeli magyar politikát. Egyfelől állandóan hangsúlyozták, hogy „semmi sem lehet fontosabb, mint a dolgozók életszínvonalának állandó emelése", másfelől pedig hasonló kitartással

[106] Pető – Szakács: i. m.; Szakács (2002): i. m.; Kornai (1993): i. m.; Tomka: i. m.

ostorozták a kispolgáriságot, a túlzott fogyasztói igényeket, a mértéktelen felhalmozási vágyat, az anyagiasságot. A gazdaságpolitikában továbbra is a nehézipar, ezen belül a nehézvegyipar és a bányászat fejlesztését szorgalmazták, azzal együtt, hogy a hatvanas évek második felétől a mezőgazdaság beruházási aránya is emelkedett. Az ismétlődő ideológiai és politikai kiigazításokhoz szellemi hátteret nyújtottak azok a rendszerhívő értelmiségiek, akik a saját, egyfajta ideális vagy pontosabban fogalmazva, idealizált szocializmuseszményükkel összeegyeztethetetlennek tartották a korabeli gazdaság- és társadalompolitika fogyasztással kapcsolatos gyakorlatát. A hatvanas évek elején erről – az anyagi jólét és a szocializmus viszonyáról – szólt az ún. „frizsiderszocializmus-vita", majd néhány évvel később a „kicsi vagy kocsi" néven ismertté vált eszmecsere. Az elsőben a fogyasztás egyénre és közösségre gyakorolt hatásait és a szocialista társadalomra gyakorolt következményeit vitatták meg, a másodikban az anyagi gyarapodás és a gyermekvállalás problematikája állt a középpontban.[107] Ezek a viták inkább kevesebb, mint több sikerrel igyekeztek körvonalazni a „szocialista erkölcs", valamint „szocialista életmód" kritériumainak megfelelő fogyasztói magatartásformákat. A hetvenes évek végétől az ideológiai szempontokat a pragmatikus szempontok váltották fel a korszak egészére jellemző „élni és élni hagyni" jelszó szellemében.

A részleges szemléletváltás jegyében ideológiai szempontokat követve a hetvenes években több kísérlet történt a – „fogyasztói szocializmus modell" fogalmának a meghatározására. E kísérletek mindegyike határozottan elvetette a piac szerepét, és elképzelései megfogalmazása során a mindenkinek szükségletei szerint marxista–leninista elosztás elvéből indult ki. A realistább szemléletű elemzések azonban igyekeztek ettől eltávolodni, illetve megpróbálták összhangba hozni a valós folyamatokat és az ideológiai szempontokat. „A lakosság fogyasztása Magyarországon más országokhoz viszonyítva és gazdasági fejlettségünknek megfelelően – közepes színvonalon áll. A »közepes« átlagos szintből adódik, hogy egyik oldalon az alacsony jövedelműek még alig élvezik az általános társadalmi haladás sokrétű gyümölcseit, rendszerint csak a legszükségesebb létfenntartási cikkeket tudják megvásárolni, ezeket is sokszor nem a szükséges mennyiségben, a másik oldalon pedig az átlagosnál nagyobb jövedelműek pénzük növekvő hányadát magasabb rendű termékek és szolgáltatások vásárlására költik. [...] Az aránytalanul magas jövedelmek korlátozása ma inkább gyakorlati problémákat vet fel. Elvileg is tisztázatlan azonban, milyen jövedelemkülönbségek engedhetők meg a munkateljesítménnyel arányos kereseti differenciák alapján az anyagi ösztönzés követelményét is figyelembe véve. A keresetkülönbségek alapján keletkező jövedelemkülönbségek szükséges korlátozása mellett is számítani kell azonban arra, hogy már ma is jelentős, tizenöt-húsz év múlva pedig még jelentősebb lesz a magasabb jövedelmi kategóriákban a meghatározott termékekre és szolgáltatásokra fordítható szabad rendelkezésű jövedelemhányad. Ezt a keresletet megfelelő kínálattal ki

[107] A frizsiderszocializmus-vita az *Új Írás* című folyóirat 1961/62-es évfolyamában, a „Kicsi vagy kocsi" eszmecsere pedig az *Élet és Irodalom* hasábjain zajlott 1969-ben.

kell elégíteni. Nem szabad és nem is lehet azonban áruhiánnyal korlátozni a magas jövedelműeket, illetve azok felhasználását."[108]

Az ideológiai magyarázatok keretei közül időnként ki-kilépő korabeli közgazdasági elképzelések szerint „a racionális fogyasztás kizárólag a társadalmi tulajdonon alapuló szocialista rendszerben valósítható meg. A tőkés társadalom keretein belül legfeljebb csak az irracionális fogyasztásból származó súlyos és társadalmi méretű károsodások egy részének korlátozásáig lehet eljutni..."[109] Azt azonban már nem határozták meg, hogy mi tekinthető még racionális fogyasztásnak és mikor, mitől válik irracionálissá. A legtöbb értelmezés azt hangsúlyozta, hogy a tervszerűség elvének következetes alkalmazása révén kiküszöbölhető a pazarlás, a fogyasztás anarchikus jellege, és érvényesíthető a közösségi kontroll, valamint a mértékletesség gyakorlata. Ennek a szemléletnek azonban legfeljebb csak addig lehetett némi meggyőző hatása, amíg az ország polgárai nem vagy csak szűk körben szerezhettek tapasztalatokat a bécsi, müncheni, londoni vagy párizsi boltok kínálatáról. A turizmus növekedése együtt járt a bevásárlóturizmus bővülésével is. S mindezen az sem sokat segített, hogy az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetése kisebb-nagyobb változásokat indított el a belkereskedelemben is. Többek között lehetővé tették, hogy a kiskereskedelmi vállalatok közvetlenül a termelőktől is vásárolhassanak, hogy a termelőszövetkezetek ipari melléküzemágakat üzemeltethessenek, ahol számos korábbi hiánycikket gazdaságosabban állítottak elő, mint az ipari nagyüzemekben. Számos „piacélénkítő" gazdasági szabályozóval – a készletgazdálkodás újraszabályozása, az árkockázati alap bevezetése, a külkereskedelmi jogosítványok bővítése – ösztönözték a kereskedelmi és termelő vállalatok hatékonyabb együttműködését. 1968 végén a Belkereskedelmi Minisztériumban készített, az első tapasztalatokat és a továbblépés lehetséges irányait megfogalmazó dokumentum szerint „a fogyasztási cikkek piaca egyensúlyának erősítésére, a lakosság ellátásának további javítására irányuló gazdaságpolitikánk eredményesnek bizonyult, ez évben a belső piac általában nyugodtan fejlődött. A kereskedelem árukínálata és készletei kielégítették a vásárlói keresletet, s hozzájárultak a reform céljaival egyező piaci helyzet kibontakozásához."[110] A helyzetelemzésben kitértek arra is, hogy a lakossági ellátás hiányosságait még a reformintézkedések hatására sem lehet azonnal megszüntetni, vagyis a dokumentum megfogalmazásával élve „ellátási feszültségek" továbbra is adódhatnak. Az 1968-as esztendőben például az építési anyagok, a tömegcikkek a bútor, a sör és a személygépkocsi tartoztak a hiánycikkek közé. Ekkor és a következő egy, másfél évtized során, szimptomatikus módon vált hiánycikké például nyaranta a sör. Ennél azonban komolyabb problémát jelentett, hogy 1968-ban 33 ezer olyan vevő várakozott gépkocsijára, aki a vételárat már jóval korábban részben vagy egészen kifizette. S ez a helyzet a

[108] Hoch Róbert – John Ede: A fogyasztás szerkezetének változása és a társadalmi preferenciarendszer. II. *Kereskedelmi Szemle,* 1975/5. sz. 5–9. o.

[109] Bóc Imre: Hozzászólás a „Néhány gondolat az irracionális fogyasztásról" című cikkhez. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/2. sz. 41–42. o.

[110] Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. MNL OL XXXVI-G-4. 2. d.

hetvenes és a nyolcvanas években sem változott meg érdemben, a kereslet messze meghaladta a kínálatot, fenntartva a másodlagos piaci mechanizmusokat.

A hivatalos magyarázatok szerint a hiány alapvető oka a termelési és a fogyasztási szerkezet ellentmondása, a technikai elmaradottság, az egyes állami vállalatok monopolhelyzete volt. A beszerezhetetlen cikkek mellett a beszerző körutakra indulók számára gyakran komoly nehézségeket okozott az áruk és termékek rossz minősége, valamint a választék szűkössége. A színvonalasabb ellátás megvalósítása érdekében a kereskedelempolitika irányítói szükségesnek tartották, hogy a vásárlási feltételek kedvezőbbé váljanak, vagyis folyamatosan csökkenjen a hiánycikkek száma, rövid idő alatt, kényelmesen lehessen vásárolni, legyen figyelmesebb és udvariasabb a kiszolgálás, folyamatosan bővüljön a különböző termékek választéka. A kereskedelemfejlesztési elképzelések kidolgozása során kiemelt feladatként kezelték a nők háztartási munkáját megkönnyítő cikkek, berendezések és szolgáltatások elérhetőbbé tételét és az ezzel, valamint a növekvő szabadidővel kapcsolatos új fogyasztói szokások és igények kielégítését.

Egy évvel később, 1969 őszén a kereskedelempolitikát és az ellátási helyzetet áttekintő elemzés szerint „az áruellátási helyzet megítélésénél figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a reform bevezetésének időszakában központi intézkedésekkel is (tartalékképzés, szocialista és tőkés import stb.) a korábbiakhoz képest átmenetileg kiemelkedő kínálatot teremtettünk. Az idén viszont az ipari és kereskedelmi vállalatok lényegében saját erőikre, kezdeményezőkészségükre voltak utalva. [...] A reform kibontakozása lassú folyamat, kedvező hatásai csak fokozatosan érvényesülhetnek [...] bizonyos problémák azonban jellegüknél fogva a kereskedelemben ütköznek ki és fékezik az ellátás látványos javulását."[111] Azt, hogy ez valóban így is volt, jól mutatják a belkereskedelem helyzetét és fogalmát áttekintő, negyedévenként kiadott elemzések.[112]

A városi lakosság fogyasztói magatartása és szokásai viszonylag lassan változtak. A hiányjelenségek által kialakított beidegződések még akkor is érvényesültek, amikor ezekre már egyre kevésbé volt szükség. Lényegében foglalkozási és jövedelmi helyzettől függetlenül évtizedeken keresztül jellemző volt a városi háztartásokra például az alapvető élelmiszerek készletezése, vagyis az, hogy lisztből, cukorból, zsiradékból rendszerint több hétre, hónapra elegendő mennyiséget szereztek be és tároltak, de hasonló volt a helyzet a húsféleségek és egyes gyümölcsök, zöldségfélék – alma, burgonya – esetében is. Ugyanez a gyakorlat érvényesült az átmenetileg vagy tartósan nehezen beszerezhető cikkek esetében is. A hetvenes évek második felétől általában a gondosan titkolt, de rendszerint mindig kiszivárgó áremelések hírére zajlottak le nagyobb készletbeszerzések. Az élelmiszerek készletezésének mérséklődéséhez a hatvanas évek végétől tömegesen épített, kamrát, spájzot rendszerint nem

[111] Jelentés a Gazdasági Bizottság részére a lakossági áruellátás eddigi tapasztalatairól és várható alakulásáról. 1969. szeptember 11. MNL OL XXVI-G-4. 4.d.

[112] A Belkereskedelmi Minisztérium különböző területeket felügyelő főosztályainak és igazgatóságainak negyedévente értékelniük kellett az áruforgalmat, az áruellátás alakulását. Ezekben a jelentésekben rendszerint külön kitértek azokra az árukra és árucsoportokra, amelyekből a „zökkenőmentes ellátás nem biztosítható". Ilyen árucikkeket még a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején is viszonylag szép számmal lehet találni a dokumentumokban.

tartalmazó lakótelepi lakások is hozzájárultak, hiszen ezekben nem volt hely a nagyobb élelmiszerkészletek tárolására.

A városi háztartásokban az élelmiszer után általában a téli tüzelőanyag időben történő beszerzése volt a második legfontosabb készletezési cél addig, amíg a lakások többségét nem központi vagy gázfűtéssel, hanem szén- vagy fatüzelésű kályhákkal, illetve olajkályhákkal fűtötték, s a tüzelőanyag-ellátás korántsem volt egyenletes. A ruházati termékek vagy a tartós fogyasztási cikkek esetében egy-egy divatos cikk elérhetősége váltotta ki a „feltétlen beszerzési reflexeket". Ugyancsak az „ínséges bőség", illetve a kereskedelmi hálózat elmaradottságának következménye volt az, hogy – elsősorban az élelmiszerek esetében – évtizedeken keresztül fennmaradt a napi bevásárlás gyakorlata is. A nyolcvanas évekre a nagy sorban állások – a déligyümölcs vásárlások és a nehezen beszerezhető exkluzív cikkek kivételével – már fokozatosan a múlt halványuló emlékei közé kerültek. Magyarországon – az NDK-val[113] ellentétben – az ellátásban jóval kisebb szerepe volt a kereskedelmi vállalatokat kiiktató, munkahelyek által megszervezett közvetlen értékesítésnek, de a személygépkocsi- vagy a lakásvásárlás esetén általában fontos volt a munkahelyi támogatás. A kereskedelemben a – csak állami és pártvezetőket kiszolgáló – külön boltok rendszerét az 1956-os forradalmat követően megszüntették, ugyanakkor évekkel később létrehozták a valutás boltok hálózatát, ahol magasabb áron és nehezen beszerezhető „keményvalutáért" – dollár, márka, font – még azok a termékek – farmer, téliszalámi, szórakoztatóelektronikai cikkek – is megvásárolhatók voltak, amelyek a belkereskedelmi hálózatban a krónikus hiánycikkek közé tartoztak. Ezeken a helyeken azok vásároltak rendszeresen, akik tartós külföldi kiküldetésben voltak vagy – vállalva a kockázatot – feketén jelentős mennyiségű valutát tudtak vásárolni.

A Magyarországon nem vagy csak gyenge minőségben kapható árucikkek beszerzésének bevált módja volt a fokozatosan növekvő méreteket öltő bevásárlóturizmus. Az utazási korlátozások enyhülésével megnyíló lehetőségeket a legtöbb kiutazó igyekezett gazdasági előnyökre váltani. A célországok folyamatosan változtak, a hatvanas években Csehszlovákia, a hetvenes évek elején Jugoszlávia, majd az évtized végétől egyre inkább Ausztria vált a legfontosabb „beszerzési tereppé". De a romániai vagy éppen a Szovjetunióba történő kiutazások is komoly nyereséget ígértek a hiánycikkek kölcsönös „cseréje" révén.

Ha a fogyasztói magatartás és szokások átalakulását történeti folyamatában vizsgáljuk, akkor a Kádár-korszak kezdetén – egy 1957-es statisztikai elemzés megállapítása szerint – „a fogyasztás összetételét tekintve a városi és a falusi népesség között éles határvonal volt. A különbségek részben adottságok, részben a szükségletek, részben az igények közötti eltérésből adódnak, és általában azt az egyébként ismert tényt bizonyítják, hogy a falusi lakosság életmódja elmaradottabb, mint a városi családoké."[114] A következő évtizedek során a

[113] Lásd Merkel – Mühlberg: i. m.; Merkel, Ina: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Köln – Weimar – Wien, 1999, Böhlau Verlag.

[114] *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok…* i. m. 78. o.

társadalmi csoportonkénti és településtípusonkénti különbségek fokozatosan mérséklődtek.

A háztartások kiadásszerkezetét vizsgálva látható, hogy a tartós fogyasztási cikkek beszerzésére fordított jövedelmek aránya 1960 és 1975 között az összes személyi célú kiadásnál gyorsabban növekedett.[115] Ezen belül a növekedési ütem a hatvanas évek második felében volt a legnagyobb, amikor a reáljövedelem növekedésével párhuzamosan a kínálat is lassan bővülni kezdett. A tartós javak elterjedése a falvakban élők esetében lassúbb volt, mint a városiaknál, foglalkozási főcsoportok szerint elsőként a szellemi foglalkozásúak, majd a munkások és a mezőgazdasági foglalkozásúak szerezték be a „divatossá váló" cikkeket.

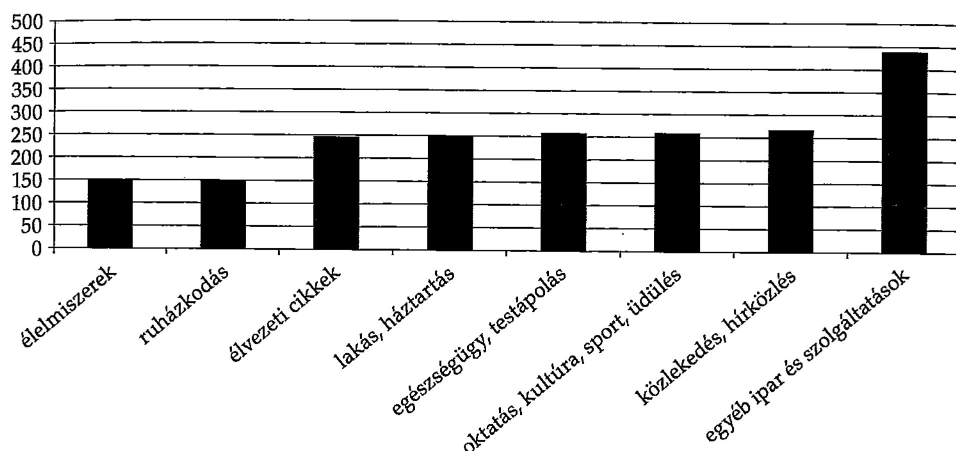
A falusi, paraszti fogyasztási szokásokat[116] a kollektivizálás változtatta meg alapvetően. A kampány beindulásával párhuzamosan a parasztcsaládok jelentős része igyekezett pénz- és terménytartalékot felhalmozni, hogy a magántulajdon elvesztésével várhatóan bekövetkező szűk esztendőket könnyebben vészelhessék át. Érthető módon 1959-től kezdve visszaesett a beruházásokra fordított összegek aránya, az itt felszabaduló összegeket részben megtakarításként kezelték, részben pedig elköltötték. A beruházások elmaradása mellett további pénzügyi fedezetet teremtett a téeszekbe bevitt felszerelésért kapott térítés, a földjáradék, a téeszekbe belépettek esetében az adók, adóhátralékok csökkentése vagy eltörlése. S amint az a hatvanas évek első felében kiderült, a téeszek működésének szervezetlensége, az alacsony jövedelmezőség indokolttá tette a tartalékképzést. A falusi családok jelentős részének fogyasztása és életszínvonala az ötvenes évek végétől a hetvenes évek közepéig nagy változáson ment keresztül. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy sikeres alkalmazkodási stratégiákat alakítottak ki az alapvetően megváltozott körülmények között. Idesorolható a vegyes háztartások kialakítása, a háztáji és kisegítő gazdaságok intenzív hasznosítása. Kétségbevonhatatlan tény, hogy ez az alkalmazkodási stratégia igen nagy terhet jelentett a falusi népesség számára, viszont – olykor a politika ellenében – ez tette lehetővé a falun élők társadalmi helyzetének javítását.

A fogyasztói magatartás a korszak során lényegében folyamatosan változott. Időről időre más cikkek váltak slágerré. A fogyasztást, természetesen, befolyásolták az életkörülmények különbségei, a munkavégzés jellege, a család lakóhelye, a háztartási munkaszervezet típusa is. Ezek döntötték el a prioritásokat, azt, hogy munkaeszközt, vagy a lakás komfortfokozatát javító tartós fogyasztási cikket kell-e venni. A fogyasztás szerkezete folyamatosan változott, a fogyasztási cikkek köre dinamikusan bővült a háború utáni évtizedekben. A fogyasztás átalakulása mellett az életminőség változásaira utal az is, hogy az 1948 utáni időszakra esett a villamos energia felhasználásának széles körű elterjedése. 1960-ban a magyar háztartások többségében még a kerékpár és a rádió jelentette a tartósfogyasztásicikk-állományt, gépkocsi-

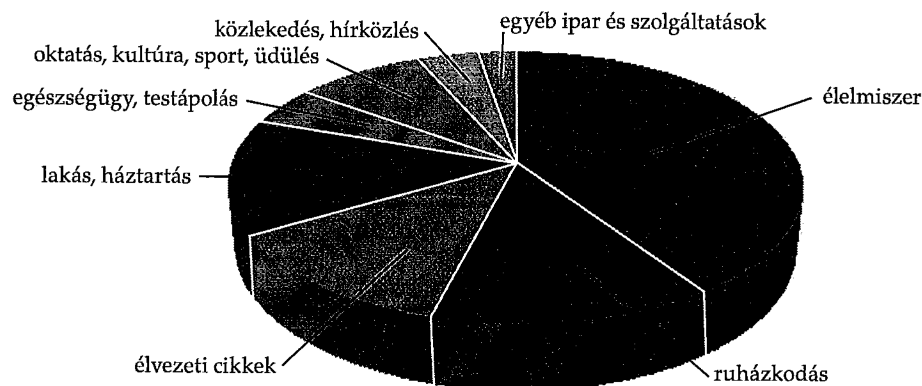
[115] *Életszínvonal Magyarországon 1960–1980.* i. m. 21–25. o.

[116] Részletesebben lásd Valuch Tibor: Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 311–323. o.

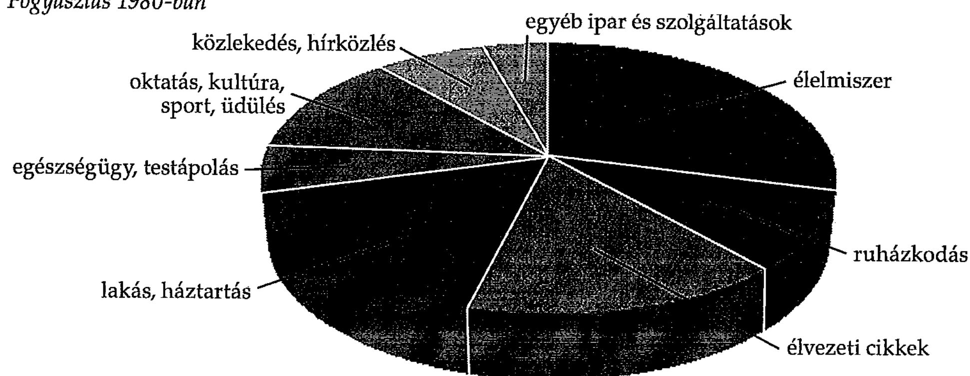
A fogyasztás egy főre jutó volumenének alakulása főbb csoportonként (az 1980. évi az 1960. év százalékában)

Fogyasztás 1960-ban

Fogyasztás 1980-ban

5. ábra. A fogyasztás változásai, 1960–1980

Forrás: Az *Életszínvonal 1960–1980* című kiadvány adatai alapján, saját szerkesztés (*V. T.*)

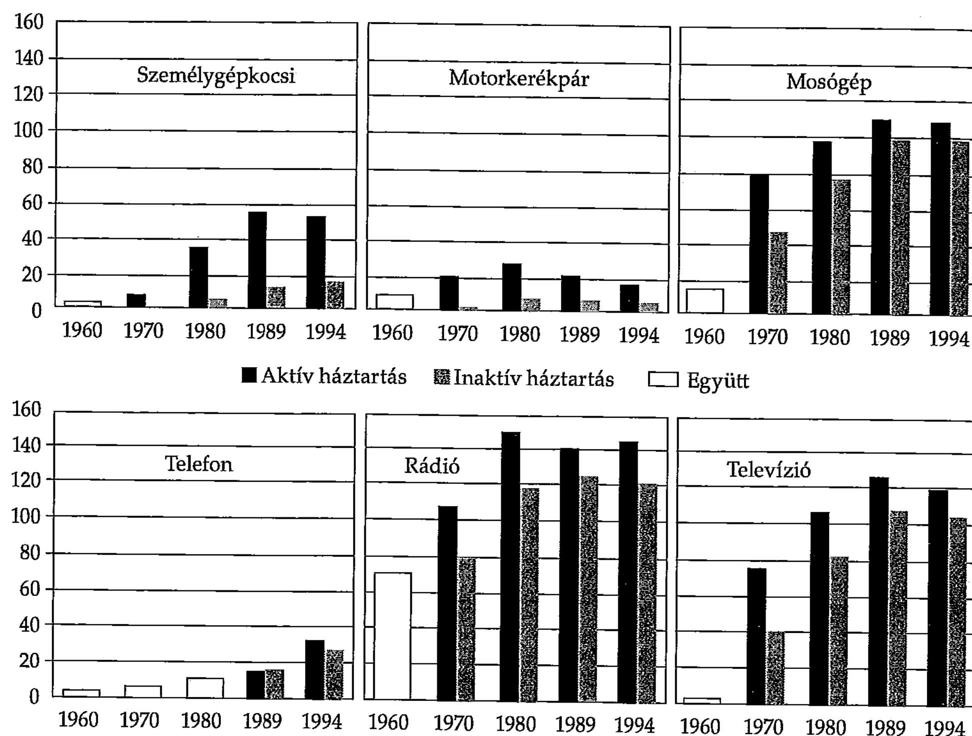
tulajdonos elvétve akadt, és nem volt jellemző a különböző háztartási eszközök – mosógép, porszívó, hűtőgép, vízmelegítő boyler, televízió – birtoklása sem. Az évtized során ezek a tárgyak váltak a legfontosabb beszerzési célokká, ami nyilvánvalóan összefügg a háztartások modernizálásának folyamatosan erősödő törekvésével. A lakáskörülmények változásával párhuzamosan nőtt a kereslet a különböző lakásfelszerelési cikkek – bútorok, gáztűzhely, olajkályha, gázkonvektor – iránt is.

A háztartási gépek Magyarországon az ötvenes évek végétől jelentek meg, tömeggyártásuk a hatvanas évek elején indult, ám a gyorsan növekvő kereslet évtizedeken keresztül meghaladta a kínálatot. 1973-ban a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban átlagosan négy, a munkásokéban három, a kettős jövedelmű és a paraszti háztartásokban pedig többnyire két háztartási gép volt. A beszerzési sorrendben rendszerint a mosó- és hűtőgép került az első, illetve a második helyre, a harmadikra a porszívó, a negyedikre a centrifuga. A tv-készülék – előbb a fekete-fehér, majd a színes képernyős – fogyasztási, illetve státuszszimbólummá vált. A háztartások gyakran erőn felüli áldozatokat is vállaltak a beszerzés érdekében, ennek következtében a különböző társadalmi csoportok közötti ellátottsági különbségek fokozatosan mérséklődtek. A vizsgált időszakban a lakossági beruházások között a személygépkocsi-vásárlás növekedett a legdinamikusabban. Az anyagi gyarapodás mértékét mutatja, hogy a háztartások tartós készleteinek aránya a nemzeti vagyonban 1960 és 1974 között több mint két és félszeresére, 73,3 milliárd forintról 180 milliárd forintra nőtt. Ennek a növekedésnek a dinamikája a következő évtized során sem mérséklődött.

A kiadásszerkezetben a hatvanas években továbbra is az élelmiszerek aránya volt a meghatározó. 1960-ban a családok összes kiadásuk 40,5%-át, 1967-ben 36,0%-át fordították élelmiszerekre, 11-12%-át élvezeti cikkekre (ez az arány 1960 és 1967 között) lényegében változatlan maradt, miként a ruházati cikkek 11-12%-os részesedése is. 3,6%-ot, illetve 5,5%-ot költöttek tartós fogyasztási cikkekre, a jövedelmek 9-10%-át fordították egyéb iparcikkek beszerzésére és 21-23%-át különböző szolgáltatások igénybevételére.[117] A nyolcvanas évekre – a legszegényebbek kivételével – az élelmiszerekre fordított kiadási hányad tovább mérséklődött, csökkent a ruházkodásra fordított összegek mértéke is. A lakásépítéssel, -fenntartással, a motorizációval kapcsolatos, valamint a tartós fogyasztási cikkekre fordított kiadások aránya ellenben jelentősen nőtt. A rendszerváltás időszakában pedig a fogyasztás általános mérséklődése volt jellemző, a legfelső társadalmi csoportok kivételével.

A magánközlekedésre fordított kiadások 1955 és 1975 között tízszeresére emelkedtek, amiben nyilván jelentős szerepe volt a lakóhely és a munkahely kettéválásának, az ingázás tömegessé válásának, a motorizációnak. Az ötvenes és a hetvenes évek között a lakosság fogyasztásán belül több mint kétszeresére növekedtek a háztartások fenntartásának és működtetésének költségei. Ez is jól mutatja, hogy Magyarországon az 1945-öt követő évtizedekben a

[117] *A lakosság jövedelme és fogyasztása 1966–1967.* Budapest, 1968, KSH, /Statisztikai Időszaki Közlemények, 130. kötet/ 48–53. o.

6. ábra. A háztartások felszereltsége néhány termékből (100 háztartásra jutó termék)

Forrás: Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen. Budapest, 1996, KSH.

háztartási munkaszervezetnek igen jelentős gazdasági szerepe volt. Ezen túlmenően a kor viszonyainak ismeretében joggal feltételezhető, hogy a kiegészítő jövedelemszerzés lehetőségét biztosító féllegális, illegális gazdasági tevékenységek egy része is a háztartási keretek között zajlott. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától a magyar háztartások erősödő affinitást mutattak az otthoni munka megkönnyítésére, a háztartás „modernizálására", általában véve a szolgáltatások fogyasztására. Nyilván ehhez a változáshoz arra is szükség volt, hogy a kisipar és a kiskereskedelem a negyvenes évek végén bekövetkezett, államosítás formáját öltő szétverése után újjászerveződjön az állami és magántulajdonú szolgáltatószektor az országban. S ugyancsak nem szabad lebecsülni a rejtett gazdaságban végzett szolgáltatások szerepét a hétköznapi életben.

Háztartás-statisztikai elemzések szerint 1965–1973 között a háztartások beruházási céljai – a szabad rendelkezésű jövedelemhányad terhére – fontossági sorrendben lakás- vagy lakóházépítés, lakberendezés, személygépkocsi-, hétvégi ház- és telekvásárlás voltak. 1965 és 1973 között a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban a bútorvásárlás aránya általában véve csökkent a kiadásokon belül, aminek alapvető oka, hogy az idesorolható családok lakáskörülményei voltak a legjobbak, felszereltségük pedig az átlagot meghaladó színvonalú.

A munkásháztartások esetében e téren mérséklődő ütemű növekedés volt megfigyelhető, míg a kettős jövedelmű és a paraszti háztartásokban a bővülő lakásépítéssel párhuzamosan a bútorvásárlás aránya is növekvő volt a kiadások között, mert az új életstílust is jelentő lakásokba rendszerint újabb, divatosabb, városias mintákat követő bútorokat, felszereléseket vásároltak.

Az életmódot is jelentősen befolyásolta a motorizáció dinamikus terjedése. A személygépkocsi-tulajdonlás és -használat tömegessé válása – a fenntartási költségek folyamatos emelkedése ellenére – lehetővé tette a napi ingázást, a kisegítő gazdaságokban előállított termékek, termények piacra vitelét, értékesítését.

1938-ban ezer lakosra 2,3 gépkocsi jutott, ami azt mutatja, hogy a magyar motorizáció messze elmaradt a korabeli európai átlagtól. A háborús évek pusztítása a helyzetet rontotta, a motorizáció modernizációs hatását egy időre elodázta. Magyarországon 1950-ben a személygépkocsi-állomány[118] 13 054 darabot számlált, 1960-ban ez szám már 31 268-ra, 1970-ben 238 563-ra nőtt, 1980-ban pedig elérte az 1 013 412-t. A személygépkocsik száma 1991-ben haladta meg a 2 milliót. 2000 és 2005 között több mint félmillióval növekedett a forgalomban lévő személygépkocsik száma, így 2005 végére megközelítette a 2 millió 889 ezret. 2010-ben pedig 3 millió 13 ezer autó volt forgalomban.

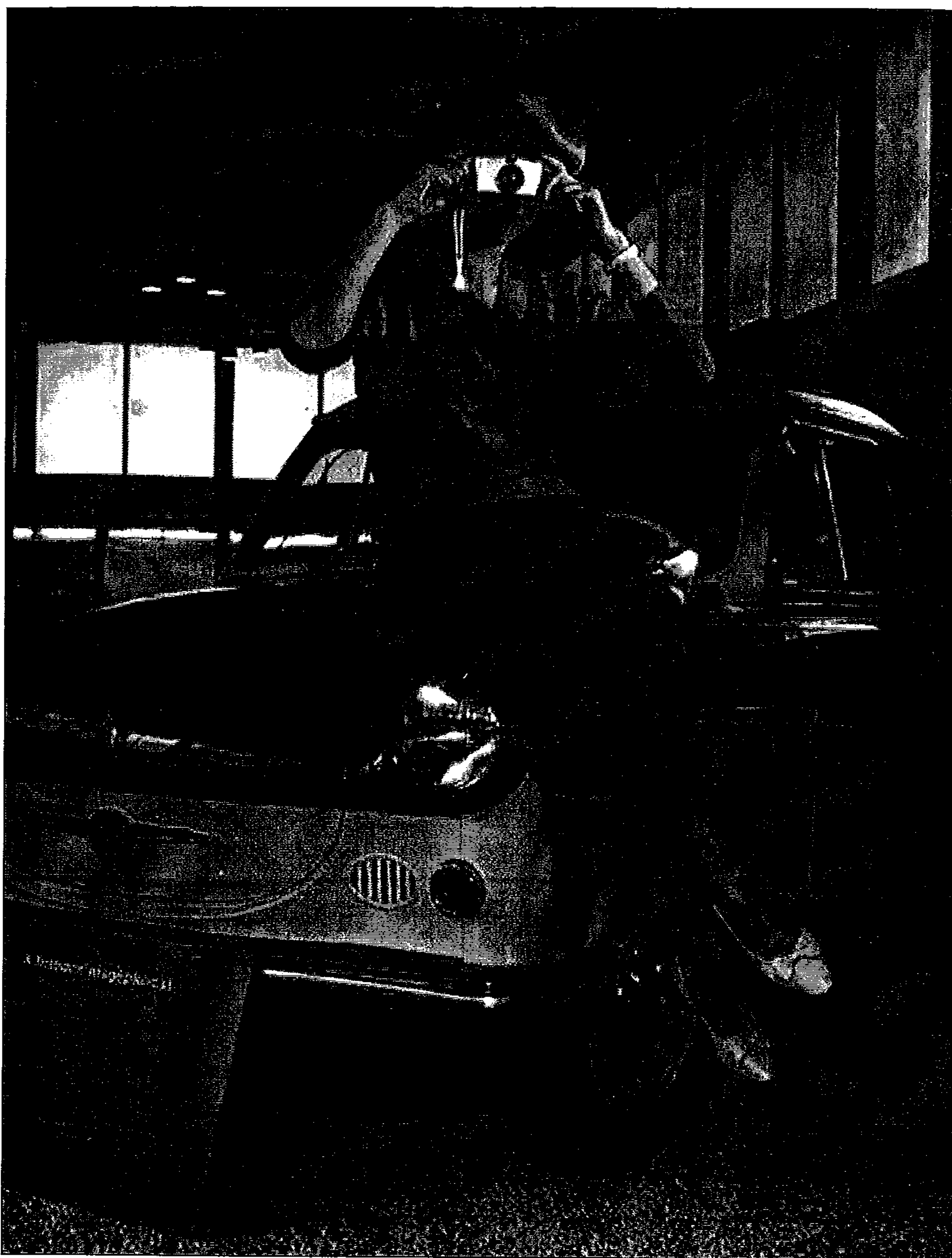
A hatvanas évek közepéig lassú az éves növekedés, átlagosan évi 10-15 ezer darab, majd a gépkocsiállomány növekedése fokozatosan gyorsult, és a hetvenes évek közepétől elérte az évi 80 000 darabot. A nyolcvanas évek végétől felélénkült a nyugati használt autók behozatala, a kilencvenes években némi mérséklődés volt megfigyelhető, majd a szalonok forgalma az ezredfordulótól folyamatosan növekedett, 2006-ban több mint negyedmillió új autót helyeztek forgalomba. A 2008-ban kirobbant gazdasági válság következtében a gépjármű-értékesítés drasztikusan visszaesett, a 21. század első évtizedének végén az új autók értékesítése évi 30-40 ezer darabra esett vissza.

A személyautónak megmaradt a státuszszimbólum jellege és szerepe is.[119] Az egyes társadalmi csoportok személygépkocsi-ellátottságát a jövedelmi viszonyok és az életformából adódó eltérő használati célok határozták meg. A fogyasztási célok és az egyes társadalmi csoportok jövedelmi különbségeit jól mutatja, hogy 1976-ban száz munkásháztartásra 17, száz szellemi foglalkozású háztartásra 37, száz mezőgazdasági háztartásra pedig 12,5 személygépkocsi jutott. A személygépkocsi egyszerre szolgált felhalmozási, „befektetési" célokat, pótolta a hiányzó szállítóeszközt, a szabadidő eltöltésének egyik eszközévé vált, erre mutat a belföldi turizmus élénkülése is, természetesen a munkába járásra is alkalmas eszköz volt.[120] A nagy értékű fogyasztási cikkek közül a

[118] A magyarországi autózás történetéhez lásd Majtényi György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története 1920–1960. *Korall,* 2000/1. sz. 101–118. o., Karlaki Orsolya: Autó-mobil? Személygépkocsi-használat a Kádár-korszakban. *Múltunk,* 2008/3. sz. 84–97. o. A közlekedés történetéhez, társadalmi-gazdasági szerepéhez lásd a *Korall* folyóirat 14. évfolyam 2013/52. számának tematikus összeállítását, elsősorban Bódy Zsombor, Kalocsai Péter és Molnár Gergely írásait.

[119] A kérdéshez lásd Karlaki Orsolya: i. m.

[120] Koltai Iván: A lakossági rétegek szabad rendelkezésű jövedelme és felhasználása. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/7. sz. 23–27. o.

Négy keréken – az autózás terjedése. Trabant-reklám, 1960-as évek

gépkocsi-„kereskedelem", illetve -ellátás helyzete meglehetősen sajátos volt. A gépkocsik adásvétele két terepen zajlott. Új autókat kizárólag az állami vállalatok hozhattak forgalomba, kötelező előtakarékosságot követően, előjegyzéses rendszerben. A potenciális vevőknek a vételár 20, 50, illetve 100%-át kellett

befizetni, anélkül hogy ezekre az összegekre bármiféle kamatot kaptak volna. A használt gépkocsik forgalmazása ezzel ellentétben viszont lényegében kizárólagos jelleggel a szabad piacon történt. A személygépkocsi-vásárlás a hatvanas–hetvenes évek Magyarországán tehát technikailag sem volt egyszerű feladat, a viszonylag magas árak miatt – egy új autó az évtizedfordulón 70-80 ezer Ft-ba került – pedig erősen megterhelte a családok költségvetését. Ráadásul a kielégítetlen kereslet miatt a hetvenes és nyolcvanas években a két-három éves használt autók árai gyakran magasabbak voltak az újakénál.

A motorizáció kibontakozása nemcsak a beruházási célokat és arányokat, de a fogyasztói szokásokat, a fogyasztás szerkezetét is átalakította, hiszen új kiadási csoportként jelentkeztek a gépkocsi üzemeltetésével és fenntartásával kapcsolatos kiadások (üzemanyag, szerviz, alkatrész, karbantartás). Az autóértékesítés és -javítás a rendszerváltás időszakában alakult át márkakereskedések, szervizek rendszerének kiépülését eredményező, valóságos kereskedelmi és szolgáltatótevékenységgé.

A fogyasztás különböző szegmenseiben folyamatosan jelentek meg az újdonságok. Az élelmiszereknél a félkész vagy teljesen kész fagyasztott termékek, a konzervek, a folyamatosan bővülő műszaki tartalmú híradás-technikai cikkek. A kínálatot a hetvenes években a „kemény valutás" import termékek is színesítették, de korántsem a fogyasztói igényeknek és a keresletnek megfelelő mértékben. Új kereskedelmi formaként a hatvanas évek elejétől terjedt az önkiszolgálás a kereskedelem valamennyi ágazatában, folyamatosan létesültek – főként a városokban – az általános bolti cikkeket forgalmazó ún. ABC-áruházak. Az élelmiszerek forgalmazásában a hetvenes évek elejétől jelentősen növekedett az előre csomagolt áruk aránya. A liszt, a cukor, a rizs, az étolaj, ecet már ebben a formában került a boltokba. A kimérős és az üveges tejet felváltotta a műanyag „zacskós" tej, és megjelentek az előre csomagolt, poharas tejtermékek. A forgalomba kerülő különböző árucikkek minősége még a hetvenes években is gyakran kifogásolható volt, de az élelmiszerek esetében az új gyártási technológiák alkalmazásának köszönhetően fokozatosan növekedett a szavatossági idő, ami éppen úgy hozzájárult a fogyasztói magatartás átalakulásához, mint a hetvenes évek végétől a hűtőláda.

A fogyasztás kérdésköréhez közelítve az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a szocialista korszak viszonyai között a felhalmozás nem tartozott a rendszer által támogatott tevékenységek közé. Kádár János egyik – hatvanas évek végén elmondott – beszédének részlete jól szemlélteti a hivatalos álláspontot. „Helyeseljük, ha valaki becsületes munkával keresett pénzét megtakarítja, és televíziót, hűtőszekrényt, motorkerékpárt, autót vagy bármi egyebet vesz magának, utazik vagy családi házat épít. De nem helyeseljük, ha valakinek az életszemlélete annyira eltorzul, hogy nem a becsülettel végzett munka emberi öröme, az annak révén elnyert tisztesség adja élete értelmét, hanem fődolog lesz számára a szerzés, a hörcsögként való gyűjtés."[121]

A magyar társadalom különböző csoportjainak fogyasztói magatartásában a Kádár-korszakban és később, a rendszerváltás után is, egyszerre voltak jelen

[121] Kádár János: *Hazafiság és internacionalizmus.* Budapest, 1968, Kossuth Kiadó, 83. o.

a racionális és az irracionális elemek. A racionalitás többek között az olcsó beszerzési lehetőségek megteremtésében, a hiánnyal szembeni védekezési mechanizmusok kialakításában, az irracionalitás a jövedelmek felhasználásában – a hetvenes évek végétől például országos divattá vált a díszes sírhelyek előre történő kialakítása –, vagy többek között az egyes fogyasztási cikkek presztízsértékűvé alakításában nyilvánult meg.

A rendszerváltás folyamatában a családok fogyasztása, kiadási szerkezete változott, csökkent a felhalmozási és a beruházási hányad, és növekedtek a megélhetési kiadások. A fogyasztás az elit és jómódú csoportokhoz tartozók kivételével általában csökkent az átmenet éveiben. Az átlagos magyar háztartások költségvetésében 1987 és 1997 között kismértékben emelkedett az élelmezési kiadások részaránya, a lakásfenntartásra fordított összegek gyakorlatilag megduplázódtak, e két tényező tette ki a családi költségvetéseknek több mint a felét a kilencvenes évek közepén. Ezzel párhuzamosan a tartós fogyasztási javakra, lakásépítésre, -felújításra, ingatlanvásárlásra fordított kiadások a felére csökkentek, majd a kétezres évek elején ismét emelkedtek.

Globálisan növekedett ugyan a lakossági megtakarítások összege, a háztartások megtakarítási képessége azonban a kilencvenes évek elején – általában – erősen csökkent. 1986 és 1993 között a folyó jövedelmükből megtakarításra képes háztartások aránya 70%-ról 37%-ra apadt. A háztartások beruházásainak visszaesését jól szemlélteti, hogy 1986-ban még 61 800 lakás épült magánerőből, 1993-ban már csak 20 500. Az ezredfordulóra megváltozott a helyzet, a 2000-es évek elején a jövedelem és a fogyasztás is jelentős növekedésnek indult. 2007-től azonban az egyensúly javítását célzó intézkedések, majd a gazdasági válság következtében a magyar háztartások tényleges fogyasztása három év alatt átlagosan 7,8%-kal mérséklődött. A gazdasági válság következtében nőtt a munkanélküliek száma, és a megélhetéshez szükséges kiadások is emelkedtek. Ennek következtében csökkent a fogyasztás, és a háztartások fogyasztási szokásai is átalakultak.

A háztartások egyéni fogyasztási kiadásai az ezredfordulóhoz képest a 21. század első évtizedében csaknem kétszeresükre nőttek, miközben a fogyasztói árak összességében 73,4%-kal emelkedtek. Az elmúlt években a fogyasztás szerkezete jelentősen átalakult. Az ezredfordulóhoz képest a nemzetközi tendenciáknak megfelelően csökkent az élelmiszerekre és ruházkodásra fordított kiadások aránya. 2009-ben a háztartások élelmiszer-kiadásának összege éves szinten 2457 millió forintot tett ki, ami az előző évinél reálértéken 6,8%-kal kevesebb volt.

A 2009. évi 2,6%-os reálérték-csökkenés után 2010-ben az élelmiszerek kiskereskedelmi forgalma – amely az összes forgalom csaknem negyedét tette ki – reálértéken 1,1%-kal nőtt. A szeszes italok, dohányáruk kiadásokon belüli aránya 2009-ben tovább növekedett, és meghaladta a 10%-ot. A lakásfenntartásra és háztartási energiára fordított kiadások aránya évről évre nőtt, 2009-ben ezek a háztartások összes kiadásának legnagyobb részét, már több mint negyedét tették ki. A gázár folyamatos és jelentős növekedésének következtében az energiakiadásokon belül egyre jobban növekedett az olcsóbb, szilárd tüzelőanyagok részesedése.

A közlekedésre és hírközlésre fordított kiadások aránya 2009-ben csökkent, míg az egészségügyre fordított összeg aránya csaknem változatlan maradt. Vendéglátásra és szálláshely-szolgáltatásra is hasonló arányban fordítanak a háztartások, mint egy évvel azelőtt. 2007-hez képest a legnagyobb mértékben – csaknem harmadával – a háztartási energia árszínvonala emelkedett. Ezen belül a vezetékes gáz fogyasztói ára 57, az elektromos energiáé 26%-kal nőtt. Ezt követték a szeszes italok, dohányáruk, melyekért 23%-kal kell többet fizetni. Az egyéb cikkek, üzemanyagok 15%-os áremelkedésében fontos szerepe volt annak, hogy az üzemanyagok ára negyedével nőtt 3 év alatt. Az élelmiszerárak is csaknem egyötöddel nőttek a válság 2008-as kirobbanása óta. Az egyes jövedelemcsoportokban nagymértékben eltért az egy főre jutó éves fogyasztási kiadások összetétele. Az alacsony jövedelműek körülményeit nagymértékben befolyásolja, hogy a folyamatosan felmerülő költségek mellett mennyi elkölthető jövedelmük marad. Míg a legalsó jövedelmi sávban élő lakosság kiadásainak csaknem harmadát az élelmiszerek és az alkoholmentes italok teszik ki, addig a legfelső sávban élők csak a jövedelmük 18%-át áldozzák élelmiszerre. Hasonló tendencia mutatható ki a lakhatási költségek terén is. Ugyanakkor a magasabb jövedelmű háztartások jövedelmük nagyobb hányadát költik közlekedésre, hírközlésre, egészségügyre és különböző kulturális tevékenységekre. A lakásfenntartási költségekre és az élelmiszerekre fordított kiadások magas aránya miatt – az egyre növekvő élelmiszer- és energiaárak következtében – az alacsony jövedelműeket jobban sújtotta az infláció.[122]

A sarki bolt, az áruház és a bevásárlóközpont – a fogyasztás tereinek változásai

A fogyasztói magatartás változásait befolyásolták a fogyasztás terei is. A harmincas évek végén az átlagos magyar vásárló a sarki boltban, szatócsüzletben, a „fűszeresnél" szerezte be a legfontosabb, létfenntartásához szükséges termékeket. A nagy- és kiskereskedelem termékcsoportonként tagolódott, magántulajdonban levő önálló vagy hálózatba szervezett kereskedésekben működött.

Léteztek kereskedődinasztiák által üzemeltetett, önálló kereskedőházak, amelyek egy-egy településen, területen, esetenként országosan lefedték egyes termékek, termékcsoportok ellátását. Kereskedő nagyvállalkozók tulajdonában levő, modern áruházakat elsősorban a fővárosban, ritkábban a nagyobb vidéki városokban találunk, általános volt az egyes termékcsoportok értékesítésére szakosodott, rendszerint családi vállalkozásban üzemeltetett, kisebb boltok működése.

A negyvenes–ötvenes évek fordulóján az államosítások[123] gyökeresen átalakították a (kis)kereskedelem rendszerét, a „kizsákmányolás elleni harc jegyé-

[122] Az adatokat részletesebben lásd *Magyarország 1989–2009 – a változások tükrében*. Budapest, 2010, KSH.

[123] A kérdéshez lásd Majtényi György – Szatucsek Zoltán: A kiskereskedelem és a kisipar államosítása. *História*, 26. évf. 2004/1. sz. 21–25. o.

ben" igen gyakran az egyszemélyes falusi szatócsboltokat is állami tulajdonba vették, majd mint gazdaságtalanul üzemeltethető egységet bezárták. Így szűnt meg – gyakran egyik napról a másikra – a sarki fűszeres vagy a környék egyetlen szatócsboltja.

A szocialista korszakban az áruházakat a kereskedelem nagyüzemeiként kezelték, amelyeknek az az „alapvető feladata, hogy egy helyen sokféle árucikkben és széles választékban biztosítsa a vásárlók magas színvonalú, kulturált, gyors kiszolgálását. Egyidejűleg biztosítani kell a fogyasztók széles körű szolgáltatási igényeinek kielégítését is."[124] Az ötvenes évek hétköznapjaiban azonban ez a felfogás gyakorlatilag nem érvényesült. Az államosítást követő évtizedben a nagyobb boltok, áruházak karbantartását, felújítását többnyire elhalasztották, ennek következtében az ötvenes évek végén a legtöbb magyarországi áruház építészeti és kereskedelemtechnikai rekonstrukcióra szorult. Néhány kivételtől eltekintve, korántsem voltak a vásárlás kívánatos színterei. A korszak legismertebb üzletláncát, az Állami Áruházak Vállalatot 1948-ban hozták létre, amely egy évvel később, a kiskereskedelmet is elérő államosítási hullám következtében már 13 egységből álló áruházlánccá vált. Az üzletek száma fokozatosan növekedett, 1963-ban, amikor a vállalat nevét Centrum Áruházra változtatták, már 35 egységből állt.

1957 és 1959 között az országban mindössze egy új áruház létesült. 1959-ben 23 önálló áruházi vállalat 33 kereskedelmi egysége működött az országban. A hatvanas években az áruházak építését a Belkereskedelmi Minisztérium gyorsítani akarta, a hasznos eladóteret 3-5 ezer négyzetméterben határozták meg a tervezés során. A nagyáruházak láncolatának kialakítására végül csak a hetvenes években került sor. Ekkor gyakorlatilag minden megyeszékhelyen épült legalább egy állami és/vagy szövetkezeti kezelésben levő, nyugat-európai mintákat követni igyekvő nagyáruház.

A hatvanas években a nagyobb alapterületű, több termékcsoportot forgalmazó áruházak mellett már egy-egy exkluzív cikkekre szakosodott üzlet is létesült. Ezek közé tartozott a hosszas felújítás, illetve átépítés után 1963 novemberében a budapesti Vörösmarty téren megnyitott Luxus Áruház is, amit a korabeli sajtótudósítások szerint[125] – a nyitást követő napokban, hetekben – vásárlók tízezrei kerestek fel. Az évtizedeken keresztül az ország egyik legexkluzívabbnak tartott áruháza a kétezres évek elején zárt be, a felújítást követően a helyén a Bershka világmárka nyitotta meg egyik budapesti üzletét.

A vidékiek és a budapestiek számára is hosszú éveken át a fővárosi Rákóczi út áruházai jelentették az elegáns – és jól ellátott – bevásárlóhelyeket. A megyeszékhelyek nagy részén a hetvenes években általában továbbra is a Centrum Áruházak voltak a legfontosabb és legnagyobb alapterületű boltok. Ezt az „egyeduralmat" fokozatosan megtörték a megyei nagyvárosokban felépített „modern és korszerű nagyáruházak" (például a Nyírfa és a Kelet Áruházak Nyíregyházán vagy az Unió Áruház Debrecenben, a Fényes Áruház Tatán, a Vér-

[124] Az áruházi kereskedelem fejlesztése. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiumához. Szigorúan Titkos! Tük. 002/291959. MNL OL XIX-G-4-yy. 83. d.

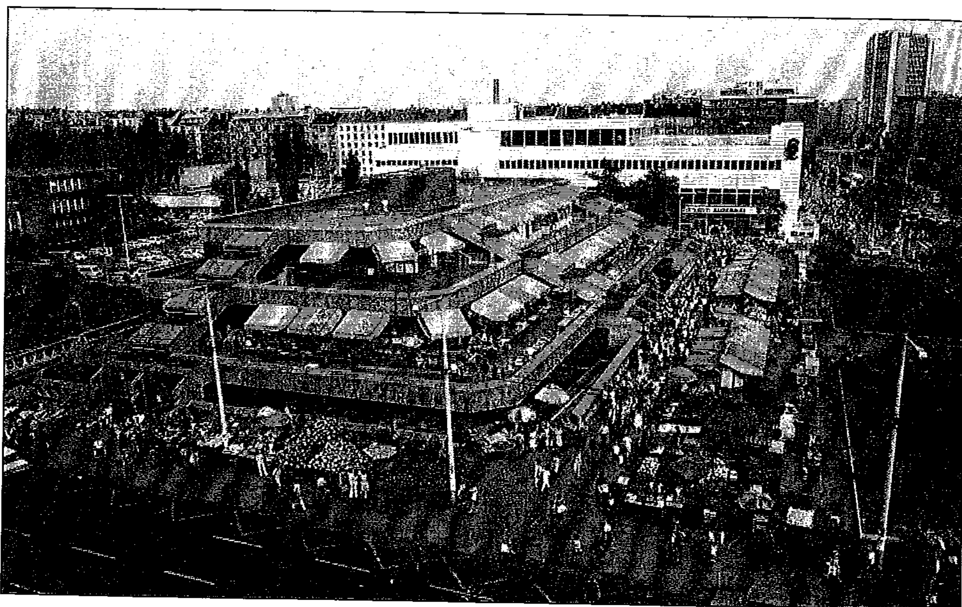
[125] Lásd többek között: *Kirakat,* 1963/12. sz. 5. o.

Budapesti zöldség- és fűszerüzlet az 1930-as években

Konzervvilág az ötvenes évek közepén. Népbolt, Dombóvár, 1954

Új vásárlási szokások és fogyasztói magatartásformák alakultak ki a hetvenes évektől sorra nyíló „modern és korszerű" nagyáruházakban – Skála Budapest Nagyáruház és a Fehérvári úti piac

tes Áruház Tatabányán), amelyek általában jelentős mértékben hozzájárultak az új fogyasztói magatartásformák kialakulásához és elterjedéséhez, a vásárlási szokások fokozatos átalakulásához. 1976-ban nyitották meg Budapesten a Skála Budapest Nagyáruházat,[126] ami akkor a legnagyobb alapterületű és forgalmú áruház volt Magyarországon, néhány évvel később készült el a Marx téren (Nyugati tér) a Skála Metró Áruház. Az áruházakat üzemeltető fogyasztási szövetkezet vezetője, Demján Sándor nagy elégedettséggel és örömmel mutatta be az új áruházakat a politikai vezetőknek, köztük Kádár Jánosnak. A kereskedelmi hálózat átalakításával a „kvázi fogyasztói társadalom" elvárásainak, igényeinek próbáltak megfelelni. A hetvenes évektől vásárolni már volt hol, de az áruellátás még korántsem volt kifogástalan.

A nagy nemzetközi cégek csak a nyolcvanas években kezdtek megjelenni Magyarországon. A kereskedelemben ezt a törekvést jelezte többek között, hogy 1982 októberében megállapodás született a Pierre Cardin márkanévvel ellátott termékek magyarországi gyártásáról és forgalmazásáról, s egy évvel később, 1983-ban már meg is nyílt a Tanács körút (ma Károly körút) 8. szám alatt az első márkatermékeket forgalmazó butik. A Benetton 1986-ban, a Skála Metro Áruházban nyitotta első üzletét, amit rövidesen újabbak követtek. Megjelentek az exkluzív ruházati cikkeket forgalmazó boltok, mint például az S-modell lánc. 1983-ban nyitotta meg kapuit Budapesten a Váci utcában a Fontana Divatház, ami választékos kínálata mellett az átlag magyar polgár számára

[126] Az áruházat 2007-ben bezárták és lebontották, helyén az Allee Bevásárlóközpont épült fel.

igen magas árai révén vált közismertté. A vásárlás terei a hetvenes–nyolcvanas években modernizálódtak, átalakultak, a radikális átalakulás a kilencvenes évek második felétől a multinacionális kereskedelmi láncok megjelenésével és a bevásárlóközpontok hálózatának kiépülésével kezdődött el.

A kereskedelemben 1950 és 1990 között egymás mellett élt a „régi vágású", a vevőt feltétlenül kiszolgálni akaró kereskedői szemlélet és a szocialista „nagyüzemi" kereskedelemben szocializálódott, a vásárlót sokszor „zavaró tényezőnek" tekintő viselkedés- és munkakultúra, ami nemegyszer kellemetlen élménnyé tette a vásárlást. A kiszolgálással elégedetlen vevők gyakran kérték a panaszkönyvet, a bejegyzéseknek azonban csak ritkán volt komolyabb következményük. A kereskedelemben dolgozóknak egyszerre kellett alkalmazkodni a hiány jelenségéhez és a növekvő fogyasztói igényekhez. Mindeközben a rendszerint nem túlságosan magas alapfizetésű kereskedők igyekeztek megtalálni és működtetni a jövedelemkiegészítés legális és illegális technikáit, aminek skálája – a súlycsonkítástól, a leltárok kozmetikázásán át a hiánycikkek szürke forgalmazásáig – meglehetősen széles volt.

A hiány és az ideológia gyakran sajátos arculatot alakított ki a boltokban. Az ötvenes és a hatvanas években a kirakatok gyakran maradtak üresen, az üzletek belső tereit jelszavak ékesítették, a hiányzó termékeket, például a húsféleségeket, sonkát – különösen az ötvenes évek első felében – papírból, fából készített modellek helyettesítették. A boltok kirakataiban az áruk mellett/helyett az állami politikai ünnepeken az aktuális ideológiai tartalmak is rendszeresen helyet kaptak. A hetvenes években a boltok külseje fokozatosan átalakult, megjelentek az elektronikus reklámok, feliratok. Az üzletek belső kialakítása lassan változott, a hatvanas–hetvenes évek fordulóján, nagyon sok helyen még a két háború között kialakított kereskedelmi terekben szolgálták ki a vásárlókat. Az önkiszolgálás és a kereskedelem modernizálódása a 20. század végére a vásárlás tereit radikálisan átalakította.

A ruházati termékeket évtizedeken keresztül cikkcsoportonként elkülönített bolthálózatok forgalmazták, külön üzletekben lehetett megvásárolni a gyermekruhát, a divatárut, a rövid- és méterárut (Röltex). „A lakosság jobb áruellátása megköveteli, hogy a nagyobb városokban, megyeközpontokban olyan boltegységeket létesítsünk, mint például női finom konfekciót, jobb minőségű konfekció árut, valamint különleges méreteket forgalomba hozó férfi »Modellház«, »Férfi fehérnemű«, »Női fehérnemű Modell Szalon«, »Nylon harisnya«, »Cipőszalon« boltegységeket, amelyek egyrészt külső formájukban, másrészt az áruválaszték összetételében különbek a jelenleg működő bolt-egységeknél. A fenti egységek létrehozásával megszűnik a boltok kirakatainak, belső áruválasztékának egyhangúsága, lehetővé válik a lakosság jobb, nagyobb áruválasztékkal történő ellátása, a forgalom fokozása [...] A Budapesten létrehozott »Modellház« (Felszabadulás tér 4. sz.) kifejezetten minőségi női konfekció létrehozásával foglalkozik. E bolt forgalma a megnyitás óta mintegy háromszorosára növekedett."[127] Budapesten 1957 tavaszán megnyílt a Kisipari

[127] Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Főigazgatóságának jelentése, 1956. március. MNL OL BKM iratai. XIX-G-4-zz. 120. d.

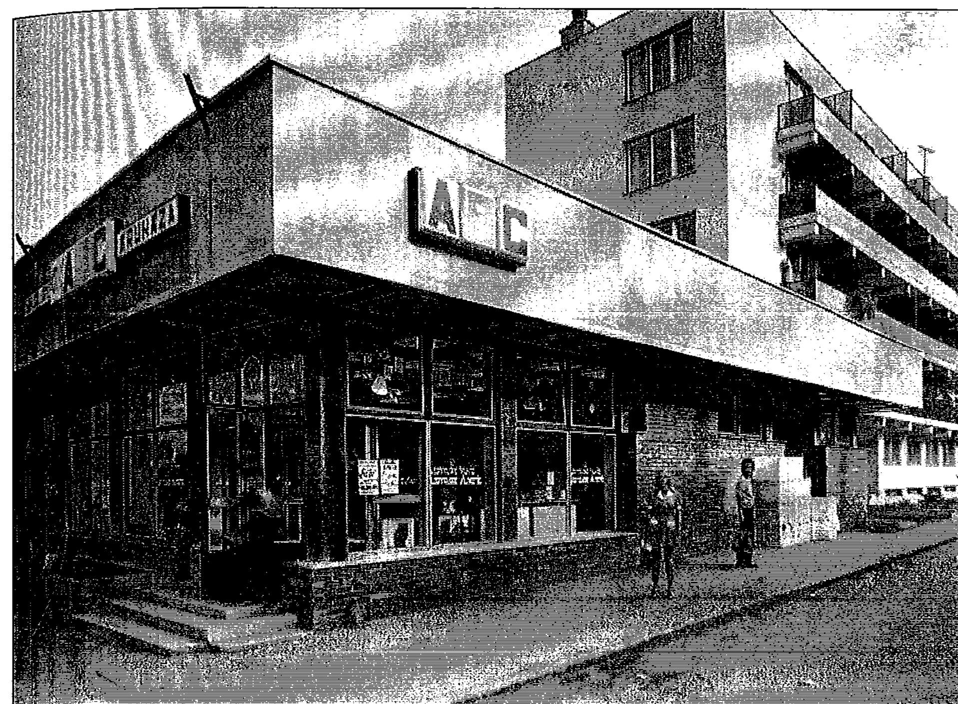
Szövetkezetek új szalonja, „Budapest egyik legszebb ruházati boltja". A divatlap beszámolója szerint a négy finomkonfekciót előállító ruhaipari szövetkezet Váci utca és Kristóf tér sarkán létesített üzletének megnyitását nagy érdeklődés kísérte, állandóan hosszú sorok állnak előtte, ami a nagy választéknak és a kedvező áraknak köszönhető.[128] Az üzlet sikeréről valamivel később a *Nők Lapja* is részletesen beszámolt. „Kora reggel a Váci utcában. Vagy ötvenen állnak sorban a lehúzott redőnyű ajtó előtt. Nem citromot, nem banánt és hasonló ínyencségeket osztanak, még csak nem is celofánt. Konfekcióruhákat. Olyanokat, amelyek nem túl drágák, nagyon szépek, és egy modellből csak húsz példány készül. Fél nyolckor már ott állnak a nők, pedig csak tízkor nyit a Kisipari Ruházati Szövetkezetek Váci utcai boltja. Egymás kezéből kapkodják ki a ruhákat és úgy viszik a majdnem hatszáz forintos selyempuplin ingruhát, mintha ingyen adnák. Pedig nem divatdámák, nem is nagyjövedelmű lányok, asszonyok."[129] A hatvanas évek elejétől az üzlet Párizsi Divatszalon néven működött tovább.

Az élelmiszer-kereskedelemben a magánkézben levő kisboltokat a Népboltok váltották fel főként a falvakban, a fővárosban és a nagyobb városokban az élelmiszerboltok egy része a Közért vállalathoz tartozott, másik részét pedig a hatvanas évektől a megyei élelmiszer-kiskereskedelmi vállalatok üzemeltették. Új kereskedelmi formaként a hatvanas évek elejétől terjedt az önkiszolgálás a kereskedelem valamennyi ágazatában, 1964-től – főként a városokban – egymás után nyitották meg az általános bolti cikkeket forgalmazó, ún. ABC-áruházakat. Ezekben a kor uralkodó kereskedelmi modelljével szemben a mindennapi élethez szükséges valamennyi cikket – élelmiszereket, vegyi árut, apróbb iparcikkeket – egy eladótérben, néhány speciális árucsoport – hús, hentesáru – kivételével önkiszolgáló rendszerben forgalmazták.

Az ABC-áruházak terjedése fokozatosan átalakította a korábban a szakboltok – húsbolt, kenyérbolt, tejbolt – rendszerére tagolt kereskedelmi hálózatot, ez utóbbiak fokozatosan a háttérbe szorultak, a nyolcvanas évek végére nagy részük bezárt. Az élelmiszerek beszerzésében fontos szerepet töltöttek be a piacok, ahol a zöldség és a gyümölcs mellett „falusi/házi" tejet, tejfölt, tejterméket, baromfit is be lehetett szerezni. A kofáknak, árusoknak általában stabil vevőkörük volt, akik előszeretettel keresték fel hetente azt a tejtermékeket árusító, kedvenc „tejfeles nénit", zöldségest, akinél mindig a megszokott minőségű árut vásárolhatták meg.

Az iparcikk-kereskedelemben szintén főbb cikkcsoportonként – bútor, háztartási cikkek, műszaki cikkek, sportszer, játék – elkülönült bolthálózatok működtek évtizedeken keresztül, a Keravill üzleteiben a műszaki cikkeket, a Triál boltokban a sportszereket és játékokat, a Tüzép-telepeken a tüzelő és építőanyagokat forgalmazták. Az aprócikkeket, dohányárut – Terv, Fecske, Kossuth, Munkás, Sopianae cigarettát – árusító, többnyire magánkézben vagy gebinben levő trafikok, bazárok, dohányboltok is népszerűek voltak.

[128] *Ez a Divat*, 1957. április, 4. o.
[129] *Nők Lapja*, 1957. július 11. 11. o.

A korszerű bolt a hetvenes években – „Vasvágó" ABC, Sátoraljaújhely, 1975

A korszak során nagy különbségek voltak a városi és a falusi kereskedelmi ellátottság között. A falvakban a kereskedelmi infrastruktúrát többnyire egyetlen vegyesbolt és egy kocsma vagy italbolt jelentette. A nagyobb falvakban, a hetvenes években viszonylag gyakran építettek ABC-áruházakat, de ennek ellenére a falusiaknak általában sokkal több időt, energiát kellett fordítani a keresett cikkek beszerzésére, amit gyakran a közeli nagyobb városokban tudtak megtenni.

A vásárlásnak ugyancsak fontos terei voltak a szomszédos országok határ menti városainak boltjai, az ottani és a hazai KGST-piacok[130] (ez utóbbit gyakran a hetvenes évektől lengyel piacnak is hívták), valamint a nagyvárosok használtcikk-piacai. A folyamatos csencselés keretében a hatvanas–hetvenes években Csehszlovákiából cipőt és sportruházatot, Lengyelországból kozmetikumokat, Bulgáriából szövetet és selymet, Romániából az ott nyugatiak számára készült maradékkonfekciót, a „majdnem nyugati" Jugoszláviából pedig többek között márkás termékeket, farmert és a Cézár konyakot hozták be előszeretettel a kiutazó magyarok. A ruházati termékek közül a külföldiek elsősorban férfiingeket, férfi és női alsókonfekciót, bőrkabátokat, háztartási pamutárukat, farmereket, sportruházati cikkeket hoztak magukkal Magyarországra. Ezek

[130] A kérdéshez lásd Sík Endre: A KGST-piachely a mai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf., 1997. április, 322–338. o.

mellett azonban gyakorlatilag mindent lehetett kapni a piacokon a különböző élelmiszerektől, az autógumitól kezdve, az autóalkatrészeken, szerszámokon, barkácsgépeken át a színes tévéig. A forgalom méreteiről nincsenek pontos adatok, de joggal feltételezhető, hogy évente több tízmilliárd forintnyi áru cserélt gazdát olcsón, vám- és adómentesen. A piacokra igyekeztek hajnalban vagy korán reggel kimenni a vevők, mert akkor még nagyobb volt a választék. A szomszédos országokból érkezett eladók is korán kezdték a napot, a gyakran a kocsiban töltött éjszaka után, hogy minél jobb helyet találjanak maguknak. Az árukínálat rendszerint a földre leterített takarókon vagy a gépkocsik motorháztetején volt megtekinthető. Ez a kereskedelmi forma még a kilencvenes években is megőrizte működőképességét, az ezredfordulóra viszont már jelentősen veszített korábbi népszerűségéből.

A használtcikk-, közkeletű nevén a „tangó" vagy ócskapiac a másodlagos kereskedelem helyszíneként egyaránt lehetőséget biztosított a megunt ruharabok, bútorok, háztartási eszközök értékesítésére, a szegények számára az olcsó áru beszerzésre, valamint a kereskedelemben nem kapható, rendszerint csempészáruként behozott cikkek – többek között a farmernadrág, külföldi hanglemezek, italok – megvásárlására. A legismertebb helyek – Budapesten a Teleki tér, a Garay tér, az Ecseri úti piac, Debrecenben a Zsibi – nap mint nap jelentős tömeget vonzottak, heves viták és izgalmas alkuk közben köttettek az üzletek. A különböző háztartási eszközöket gyakran a KGST-piacokon is be lehetett szerezni, de nem volt elhanyagolható szerepe az elektronikai cikkek forgalmazásában az itt állomásozó szovjet katonáknak sem, akik előszeretettel egészítették ki zsoldjukat a színes tévék, porszívók, szerszámok, Zsiguli-alkatrészek és más kurrens cikkek eladásával.

Az állami kereskedelem viszonylag lassú fejlesztése mellett a magánkereskedelmet[131] a nyolcvanas évek elejéig továbbra is erősen korlátozták. Csak azokon a területeken tartották elfogadhatónak a tevékenységüket, ahol állami tulajdonú kereskedelmi egységek nem működtek. A kérdéssel foglalkozó, 1960 októberében készített elemzés szerint „nincs szükség a városok központjában és főútvonalain iparcikkeket árusító kereskedőkre, a szocialista egységek közelében működő vegyes, továbbá zöldség- és gyümölcskereskedőkre".[132] A dokumentum szerzői javaslatot tettek a belvárosi magánüzletek kereskedelmi szempontból ellátatlan külterületekre történő áthelyezésére, de a kereskedői engedélyek tömeges, adminisztratív eszközökkel történő korlátozását szociális okok miatt nem tartották megfelelő megoldásnak. Ellenben határozottan felléptek a jogosulatlan, vagyis engedély nélküli kereskedelmi tevékenység szigorú elbírálása érdekében, ezt a tevékenységet 3000 Ft-ig terjedő pénzbírsággal és az engedély nélkül forgalmazott áru elkobzásával büntették. A korlátozások

[131] A kérdéshez lásd Valuch Tibor: Magánkisiparosok Magyarországon a második világháború utáni évtizedekben. In Angi János – Barta János (szerk.): *Tanulmányok L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Debrecen, 2000, DUP, 517–534. o.

[132] BKM. Kereskedelemszervezési és Technikai Főosztály. 0016/43/1960. Tük. A magánkereskedelem tevékenysége és a KISOSZ munkája. Előterjesztés a Minisztérium Kollégiumához. MNL OL G-4-zz. 7. d.

A kínálat vonzásában – a debreceni „Zsibi" (Zsibogó) 1978-ban

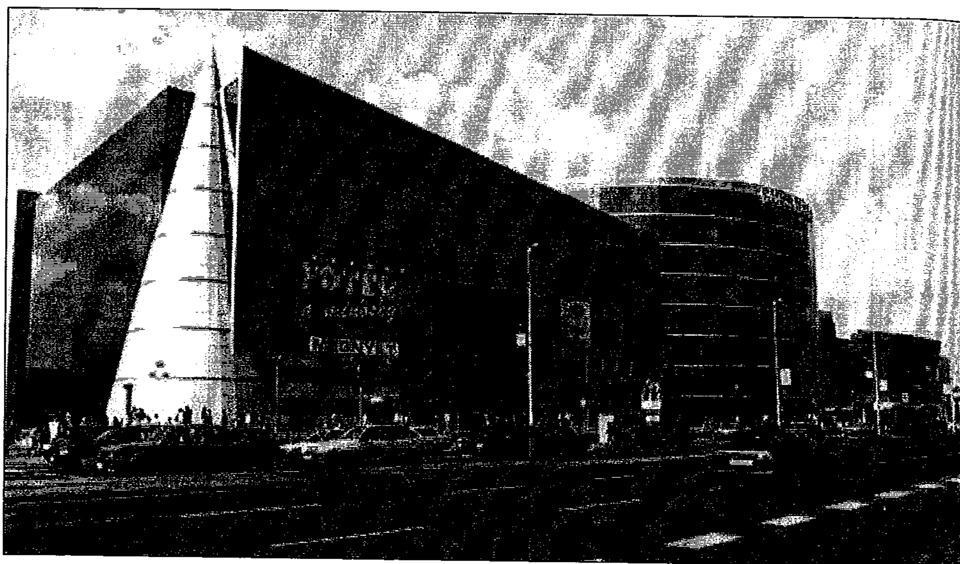
Lakótelepi butik a nyolcvanas évek elején Budapesten – a kisvállalkozás és a maszek élet terei

Maszek cukrászda Budapest XIII. kerületében a hetvenes évek végén

ellenére mind a legális, mind az illegális magánkereskedelem igen fontos szerepet játszott a lakossági fogyasztói igények kielégítésében.

A hetvenes évek második felétől rohamosan terjedtek a butikok Magyarországon. Ezekben a magánkézben levő, általában 10-20 négyzetméter alapterületű ruházati boltokban rendszerint a Burda és más divatlapok szabásmintái alapján, gyakran házilagosan előállított ruhadarabokat árusítottak. Természetesen a butikdivat is létrehozta a maga teljes termelési és kereskedelmi rend-

Életmódváltozás a rendszerváltás után – 1996-ban nyílt meg a Duna Plaza, az első bevásárló- és szórakoztatóközpont Magyarországon kilenctermes multiplex mozival és korcsolyapályával

szerét, a házilagos előállítás mellett a nagyobb tételeket forgalmazók a 19. századi manufaktúrák mintáit követve szétválasztották a ruhakészítés munkafolyamatait, az előre kiszabott anyagból egy-egy varrónő sokszor csak egy-egy részletet készített el, az összeállítás más feladata volt. Mire az állami kereskedelem képes volt a mutatkozó divatigények kielégítésére, addigra a magánkereskedők, a korabeli kifejezéssel élve a „butikosok" már learatták a hasznot.

A magánvállalkozásoknak, kiskereskedőknek a nyolcvanas évek elejéig viszonylag korlátozott szerepük volt a hazai élelmiszer-kereskedelemben. 1960-ban a közel 11 ezer magánkereskedő közül 3396-an üzemeltettek élelmiszerboltot, 1965-ben a majd 9 ezres magánkereskedelmi engedélyből 2525 szólt élelmiszer-forgalmazásról, 1970-ben az ismét tízezer fölé emelkedő magánkereskedői körből 2793-an vittek élelmiszerüzleteket, s 1975-ben a 11 ezret ismét erősen megközelítő összes magánkereskedői létszámnak a 28%-a, 2917 fő foglalkozott élelmiszer-forgalmazással.[133]

A közgondolkozásban a maszek cipész, szabó, kereskedő megbízhatóbbnak tűnt, s voltak olyan tevékenységi körök, ahol a szigorú szabályozás ellenére a magánszektor részesedése a forgalomból magasabb volt, mint az állami vagy szövetkezeti kereskedelemé.

A rendszerváltás folyamatában az állami kereskedelem fokozatosan felszámolódott, új magántulajdonban levő kis- és nagykereskedelmi hálózatok jöttek létre. A kereskedelem terei radikálisan átalakultak, a kilencvenes évek elején rohamosan gyarapodott a kisboltok száma, majd az évtized második felétől megjelentek a multinacionális kis- és nagykereskedelmi vállalatok, amelyek új formákat, szokásokat és részben életmódmintákat is teremtettek a kereskedelemben a nagy alapterületű bevásárlóközpontok létrehozásával.

[133] Részletesen lásd *Belkereskedelmi Évkönyv 1976*. Budapest, 1977, KSH, 145. o.

Lakás, lakásépítés és -felszerelés, tartós fogyasztási cikkek

A 20. század közepén a magyarországi lakásviszonyok általában korántsem voltak ideálisak, pontosabban fogalmazva elmaradtak az európai átlagtól. Az urbanizáció ütemét némi lemaradással követte a városi lakásépítés mértéke, ez területileg eltérő volt, az iparosodó településeken gyárak és a nagyobb vállalatok lakótelepeket építettek munkásaik számára. Főleg állami és községi üzemek építettek, például a MÁV, a BSZKRT, az Elmű, a Gázgyár, a MÁVAG vagy a RIMA, illetve jelentős volt még a nyugdíjpénztárak, biztosítóintézetek, pénzintézetek lakásépítkezése, pénzügyi akciói. A bankok segítségével 1928-ban alakult meg az Országos Lakásépítő Hitelszövetkezet (OLH), kötvényeinek felét a Mabi és az OTI birtokolta. Az Országos Nép és Családvédelmi Alap (ONCSA) több mint 12 000 lakást épített 1941 és 1944 között.[134] A lakáspiac, lakáshelyzet feszültségeit ezek a kezdeményezések mérsékelték ugyan, de nem szüntették meg.

Arra, hogy a lakásviszonyok mennyire súlyos gondot jelentettek a hétköznapokban, Pestszentlőrinc vezetőinek 1940 őszi beszámolójából is következtetni lehet. „Ez alkalommal is rámutatok a mutatkozó lakáshiányra. A városban alig van már kibérelhető lakás. Így aztán gyakran előfordul, hogy a kilakoltatottak nem tudnak maguk lakást bérelni s így a városhoz fordulnak, hogy gondoskodjék elhelyezésükről. Ez a lakáshiány miatt a legnagyobb nehézségekkel jár. A lakáshiányt főleg az utóbbi években bekövetkezett fellendülése okozta az ipari munkának, amikor is a falvakból sokan költöztek fel az ipari jellegű városokba. Sajnos az a tapasztalatom, hogy az így felköltözött családok, akkor, amikor a munkaalkalmak csökkenése folytán nem tudják itt megélhetésüket biztosítani, nem költöznek vissza eredeti lakóhelyükre, ahol esetleg jobban biztosíthatnák megélhetésüket, hanem itt maradnak és itt követelik a hatóságtól a legkülönbözőbb címen tett kielégítését. Ezeket természetesen minden esetben kielégíteni nem lehet, ami elégedetlenségre és gyakran szándékos hatóság elleni bujtogatásra ad alkalmat."[135]

A második világháború időszakáig a szociális lakáspolitika Magyarországon kiegészítő szerepet játszott, a magánbérlakás-építés hiányosságait volt hivatva korrigálni részben közvetlen lakásépítéssel, részben pedig az egyének társulásainak legkülönbözőbb formában történő támogatásával. A szociális lakások olcsóbbak voltak a piaci árnál. A korszak szociális lakáspolitikája egyrészt szükséglakásokkal a „szegények, rászorultak" megsegítésére, másrészt egyes

[134] Lásd Szikra Dorottya: A szociálpolitika másik arca. *Élet és Irodalom*, 2008. április 18.

[135] MNL PML IV.408.u. Alispáni évnegyedes jelentések. Pestszentlőrinc polgármesterének jelentése, 1941. január 14.

célzott rétegekre (tisztviselők, gyári munkások stb.) irányult, ám az ellátási feszültségeket csak részben tudta enyhíteni. A lakásépítést a nagyobb cégek általában kedvezményes hitelek nyújtásával igyekeztek támogatni a harmincas években. Kétségtelen tény, hogy az önálló otthon megteremtése a legnagyobb befektetést igénylő fogyasztási cél volt ekkoriban és a 20. század második felében is. Ez részben abból is következett, hogy a vizsgált korszakban a lakások jelentős része, különösen a falvakban magántulajdonban volt, így részben tartós fogyasztási és befektetési célként is értelmezhető.. A rendszerváltás folyamatában végbement lakásprivatizáció a magántulajdon szerepét még inkább megerősítette.

A második világháború harcai meglehetősen nagy károkat okoztak a magyarországi lakásállományban, a lakóházak egyötöde szenvedett kisebb-nagyobb sérülést, ez összesen 358 271 lakóházat jelentett. Budapesten 13 588 lakás semmisült meg az ostrom alatt, 18 755 rongálódott meg olyan súlyosan, hogy csak helyreállítás után vált újra használhatóvá, és 47 322 lakásban keletkeztek kisebb károk. A háború alatt 36 691 fővárosi család vált hajléktalanná.[136] Az épületek újjáépítése mellett a negyvenes évek második felében a közműhálózat helyreállítása jelentette a legfontosabb feladatot.

A szűkös lakásviszonyokból következően a magyar családok, háztartások többsége elsőrendű céljának tekintette lakáskörülményei javítását, ami fogyasztási preferenciaként is érvényesült a hétköznapokban és az egyéni életstratégiákban. A lakásépítés bővülése ellenére az 1945-öt követő évtizedekben végig mennyiségi és minőségi lakáshiány volt Magyarországon, a kereslet sokszorosan felülmúlta a kínálatot. Az életkörülmények javításával együtt járó kiadások közül az egyik legnagyobb tételt a lakásépítéssel és -felújítással kapcsolatos költségek jelentették.

1949. január 1-jén Magyarországon 2 481 000 lakást tartottak nyilván, 1955 decemberéig 148 000 új otthon épült az országban, s ugyanekkor 52 000 lakás szűnt meg. Ebben az időben a lakásépítés egyik fő jellemzője volt az, hogy kevés nagyobb alapterületű lakás épült, az új lakások többsége az egy-másfél szobás kategóriába tartozott. Különösen alacsony volt a lakásépítés üteme 1951 és 1953 között, ekkor évente mindössze 17 000 új lakást adtak át. A KSH kérdéssel foglalkozó – akkor szigorúan titkos minősítésű – jelentése megállapította: „A lakásépítési tervet eddig egyetlen évben sem teljesítették. A felemelt első ötéves terv összesen 217 000 lakás építését irányozta elő – azonban – a lakás helyreállításokat és átalakításokat is beleszámítva – csak 103 000 lakás épült [...] Az eddigi lakásépítési tervek a tényleges szükséglet teljes kielégítését nem irányozták elő, az pedig, hogy ezeket a viszonylag alacsonyan megállapított terveket sem teljesítették, súlyosbította a lakáshelyzetet. A felemelt első ötéves terv maradéktalan teljesítése esetén az 1949. évi lakásviszonyok nem romlottak volna."[137]

[136] *Budapest közállapotai az 1945/46-os tél küszöbén.* Közreadja: Kővágó József polgármester. Összeállította Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. Budapest, 1946, Budapest Művészeti és Tudományos Intézet.

[137] Jelentés a lakásállomány, valamint a lakásviszonyok alakulásáról és az 1955. évi lakásépítésekről. KSH TÜK. 1956. VII. 30. MNL OL XIX-D-3-b. 30. d.

A lakásállomány 1941 és 1960 között mérsékelten emelkedett, ebben a háborús károk, a helyreállítás mellett a negyvenes évek végi kommunista hatalomátvételnek, a gazdasági és társadalmi rendszerváltásnak, az ötvenes évek egyoldalú nehéziparra koncentráló beruházási politikájának is meghatározó szerepe volt. A KSH kimutatása szerint 1951-ben még 17 742, 1953-ban viszont már csak 15 904 új lakás épült az országban. A visszaesést a hivatalos indoklás szerint az anyag- és munkaerőhiány okozta. A lakásépítés és a lakásgazdálkodás rendszere az ötvenes évek elejétől fokozatosan megváltozott. A lakásépítésekben előtérbe kerültek a tervgazdaság szempontjai, azokon a településeken, ahol állami vagy tanácsi beruházás keretében 100-nál több lakás építését tervezték, kötelező volt az egyeztetés az Országos Tervhivatal, az Építésügyi Minisztérium, a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium, valamint a helyi tanácsok között.[138] Azt ugyan már az ötvenes évek közepétől előírták, hogy a városokban az építendő lakásokat elsősorban a városok közművekkel és útburkolattal ellátott területeire vagy az azokhoz legközelebb eső területekre kell összpontosítani, de ennek a gyakorlati megvalósítására még hosszú ideig nem került sor.

1960–1965 között több mint negyedmillió lakás felépítését irányozták elő a második ötéves terv keretében, azonban ennek mintegy a kétharmadát a lakossági források bevonásával tervezték megvalósítani. A gyakorlatban azonban a magánlakás-építés ebben az időszakban az új lakásoknak a háromnegyedét jelentette, s az évente épített lakásoknak alig az egynegyede készült állami forrásokból. A családi beruházások keretében – a hatvanas évek első felében – túlnyomó többségében szabadon álló egylakásos, földszintes, többnyire két szoba-konyhát magukban foglaló házak épültek. A kérdéssel foglalkozó, belső használatra készült tanulmány megállapításai szerint ezek a házak „nem viselik magukon a helyes városkép kialakításánál fontos homlokzati kiképzést. Az alaprajzi elrendezésük nem fejezi ki a modern lakáskultúra kívánalmait, sem pedig az anyagtakarékosságot, s az előre gyártott elemek felhasználásának előnyeit nem tartalmazzák."[139] Többek között ezért bízta meg az Építésügyi Minisztérium a Típus Tervező Intézetet családi házak típusterveit tartalmazó katalógus összeállításával és kiadásával. A típusterveket sokan megvásárolták, de ezek egyfelől részleges sikert arattak, mert a hatóságok ezek alapján könnyebben adtak építési engedélyt, másfelől sokak számára nehezen voltak elfogadhatóak, mert korlátozták az egyéni elképzeléseket.

A III. ötéves terv lakásépítési programjában célul tűzték ki a lakásállomány mennyiségi hiányainak megszüntetését, a lakásállomány minőségi összetételének megjavítását, a munkásosztály lakáshelyzetének javítását.[140] Szorgalmazták, hogy minél több lakás létesüljön a középmagas és magas lakóépületek építése révén. Az állami beruházások keretében a legnagyobb számban 2 szobás, 53 négyzetméter alapterületű, 4 fős családok elhelyezésére alkalmas lakások

[138] Irányelvek a második ötéves terv lakás- és járulékos építkezéseinek tervszerű előkészítéséhez. 1955. augusztus 3. MNL OL XIX-D-3-b. 25. d.

[139] Lakáspolitikánk időszerű kérdései. A HNF Országos Tanács Titkárságának számára összeállította: dr. Szamek Tamás, a Lakáspolitikai Bizottság vezetője. Budapest, 1962. MNL OL XXVI-D-1-c. 1. d.

[140] A III. ötéves terv lakásfejlesztési tervvázlata. 1962. szeptember 19. MNL OL XIX-D-3-j. 6. d.

A lakótelep-építés a hatvanas évek elejétől a lakáshiány mérséklését segítette. A folyamat gyorsítását szolgálta a paneles-blokkos technológia: középblokkos lakóházak épülnek Dunaújvárosban a Castrum negyedben, 1964

építését javasolták. „Minden állami beruházásban épülő lakást el kívánunk látni villanyvilágítással, vízvezetékkel, csatornázással és fürdőszobával. A 3 férőhelyes és annál nagyobb lakásokat általában fürdőkáddal, az összes lakások 10%-át fürdőtálcával látjuk el. A gázszolgáltatással ellátandó lakások aránya 68%. A korszerű építési móddal épülő lakásokat általában korszerűen szereljük fel (központi fűtés, beépített bútorok). Városképi, kényelmi, egészségügyi és gazdasági okok miatt a 4 emeletes és annál magasabb lakóházakat általában központos fűtéssel kell fűteni."[141] 1960 és 1970 között mintegy 668 ezer lakás épült Magyarországon. Budapesten és a városokban a lakások kétharmada állami pénzből készült, a községekben viszont kevesebb mint egytizede.[142]

Az ötvenes évek nehézségeit követően a lakásépítés 1960 és 1990 között dinamikus növekedést mutatott. Ebben a nyolcvanas évek elejéig tartó periódusban az ezer főre jutó új lakások száma elérte a 9-es értéket, ami átlagosan évi 80-100 ezer új lakás építését jelentette. A második világháború után a hazai

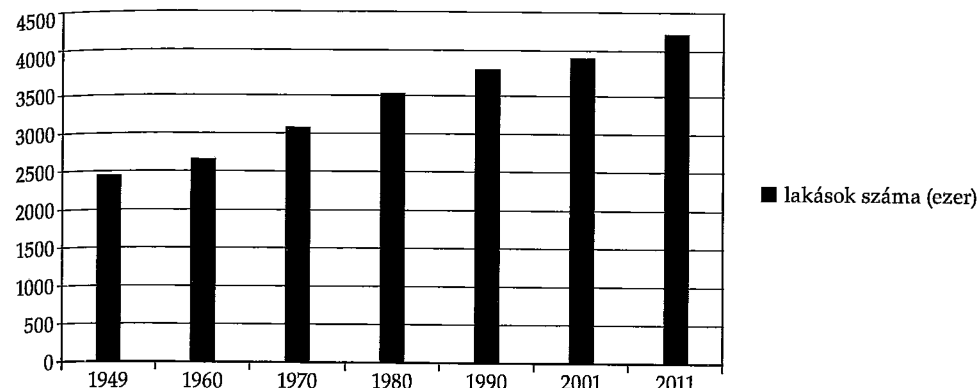
[141] A III. ötéves terv lakásfejlesztési tervvázlata. 1962. szeptember 19. MNL OL XIX-D-3-j. 6.d.

[142] Az állami lakásépítés volumenének hatása az egyes területeken jelentkező magánlakás-építési igényekre. Az Építésgazdasági és Szervezési Intézet tanulmánya, Budapest, 1972. november. MNL OL XXVI-D-1-C. 6.d.

6. táblázat. A lakások számának alakulása 1941–1990 között (darab)

Év	*1941*	*1949*	*1960*	*1970*	*1980*	*1990*
Lakások száma	2 397 499	2 466 514	2 757 625	3 122 164	3 542 418	3 853 228

Forrás: Népszámlálási adatok, Mikrocenzus 1996. – Lakások és lakóik. Budapest, 1996, KSH.

7. ábra. A lakásállomány alakulása Magyarországon 1941–2011 között

Forrás: Népszámlálás, 2011. 3. kötet. Országos adatok. Budapest, KSH, 2013.

lakásépítés csúcséve 1975 volt, ekkor ezer lakosra 9,4 új lakás építése jutott, 1990-ben viszont már csak 3,9. A nyolcvanas évek első harmadától a lakásépítések száma a gazdasági válság következtében ismét visszaesett.

1949 és 1990 között Magyarországon a lakások száma 62%-kal emelkedett. Egyes időszakokban az előirányzott lakásépítési számot elsősorban azért sikerült elérni vagy meghaladni, mert a lakosság egyes csoportjainak lakásépítési hajlandósága jelentősen emelkedett. Az állami lakásépítés mind mennyiségileg, mind minőségileg elmaradt a magánerős építkezések színvonalától.

A lakásépítéshez használt anyagok között fokozatosan háttérbe szorult a vályog, általánossá váltak a téglából épített házak, a panel-betonelemeket főként 1960 után alkalmazták. 1949-ben a lakóépületek 40%-a alapozás nélküli vályog, sár vagy vert föld falazatú volt, 1990-ben már csak 9%-a. Az 1990-es lakásállomány 67%-a 1945 után épült, ami jól mutatja a fél évszázad alatt végbement átalakulást.

Az 1960-ban, majd 1975-ben meghirdetett tizenöt éves lakásépítési programok a városokra koncentráltak, s a lakótelepek építésével akarták megoldani a lakáskérdést. Ennek hátterében általában az extenzív iparosítás következtében felerősödött belső vándorlás állt, a hatvanas–hetvenes években a városokba áramló tömegek komoly feszültséget okoztak a kisebb-nagyobb városok lakáshelyzetében.

A falvakban ritka kivételektől eltekintve – például Sirok, Újfehértó – nem épültek házgyári technológiával készített lakások. A községekben épített lakások – a kiadási oldalon – rendszerint nem szerepeltek az állami lakásépítési

tervekben, ám a tervteljesítésről szóló jelentésekben már igen. Az is sokat mondó tény, hogy az 1960 és 1980 között Magyarországon felépült lakásoknak – 1,4 millió darab – több mint a kétharmada magánerőből készült, egyhatoduk esetében az OTP által nyújtott lakásépítési kölcsönt sem vették igénybe.[143] Mindez önmagában is jól mutatja a társadalmi erőfeszítések, a családi tőkék (pénz, munkaerő, munkaidő) bevonásának méreteit, s egyben bizonyítja azt is, mennyire erős törekvés volt a magyar társadalomban a hétköznapi élet feltételeinek a javítására, a kor civilizációs színvonalának utolérésére.

A Belkereskedelmi Minisztériumban 1971 márciusában visszatekintő jelleggel összefoglaló tanulmányt készítettek a magyarországi lakáshelyzetről és kommunális ellátásról. A dokumentum megállapításai szerint ezeken a területeken a magyarországi helyzet mind a reális igényekhez és elvárásokhoz, mind a nemzetközi színvonalhoz viszonyítva, egyértelműen kedvezőtlen volt. 1966-ban például Magyarországon a 100 lakosra jutó lakószobák száma alig négyötöde, a vízvezetékkel való ellátottság egyharmada, az egy lakosra jutó évi háztartásienergia-fogyasztás pedig alig háromnegyede volt a megközelítőleg azonos fejlettségű európai országok adataihoz viszonyítva. Összeurópai összehasonlításban „nem kedvezőbb a kép a lakásállomány és a háztartások átlagos nagyságának az egy szobára jutó személyek számával való párhuzamos vizsgálata alapján sem. Magyarországon az egy lakásra jutó lakószobák száma (2,34 szoba) alapján 25 ország közül a 24., az egy szobára jutó személyek száma szerint (1,39 fő/szoba) pedig a 22. helyen áll. Egy lakásra átlagosan 1,09 háztartás, és egy háztartásra átlagosan 3,1 fő jut."[144]

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján vizsgálták a fogyasztás változásait a Belkereskedelmi Minisztériumban és a különböző háttérintézményekben. A lakásellátás kapcsán megfogalmazódott: „a lakosság anyagi erejének hozzájárulását még jobban igénybe kellene venni, a lakásépítési hajlandóságot minden erővel támogatni kellene. [...] Teremtsük meg annak feltételeit, hogy a lakosság a saját erőből vagy jórészt abból történő lakás-, társasház, illetve családi házas építési törekvéseit maximálisan kielégíthesse. A lakosság anyagi eszközeinek fokozottabb bevonásával több irányú célt érhetnénk el: a) az égető lakáshiányt aránylag rövid időn belül enyhíthetnénk, illetve fokozatos felszámolása lehetővé válna, b) a lakosság mind jobban növekvő, lekötetlen vásárló erejét lekötnénk, illetve az éppen e célra történő takarékoskodását megfelelő áruval kielégíthetnénk."[145] A javaslat mögött feltehetően az állami erőforrások részleges hiánya is meghúzódott. Ezzel ellentétben a lakásviszonyok javítása érdekében a társadalmi erőfeszítéseknek lényegében nem voltak korlátai. A magánerős építkezéseknek ez a kalákára alapozott fajtája lényegében a társadalmi erőforrások – munkaerő, idő – pazarlásával járt együtt, hiszen aki építkezésre adta a fejét, az egyszerre volt megrendelő, kivitelező, anyagbeszerző, segédmunkás, ügyintéző. A kölcsön igénybevételével történő építkezés csak a

[143] *Életszínvonal 1960–1980.* i. m. 177. o.

[144] Belkereskedelmi Minisztérium. A lakás és a kommunális ellátás legfontosabb mutatóinak alakulása, valamint összehasonlító elemzésük. 1971. március. MNL OL XIX-G-4-ttt. 45. d.

[145] Zala Ferenc feljegyzése Keserű Jánosné részére „A lakásellátás főbb kérdései" című elemző anyag kapcsán. 1970. január 18. MNL OL XXVI-G-4. 1.d. Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai.

hatvanas évek közepétől kezdett szélesebb körben elterjedni. Ebben a korlátozott hitelfelvételi lehetőségek, a relatíve alacsony jövedelmi színvonal mellett feltételezhetően a paraszti gondolkodásra jellemző óvatosság is szerepet játszott, hiszen a kollektivizálással kialakított bizonytalan gazdálkodási feltételek közepette csak kevesen vállalták az adóssággal együtt járó kockázatot. Ezek a tényezők is erősítették a házilagos kivitelezés, a családi-baráti összefogás szerepét a falusi lakásépítésben. A kaláka a ráfordításokat mérsékelte, de a szabadidőt évekre lekötötte, hiszen a családon, rokonságon, ismeretségi körön belül a kölcsönkapott munkát illendő volt pontosan visszaadni.

Az ötvenes és hatvanas években még meglehetősen gyakori volt, hogy az építési költségek csökkentése érdekében az új házak építéséhez felhasznált falazóanyagot is saját kezűleg állították elő. Így a nyílászárókon, a tetőszerkezet elemein kívül gyakorlatilag alig kellett a házra költeni. „A szövetkezetek megalakulását követő első 10 esztendőben így építkeztek a termelőszövetkezeti dolgozók, mert készpénz javadalmazásuk még igen alacsony színvonalú volt a természetbeni jövedelem közvetlenül a megélhetést szolgálta, nem lehetett még elvonni belőle lakásépítésre. [...] A szövetkezeti jövedelmek stabilizálódása [...] egyre inkább megengedi, hogy készpénzalapból építkezzen a falusi háztartás is, azonban az alacsony jövedelműek ma is élnek az építési anyagköltségek élőmunka-ráfordítás révén való megváltásával, az élőmunka-csere és a lépcsőzetes beruházás módszere pedig természetesen igen széles rétegnél szükségszerűen továbbra is fennmarad."[146] A hiánygazdaság viszonyai közötti eligazodás képességének[147] megszerzése nélkül kevés volt az esély a sikerre, vagyis az új otthon minél gyorsabb és olcsóbb felépítésére.

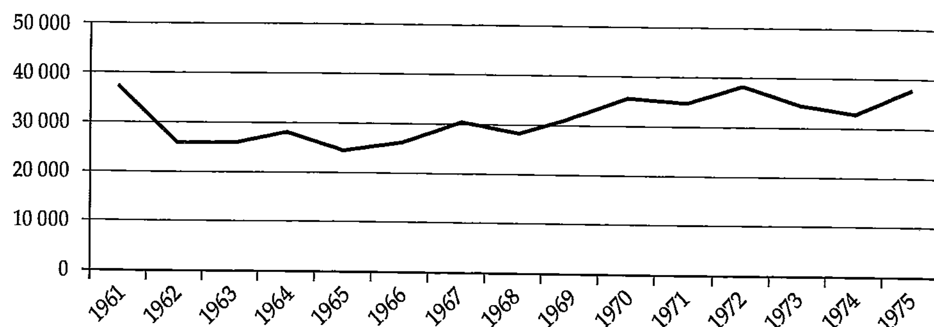
A vállalkozó kedvre valóban nagy szükség volt a lakáskörülmények javításához, amelyek társadalmi csoportonként eltérő módon ugyan, de meglehetősen kedvezőtlenek voltak. 1957-ben a háztartás-statisztikai adatok szerint a munkáscsaládoknak több mint 68%-a egyszobás lakásban lakott, 31%-a kétszobásban és mindössze egy százalékuk birtokolt háromszobás lakást. Az alkalmazotti családok esetében az egyszobás lakásban lakók aránya 45%, a kétszobás lakással rendelkezőké 48%, a három- vagy ennél több szobás lakásban lakóké pedig 7% volt. Amíg a munkáslakások egynegyedében volt fürdőszoba, addig az alkalmazotti lakások esetében ez az arány megközelítette az 50%-ot.[148] A társadalmi státusz és a jövedelmi viszonyok szerinti tagoltság a 20. század második felében mindvégig meghatározó volt a magyarországi lakásviszonyok alakulásában.

A lakáskörülmények modernizálása a falvakban is a legfontosabb fogyasztási célok közé tartozott. „A parasztság jövedelmének egyre nagyobb hányadát fordítja lakásépítésre, bővítésre és tatarozásra. 1960-ban Győr megyében 100 családból 34 építkezett, s ezek közül 26 család 10-20 ezer forint közötti összeget fordított erre a célra. Ez igen jelentős arány, s e tekintetben alig mutatkozott különb-

[146] Kenéz Győzőné: *A falusi, illetve a családi házas építkezés összefüggése a háztartások fogyasztói adottságaival.* Budapest, 1978, Szövetkezeti Kutató Intézet, /Közlemények 134. sz./ 68. o.

[147] Lásd Kenedi János: *„Tied az ország, magadnak építed."* Párizs, 1981, Magyar Füzetek.

[148] *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok...* i. m. 38–39. o.

8. ábra. A falvakban épített lakások számának változása 1961–1975 között

Forrás: KSH-adatok alapján, saját szerkesztés (*V. T.*)

ség Szabolcs megyével szemben."[149] A lakásépítési kedv időről időre változott. A kollektivizálási kampány befejező évében, 1961-ben a magyar falvakban még 37 454 lakás épült, ez a szám 1965-ig folyamatosan csökkent 24 461-re, majd a hatvanas évek második felében lassan ismét növekedésnek indult, és a hetvenes évek elején, 1972-ben érte el, illetve haladta meg az 1961-es szintet, ekkor ugyanis 38 263 új lakás épült. Ezt követően a falusi lakóházak gyorsan modernizálódtak, az 1970 és 1990 közötti időszakban a falusi lakásállomány komfortszintje jelentősen emelkedett, közelebb került a városi átlaghoz.

A lakásviszonyok változásával párhuzamosan átalakult a falusi háztartások energiafogyasztása is, a tüzelőanyagként használt mezőgazdasági melléktermékek szerepe minimálisra csökkent, helyére az ötvenes években a hagyományos szilárd tüzelőanyagok (fa, szén, koksz, brikett) és a fűtőolaj lépett. A városi háztartásokban a szilárd tüzelőanyagok használatát a hatvanas–hetvenes években a fűtőolaj, a villamos energia és a földgáz váltotta fel. 1975-ben ezek együttesen fedezték a háztartásienergia-igények 62%-át. 1975-ben a magyar háztartásokban 1,9 millió olajkályhát üzemeltettek, 2,3 millió háztartásban használtak gázt (0,7 millióban vezetékes gázzal, 1,6 millióban pedig palackos gázzal fűtöttek, illetve főztek. A fűtés és az energiahasználat terén a hetvenes években vált tömegessé a távfűtés vagy központi fűtés, ami elsősorban a lakótelep-építések következménye volt. Részben a hetvenes évekbeli olajválságnak köszönhetően az olajkályhák szinte teljesen eltűntek a magyar háztartásokból.

1960–1975 között a magyar lakosság 169,7 milliárd forint értékű tartós fogyasztási cikket vásárolt, vagyis havonta átlagosan 940 millió forintot költöttek el a háztartások ilyen célra. Ezen belül a személygépkocsik, a villamos háztartási gépek és a bútorok értékesítése növekedett. „A lakáskultúra fejlődése, a lakások technikai korszerűsödése megváltoztatta a bútorforgalom összetételét. Minimálisra csökkent a kereslet a kombinált szekrény, a hagyományos konyha- és hálószobabútorok iránt, ugyanakkor ugrásszerűen emelkedett a kárpitozott

[149] *A parasztság keresletváltozásainak elemei és irányzata összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával.* Budapest, 1962. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei, 71. sz./

bútorok és a komplett lakószobák iránti kereslet. Az említett hagyományos bútorok részaránya a teljes bútorforgalomból 1960. évben 51 százalék volt, jelenleg csupán 7 százalék."[150] Az elektromos háztartási gépek keresletének növekedését jól mutatja, hogy e másfél évtized során 2,4 millió darab mosógépet, 2,3 millió hűtőszekrényt, 1,7 millió porszívót és 1,3 millió darab centrifugát adtak el. A híradás-technikai eszközök értékesítésében hasonló változás következett be, 5,5 millió rádiót, 2,9 millió tévékészüléket, 634 ezer magnetofont és 481 ezer lemezjátszót adtak el a legális kereskedelmi forgalomban. 1961 és 1975 között 493 ezer személygépkocsit, 985 ezer különféle motorkerékpárt és 3,4 millió kerékpárt értékesítettek.[151] 1960-ban 100 magyar háztartásra 1 hűtőszekrény, 15 mosógép, 4 porszívó jutott, 1975-ben 100 háztartásra már 68 hűtőszekrény, 84 mosógép, 53 porszívó és 48 centrifuga jutott. Ez utóbbi eszköz 15 évvel korábban még nem volt annyira elterjedt, hogy bekerülhetett volna a statisztikába. „A fogyasztáson belül az életszínvonal változására a legdinamikusabban reagáló elemek, mint mindenütt, úgy nálunk is a tartós fogyasztási cikkek. Az 1960 és 1967 közötti időszakban fogyasztásuk átlagosan 9,9 százalékkal növekedett, s ez több mint kétszerese az összes fogyasztás átlagos fejlődési ütemének. [...] Ebben többek között jelentős szerepe volt a gépkocsi-behozatal növekedésének is: az autóértékesítés az 1965. évi 10 ezer darabról 1966-ban 16, 1967-ben pedig 21 ezer darabra emelkedett."[152]

A nagy értékű fogyasztási cikkek közül a gépkocsi-„kereskedelem", illetve ellátás helyzete meglehetősen sajátos volt. (A kapcsolódó adatokat lásd a 79–81. oldalon.) Magyarország lényegében csak a KGST-országokból importált gépkocsikat, ahol a termelési kapacitások és a megkötött közép- és hosszú távú kereskedelmi szerződések eleve behatárolták a lehetőségeket. A hiányt a „tőkés import" révén viszonylag gyorsan fel lehetett volna számolni, ahogyan erre egy 1969-es jelentés[153] is utalt, de erre gazdasági és politikai okokból sem ekkor, sem később nem került sor. „Nyugati autót" lényegében csak korlátozott keretek között forgalmaztak Magyarországon, egy-egy jobb évben átlagosan minden ötödik-hatodik forgalomba helyezett autó származott nyugati importból. Nemcsak az autó, hanem a szükséges alkatrészek is a hiánycikkek közé tartoztak, ami szintén a másodlagos piac kialakulását segítette elő.

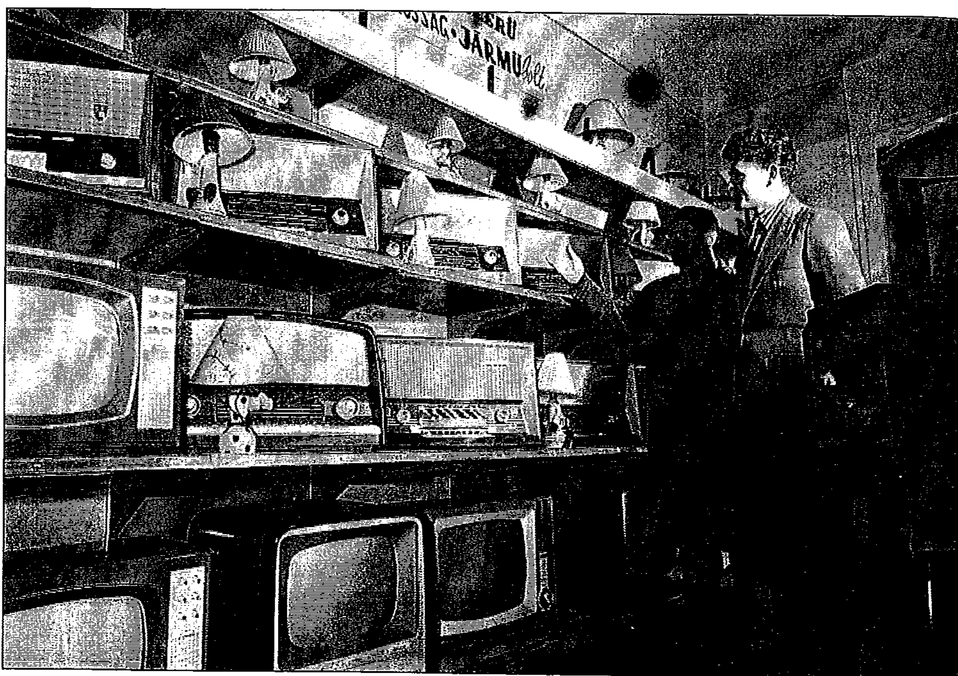
A tartós fogyasztási cikkek piacának dinamikus bővülése ellenére (vagy talán éppen ezért) 1969-ben többek között a televízió, a magnetofon, a tüzelő- és az építőanyag, valamint a személygépkocsi tartozott a hiánycikkek közé. A tervgazdaságra jellemző módon az építőanyagok közül például falazóanyagból kielégítették a keresletet, de cementből már hiány volt. Ugyancsak komoly

[150] Fördős István – Lacza Gábor: A tartós fogyasztási cikkek forgalma a számok tükrében. *Kereskedelmi Szemle,* 1975/9. sz. 26–29. o.

[151] Uo.

[152] *A lakosság jövedelme és fogyasztása 1966–1967.* i. m. 57–61. o.

[153] „Az áruellátási helyzet javítása érdekében szükségesnek látszik az elkövetkező 3 évben mintegy 24.000 db. személygépkocsi tőkés importja." A lakosság személygépkocsi-ellátási helyzete 1969–1970-ben. Előterjesztés a Minisztérium Kollégiuma részére. 1969. szeptember 8. MNL OL XXVI-G-4. 4. d.

Terjedt a modern tömegkommunikáció – a szekszárdi Keravill üzlet rádió- és televízióválasztéka 1967-ben

gondok voltak a bútorellátásban is, itt elsősorban a szegényes választék és a gyenge minőség nehezítette meg a beszerzést.

A korszak bér- és árrendszere meglehetősen sajátosan értelmezett olyan fogalmakat, mint a költség, jövedelem, megtakarítási képesség. A lakások eseténél maradva az egyéni és családi társadalmi újratermelés költségeinek emelkedése, a hivatalosan kimutatott béremelések, valamint a kétkeresős családi modell általánossá válása ellenére sem tette lehetővé – pusztán a főmunkaidőben szerzett jövedelemből az új lakás megszerzését, felépítését. A nyomott, a társadalmi újratermelés valóságos költségeit nem tartalmazó bérek miatt, a kiegészítő munka lényegében az első gazdaságban államilag elspórolt jövedelmek pótlására szolgált. „A jövedelempótló túlmunkával a magyar ember csak a bérkonszenzusig tud eljutni, tehát – még ahhoz is többletidőt kell áldoznia, többletteljesítményt kell nyújtania – természetes, hogy az emberi teljesítőképesség behatároltsága miatt ezt valahonnan el kell spórolnia, s ez az elorozási helyszín nem lehet más, mint a szocialista első gazdaság –, hogy a társadalmi alapjövedelem funkcióját – a normális újratermelődést biztosítsa."[154] Ezek a mechanizmusok és ezek a társadalmi beidegződések túlélték a nyolcvanas–kilencvenes évek átmenetét is.

A rendszerváltást követő években a lakásépítés mérséklődött, majd az ezredforduló időszakától lakásépítési konjunktúra bontakozott ki, ami 2005-

[154] Fóti Péter: *Röpirat a lakáshelyzetről.* Budapest, 1988, Magvető Kiadó, 139. o.

től ingadozásokkal tarkított csökkenésbe ment át. 2011-ben a felépített közel 13 ezer lakás kevesebb mint egyharmada volt a csúcsot jelentő 2004. évinek (44 ezer). A legerőteljesebb visszaesés 2010-ben és 2011-ben volt, ekkor 35, illetve 40%-kal kevesebb lakás épült az előző évinél. A statisztikai adatok szerint a két világháború közötti gazdasági válság éveiben és a második világháborút követő nehéz gazdasági körülmények között sem épült ilyen kevés lakás az országban.

Ruházkodás, ruházati fogyasztás

A háborús esztendők során az anyaghiány folyamatosan növekedett, de a kínálat csökkenése 1944-től vált igazán észrevehetővé. A divatkövetés helyett a napi megélhetés kérdései és a minimálisan szükséges ruhadarabok beszerzése, illetve megtartása került előtérbe. Az iparcikkek terén már a háború kitörésétől súlyos hiányok adódtak. A monori járás főszolgabírójának 1940-es jelentése szerint a cipő- és talpbőrellátás „terén már a legnagyobb elégedetlenség mutatkozik. A megállapított kontingens keretén belül az igényelt mennyiséget ugyan minden község megkapta, azonban a megállapított keret a szükségleteknek egészen kis hányadát fedezi. Az elkeseredés óriási. Különösen az iskolás gyermekeknél és a levente ifjaknál van a legnagyobb baj. A szegény, sokgyermekes szülők gyermekeiket cipővel ellátni nem tudják. A beállott hideg időben a gyermekek mezítláb nem mehetnek iskolába, sem pedig az ifjak leventefoglalkozásra."[155] 1944. augusztus 4-én kiterjesztették a jegyrendszert minden ruházati cikkre. Lábbelit, bakancsot, télikabátot, sőt még zoknit, harisnyát is csak utalványra lehetett beszerezni.

A ruhaanyagok éveken keresztül a nehezen beszerezhető cikkek közé tartoztak. A hadiesemények jelentős veszteségeket okoztak a személyes felszerelési tárgyak, így a ruházati cikkek körében is. Ezek pótlása hosszabb időt vett igénybe. 1945 februárjában egy öltözet ruháért 6-7 ezer, egy pár cipőért 3 ezer pengőt is elkértek.[156] A háború előtt ezek – minőségtől függően – 60–80, illetve 15–25 pengőbe kerültek. Budapesten „az ostrom utáni divat részeként nemcsak a hátizsák és a különféle karszalagok, hanem egy másik ruhadarab, a piros selyeming is elterjedt. Falun később az ilyenekért libát is lehetett kapni, ami igen nagy szó volt. A német lőszeres utánpótlási tartályok piros esernyőselyme kiváló anyagnak bizonyult, leleményesebb lakosok már akkor eltettek egy-egy darabot, mikor arra még senki sem gondolt."[157] Az 1945–1946-os hiperinflációs időszakban a háborús pusztulástól megmenekített cikkek a naturális csere értékes darabjaivá váltak. Egy-egy jobb kabát, bunda, női vagy férfiruha élelmiszerre cserélve napokra, hetekre biztosította egykori tulajdonosának és családtagjainak túlélését. A ruházati termékekből mutatkozó áruhiány a negyvenes évek végén valamelyest – s mint később kiderült, átmenetileg –

[155] MNL PML, Főispáni iratok, IV-401-e 20.031-1941. A monori járás főszolgabírójának jelentése az 1941. október havi közellátási helyzetről.

[156] Lásd Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma.* Budapest, 1998, Corvina Kiadó, 287. o.

[157] Uo. 292–293. o.

Ellátás a nélkülözés éveiben – ruha- és bakancsosztás egy üzemben, 1946

mérséklődött. Az üzemek újjáépítésével párhuzamosan a divatcégek ismét megkezdték, illetve folytatták működésüket, a textil- és ruházati ipar termelési és értékesítési rendszere fokozatosan teljessé vált.

A vagyoni és jövedelmi helyzettől függően a ruházkodással kapcsolatos kiadások is meglehetősen differenciált képet mutatnak. A budapesti családok körében 1948-ban végzett háztartás-statisztikai felmérés adatai szerint az 1004 Ft havi családi összjövedelemmel rendelkező köztisztviselő-családokban a ruházkodással kapcsolatos kiadások 116 Ft-ot, az 1349 Ft-nyi összjövedelmű magántisztviselői családokban 184 Ft-ot tettek ki. Az átlagosan havi 942 Ft-nyi összjövedelmet szerző fővárosi munkáscsaládokban az öltözködés költségei 107 Ft-ra rúgtak. Vagyis a fővárosban élő alkalmazotti családok havonta, fejenként átlagosan 46 Ft-ot, a munkáscsaládok pedig 26-27 Ft-ot fordítottak ruhák beszerzésére és javíttatására.[158] Ez is azt mutatja, hogy a ruházati ellátottságban az egyes társadalmi csoportok között természetesen igen jelentős különbségek voltak, amelyek – részben a háborús események (harcok, katonai alakulatok fosztogatásai) következtében is – tartósan megmaradtak. Az alsó társadalmi csoportok – városi proletárok – számára ekkor is az alapvető ruhadarabok beszerzése jelentette a legnagyobb nehézséget. A szegény városi – és falusi – gyerekek számára a tavasztól őszig tartó időszakban a cipő viselete még korántsem volt rendszeres.

A negyvenes évek végén végrehajtott háztartás-statisztikai összeírások szerint a falusi családok közül a legalacsonyabb jövedelműek havonta átlagosan a jövedelmük egytizedét, a legmagasabb jövedelműek pedig valamivel több mint egynegyedét fordították ruházkodásra. Ez egy főre vetítve az első csoport esetében havonta 10 Ft, a második csoport esetében 40-45 Ft kiadást[159] jelentett. A szegényparaszti családokban, a negyvenes években és a későbbi évtizedekben is az alapvető ruhadarabok – alsónemű, szoknya, ing, cipő, kabát, nadrág, gyermekruhák – beszerzése jelentette a legfontosabb feladatot. A falusiak ruházatuk darabjainak egy részét maguk készíttették, másik részét az adott település öltözködési szokásait is befolyásoló varróasszonyokkal készíttették el, harmadik részét a nagyobb települések boltjaiban, vásárokon és

[158] *Magyar Statisztikai Szemle,* 1948/1–6. sz. 47–56. o.

[159] Zala Júlia: A háztartás-statisztikai adatgyűjtés első eredményei. Újraközölve: *Statisztikai Szemle,* 1993/4–5. sz. 388–394. o.

vándorkereskedőktől szerezték be. Az elhasználódott ruhadarabok pótlásáról a gazdaasszonyok gondoskodtak, s ugyancsak az ő feladatuk volt a ruhák tisztántartása is.

A Rákosi-korszak hétköznapjaiban az áruhiány, az éppen megvásárolható ruhák minősége és magas ára, a méret- és választékhiány jelentette a legnagyobb problémát. 1952-ben Csongrád megyében, de az ország más területein is „általános panasz a konfekció áru magas ára. Pl. a konfekció női szövetruha átlag 350-450 Ft, a fazonban nincs elég választék, ami van, az nem elég divatos. Ezzel szemben a vevő meg tudja csináltatni 320 Ft-ból. [...] A kész férfiingek a mosásban úgy összemennek, hogy jóformán teljesen használhatatlanná válnak. [...] Az eredetileg 40-es ing nyaka 37-es méretre zsugorodott, míg az ing hossza 12 éves gyermek nagyságú lett. [...] Általában drágának tartják a vevők a méterárukat is, mivel a minőséggel szemben nagyon sok a kifogás. [...] Általában hiba mindenfajta cipőnél, hogy a cipők belsejében levő kiálló szögeket nem távolítják el, így nem egy esetben a vásárlóknak már próba közben elszakítja a harisnyáját."[160] A ruházati termékek ára a különböző társadalmi csoportok átlagos jövedelmi szintjéhez képest magas volt. 1952-ben 1 méter kartonanyag 32 Ft 10 fillérbe, 1 méter flanel 43 Ft 10 fillérbe, egy férfigyapjúöltöny 1180 Ft-ba, egy női kabát 1100 Ft-ba, 1 pár férficipő 259 Ft-ba, 1 pár női cipő pedig 190 Ft-ba került.[161]

A munkás- és alkalmazotti családok körében 1953-ban végzett háztartási felmérés szerint, a legszegényebbek, a havi 200 Ft alatti egy főre jutó havi jövedelemmel rendelkezők a havonkénti családi összjövedelem 9%-át, vagyis mintegy havi 75-78 Ft-ot fordítottak ruházkodásra. Az átlagos, fejenkénti 300-400 Ft jövedelmű családok 10,5%-ot, mintegy 145-147 Ft-ot költöttek el öltözködésre. A legjobban keresőknél viszont, ahol havonta egy főre több mint 600 Ft jutott, már 13,6%, mintegy 324 Ft a ruházkodásra kiadott összeg.[162] Ez azt jelentette, hogy – 1952-es árakon számolva – a szegény családok két-két és fél méter karton vagy kétméternyi flanel ruhaanyagot vásárolhattak, egy férfiöltöny megvásárlására közel másfél évi takarékoskodás után gondolhattak, egy pár férfi- vagy női cipő beszerzése két és fél-három havi ruházati kiadást emésztett fel. Az átlagos jövedelemmel rendelkezők esetében már valamivel jobb volt a helyzet, de a nagyobb ruházati kiadások – kabát- vagy öltönyvásárlások – ebben a csoportban is minimálisan 7-8 havi előtakarékosságot igényeltek. A legjobban keresők számára a ruházkodás már érzékelhetően kisebb gondot jelentett, hiszen a kabát, kosztüm vagy öltöny beszerzése 3-4 havi átlagos ruházkodási költségkeretet emésztett fel.

Elgondolkodtató, hogy ebben az időszakban még a legmagasabb átlagjövedelemmel rendelkezőknek is több hónapi takarékoskodásra volt szüksége egy-egy nagyobb értékű ruhadarab megvásárlásához. A ruházkodás feltehetően

[160] A Csongrád megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának jelentése 1952. február 27. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4. mm. 4. d.

[161] Lásd *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* Budapest, 1996, KSH, 209. o.

[162] Munkás, alkalmazott és parasztcsaládok bevételének és kiadásának alakulása 1953. év. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése Ált. 2/1954. 1954. IV. 3. In Havasi: i. m. 93–96. o.

csak azon kiemelt vezető pozíciókban lévők számára nem jelentett problémát, akik jogosultak voltak a külön boltokban történő vásárlásra.

A magas árak, az alacsony jövedelmek és az áruhiány által meghatározott körülmények között – átmenetileg – egyszerűen nem volt mód az elhasználódó ruhadarabok cseréjére sem. Az áruhiány okozta nehézségek áthidalására is születtek praktikus öltözködési és divattanácsok. „A pepita tavaszra [...] minden korosztálynak megfelel. A mama egyszerű, szép kimenőruhát kap a szövetből [...] Fiatal lányokon üde viselet a mellény ingblúzzal vagy tavaszi kiskabáttal, kockás szoknyával. Az általános iskolásnak kötény készül pepita kartonból, vászonból: csinos is, és megkíméli a szép matrózruhát."[163]

1953 júniusát – Nagy Imre kormányra kerülését – követően már az áruhiánnyal és a minőséggel kapcsolatos kritikus észrevételek is megjelenhettek a sajtóban. Többek között a különféle ruhaanyagok rossz minőségét, ízléstelen színösszeállítását, a fantáziátlan mintákat és fazonokat tették szóvá. „Évek óta számos panasz hangzott el, hogy a textilanyagok egy része ízléstelen, sok közöttük a rikító színű. Ez különösen a közép- és nagymintás vászon és kartonanyagoknál volt így. Gyakran ugyanazt a mintát használták különböző minőségű anyagokon, selymeken és vásznakon. A választék is kevés volt."[164] 1954 májusában országos kiállítássorozat keretében mutatták be a közönségnek az őszi-téli ruhákat, cipőket és a különböző ruhaanyagokat. A kiállításokon megfogalmazott véleményeket összegző jelentés szerint a vásárlók egyes ruhadarabok – férfikabátok, öltönyök – magas árai mellett a hiánycikkek széles körét és a ruházati termékek alacsony minőségét, ízléstelenségét tették szóvá. „A legtöbb kifogás a kiállított cipőkkel kapcsolatban hangzott el. A cipők és a szandálok nagy része kétségbeejtően csúnya. [...] Országosan tömegével érkeznek a kifogások azzal kapcsolatban, hogy 31–37-ig különösen leánygyermekeknek, de fiúknak sem lehet rendes cipőt kapni."[165]

Az ötvenes évek első felében kialakult áruhiányt természetesen nem lehetett egyik napról a másikra fölszámolni, a korabeli sajtó azonban már 1954 tavaszán lelkesen üdvözölte az anyag- és áruválaszték bővülését. A *Nők Lapjában* és az *Ez a Divatban* hosszú, fényképes riportokban számoltak be „az árleszállításokon boldogan és elégedetten vásárló dolgozókról", akik természetesen hálásak voltak a „Pártnak és a Kormánynak" ezekért az életszínvonalat javító intézkedésekért. „Az új kormányprogram nagy és igen fontos feladatokat tűzött a közszükségleti cikkeket előállító ipar elé. A Gyapjúipari Igazgatóság, átérezve a program jelentőségét, elsőrendű célként tűzte ki a gyártó vállalatok és a Mintatervező Központ elé, hogy olyan szöveteket tervezzenek és gyártsanak, amelyek mind minőségben, mind választékban teljes mértékben kielégítik dolgozó népünk fokozódó igényét."[166] Ugyancsak lelkes hangvételű tudósítás számolt be arról, hogy megkezdték a kockás lódenszövet gyártását, ami a technológiai

[163] *Nők Lapja*, 1951/10. sz.

[164] *Nők Lapja*, 1953/27. sz. 4. o.

[165] Az 1954. évi őszi-téli kollekciók bemutató kiállításainak értékelése. 1954. május 26. Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-14. 1. d.

[166] *Ez a Divat*, 1954. március, 2. o.

újításoknak köszönhetően igen jó minőségű, és ráadásul még csak nem is kerül többe, mint a régi, sima szövésű lódenszövet.

A politikai irányváltás önmagában nem oldotta meg az ellátási problémákat,[167] a termelés átszervezéséhez időre volt szükség, s az áruhiány mérséklését időnként az általános gazdasági helyzet is hátráltatta. 1953 végén a cipőellátásra „zavarólag hatott, hogy egyes gyárak az áramkorlátozás következtében nem tudtak folyamatosan termelni és lemaradtak a szállítással. Például a Bőrtext és a Bonyhádi Cipőgyárak [sic!] hónapról hónapra kb. 40 000 pár cipővel voltak állandóan lemaradva. [...] Hiány mutatkozott a gyermek száras, 35–38-as nagyságú, a női száras és simabőr cipőkből. [...] Az ellátást zavarta, hogy az üzemek az áramkorlátozás következtében egyes cikkek szállításával lemaradtak. Lódenkabátból december folyamán a szállítás folyamatos volt, a leszállított mennyiség azonnal a kiskereskedelembe került [...] de a hiányt felszámolni nem tudtuk."[168]

Jellemző a korra, hogy a Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Központja által negyedévenként kiadott áruforgalmi tájékoztató közlemények titkos iratoknak minősültek. Ezekben – például 1955 első negyedévére vonatkozóan – arról tájékoztatták a kereskedelmi vállalatokat, hogy „a pelenka minősége az eddigieknél jobb lesz. [...] Kordbársony az I. n. évben egyáltalán nem lesz. [...] Blúz, fehérnemű és ruhaselymeknél [...] a szükségletet csak kismértékben fogjuk tudni kielégíteni. [...] Az I. n. évben az NDK-ból érkezik műselyem női hálóing, kombiné és nadrág. [...] így lehetőség szerint a pamut csipkenadrág helyett a műselyem nadrágot ajánlják a kiskereskedelmi vállalatoknak. [...] Télikabát és mikádó csak igen kis mennyiségben készül, lóden, átmeneti kabátok, eső- és viharkabátok gyártatásával töltötték ki a tervszámokat."[169]

Az új szakasz politikájának megfelelően 1954–1955 folyamán – a korábbi időszakhoz képest – már valamivel több figyelmet szenteltek a lakossági fogyasztásnak, a mindennapi élethez szükséges cikkek terén mutatkozó hiányok mérséklésének. „Ruházati vonalon az áruellátás terén a hiánycikkek minimálisra csökkentek, de azért most is voltak és vannak olyan cikkek, amelyekből a vásárlók igényeit csak részben tudjuk kielégíteni. Ilyenek a könnyű fésűs szövetek, ágynemű garnitúra, brokát paplan, pehelypaplan, gyapjú női és férfiruhák, valamint gyapjú felsőkötöttáru, olcsóbb rózsaszín és fehérvászon, emprimé selymek, goldsol kombinék, habselyem női fehérnemű, gyermek, női és férfi bőrkabátok, irhakabát. Zavarokat okozott a gyermek guminadrág hiánya is. Ezen cikkekből csupán sürgetésünkre, lökésszerűen szállított az ipar, s így az

[167] Az áruellátást áttekintő 1954. áprilisi jelentés gyakorlatilag minden ruházati termékcsoportban megjelölt 8-10 olyan árufélességet, ami országos szinten hiánycikk volt. Lásd Az Értékesítési Igazgatóság Kereskedelempolitikai Csoportjának tájékoztatója az 1954. március hónapról. Budapest, 1954. április 6. Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-14. 1. d.

[168] Az 1953. december havi végleges áruforgalmi statisztika szöveges kiértékelése. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati kereskedelmi Központ. 1954. január 25. MNL OL XIX-G-14. 15. d.

[169] A Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Központ Áruforgalmi Főosztályának 1/B. sz. titkos tájékoztató közleménye. 1955. január 10. MNL HBML XXIII. 108/C. 5. d.

egyes áruk és méretek már a beérkezés napján kifutottak."[170] A téli áruellátásra történő felkészülésről szóló jelentés szerint az előző évekhez képest sokat javult a helyzet, de maradtak olyan, a dokumentum megfogalmazása szerint „szűk keresztmetszetű cikkek", amelyekből a fokozatosan emelkedő fogyasztói igények kielégítése továbbra sem biztosítható.[171] Mindebből természetesen következett az, hogy ha valamit éppen kapni lehetett a boltokban, akkor azt nagyon gyorsan felvásárolták a hiányhoz szokott vevők.

A lassú változásokat jelezte az, hogy igyekeztek nagyobb összhangot teremteni a kis- és nagykereskedelem igényei, valamint a gyártás között. „A fogyasztók igényeinek fokozottabb kielégítése érdekében 1956. II. negyedévtől kezdődően mielőtt a nagykereskedelmi vállalatok az iparhoz megrendeléseiket feladnák, a kiskereskedelmi vállalatok képviselői a nagykereskedelmi vállalatok képviselőivel együttesen megtekintik a modelleket és a kiskereskedelmi vállalatok nyilatkozata alapján adja meg a nagykereskedelem az iparnak a megrendeléseket."[172] A vásárlói kedvet időről időre árleszállításokkal is igyekeztek élénkíteni. Ezeknek az akcióknak az oka rendszerint a felhalmozódott és gyakran eladhatatlannak bizonyult készletek csökkentése volt.

Az államosítások után az ötvenes évek első felében a reklámot a „kereskedelmi propaganda" váltotta fel, amit az egyes vállalatoknak a központi utasítások figyelembevételével kellett megszervezni. 1954 elején például „Melegen ajánljuk" címmel országos kampány zajlott a téli áruk kiárusításához kapcsolódóan, majd plakátsorozat népszerűsítette a csehszlovák ruhaipari termékeket a „Háztartásba csehszlovák lenárut!" elnevezéssel. Az év második felében pedig „Első feladat: felkészülni a tanévre!" és „Öltözködjünk szebben-jobban!" című központi „árupropaganda kampányok" keretében népszerűsítették a szezonális termékeket. Az 1956 májusában kiadott központi irányelvekben felhívták a kereskedelmi vállalatok vezetőinek a figyelmét arra, hogy „a propaganda egyik legfontosabb és legállandóbb eszköze a kirakat. Az eddiginél sokkal nagyobb gondot kell fordítani arra, hogy a kirakatokban megjelenjenek az új divatos ruházati cikkek, ízlésesen helyezzék el azokat az árucikkeket, amelyekből megfelelő készlet van raktáron. A kirakat kulturáltsága a ruházati kereskedelem fejlődésének egyik legfontosabb fokmérője. A boltvezetőknek a legmesszebbmenő támogatást kell adni a kirakatrendezők részére, hogy a vidéki ruházati kirakatok gyorsan felzárkózzanak a budapesti kirakatok színvonalához."[173] Ezzel párhuzamosan a minisztérium szorgalmazta, hogy a vállalatok gyakrabban rendezzenek divatbemutatókat, használják fel a tanácsok hangszóróit, a faliújságokat a divatos és korszerű öltözködés népszerűsítésére.

Az ötvenes évtized első felében a magyar társadalom általános ruházati ellátottsága igen alacsony színvonalúvá volt. 1954–1955 folyamán a Belkereskedelmi Minisztérium kérdőíves összeírással mérette fel a lakosság ellátottságát. Az 1953. júniusi politikai változásokhoz igazodó gazdasági súlypontváltásoknak – a lakossági fogyasztás átmeneti felértékelésének – köszönhetően 1954-ben a ruházati cikkek vásárlása az előző évhez viszonyítva mind értékében, mind mennyiségében jelentősen, több mint egynegyedével emelkedett.[174] Aki tehette, igyekezett bepótolni az áruhiány miatt korábban elhalasztott vásárlásait. A kutatási eredményeket összefoglaló jelentés szerint 1955-ben „a megkérdezett férfiak ruházati ellátottsága átlagosan jónak tekinthető. Egy megkérdezett férfira átlagosan három kabát, három öltöny, közel négy pár lábbeli, ezen belül 2,4 pár cipő esett. Télikabátja a megkérdezett fogyasztók 90%-ának van, [...] akiknek téli kabátjuk nincs, helyette bekecset vagy átmeneti kabátot használnak. [...] Általában az értelmiségiek ruhatári állománya kedvezőbb, mint a többi rétegeké, ami az öltözködési szükségletekből származó különbségekből is adódik. [...] A megkérdezett fogyasztók ágyneműállománya általában rendkívül alacsony [...] átlagosan még a váltáshoz minimálisan szükséges mennyiséggel sem rendelkeznek. [...] A tapasztalatok azt mutatják, hogy számos olyan ruházati cikk van, amelyekből a lakosság egy darabbal sem rendelkezik. Ezek közül sok az elsőrendű ruházati cikk is. Más ruházati cikkekből csak egy-két darab van a birtokában, holott az átlagos hordás mellett ezekből többre volna szükség."[175] Igaz volt ez a lábbelikre is, hiszen az összeírás szerint – a társadalmi helyzettől lényegében függetlenül a megkérdezettek egyötöde egy pár cipővel, négyötöde pedig két vagy ennél több pár cipővel rendelkezett. A nők esetében valamivel jobb ruházati ellátottságot regisztráltak, a megkérdezett nők átlagosan 9 öltözet különféle ruhával rendelkeztek. Ezek többsége a legegyszerűbb szövetruha volt, ugyanakkor a megkérdezett nők körében csak elvétve találtak nyári ruhákat és kosztümöket, s az alkalmi megjelenéshez szükséges, akkoriban divatos selyemruhák előfordulása is igen ritka volt. A különböző foglalkozási csoportok ruházati ellátottságát összehasonlítva az elemzés megállapította, hogy az értelmiségi és szellemi foglalkozásúak ruhatára teljesebb, mint a munkásoké és a paraszti foglalkozásúaké. Ennek egyik okaként azt jelölték meg, hogy az értelmiségiek jobb minőségű ruhákkal rendelkeztek, s a ruhák jelentős része még a háború előtti időszakból származott. A hordási idő meghosszabbodása foglalkozási csoporttól függetlenül jellemző volt. „A megkérdezettek szövetöltönyének több mint a fele, télikabát állományának pedig több mint a 40%-a az 1953. év előtti beszerzésű",[176] ami egyben azt is valószínűsítette, hogy ezeknek a ruhadaraboknak a jelentős része még korábban készült.

[170] Debrecen Megyei Jogú Város Tanácsa Kereskedelmi Osztálya kereskedelmi vállalatainak 1955. III. negyedévi beszámoló jelentése. MNL HBML XXIII. 108/C. 7.d.

[171] Nyíregyháza Városi Tanács Vb. Kereskedelmi Csoportjának előterjesztése a téli áruellátásra való felkészülésről. 1955. XII. 16. MNL SzSzBML. XXIII. 502. A jelentés a hiánycikkek közé sorolta többek között a gyermekruhát, a szőrmeárut, a kötött felsőruházati cikkeket, a brokátpaplant, a tréningruhát.

[172] A Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Főigazgatóságának 2/3/1956. sz. utasítása, 1956. január 15. MNL OL. XIX-G-4-zz. 120. d.

[173] A ruházati kereskedelem propagandájának központi irányelvei. Budapest, 1956. május 20. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Főigazgatóságának iratai. MNL OL XIX-G-4-zz. 20. d.

[174] *A lakosság ruházati ellátottsága és e cikkek iránti kereslete.* Budapest, 1956. /A Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutató Intézetének tanulmányai, 42. sz./

[175] Uo.

[176] *A lakosság ruházati ellátottsága...* i. m.

Az öltözködés általánosnak tekinthető hiányos voltát erősítette meg a SZOT 1956 tavaszán készített létminimum-elemzése is. E szerint „a ruházkodás terén a legkedvezőtlenebb a létminimum biztosítása. A családoknak a háztartás-statisztika adatai szerint mintegy fele a ruházkodásra fordítandó létminimum alatt van. A legalacsonyabb jövedelmű családok a létminimum felét sem költik ruházati cikkeik beszerzésére."[177] E számítások szerint a létminimum szintjét biztosító egy főre eső havi ruházkodási kiadás 88 Ft volt, a családok több mint az egyharmada ennek az összegnek átlagosan csak a felét tudta ruházkodásra felhasználni. A dokumentum megállapításai szerint „a munkások 13,3%-ának nincs télikabátja, közel a felének kettőnél kevesebb szövetöltönye, a nők egyharmadának csak egy vagy még ennyi szövetruhája sincs..."[178] (A kielégítő öltözködéshez a korabeli normák szerint a férfiaknak minimálisan két hétköznapi szövetöltönyre és egy ünnepi öltözetre, a nőknek három szövetruhára lett volna szüksége.)

A KSH 1956 augusztusában készített jelentése szerint a munkás és alkalmazotti családokban az átlagjövedelemből a családfő két és fél évente vásárolhatott magának egy 870 Ft-os öltönyt, tíz és fél év után cserélhette le 1000 és 1250 Ft közötti beszerzési áron a télikabátját, és évente vásárolhatott magának egy pár cipőt 260 Ft-ért. Felesége szintén tízévente vehetett magának egy akkoriban 1000 Ft-ba kerülő télikabátot, négyévenként gondolhatott egy 540 Ft-os kosztüm vásárlására, háromévente bővíthette ruhatárát egy szövetruhával, aminek az ára 400 Ft volt akkoriban, de már évente vehetett egy olcsónak számító, 150 Ft-os kartonruhát, és félévente meglephette magát egy pár 50 Ft-os harisnyával vagy 80 Ft-os fehérneművel. A gyerekek esetében az 500 Ft-ba kerülő kabát cseréjére az átlagjövedelemből három és fél évenként, egy-egy 120 Ft-os – olcsó – ruha vagy 100 Ft-os cipő beszerzésére pedig félévente-évente kerülhetett sor.[179] Eszerint tehát egy háromtagú, a statisztikai adatok szerint átlagos városi család az éves 23 400 Ft-nyi jövedelméből 1350 Ft-ot fordított a családfő, 1510 Ft-ot a feleség és 800 Ft-ot a gyermek öltözködésére, ami összesítve 3360 Ft éves ruházati kiadást jelentett, ami az éves összjövedelem egyhetedét jelentette. A korábban már idézett belkereskedelmi felmérés[180] adatai szerint 1956 folyamán a megkérdezettek többsége cipőt, télikabátot, szövetöltönyt és fehérneműt szeretett volna vásárolni, ám beszerzéseiket a szűkös jövedelmi viszonyok és az áruhiány miatt el kellett halasztaniuk. Tízből hatan vélekedtek úgy, hogy az áruellátás alacsony színvonalú, a ruházati termékek nagy részének minősége gyenge. A hiányos kínálat, a meglevő, de ki nem elégíthető kereslet és a beszerzési lehetőségek korlátozottsága társadalmi méretekben tartósította a ruházati ellátottság hiányosságait.

[177] Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956.* Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 455. o.

[178] Belényi – Sz. Varga: i. m. 456. o.

[179] *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955.* Budapest, 1957, KSH, 376. o. A KSH ezen számításai során „az átlagos fogyasztásnak leginkább megfelelő cikkeket feltételezve" számolt, valamint *Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései.* Budapest, 1957, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények, 1957/5./

[180] *A lakosság ruházati ellátottsága...* i. m.

Az 1956-os háztartás-statisztikai felvétel megállapította, hogy „a ruházati cikkeknél általában nem lehet »telítettségről« beszélni, a jelenlegi ruházkodási színvonal különösen az alsóbb jövedelemcsoportokban igen alacsony". Azokat sorolták ide, ahol az egy főre eső havi jövedelem 200–400 Ft között volt. A városi munkás és alkalmazotti családokban az éves átlagos ruházati kiadás 1220 Ft, az egyénileg gazdálkodó parasztcsaládokban 1000 Ft, a termelőszövetkezeti parasztcsaládok esetében pedig 1151 Ft volt. A ruházati beszerzési keret tehát családonként átlagosan 100-120 Ft-ot tett ki havonta. Ebből csak a legalapvetőbb szükségletek kielégítésére futotta, arra is csak a gyenge minőségű és legolcsóbb ruházati cikkek vásárlásával.[181]

A statisztikai átlag azonban meglehetősen nagy különbségeket rejt, hiszen a legalacsonyabb jövedelmű városi családok 45 Ft-nyi fejenkénti ruházati kiadással számolhattak havonta, a legmagasabb jövedelműek pedig 215 Ft-tal. Vagyis amíg a legszegényebb családok évente 540 Ft-ot, addig a legjobb körülmények között élők 2580 Ft-ot költhettek egy-egy családtag ruhatárának felújítására, bővítésére, ami közel ötszörös különbséget mutat. A korszak hiánygazdaságának sajátos viszonyai miatt azonban korántsem biztos, hogy a magasabb jövedelműek képesek voltak kihasználni jövedelmi előnyüket a ruházkodásban. Ez más értelemben nyilvánvalóan az alacsony jövedelműekre is igaz volt, számukra az jelentett nehézséget, hogy a szűkös keretből sem mindig lehetett beszerezni a legszükségesebb ruhadarabokat.

1956–1957 fordulójától – legalábbis a városi öltözködés és a divat területén – meglehetősen határozott és később sem visszafordított átrendeződés kezdődött. Ennek lényege, hogy az öltözködéssel és a ruházkodással kapcsolatos kérdések csak akkor váltak politikai kérdéssé, ha az ellátásban áruhiányok keletkeztek vagy valamilyen új jelenséget – például a hosszú haj vagy a „vadnyugati nadrág"[182] viseletet – a „szocialista erkölccsel és a szocialista közösségi normákkal" összeegyeztethetetlennek ítéltek. Ebben a hatvanas évek végéig tartó hosszú évtizedben az öltözködéshez és a ruházkodáshoz kapcsolódó intézményrendszer kiszélesedett, működését a fogyasztói igények és a tervgazdasági elvárások közötti egyensúlyozás jellemezte. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy már nem a terv(utasítás) megkérdőjelezhetetlensége, de még nem a vásárló feltétlen kiszolgálásának elve érvényesült. A ruházati kereskedelem működését a kereslet túlsúlya jellemezte, a kínálat bővült, hiánycikkek azonban továbbra is voltak. Csökkent azok száma és aránya a magyar társadalmon belül, akiknek a ruházati alapellátottsága is hiányos volt. A következő, a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó periódust az 1968 után kialakuló kvázi piaci viszonyok, a kínálati piac lassú kialakulása jellemezte. Ebben a hetvenes évek közepétől egyre nagyobb szerepet játszott az ismét megerősödő magánszektor is. A korábban gyakori általános áruhiányt a kurrens cikkek (a hetvenes évek elején például a farmer) hol átmeneti, hol tartósabb hiánya váltotta fel.

[181] *Ötezer család...* i. m.

[182] A Magyarországon éppen megjelenő farmernadrágot Kádár János illette ezzel az elnevezéssel a KISZ 1967-es kongresszusán. Kádár János felszólalása a KISZ VII. kongresszusán (1967). In Kádár: i. m. 64. o.

Miután a hazai ipar továbbra sem volt képes az igények kielégítésére, a divatos ruhadarabok – nejlonharisnyák, nejlonblúzok és orkánkabátok – többnyire az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején is „csempészáruként", a magánimport keretében kerültek be az országba. Az így behozott termékek értékesítése többnyire a rokoni és ismerősi körben történt meg, s hosszú éveken keresztül nem volt teljesen veszélytelen vállalkozás, mert a hatályos jogszabályok szerint a jogosulatlan kereskedelmi tevékenység enyhébb esetben – 1000 Ft elkövetési értékig – szabálysértésnek, ennél nagyobb érték esetén bűncselekménynek számított.[183] A komoly büntetőjogi fenyegetés ellenére a hiánycikkekkel, divatos árukkal történő („magán-")kereskedés mindennapos és meglehetősen széles körű volt, mert rendszerint a kereskedelemben nem kapható, általában a bevásárlóturizmusból származó, igen gyakran presztízsértékű ruhadarabokat lényegében csak ezen a módon lehetett beszerezni. Az árusításra vállalkozók pedig – némi kockázat ellenében – kevés munkával elérhető többletjövedelemre tehettek szert.[184]

A hiány tartós fennmaradásával nemcsak a divatos, hanem az alapvető cikkek vonatkozásában is hosszabb távon számoltak. Egy 1957-es belkereskedelmi jelentés szerint: „A lakástextíliák (bútorszövet, szőnyeg) ellátási színvonala lényegében nem változik, tehát továbbra is erős hiánnyal kell számolni."[185] De ugyancsak a hiánycikkek közé sorolták a flanelanyagokat, a férfi télikabátot és a kártolt női szövetet, a gyermekkonfekciót, a gyapjú kötöttárut. Lényegében minden árucsoportban voltak krónikus hiánycikkek országos vagy helyi szinteken. Szabolcs-Szatmár megyében 1957 tavaszán a falusi áruellátás helyzetét áttekintő beszámoló megállapította, hogy „ruházati cikkekből az ellátás az elmúlt negyedévhez valamit javult, bár egyes cikkekből, mint pl. minőségi férfiöltöny, csizmanadrágos paraszt-öltöny, csizmanadrág, munkaruha, ballonkabát, hosszúnadrágos gyermeköltöny a nagykereskedelmi vállalat központi elosztóraktáraiban csak minimális mennyiségben szerezhető be. Hasonló probléma van a szövet méteráruféleségek körül."[186]

[183] Az 1960 októberében elkészített kormányrendelet szerint „szabálysértést követ el és 3000.– forintig terjedhető pénzbüntetéssel sújtható az a személy, aki iparigazolvány nélkül 1000.– forint értékhatárt meg nem haladó árucikkek értékesítésével rendszeresen és keresetszerűen foglalkozik." A rendelet indoklása hangsúlyozta, hogy „a jogosulatlan kereskedői tevékenység – amely még ma is igen elterjedt az ország területén, sok zavart, ellátási és rendészeti nehézséget okoz." Lásd A magánkereskedelem tevékenysége és a KISOSZ munkája. Előterjesztés a minisztérium kollégiumához. A Belkereskedelmi Minisztérium irata. MNL OL XIX-G-4-zz. 7. d. Az 1961-es büntető törvénykönyv üzérkedésnek minősítette és alapesetben három év börtönnel büntette azt, aki „megfelelő jogosítvány nélkül kereskedelmi tevékenységet folytatott vagy vállalkozást tartott fenn, [...] áruval gazdaságilag indokolatlan közbenső kereskedést űzött vagy azzal árdrágításra alkalmas más módon üzérkedett."

[184] Lásd Tóth Eszter Zsófia: *A munkásság életmódja Magyarországon 1930–1989 között. Egy állami díjas női brigád mikrotörténete.* PhD-értekezés. Kézirat, Budapest, 2003, 170–184. o., újabban lásd uő. (2007): i. m.

[185] BKM. Ruházati Főigazgatóság 0011/4/1957. TüK. Jelentés az 1957. második félévi iparcikkellátási helyzetről. MNL OL XIX-G-4-zz. 1. d.

[186] A Földműves-szövetkezetek Szabolcs-Szatmár megyei Csoportjának jelentése a megye falusi áruellátásának helyzetéről. 1957. április 2. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. MNL SzSzBML XXIII. 2. 12. kötet. Hasonló volt a helyzet az ország más területein

Bár az 1957-es év – a forradalom leverését követő pacifikációs politika részeként – a legtöbb társadalmi csoport számára érzékelhető jövedelemnövekedést hozott, a ruházati fogyasztást mindez ekkor még nem alakította át jelentősen. A legszegényebb városi munkás és alkalmazotti családokban, ahol az egy főre jutó havi jövedelem nem érte el a 400 Ft-ot, a ruházati kiadások összege egy hónapban fejenként 47 Ft volt. Az átlagos, 800-900 Ft/fő/hó jövedelmű családok havonta 151 Ft-ot fordíthattak egy-egy családtag ruházkodására, a legjobban kereső, 1600 Ft-nál nagyobb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező családokban már 298 Ft volt ugyanez az összeg.[187] Vagyis a legrosszabbul és a legjobban keresők között a ruházkodási kiadások különbsége több mint hatszorosra emelkedett. Önmagában ez az egyetlen mutató is azt jelzi, hogy igen jelentős életszínvonal- és életkörülménybeli különbségek voltak az ötvenes évek végének magyar társadalmában.

A paraszti családok esetében 1957 folyamán a jövedelmek és a fogyasztás is erőteljesebben differenciálódott, mint a korábbi években. Az 1-3 kataszteri holdas, törpebirtokos, szegényparaszti családokban, ahol az egy főre jutó havi jövedelem nem érte el 300 Ft-ot, ruházkodásra egy-egy hónapban fejenként 28-30 Ft jutott, a 15-25 kataszteri holdas gazdasággal és 1500 Ft/fő/hó jövedelemmel rendelkező paraszti háztartásokban viszont 188 Ft volt ugyanez az összeg. A városi munkás és alkalmazotti háztartások és a paraszti családok ruházati fogyasztása közötti különbségek nem változtak érdemben az ötvenes évek második felében, a legmagasabb jövedelmű falusi és városi családok között a ruházati kiadások eltérése is megmaradt.

A ruházati cikkek választéka lassan bővült, a kiskereskedelmi ellátás javult, az általános áruhiány mérséklődött. Bár az országos és regionális ellátásban viszonylag gyakran alakult ki átmeneti vagy tartósabb a hiány az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején. Az áruhiány sajátos módon a falusi öltözködés átalakítását is meggyorsította. „A Nógrád megyei palóc vidék (Dejtár, Buják, Kazár, Hollókő stb.) országos szempontból is egyik leghíresebb népviseleti terület. Az elmúlt évtizedben azonban a gyártó ipar, illetve a kereskedelem szinte teljesen megszüntette a népviselethez szükséges cikkek forgalomba hozatalát (kásmír női szövet, broché szalag, margitcakk, lámaszegő, darázskötésű kiskendő, 18-20 soros színes gyöngyök). [...] A palócvidéken kb. 8-10 ezer nőt és leánygyermeket érint a népviseleti ruházati cikkek ellátási kérdése. [...] Jelenleg a palócvidéken a népviselethez ragaszkodó családok kénytelenek az idősebbek népviseleti ruháját felhasználni, hogy legalább a gyermekek ünnepnapokon viselhessék hagyományos öltözéküket."[188]

is. A Somogy megyei Tanács jelentése szerint gyakorlatilag ugyanezek a cikkek hiányoztak. Lásd Jelentés a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának 1957. október 1-i ülésére a kereskedelem őszi-téli felkészüléséről. MNL SML XXIII. 1. b.

[187] Munkás-, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben. (4000 család háztartási feljegyzései alapján). Budapest, 1959. KSH. Statisztikai Időszaki Közlemények 22. kötet. 17. o.

[188] BkM. 002/15/1959. Tük. Nógrád megye kereskedelmi munkája. Jelentés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1959. március 26. MNL OL XIX-G-4-zz. 3. d.

Az öltözködés terén a hiány kialakulását sajátos módon időnként a divat gyors változásaival magyarázták. „Rendkívüli nehézségeket okoz a változó divat, amelyet követni a kereskedelem igénye és az ipari termelés megfelelően nem tud, figyelembe véve, hogy általában 6-8 hónappal előbb kell tájékoztatni az ipart a kereskedelmi igényekről, amelyeknek a helyes felmérése még ma sincs kellően megalapozva."[189] A kereskedelemben a hiánycikkek által okozott feszültségek mellett azonban új, a fogyasztók jobb kiszolgálását célzó, „piacközelibb" törekvések is megjelentek.

Az újítás jegyében a Debreceni Ruházati Bolt Vállalat bevezette a „félkész ingek és öltönyök eladását. A férfi konfekció boltokban eladott áruk kisebb kiigazítására szerződést kötött a vállalat az egyik helyi ktsz-szel. [...] Külön cégnyomásos tasakokat készítettek a darabáruk kiszolgálásának a céljára. Ez a korábban használt csomagolási módszerrel szemben a kulturáltság terén fejlődést jelent. Több boltegységünkben megszüntették a régi burás világítási rendszert, átalakították fénycsöves világításra. Az exkluzív áruk bemutatására a reprezentatív jellegű boltok részére 4 db karos fémállványt szereztek be, amely lehetővé teszi ezen cikkek előnyösebb és közvetlenebb bemutatását. [...] A fehérnemű tárolására lemezből készített dobozokat alkalmaztak, megszüntetve a régi, megrongálódott papírdobozokat."[190]

A kereskedelmi vállalatok folyamatosan bővítették a szolgáltatások körét is, a Debreceni Ruházati Bolt Vállalat például 1960 elején az esküvői ruhák és kellékek kölcsönzésével új üzletágat indított. A kor viszonyaira jellemző módon a változtatás indokai között a lakossági igények teljesebb kielégítése mellett az is megjelent, hogy a városban húsz magánszemély foglalkozik ilyen tevékenységgel, és a magas kölcsönzési díjnak köszönhetően meg is él belőle. A magántevékenységnek ez a formája „szocialista társadalmi rendünk között nem megengedhető, s helyes volna irányt venni arra, hogy ilyen kölcsönzési tevékenységet a lakosság érdekében az állami szektoron belül létesítsünk."[191]

A hatvanas évektől a kisipari tevékenység, ezen belül a ruhakészítés, tervezés is fokozatosan valamivel nagyobb mozgástérhez jutott, a növekvő népszerűségű „elit szalonokban" legfeljebb tíz-húsz darabos szériák készültek. Az igényes darabok előállítóinak elérhetősége – gyakorta – szájhagyomány útján terjedt. A divatos termékek nagyobb szériáinak előállításában a kisipari termelőszövetkezetek játszottak fontos szerepet. A hatvanas évek első felétől már arra is akadt példa, hogy a hiánycikkekké váló ruhadarabokat a ruházati kereskedelmi vállalatok közvetlenül a kisipari termelőszövetkezetekkel gyártatták le.[192]

[189] Debrecen város kereskedelmi ellátása a nyári hónapokban. Debreceni MJV. Városi Tanács VB. Kereskedelmi Osztályának jelentése 1958. május 27. MNL HBML XXIII. 102/A. 19. kötet.

[190] Feljegyzés a tanácsok kereskedelmi osztályai között az 1959. évi munkaverseny kiértékelésekhez a ruházati szakmában. Debrecen Megyei Jogú Város Tanács Végrehajtó Bizottsága Kereskedelmi Osztályának iratai. MNL HBML XXIII. 108/C. 7. d.

[191] Debreceni MJV Városi Tanács VB. Kereskedelmi osztályának javaslata. 1960. január 13. MNL HBML XXIII. 108/C. 8.d.

[192] „A n. év folyamán úgy a női, mint a férfi konfekció boltok vezetői voltak Debrecenben, Szolnokon áruvásárlás céljából, ami eredményhez is vezetett. Ugyanígy a kisvárdai KTSZ-szel termeltettük meg a keresett férfiöltönyöket. A Cipő KTSZ-szel pedig a férfi szandálokat." Beszámoló

A kollektivizálás előtt, 1958-ban a 400 Ft-nál kisebb egy főre eső havi jövedelemmel rendelkező, egyénileg gazdálkodó parasztcsaládokban évente 560 Ft-ot, a 600-800 Ft közötti egy főre jutó havi jövedelmű családokban évi 1150-1200 Ft-ot, az 1000 Ft-nál nagyobb egy főre eső havi jövedelemmel rendelkező paraszti háztartásokban 1300 Ft-ot tettek ki az éves ruházati kiadások.[193] A kollektivizálás idején gyakorlatilag mindegyik paraszti csoportban növekedtek az öltözködésre fordított összegek, ami elsősorban a kiadásszerkezet – társadalmi és gazdasági változásokkal együtt járó – átalakulásával[194] magyarázható.

Egy 1959-es, a tsz-szervezés és az áruforgalom összefüggéseit vizsgáló jelentés megállapította, hogy a hagyományos népviseleti cikkek és a jellegzetes falusi öltözékek iránti kereslet csökkent, s így kevéssé keresett cikké vált többek között a mikádó, a berlinerkendő, a zeig-öltöny, a csizmanadrág.[195] Az ugyancsak a falusi öltözködéssel foglalkozó, 1962-ben készített belkereskedelmi felmérés szerint „az elmúlt évek folyamán a városi öltözködés térhódítása jelentőssé vált, a forgalomban megnőtt a készruha, a kötöttáru és a szintetikus alapanyagú cikkek aránya. S ezzel a divat keresletformáló ereje a falusi lakosságra is fokozottabban kiterjed." Azt is megállapították ugyanakkor, hogy „a parasztság ruházati ellátottsága [...] a bérből és fizetésből élőknél mintegy 20-25%-kal alacsonyabb. Az ellátottság feltűnően alacsony színvonalú ágyneműkből. (100 családtagra 150 lepedő, 210 párnahuzat, 150 dunyha-, illetve paplanhuzat jutott, tehát az egyszeri váltás sem biztosított. Szabolcs megyében a helyzet még rosszabbnak bizonyult.) A felsőruha-ellátottság ennél jobb, de nem kielégítő. 100 férfi családtagra az összes családok átlagában 160 felsőkabát, 220 felsőruha és 320 cipő (bakancs, csizma) jutott. A nőknél ugyanez a mutatószám a következő volt: 100 családtagra 180 kabát, 660 ruha, 350 pár cipő jutott. A Győr megyei családok kb. 10-15%-kal jobban ellátottak, mint a Szabolcs megyeiek."[196] A falusi lakosság a munkásokhoz és különösen a szellemi és értelmiségi foglalkozásúakhoz viszonyítva lassabban, átlagosan csak öt-hét évenként újította meg ruhatárát.

Az idők változását mutatta az, hogy a háztartás-statisztikai adatok szerint 1960 és 1965 között kismértékben ugyan, de folyamatosan növekedtek a ruházkodással kapcsolatos kiadások.[197] 1965-ben vásárokkal és kiárusításokkal, 1966 februárjában széles körű árleszállítással élénkítették a vásárlási kedvet. „A ruházati cikkek egy főre jutó fogyasztása – összehasonlító árak alapján – 1960 és 1967 között 20,7 százalékkal emelkedett, ami egyenletes fejlődést feltételezve évi 2,7 százalékos, az összfogyasztásénál alacsonyabb ütemű emelkedésnek felel

a Nyíregyházi Városi Tanács VB. 1963. július 9-én tartandó ülésére a város iparcikkekkel való ellátásáról. MNL SzSzBML. XXIII. 502.

[193] Az 1958-ban még egyénileg gazdálkodó és 1959-ben a termelőszövetkezetekbe belépett 340 paraszti háztartás jövedelme és fogyasztása. Budapest, 1961. KSH.

[194] Részletesen lásd Valuch 2003a, 311–323. o.

[195] A TSZ. Mozgalom fejlődésének és az áruforgalom alakulásának összefüggéseiről, a kereskedelem további feladatairól. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-zz. 4. d.

[196] *A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata, összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával.* Budapest, 1962. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei, 71. sz./

[197] Részletesen lásd *Háztartásstatisztika – 4000 háztartás jövedelmének és kiadásának alakulása 1960 és 1965 évek között.* Budapest, 1967, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények, 97. kötet./

meg. Az évenkénti fejlődési ütem azonban meglehetősen egyenlőtlenül alakult. [...] Az alkalmazotti háztartások lényegesen többet költenek ruházkodásra, mint a többi réteg."[198]

A hatvanas évek első felében a különböző korcsoport között a gyermekek öltözködési költségei gyorsabban emelkedtek, mint a felnőtteké. A ruházati kiadások foglalkozási csoportok között megoszlását vizsgálva látható, hogy 1967-ben is az alkalmazotti, illetve szellemi foglalkozású családok költötték a legmagasabb összeget ruházkodásra, ez a gyerekek esetében évi átlagban 1710 Ft-ot, a felnőtteknél 2180 Ft-ot jelentett. Ezzel szemben a munkáscsaládokban a gyerekek öltözködési kiadásaira 1370 Ft-ot, a felnőttekére 1730 Ft-ot fordítottak. A paraszti családok – ekkor már lassan kezdtek kilábalni a kollektivizálás által okozott krízishelyzetből – ruházati fogyasztásra fordítható évi jövedelme a gyermekek esetében 1360 Ft volt, ami közel azonos a munkáscsaládokéval, a felnőttek azonban már a munkásokhoz képest is jóval kevesebbet, átlagosan 1420-ot költöttek ruhára 1967 folyamán.[199]

Az átlagjövedelmek továbbra is relatíve alacsony szinten maradtak, s ehhez viszonyítva az egyes ruházati termékek, különösen a felsőruházati cikkek ára magas volt. A hatvanas évek közepén egy férfiöltöny ára 1000–1300, egy férfitélikabáté 1200–1400, egy női télikabát ára 800–1000 Ft között volt. Ugyanekkor az egy főre jutó bruttó havi átlagkereset az évtized elején 1500 Ft, az évtized végén 1900 Ft körül mozgott.

A Belkereskedelmi Kutató Intézet 1964-ben megismételte azt az 1954-es kutatást, amelynek keretében az 1949-ben Almásfüzitőn létrehozott timföldgyári munkáskolónia lakóinak fogyasztói magatartását elemezték. A hatvanas évek közepén az itt élő 492 család (2100 fő) öltözködési igényeit a telep egyetlen ruházati boltja próbálta meg kiszolgálni, bár a tanulmány megállapítása szerint a „ruházati bolt kapacitása kevéssé [...] van kihasználva". A ruházati fogyasztás az itt élők körében tíz év alatt 35%-kal emelkedett, az egy főre jutó havi átlagjövedelem 550 Ft-ról 965 Ft-ra nőtt. A „telepen levő ruházati vegyes bolt főként az alacsonyabb jövedelmű rétegeket, az idősebb korosztályt látja el. A környező városok és Budapest szívóhatása jobban érezhető a ruházati forgalom terén, mint az iparcikk áruk értékesítésénél. A bolt nem tud olyan választékot tartani, hogy a rendkívül összetett igényeket egyformán kielégítse, így inkább kommersz cikkeket tart. A forgalom legerősebben gyermekruházati cikkekből, különösen gyermekcipőkből, sportruházati cikkekből esett vissza. Pár évvel ezelőtt a tréningruha állandó hiánycikke volt a boltnak. Ma a készlete eladhatatlan. Ugyanígy a férfi nylon-perlon zokni nem eladható cikk, s a férfi és női alsóruházati cikkek forgalma is erősen visszaesett. [...] A cseh határral szomszédos területeken ez általános jelenség. A lakosság még az útiköltséget is beszámítva (Almásfüzitő esetében ez nem egészen 10 Ft) jóval olcsóbban szerzi be ezeket az árukat cseh területen, mint a helyi üzletekben. Komáromban vásárolni Almásfüzitőn is bevezetett, elterjedt, foglalkozástól és a jövedelem nagyságától

[198] *A lakosság jövedelme és fogyasztása 1966–1967.* i. m. 57–61. o.
[199] Uo. 59–60. o.

független szokás lett."[200] Az itt élők körében a legélénkebb kereslet a kötöttáru, a női és férficipő, a konfekcionált női ruhák, valamint a gyermekruhák iránt nyilvánult meg. Egy lakosra havonta 82 Ft, évente 984 Ft ruházati kiadás jutott.

A hatvanas évek második felében a ruházati cikkekkel való alapellátás átlagos színvonala valamelyest javult, a kereskedelemben nagyobb figyelmet fordítottak a hiánycikkeknek tekintett árufélességek beszerzésére. „A vállalat jelenlegi készlethelyzete az ellátás szempontjából igen kedvező. Az elmúlt évektől eltérően ez évben [1968 – *V. T.*] jelentős mennyiséggel rendelkezünk a korábbi hiány-cikkekből. Így: szintetikus fehérnemű, nylon harisnya, felső kötött áru. Jelenleg is hiánycikként mutatkozik a banlon alsó fehérnemű, a lányka és női blúz, valamint csipkemintás női nylon harisnya és harisnyanadrág. A hiányosság oka abban rejlik, hogy az illetékes iparvállalatok a kereskedelem igényénél kisebb mennyiség előállítására képesek."[201]

Természetesen a társadalmi és a jövedelmi-vagyoni helyzettől függően a különböző cikkek használatában, elterjedtségében továbbra is jelentős különbségek voltak. Egy három-négy tagú átlagos jövedelmű, falusi család a hatvanas–hetvenes évek fordulóján évente 6-9 ezer Ft-ot költött ruházkodásra, ez az összeg azonban jelentősen megnövekedett, ha a család több tagjának egyszerre kellett értékesebb darabokat beszerezni, vagy a család valamelyik tagjának élethelyzete megváltozott, például iskolába ment vagy megházasodott valamelyik gyermek.

A Belkereskedelmi Minisztérium 1965-ben megismételte egy évtizeddel korábbi felmérését[202] a lakosság ellátottságáról. A városi férfiak döntő többségének a ruhatárában megtalálható volt legalább egy télikabát, őszi-tavaszi átmeneti vagy ballonkabát, egy-egy gyapjú- és vászonöltöny. A női ruhatárakban a télikabát, a bunda, a ballon- és a rövidkabát, az angol kosztüm, a vászonruha valamint a különböző szoknya-blúz kombináció volt a leggyakoribb. A lábbelik száma: férfiak 7,6 pár/fő, a nők 8,2 pár/fő. A lakástextíliákkal való ellátottság a családok létszámának növekedésével párhuzamosan romlott, a kétfős családok a váltáson túl tartalékkal is rendelkeztek ágyneműkből, míg „az öt és több tagú családoknál már az egész család részére történő váltáshoz sincs kielégítő ágyneműmennyiség".[203] A dokumentum összegzésében megállapították: a városi, ezen belül a budapesti lakosság ruházati ellátottsága jóval magasabb szintű, mint a falusiaké, a munkások ruhatára minőségre és darabszámra is megközelíti az alkalmazottakét. A legnagyobb ruhatárral az értelmiségi és szellemi fog-

[200] Bátori Béláné – Vilmos Endréné – Berberich Józsefné: *Egy ipari település lakosságának fogyasztói szokásaiban bekövetkezett változások Almásfüzitő példáján 1954–1964.* Budapest, 1965, Belkereskedelmi Kutató Intézet.

[201] Előterjesztés a miniszteri kollégium részére. A budapesti Rövid- és Kötöttáru Nagykereskedelmi Vállalat 1968. évi felkészüléséről készített beszámoló. 1967. november 14. A Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Főigazgatósága. MNL OL XIX-G-4-zz. 128. d.

[202] Mártonffy Sándor – Marczell Gyula: *Ruházati cikkekkel és lakástextíliákkal való ellátottság.* Budapest, 1965, Belkereskedelmi Kutató Intézet Dokumentációs Szolgálata. A felmérés során 2-2 ezer férfi és nő, valamint 700-700 fiú és leány ruhatárát mérték fel, törekedve a reprezentatív minta kialakítására. Sajnos a későbbi időszakokra vonatkozóan nem kerültek elő ehhez hasonló részletességű felmérések, adatok.

[203] Uo.

lalkozásúak rendelkeztek, a legszerényebb ruhakészletet a földművesek birtokolták.

„A ruházati cikkek egy főre jutó fogyasztása – összehasonlító árak alapján – 1960 és 1967 között 20,7 százalékkal emelkedett, ami egyenletes fejlődést feltételezve évi 2,7 százalékos, az összfogyasztásénál alacsonyabb ütemű emelkedésnek felel meg. Az évenkénti fejlődési ütem azonban meglehetősen egyenlőtlenül alakult [...] Az alkalmazotti háztartások lényegesen többet költenek ruházkodásra, mint a többi réteg."[204] A gazdasági tervek készítése során már 1965-től arra számítottak, hogy a ruházati termékek iránti kereslet emelkedni fog, már csak azért is, mert a társadalom különböző csoportjai – lényegében jövedelmi helyzetüktől függetlenül – az ötvenes években és a hatvanas évek első felében is elhalasztották vásárlásaikat, s általában csak a ruhatárak legelhasználtabb darabjainak pótlására került sor. A kínálat és a termékválaszték bővítését már a III. ötéves terv időszakától kezdve a ruházati ipar és a kereskedelem „kötelező" feladatává tették, igazodva a „divat és a korszerűség követelményeihez". Ennek megvalósítása érdekében előírták, hogy „tovább kell javítani a konfekcionált felsőruházati termékekből az ellátás színvonalát, a konfekciót vásárlók körének bővítése érdekében, meg kell oldani a méretezéssel kapcsolatos problémákat, [...] gondoskodni kell a gyermek és serdülőkorúak megfelelő ellátásáról, de emellett biztosítani kell a leginkább öltözködni óhajtó junior korosztály igényeinek színvonalas kielégítését". A részleges szemléletváltozást jelezte az is, hogy legalább a tervezés szintjén már a jövedelmi különbségeket is igyekeztek figyelembe venni. „A ruházati ellátásban zömmel a közép árfekvésű cikkek biztosítását jelöltük meg feladatul. Emellett azonban célkitűzéseink között szerepelt az alacsonyabb jövedelmű fogyasztók keresletének megfelelő, olcsó cikkek volumenének és arányának növelése, megfelelő választékban való termeltetése. A nagyobb jövedelemmel rendelkezők különleges igényeinek kielégítésére a drágább, luxus-cikkek választékának növelését terveztük."[205] Ettől kezdődően a ruházati ellátással kapcsolatos különböző dokumentumokban állandó követelményként szerepelt a minőség javítása, a fogyasztók tájékoztatása a divatról, a ruházati kereskedelmi propaganda és reklám eszközeinek minél szélesebb körű alkalmazása, „a modern, divatos, korszerű öltözködési kultúra követelményeinek" kielégítése.

1965 után a lassan konszolidálódó viszonyok között a ruházati fogyasztás viszonylag dinamikusan növekedett. Ebben meghatározó szerepe volt annak, hogy a különböző társadalmi csoportok – a legmagasabb jövedelműek kivételével – a korábbi években – áruhiány, alacsony jövedelem miatt – elhalasztott beszerzéseiket ekkor pótolták. A hiányos és elhasználódott ruhatári állomány felújítása a legtöbb társadalmi réteg számára halaszthatatlanná vált.[206] A növekvő fogyasztói igényekkel a kínálat azonban csak részlegesen tudott lépést tartani. A jövedelmek növekedésével párhuzamosan a fogyasztói elvárások

[204] *A lakosság jövedelme és fogyasztása 1966–1967.* i. m. 57–61. o.

[205] *A ruházati áruforgalom a III. ötéves terv időszakában.* Összeállította: Tóth Lenke – Vajnai Júlia. Budapest, 1971. június. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztály. 15–18. o.

[206] BKM Ruházati Kereskedelmi Főosztály. A ruházati áruforgalom a harmadik ötéves terv időszakában. 1971. június. Összeállította: Tóth Lenke – Vajnai Júlia. MNL OL XIX-G-4-ttt. 45. d.

is emelkedtek. A megvásárolt ruhaneművel szemben társadalmi helyzettől függetlenül általános követelmény lett, hogy az tartós, praktikus és divatos legyen.

Az 1965–1974 közötti időszakban, egy korabeli kutatás megállapítása szerint „a ruházati cikkekre fordított kiadások növekedési üteme nem különböző jelentős mértékben a társadalmi osztályok és rétegek között, így a tíz évvel ezelőtti szintkülönbségek lényegében konzerválódtak."[207] Mindeközben a ruházati kiadások aránya fokozatosan mérséklődött az egyes társadalmi csoportokban az összes kiadásokhoz viszonyítva. Ahol kevesebb volt az aktív kereső, ott rendszerint a ruházati kiadások is kisebbek voltak. „A lakosság többsége jól öltözött, a ruházati kirakatok színvonalasak, az üzletek kínálata választékos, a ruházati termékek túlnyomó részének minősége és külső képe megfelel a korszerűség és a divat követelményeinek"[208] – állapította meg egy korabeli elemzés. A kiskereskedelem árukészlete fokozatosan növekedett ugyan, de például az 1976/77. évi téli szezonban az Országos Piackutató Intézet felmérése szerint a megkérdezett nők egyharmada a férfiak egynegyede mondott le a vásárlásról az elégtelen kínálat, illetve a hiány miatt, egy-egy ötödük hosszas utánajárást követően tudott vásárolni, egyharmaduk mást vett, mint amit szeretett volna, és csak a nők egyötöde, a férfiak közel egynegyede vásárolta meg azt, amit eredetileg akart. A leggyakoribb szezonális hiánycikkek közé a nők esetében a télikabát, nadrág, pulóver, ruha, a férfiaknál a nadrág, az öltöny, a pulóver és a kabát tartozott.[209] A viselt ruha minősége ismét egyre „láthatóbban" függött a jövedelemtől, a társadalmi különbségek legerőteljesebben a státuszszimbólumnak tekintett ruhadarabok birtoklásában jutottak kifejezésre. A divatos ruhadarabok gyakran a presztízsfogyasztás tárgyai lettek, majd beépültek a hétköznapi öltözködésbe, ahogyan ez a farmernadrággal is történt. A hatvanas évek végén még hiánycikknek számító ruhadarabból 1976-ban már 1 millió, 1977-ben pedig 2,5 millió darabot értékesítettek, annak ellenére, hogy egy-egy márkásabb darab ára 900–1100 Ft között volt.

Mindezt az értékrend és a közgondolkozás átalakulása kísérte. Az öltözködés ebben az időben fokozatosan újra a személyes helyzet egyik kifejezési lehetőségévé vált. Hiszen a ruha éppen megmutathatósága révén alkalmas volt arra, hogy az egyes ember vagy család a szűkebb-tágabb társadalmi környezetével tudassa – nem maradt le hozzájuk képest, ő is fogyasztó. Amíg a hatvanas évek magyarországi ruházati fogyasztására elsősorban a minimális szükségletek kielégítésére törekvés volt jellemző, addig a hetvenes években egyre inkább meghatározóvá vált a fogyasztásorientáltság. A kínálat és a termékválaszték bővítését már a III. ötéves terv időszakától kezdve a ruházati ipar és a kereskedelem „kötelező" feladatává tették, igazodva a „divat és a korszerűség követelményeihez". Annak érdekében, hogy a ruházati termékek hiánya mérséklődjön,

[207] Versztovsek Radmilla: A ruházati fogyasztás rétegenkénti differenciáltságának egyes jellemzői. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/9. sz. 13–17. o.

[208] Balogh Ferenc: Az életszínvonal növekedés és a ruházati forgalom. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/11. sz. 15–18. o.

[209] Részletesen lásd Szabó László: A ruházati forgalom szenzibilitása. *Kereskedelmi Szemle,* 1978/1. sz. 7–10. o.

a kereskedelmi és az ipari vállalatok közös feladatává tették az igények felmérését, a piackutatást. „A kereskedelem a rendelésekhez alapul kell vegye a népesség korok szerinti megoszlását, hogy mennyi a csecsemő, a gyerek, a fiatal, a középkorú, az öreg, a férfi, a nő. Hogy melyik korcsoportot milyen mértékben kívánja öltöztetni a konfekció, hogy bizonyos csoportoknál milyen mértékben óhajt új ruhatípusokat árusítani."[210] Ugyancsak kiemelten kezelték a fogyasztói igények és a divatkövetés összefüggéseit is.

A fogyasztás szerkezete a hetvenes évek első felében fokozatosan változott. A lakossági fogyasztáson belül lassan csökkent az élelmiszerek és a ruházati cikkek részaránya, a fűtésre és háztartási energiára fordított hányad lényegében nem változott, az iparcikkekkel és a tartós fogyasztási cikkekkel kapcsolatos kiadások ellenben jelentősen emelkedtek. Az 1973-as kereskedelempolitikai elképzelésekben „a lakosság ruházati igényének előző évinél magasabb szintű kielégítése volt a cél. [...] emellett a legfontosabb feladatok között szerepelt: az olcsó cikkek kínálatának folyamatos biztosítása. [...] A gyermekruházati cikkek javuló színvonalú biztosítása."[211] A ruházkodásban már nem kizárólag a minimális szükséglet kielégítésének szempontja, hanem a fokozatosan differenciálódó vásárlói igények is érvényesültek. „A lakosság többsége jól öltözött, a ruházati kirakatok színvonalasak, az üzletek kínálata választékos, a ruházati termékek túlnyomó részének minősége és külső képe megfelel a korszerűség és a divat követelményeinek"[212] – állapította meg egy elemzés.

A változások következtében a politikai dokumentumok immár nem az áruhiány, hanem az életszínvonal kapcsán foglalkoztak a ruházkodással. „A párt XI. kongresszusának irányelvei megállapítják, hogy hazánkban az emberek jobban élnek, öltözködnek, mint bármikor történelmünk folyamán. Őszintén örülhetünk, hogy olyan magas fórum, mint a Központi Bizottság fontosnak tartja az emberek ruházkodását. Az öltözködés beletartozik az életszínvonal normáiba, ha nem is a legfontosabb alkotóeleme, ám nem is lebecsülendő tartozéka életünk minőségének."[213] Ennek megfelelően például az V. ötéves terv előírta, hogy „a ruházati cikkek kínálata mozdítsa elő az öltözködési kultúra fejlődését, tegye lehetővé a korszerű, könnyen kezelhető anyagokból készült termékek szélesebb körű elterjedését, lényegbevágóan javuljon a gyerekek és a fiatalok öltözködését szolgáló cikkek kínálata".[214]

A kádári konszolidációval együtt járt a létbiztonság élményének viszonylag széles körű megtapasztalása. Az általában javuló életkörülmények, élethelyzetek rendszerint a fogyasztásiigény-szinteket is emelték, amit a különböző felmérések

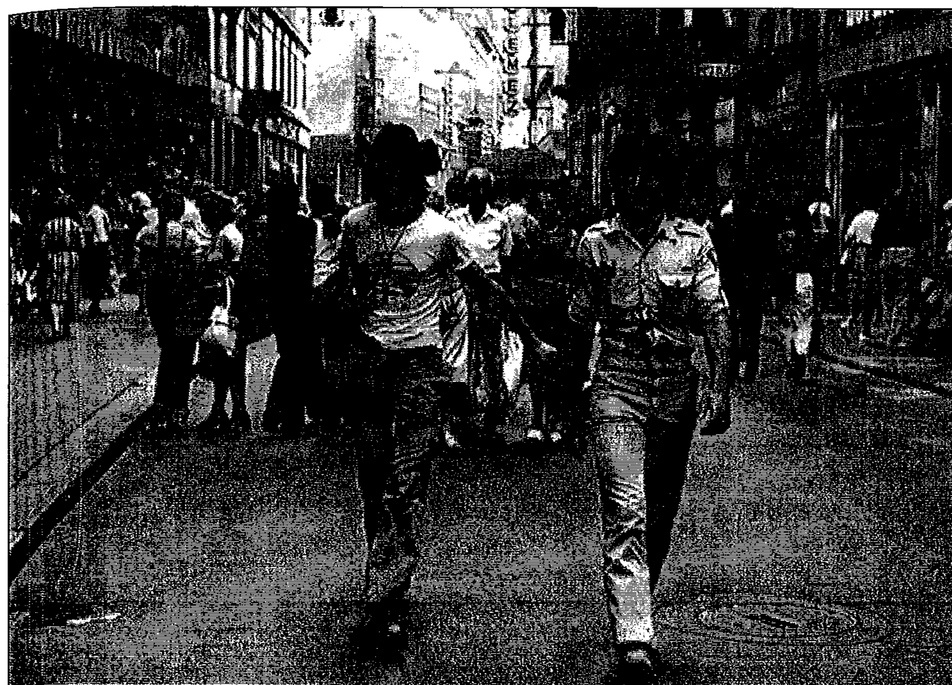
[210] Az új divatvonalak terjedése, a divatváltozások közgazdasági hatásai. A Divattervező Vállalat tanulmánya, 1971. augusztus 34 p. MNL OL XXV-G-4. 22. d.

[211] A ruházati áruforgalom az 1973. évben. Budapest, 1974. június. Összeállította: Vajnai Júlia. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztály. A Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. MNL OL XXVI-G-4. 41. d.

[212] Balogh (1976): i. m.

[213] Németi Irén: Változó életünk és a divat. *Ez a Divat*, 1975/1. sz. 2–3. o.

[214] Az V. ötéves tervtörvény 47. &, 3. bekezdés. Idézi: A ruházati áruforgalom alakulása 1976–1977. években. Budapest, 1978. augusztus. Hivatali használatra. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztálya. Összeállította: Peremiczky György.

Farmernadrágos fiatalok a budapesti Váci utcában az 1970-es években

és kereskedelempolitikai dokumentumok is jeleztek. Más kérdés, hogy a jövedelemszintek változása és a ruházati termékek árváltozása nem volt mindig szinkronban, s arról sem szabad elfeledkezni, hogy az átlagos jövedelmű családok számára komoly anyagi megterhelést jelentett a fontosabb ruhadarabok (pl. télikabát) beszerzése vagy cseréje. Miként az iskoláskorú gyermek ruhatárának a tanévkezdésre történő felújítása, kiegészítése is erősen igénybe vette az átlagos magyar családi költségvetést. Egy iskolaköpeny, egy pár cipő, egy nadrág, egy pulóver, egy póló, egy ing/blúz, egy dzseki beszerzése minimálisan 1500–2500 Ft-nyi kiadást jelentett 1980-ban, miközben az egy keresőre jutó bruttó havi átlagbér 4098 Ft volt.

A jómódú családok a beszerezhetetlen luxuscikkeket – élve a turizmus kínálta lehetőségekkel – külföldi beszerzések révén próbálták meg orvosolni. Budapestről Bécsbe járni és bevásárolni, akinek ezt a foglalkozása, a beosztása és a jövedelmi helyzete megengedte, már a hetvenes években is sikkesnek, divatosnak számított. Ehhez hasonló módon, ha valaki adott arra, hogy elegánsan és a legújabb divat szerint öltözzön, akkor vagy Budapesten az ismert és rangos belvárosi üzletekben vásárolt, vagy az egyedi szabóságokban varratott magának.[215] 1970-ben többek között a Luxus-modellház a Felszabadulás terén

[215] „A sláger-cikk termeltetése drágább feltételek mellett történik, ezért ennek ára is megfelelő. A legdivatosabb öltözködést kedvelő társadalmi réteg szívesen áldoz ilyen esetben többet, részére fontos, hogy mindig elsőként viselje a divatújdonságot. Ha ezt az állami szektorban nem találja

(ma Ferenciek tere), a Grácia a Martinelli téren, az Elegant a Lenin körúton (ma Erzsébet körút), a Dáma a Petőfi Sándor utcában, a Kék Duna a Kristóf téren, valamint a Váci utcai Ádám-Éva, illetve a Váci utcai Clara szalon (korábban Különlegességi Női Ruhaszalon) tartozott az ismert budapesti divatáruüzletek közé. Ez utóbbi rendszeres vevői közé tartozott többek között Honthy Hanna, Darvas Lili, Gábor Zsazsa, Károlyi Mihályné, számos hazai és külföldi politikus, köztük Kádár János, Josip Broz Tito és Franz Vranitzky felesége is. A szalonokban beszerezhető, a legújabb divatot vagy a nagy divatházak – Dior, Givenchy – kollekcióit és tradícióit követő, kis szériában – 10-20 darab – gyártott exkluzív ruhadarabok drágák voltak. Vevőkörükhöz elsősorban a színészek, politikusok, tévés személyiségek, orvosok, ügyvédek, újságírók, sportolók, vezető posztokat betöltő személyiségek és családtagjaik tartoztak. S az ide utazó vagy tartósabban Magyarországon élő külföldiek, főként a diplomáciai kar tagjai is szívesen vásároltak ezeken a helyeken. Mindazok, akik számára az egyediség és a naprakész divatkövetés ekkor sem okozott különösebb anyagi problémát.

A *Nők Lapjában* és az *Ez a Divatban* egyre gyakrabban megjelenő hirdetések szerint a Vörösmarty téren működő Luxus-Áruházban 1970-ben 700-900 Ft-os áron forgalmazták az egyedi nőiruha-modelleket, ami szintén nem elsősorban az átlagos keresetűek bevásárlásának a helyszíne volt. (Ekkor az egy főre jutó havi bruttó átlagjövedelem 1568 Ft volt, egy átlagos kivitelezésű, konfekcionált női ruha pedig 325 Ft-ba került.)[216] A többséget azonban elsősorban az érdekelte, biztosan meg tudja-e venni a ruházati boltokban azt, amire – feltétlenül – szüksége van.

Az 1968-as gazdasági reformot követő évtized Magyarországát szokás a fogyasztói szocializmus modelljével is jellemezni.[217] Ebből annyi mindenképpen helytálló, hogy a fogyasztásorientált magatartás a hetvenes években folyamatosan erősödött. A kis lépések lehetőségei – „ma ezt, holnap már azt is megvehetem magamnak" – folyamatosan erősítették a fogyasztói tudatot. A hatvanas évek végén markáns különbségek mutatkoztak a különböző foglalkozású és jövedelmi helyzetű csoportok ruházati kiadásaiban. Az 1970-es háztartás-statisztikai adatok szerint az alacsony, havi 600-800 Ft egy főre eső jövedelmű, szellemi foglalkozású, illetve munkás háztartásokban az egy főre jutó éves ruházkodási kiadás 1240 Ft, a paraszti és kettős jövedelmű családokban 1090 Ft volt. A következő, 1200–1400 Ft/fő/hó kategóriában a városi háztartások 2140 Ft-ot, a falusi családok 1990 Ft-ot költöttek öltözködésre évente fejenként. A legmagasabb, havonta fejenként 2000 és 2200 Ft közötti jövedelmű városiak már 3190 Ft, a falusiak 3010 Ft ruházati kiadást[218] engedhettek meg egy-egy családtagnak évente. A városi és a falusi családok közötti ruházati fogyasztás különbségei a jövedelemszint emelkedésével párhuzamosan mérséklődtek, de a településtípusonkénti különbségek továbbra is megmaradtak. A városi háztartásokban a legalacsonyabb

meg időben, beszerzi más forrásokból, külföldről, kisiparostól stb." Az új divatvonalak terjedési ideje, a divatváltozások közgazdasági hatása. A Divattervező Vállalat tanulmánya, 1971. augusztus. 34. o. MNL OL XXVI-G-4. 22. d.

[216] Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1970.* Budapest, 1971, KSH, 402. o.

[217] Lásd Dessewffy Tibor: A fogyasztás kísértete. In uő.: i. m., 94–114. o.

[218] *Háztartásstatisztika 1970.* Budapest, 1971, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 226. kötet/

és a legmagasabb jövedelmű háztartások ruházkodási kiadásai között több mint két és félszeres, a falvakban közel háromszoros különbség mutatkozott. Mindez azt mutatja, hogy a fogyasztási igények és lehetőségek a hatvanas–hetvenes évek fordulóján – a fogyasztói magatartás fokozatos felértékelődése mellett – továbbra is meglehetősen differenciáltak voltak. A hetvenes évek első felében az Országos Piackutató Intézet felmérése szerint továbbra is hosszú maradt a lakosság ruházati állományának cserélődési ideje, a férfi- és női kabátok esetében átlagosan 5-6 év, a női ruháké 2-3, a férfiöltönyöké pedig 3-4 év volt.

A hiány még a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján is a „kereskedelem" velejárója maradt. A Belkereskedelmi Minisztérium 1980. szeptemberi jelentése szerint „az áruellátás színvonala a megváltozott közgazdasági feltételrendszer mellett – egy-két árucsoport kivételével – összességében megfelelő volt. A kereskedelmi vállalatok [...] mennyiségében általában elfogadható, de ütemében és összetételében egyes cikkekből, mint például alsó és felső kötöttáru, hurkolt kelmék, harisnya, harisnyanadrág és zokniféleségből, időszakosan választékhiányos áruellátást tudtak biztosítani."[219] A nyolcvanas évek elején a ruházati ellátást az ország gazdasági helyzetének romlása is érintette. Az exportképes termékeket előállító üzemeket – rendszerint a hazai ellátás rovására is – az exportteljesítmény növelésére ösztönözték, másrészt a gazdasági egyensúly romlását az import visszafogásával igyekeztek lassítani. Az 1982-es ruházati kereskedelemről szóló jelentés megállapításai szerint „az őszi-téli szezonban a ruházati áruellátás, néhány cikk átmeneti hiánya mellett biztosítható. Színvonala a bázisidőszakétól eltérően alakul. Több termékcsoportban javul (tréningáru, szabadidő-ruházat, lakástextíliák), a divatcikkek választéka a nem rubel import csökkenése, a hazai alapanyag-problémák miatt általában szűkebb és az elmúlt évinél általában szürkébb lesz."[220] Két évvel később, 1984 novemberében az éves áruforgalmi gyorsjelentés nyugtázta ugyan, hogy a legtöbb cikkből biztosítható a kiegyensúlyozott áruellátás, de gyakorlatilag valamennyi árucsoportban megjelölt négy-öt olyan terméket, ahol szezonális vagy választék- és mérethiány alakult ki. Elsősorban a csecsemőruházati cikkekből, a női és gyermek-harisnyanadrágokból, tréningruhákból, gyermekcipőkből, férfi- és fiúalsónadrágból, atlétatrikóból és hálóruhákból.[221]

A KSH az életszínvonal 1960 és 1980 közötti változásait elemző összefoglalása megállapította: „a hetvenes évek közepéig elért életszínvonal-szintet úgy lehet minősíteni, hogy a lakosság túlnyomó többségét illetően megvalósult alapvető szükségleteik kielégítése".[222] A ruházati ellátást és ellátottságot ugyanitt kielégítőnek minősítették. A ruházati kereskedelemmel és az áruforgalommal fog-

[219] Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztály 10.025/24/1980. sz. Tájékoztató jelentés a Kollégium tagjai részére a ruházati kereskedelem 1980. évi őszi-téli felkészüléséről. Budapest. 1980. szeptember 11. MNL OL XXVI-G-4. 97. d.

[220] Tájékoztató a ruházati kereskedelem 1982. évi őszi-téli felkészüléséről. A Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. MNL OL XXVI-G-4. 102. d. 10025/13/1982. sz.

[221] Áruforgalmi gyorsjelentés 1984. január–november hónapokról. Belkereskedelmi Minisztérium Közgazdasági Főosztály Információs Osztálya. Budapest 1984. december 21. MNL OL XIX-G-4-xxx. 182. d.

[222] *Életszínvonal 1960–1980.* i. m. 129. o.

7. táblázat. Néhány ruházati termék fogyasztói átlagára 1950 és 1987 között (Ft)

Termék/Év	*1950*	*1960*	*1968*	*1978*	*1987*
Karton ruhaanyag 80 cm széles (m)	13,50	32,10	31,20	30,20	54,40
Kevert fésűs gyapjúszövet 140 cm széles (m)	162,00	241,50	247,00	283,00	324,00
Férfiöltöny fésűs gyapjúszövetből db)	910,00	1080,00	1260,00	2680,00	3460,00
Férfitélikabát kártolt gyapjúszövetből db)	1020,00	1210,00	1200,00	1800,00	3410,00
Női télikabát (db)	650,00	800,00	836,00	1890,00	3140,00
Férfizokni (pár)	6,60	10,00	13,80	26,10	43,80
Női harisnya, szintetikus (pár)	105,00*	65,00	35,10	28,20	24,80
Férfi bőr félcipő (pár)	120,00	270,00	294,00	453,00	1270,00
Női bőr félcipő (pár)	88,50	190,50	–	259,00	887,00

Forrás: Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen. Budapest, 1996, KSH, 209. o.
* 1952-es adat, az 1950-es statisztikai gyűjtésben ez az adat még nem szerepelt.

lalkozó elemzések szerint a hetvenes évek végén a legmagasabb jövedelmi kategóriába tartozók kivételével a ruházati kiadások részaránya az összes kiadáson belül kismértékben csökkent. A ruházati telítettség azonban csak szintén a legnagyobb jövedelemmel rendelkezőkre volt jellemző. Az ellátással és fogyasztással foglalkozó egykorú elemzés megállapításai szerint az alapvető cikkek vonatkozásában a ruházati ellátatlanság valóban mérséklődött ugyan, de „az egyes cikkek vásárlási gyakorisága igen alacsony, nem biztosítja kellő mértékben a fizikai kopásból eredő cserélődési lehetőséget, nem is beszélve az erkölcsi, a divatváltozással kapcsolatos avulásról".[223]

A ruházati kiadások fogyasztáson belüli aránya, általában csökkenése, többek között a fogyasztás szerkezetének átalakulásával – például a motorizációs kiadások gyors növekedésével –, másrészt a fogyasztói magatartás változásával magyarázható. „Gátolta a vásárlás növekedését a ruházati cikkek árainak gyors emelkedése, gátolták az ellátás hiányosságai, amelyeket a hazai ipar rugalmatlansága mellett, az importkorlátozás és a növekvő export-érdekeltség is fokozott. Mérsékelte a ruházkodási kiadásokat, hogy a lakosság – lévén kielégítő ruhatára – e téren tudott takarékoskodni (amire jövedelmének a korábbiaknál lassúbb növekedése is késztette),"[224] különösen a hetvenes évek utolsó harmadában.

Az öltözködéssel és a ruházati kereskedelemmel foglalkozó elemzések szerint a hatvanas–hetvenes években „a ruházati árszínvonal mind az egyéb fő-

[223] Versztovsek Radmilla – Enyedi József: *A fogyasztás társadalmi osztályok, rétegek szerinti differenciálódása Magyarországon.* Budapest, 1978, BKI, 61. o.
[224] *Életszínvonal 1960–1980.* i. m. 135. o.

árucsoportokkal való összehasonlításban, mind világviszonylatban magasnak mondható. [...] A vizsgált 15 évben (1960–1975 között – *V. T.*) a ruházati árszínvonal 15,4 százalékkal emelkedett."[225]

A különböző dokumentumok és elemzések már a hatvanas évek végén megállapították, hogy „hazánkban a ruházati árszínvonal igen magas. A magyar turisták által látogatott szomszédos tőkés országokban lényegesen alacsonyabb a ruházkodási cikkek árszínvonala. De a hozzánk hasonló néhány szocialista országban is alacsonyabb a ruházati termékek ára."[226] A ruházati cikkek áremelkedése a hetvenes évek első felében viszonylag mérsékelt volt, majd az évtized közepétől egyre jobban drágult. 1970-ben a ruházati termékek fogyasztói árindexe a tíz évvel korábbihoz viszonyítva még csak 98,4 volt, 1975-re 113,9-re, 1980-ra már 150,5-re, 1985-re már 220,2-re növekedett. Vagyis az öltözködéshez szükséges termékek árai a hetvenes években másfélszeresére, a nyolcvanas évek közepére több mint a kétszeresére emelkedtek, s a rendszerváltást követően az árak emelkedése tovább gyorsult.

A ruházati kiadásokat a legkevésbé a szellemi foglalkozásúak növelték, a legnagyobb mértékben a szövetkezeti parasztság ilyen célú kiadásai növekedtek. Általános tendencia volt a hetvenes években, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók öltözködéssel kapcsolatos kiadásainak különbségei kismértékben mérséklődtek. Az átlagosnál jóval dinamikusabb volt a kiadások növekedése a gyermekkorúak körében, különösen a 11–14 éves korosztályok tagjai között. A felnőtt generációk esetében – ahogyan ez a korábbi időszakokban is megfigyelhető volt – a fiatal és középkorú nők ruházkodásra fordított kiadásai nagyobb mértékben emelkedtek, mint a férfiaké. „Így a nők ruházkodására fordított összegek a korábbinál nagyobb mértékben haladják meg a férfiakét. Ez elsősorban a szellemi foglalkozásúakra és a munkások háztartásaira vonatkozik és legkevésbé a parasztságra, ahol – a fiatalabb korosztályok kivételével – a nők ruházkodásra nem fordítanak sokkal többet, mint a férfiak."[227]

Az 1980-as háztartás-statisztikai adatok szerint a gyerekek ruházkodási kiadásai az életkor emelkedésével párhuzamosan növekedtek, ezen belül a 15–18 éves fiúk átlagosan 4600–5200 Ft-ot, a lányok 5000–7500 Ft-ot költöttek öltözködésre. A 18 évnél idősebbek esetében minden kor- és foglalkozási csoportban az életkor növekedésével csökkentek a ruházati kiadások. Ebben kivételt csak a nők jelentettek, az ő esetükben a ruházkodás költségei minden csoportban jóval magasabbak voltak a férfiakénál. A különböző foglalkozási csoportok összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban a 30–70 év közötti férfiak és nők sokkal többet fordítottak ruházkodásra, mint a fizikai foglalkozásúak. Ezt mutatja az is, hogy amíg a szellemi foglalkozásúak a városokban és a községekben átlagosan 3900 Ft-ot fordítottak öltözködésre, addig a fizikai foglalkozásúak esetében a városiak 3400, a falusiak 3000 Ft-ot költöttek évente ugyanerre.

[225] Balogh (1976): i. m.
[226] A ruházati termékek fogyasztása. A Munkaerő- és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság vizsgálati programjának 11. sz. tervtanulmánya. Budapest, 1970. augusztus. MNL OL XIX-G-4-ttt. 26. d.
[227] Háztartásstatisztika, 1980. In Havasi: i. m. 247. o.

8. táblázat. Az egy főre jutó évi átlagos ruházati kiadás változása 1960 és 1985 között (Ft)

Háztartástípus	*Év*			
	1960	*1970*	*1980*	*1985*
Városi munkásosztály háztartásai	1483	2312	3286	4474
Községi munkásosztály háztartásai	1359	1980	3078	4272
Szellemi foglalkozásúak háztartásai	2024	2929	3893	5507
Szövetkezeti paraszti háztartások	1244	1991	2998	3995
Kettős jövedelműek háztartásai	1509	2465	3406	4442

Forrás: Háztartásstatisztika, 1985. Budapest, 1986, KSH, 20–24. o.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján kibontakozó gazdasági válság a ruházati fogyasztás mérséklődésében is egyértelműen éreztette hatását. „A ruházati forgalom (1982-ben – *V. T.*) a tervezettnél jobban csökkent és ez a termékek többségére jellemző volt, amit a kínálat 1982. évi helyzete nem indokolt. Az ellátás színvonala az év során valamelyest romlott ugyan, de a megkérdezett boltvezetők a kínálatot mindvégig kedvezőbbnek ítélték az előző évinél. A ruházati kereslet mérséklődésében szerepet játszott a fogyasztói árszínvonal vártnál nagyobb növekedése, valamint a magánszektor nem központi árualapokból bonyolított eladásainak dinamikus növekedése."[228]

Ha a ruházkodás színvonalának hetvenes évekbeli változásait követjük nyomon, akkor kiindulópontként egy 1971-es elemzés szolgálhat. E szerint a magyar lakosság ruházati állományának értéke 100 milliárd Ft körüli összegre tehető. Az átlagos cserélődési idő 4 év, ami arra utal, hogy a különböző társadalmi csoportok ruhatárában meglehetősen sok az elhasználódott, divatjamúlt darab. „Az egy főre jutó ruházati fogyasztás az elmúlt években bekövetkezett fejlődés ellenére viszonylag alacsony. Ezt érzékelteti, hogy Magyarországon minden 100 férfi közül a munkás-alkalmazottaknál 37, a parasztságnál 40 vásárol egy évben 1 db felsőkötöttárut, a munkás-alkalmazotti rétegekhez tartozó férfiak minden harmadik évben vásárolnak egy öltönyt."[229] Azt, hogy a helyzet lassan változott, az is mutatja, hogy az 1975-ös háztartás-statisztikai adatok szerint a férfiak öltönyt háromévente, nadrágot vagy zakót külön-külön évente, téli és átmeneti kabátot ötévente, ballon- vagy esőkabátot tíz-tizenöt évenként, felsőruhát, kabátszövetet ötévenként, felső kötöttárut évente, inget 7-8 havonta, cipőt, szandált 8 havonta, fehérneműt évente 3-szor vásároltak. A nők kosztümöt egy és egynegyed-két évenként, szoknyát, blúzt háromnegyed évente-évente, téli és átmeneti kabátot négyévente, ballon- és/vagy esőkabátot 12-15 évenként, egyéb felsőruhát, kötöttárut évente egyszer, fehérneműt negyedévente, cipőt, szandált félévente, harisnyát, zoknit két-három havonta (egy-egy darabot) vásároltak. Nehéz pontosan meghatározni, miként változott a személyes ruhatárak összetétele, hiszen ezzel kapcsolatos dokumentumok, források nem vagy csak elvétve állnak[230] rendelkezésre.

[228] Belkereskedelem, 1982. Budapest, 1983. március. KSH. Szolgálati használatra. 502-71/1983. Készült: 170 példányban. 7. o.

[229] A kereskedelempolitikát megalapozó számítások és irányelvek a vállalatok, szövetkezetek IV. ötéves terveinek elkészítéséhez. Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-ttt. 26. d.

A különböző ruhadarabok kiskereskedelmi forgalmának folyamatos emelkedése arra enged következtetni, hogy a személyes ruhatárak bővültek. A hetvenes évek közepén egy ruházkodással foglalkozó kiadvány szerzője úgy vélte: a gyerekek minimális ruhatárának 8 alsónadrágot, bugyit, 4-6 trikót, kombinét, 4 pizsamát, 6 zoknit, 4 harisnyanadrágot, 4 inget vagy könnyű blúzt, 2 meleg inget vagy blúzt, 2 kötött kabátot vagy pulóvert, 2 anorákot, 3 ruhát és/vagy nadrágot, 2-3 pár utcai és 2 pár otthoni cipőt vagy papucsot kellett tartalmaznia. Felnőttek esetében a minimális ruhatár a következő darabokból állt: 4-4 alsónadrág vagy bugyi, 4-4 trikó vagy kombiné, 1-2 alsószoknya, 2-3 melltartó, 1-2 harisnyatartó, 3-3 pizsama vagy hálóing, 6 pár zokni és/vagy 4 pár harisnya, 3-3 ing vagy blúz, 3-3 pulóver, 2-2 kardigán vagy kötött kabát, 2 szoknya, kötényruha, 1 ruha, a férfiaknak 2, a nőknek 1 nadrág, 1-1 rövidnadrág, 1-2 öltöny vagy kosztüm, 1-1 kabát, 1-1 esőkabát, 1-1 sportkabát, 1-1 fürdőnadrág vagy fürdőruha, 1-1 köntös vagy pongyola, a nők esetében 2 háziruha és 1 kötény. A lábbeliminimumot mindkét nem esetében 2-3 párban határozták meg.[231] A hetvenes években ezeknek a beszerzése a magyar családok jelentős részének már egyre kisebb gondot jelentett.

A ruházati fogyasztásban a hetvenes években belső átrendeződés ment végbe. Az alacsonyabb minőségű termékek kereslete folyamatosan csökkent, a magasabb minőségűeké ugyanakkor ezzel párhuzamosan növekedett.[232] Bizonyos értelemben a fogyasztás tömegesedése az a jelenség, ami meghatározta a magyarországi öltözködés hetvenes és nyolcvanas évekbeli történetét. Miután az alapvető cikkek hiánya már nem a társadalom egészére, hanem egyes, rendszerint csökkenő létszámú társadalmi csoportokra volt jellemző, a fogyasztás, a vásárlás új szerepet és jelentést is kapott a hétköznapi cselekvések között. Ezzel párhuzamosan a beszerzendő termékekkel szemben támasztott vásárlói követelmények, az öltözködés minőségével kapcsolatos igényszintek is folyamatosan emelkedtek. Az 1976–1977-es esztendők ruházati áruforgalmát áttekintő belső elemzés szerint „a lakosság igényessége a ruházati cikkek iránt fokozottan növekedett. Ezt az igényességet (minőség, fazon, divatosság vonatkozásában) – döntően a hazai termelési adottságok, és az import növelésének

[230] Az eddigi kutatások során a hetvenes évekből még nem kerültek elő olyan hagyatékok, amelyek a ruházkodás szempontjából hasznosíthatóak lennének. A Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteményében Ferencziné Sedlmayer Krisztina dolgozta fel egy budapesti mérnöknő Kádár-korszakbeli, az átlagosnál jóval gazdagabb ruhatárát. A tisztviselő családból származó, 1936-os születésű mérnöknő élete során kiemelt figyelmet szentelt az öltözködésnek, ruhatára a későbbiekben érdekes tárgyi forrás lehet a hatvanas–hetvenes évek városi női öltözködésének vizsgálata során. Részletesebben lásd Ferencziné Sedlmayer Krisztina: Nemere Éva okleveles mérnöknő gazdag ruhatára a Kádár-korszak idején. Gyűjtési tapasztalatok a Budafoki úton. In Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása.* Budapest, 2003, Néprajzi Múzeum, 69–72. o.

[231] Pataki Mária: *A család ruhatára.* Budapest, 1976, Minerva Családi Könyvek, 29., 47. o.

[232] Valló Tamás et al.: A lakosság fogyasztása és a kiskereskedelmi forgalom kapcsolatrendszerének, fejlődésének főbb vonásai. In *A Belkereskedelmi Kutató Intézet Évkönyve 1975–1979.* Budapest, 1980, BKI, 15. o.

korlátai miatt – a kereskedelem csak lassabban és részben tudta követni."[233] Az aktuális divatcikkek és egyes szezonális termékek hiánya miatt, érthető módon, időről időre működésbe léptek a hiánygazdaság viszonyai között kialakult fogyasztói reflexek. A családok többsége rendszerint már a tanévkezdés előtt számba vette, mire lesz szüksége a következő időszakban. „Az eddigi évek tanúsága szerint a szülők ez idő tájt rohamozzák meg a ruhaboltokat, s ők tudják, miért teszik. Nyilván van némi szomorú tapasztalatuk, hogy olykor kamaszöltönyből, bakfiskabátból siralmas a választék, nincs elég kötöttáru, kevés a kord nadrág, gyerekcipőből és iskolaköpenyből pedig néha komoly méretgondok vannak."[234]

A hetvenes–nyolcvanas években a magyar társadalomban jelen levő fokozott fogyasztói vágyat mutatja többek között a nyugati áruházak vaskos katalógusainak – elsősorban a hetvenes évek végére jellemző – kultusza. Ezeknek a vásárlásra csábító, a megszokott hazai kínálathoz képest elképesztő bőségről tanúskodó kiadványoknak a böngészése alkalmanként egész estés családi elfoglaltságot jelentett. Általában arra is gondot fordítottak, hogy ezeket a katalógusokat feltűnő helyen tárolják, rendszerint a családok nappaliként (is) használt szobájában. Ugyancsak részben ennek a fogyasztói orientáltságnak a jegyében alakult ki a vasárnap ebéd utáni, kirakatnézegetéssel egybekötött séta a belvárosban vagy a kisvárosok főterén.

A hetvenes évek végétől az ország gazdasági válságának elmélyülése társadalmi csoportonként eltérő mértékben, de általában valamelyest mérsékelte a fogyasztói igények növekedését, másfelől a ruházati fogyasztásban és ellátottságban is erősítette az egyes társadalmi csoportok közötti különbségeket. Az 1987-es háztartás-statisztikai adatok[235] szerint például a nyolcvanas évek közepén az akkor legalacsonyabb, havonta és fejenként 2600 Ft-nál alacsonyabb jövedelmű családok ruházati kiadásai alig 30%-át tették ki legmagasabb 7000 Ft/fő/hó jövedelműekének. Ez azt jelentette, hogy amíg a szegényebb családokban havonta 1745 Ft-ot, addig a gazdagabb családokban 5625 Ft-ot költhettek ruházkodásra. A növekvő megélhetési költségek miatt az átlagos, illetve az átlag alatti jövedelemmel rendelkező családokban elsősorban a felnőttek ruházkodási kiadásai mérséklődtek igen jelentősen a nyolcvanas évek folyamán. Az így megtakarított összegeket általában más fogyasztási célokra, illetve a gyermekek életkörülményeinek szinten tartására használták fel.

A társadalmi és gazdasági változásokkal párhuzamosan a nyolcvanas évek végétől ismét jelentősen változott a ruházati kiadások szerkezete Magyarországon. 1988 és 1997 között a ruházati fogyasztás a felére csökkent, 1996-ban az egy

[233] A ruházati áruforgalom alakulása 1976–1977. években. Összeállította: Peremiczky György. Budapest, 1978. augusztus. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztálya. Hivatali használatra. 4. o.

[234] *Ez a Divat*, 1980. 8. sz. 2. o.

[235] *Háztartásstatisztika, 1987.* Budapest, 1989, KSH. 32. o. 1987-ben a KSH által megállapított létminimum összege az aktív keresős háztartásoknál 2850 Ft, a nyugdíjasok esetében 2640 Ft volt. Ezekkel az adatokkal számolva a magyar társadalom 9%-a élt a létminimum alatt 1987-ben, a legmagasabb jövedelműek csoportjába pedig a lakosság 8%-a tartozott.

A rendszerváltás után divat lett a „turkálás" – a márkás holmik beszerzésének olcsó színterei a belvárosok megüresedő üzlethelyiségeiben várják közönségüket

főre jutó ruházati fogyasztás alig haladta meg az 1970. évi fogyasztás felét.[236] A legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozók egy főre eső havi ruházati különbsége továbbra is jelentős, mintegy ötszörös volt. A megváltozott viszonyok között az elszegényedő, lecsúszó társadalmi csoportok tagjai ruházati kiadások csökkentésével próbálták mérsékelni megélhetési költségeiket. Emellett a fogyasztásban jelentősen megnőtt a leértékelt és a használt cikkek aránya, s a kilencvenes évek közepéig továbbra is jelentős maradt a KGST-piacokon történő beszerzés aránya. Új jelenség volt a fogyasztásban a nyugatról beáramló használt ruhák iránti óriási kereslet. A százával megnyitott „bálás ruha" boltokban a szegények mellett a középrétegek tagjai is rendszeresen vásároltak. „Míg a másoktól levetett ruhák viselése a hatvanas évektől lassan emelkedő életszínvonal világában mindinkább a »régi világhoz«, a nyomor és az alárendelt, megalázott helyzet képzetköréhez kötődött, ezért egyre csökkenő mértékben volt szokásos, a kilencvenes években olyan társadalmi rétegek tagjai is szívesen fordulnak a second hand árusítóhelyek kínálatához, akiknek ez korábban eszükbe sem jutott volna. [...] Ez a változás nemcsak a középrétegek elszegényedésének a jele."[237] Nyilvánvalóan arra is utal, hogy a közvélekedésben

[236] Részletesen lásd *A lakosság fogyasztása 1970–1997.* Budapest, 1998, KSH.

[237] Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Szegénység-gazdagság (presztízsjelek változásai) a '90-es években. In uők: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón.* Budapest, 2000, Új Mandátum, 13–34. o.

még mindig magas presztízse volt a „Nyugatról" származó használt holminak s nem utolsósorban a személyes ügyességnek, hogy ki milyen divatos és praktikus holmit tudott turkálni.

A célszerűség, a racionalitás mellett, illetve gyakran e helyett, a különböző társadalmi elitcsoportokban továbbra is fontos szerepe volt a státuszjelző fogyasztásnak, ami a ruházkodás terén is megfigyelhető. Az exkluzív, olykor extravagáns ruhadarabok bemutatására a mindennapok helyett és/vagy mellett, egyre inkább az újjászervező társas élet rendezvényei – esküvők, bálok, fogadások, koncertek, divatbemutatók (ritkábban sportrendezvények) – adtak alkalmat a rendszerváltozást követő években. Ezeken a reprezentáció szempontjából kiemelt eseményeken a nagyestélyi, a frakk, a szmoking viselete, az elegáns megjelenés egyre magától értetődőbb feltétellé vált.

Természetesen nemcsak ez vált láthatóvá a kilencvenes évek hétköznapjaiban, hanem az elszegényedés egyre szélesebb társadalmi csoportokat érintő folyamata is. A rendszerváltozás előtt is szegény, illetve a kilencvenes évek elején elszegényedő családok számára a minimálisan szükséges ruhadarabok beszerzése is igen gyakran nehezen vagy saját erőből egyáltalán nem megoldható feladat. A ruházati hiányok mérséklésében jelentősen megnőtt a különböző karitatív és segélyszervezetek szerepe. Az újonnan kialakuló, illetve az újratermelődő szegénynegyedekben a hiányos öltözetű, elhasznált, kopott ruhákban járó gyerekek, felnőttek újra észrevehetőbbé, a hétköznapok „megszokott látványává" váltak.

A középrétegekre a megváltozott körülmények között a kilencvenes években továbbra is jellemző maradt a korábbi egy-másfél évtized fogyasztásorientáltsága, ami az ezredfordulón a kiskereskedelmi rendszert gyökeresen átformáló bevásárlóközpontok megjelenésével újabb megerősítést kapott. Az alapvető öltözködési szükségletek kielégítésén túl a ruházkodásnak, öltözködésnek társadalmi státuszt kifejező szerepe ezekben a társadalmi csoportokban, a kilencvenes években a korábbi időszakhoz képest – átmenetileg – valamelyest csökkent. A kilencvenes években egy átlagos közalkalmazotti család jövedelméből a jólöltözöttség vagy inkább a jólöltözöttség látszatának a fenntartására még futotta, de luxuscikkek vagy presztízsértékű divatcikkek beszerzésére már egyre kevésbé, ha mégis, akkor ezeket a ruhadarabokat elsősorban a gyerekeik számára vették meg. Egy-egy ilyen beszerzés a lépéstartás képességének a kifejezésére is szolgált. A vásárlások során az olcsóság és az így megszerezhető minőség szempontjai kerültek előtérbe. A ruházati kereskedelmet is átalakító kereskedelmi láncok pedig elsősorban ennek az igénynek a kiszolgálását állították előtérbe.

Élelmiszer-fogyasztás és -ellátás

A két háború közötti időszakban a mezőgazdasági termelés lényegében biztosította az ország élelmiszer-szükségletét. A társadalmi helyzet és a jövedelmi viszonyok függvényében azonban igen jelentős különbségek voltak a városi és a falusi lakosság, a városi munkásság és a polgárság különböző csoportjainak táplálkozási színvonala, élelmiszer-fogyasztási lehetőségei és szokásai között.

A háborús évek szükségletei, a kötött gazdálkodás rendszerének bevezetése jelentősen átalakították az élelmiszer-fogyasztási szokásokat és az élelmiszer-ellátás rendszerét. A katonai igények elsődlegessége miatt már a háború kitörésétől kezdődően komoly hiányok keletkeztek a magyarországi élelmiszer-ellátásban, -kereskedelemben.

A háborús idők egyik legkorábban, legszélesebb körben észrevehető, észlelhető következménye az élelmiszer-ellátás fokozott állami, hatósági ellenőrzése, a közellátás központosított rendszerének működtetése volt. A háború kitörését követően központi irányítás alá vonták az energiagazdálkodást, a fővárosban és vonzáskörzetében már 1941. szeptember 22-én bevezették a liszt- és kenyérjegyet, a takarékosság jegyében a búza- és rozsliszthez kukoricalisztet kevertek. Meghatározták a zsír- és cukorfejadagot, rendszeresítették a fogyasztói vásárlási könyvet, ami elsősorban a hiánycikkek felvásárlását volt hivatott meggátolni. Majd fokozatosan adagolni kezdték az élelmiszerek mellett a különböző fogyasztási cikkeket is. A helyi közigazgatási vezetők rendszeresen figyelemmel kísérték az élelmiszer-kereskedelem és -ellátás változásait, és igyekeztek beavatkozásaikkal megelőzni az élelmiszerhiány kialakulását, az ellátási zavarokat, a hiányt. „Hivatkozással folyó hó 5-én távbeszélőn tett jelentésemre, jelentem, hogy Nagyméltóságodtól ugyancsak távbeszélőn kapott felhatalmazás alapján a tapasztalt közszükségleti cikkeknek tehetős fogyasztók által való felhalmozásának megakadályozása céljából a fűszerkereskedők egyesületének vezetőjét beidéztem – s meggyőztem arról, hogy a közönség által a normális fogyasztást meghaladó igények kielégítése hozza magával a közszükségleti cikkekben beállott hiányt és felhívtam őket, hogy azonnal hassanak oda, hogy a túlméretezett igényeket egyetlen cég se elégítse ki. [...] A helyi lapokban megrovó hangú cikkek elhelyezésével igyekeztem a közönségre hatni, kiemelve azt, hogy a minden alapot nélkülöző halmozás veszélyezteti a közellátás zavartalanságát és kelt alaptalan nyugtalanságot a szegényebb sorsú lakosság körében, akik napokig nem tudtak cukorhoz és sóhoz hozzájutni. [...] Ezen intézkedések jótékonyan hatottak és ma már megszűnt az az ideiglenes állapot, mely sajnos éppen a lakosság tehetős és intelligens elemeinél nyilvánult meg. A kereskedők áruhiányukat már pótolták és a közellátás zavartalanul folyik."[238] Az ellátási nehézségek gyorsan jelentkeztek, a legkülönbözőbb létfenntartási és fogyasztási cikkek hiánya már a háborús évek kezdetétől érezhető volt. „A lakosságnak a tüzelőszerrel való ellátása az elmúlt hónapban is csak a legnagyobb nehézségek közepette történt meg, s ez a körülmény a lakosság közhangulatát állandóan nyugtalanítja, mert a közelgő tél előtt senki sem tudta a szokásos, illetve szükséges készleteket beszerezni. [...] A szén szállítása pedig egy hónap óta csaknem teljesen szünetel. [...] Amennyiben a tüzelőszerek szállítása nem fog jelentékeny mértékben és sürgősen fokozódni, egy hirtelen beálló hideg időjárás esetén a város egész lakossága a legnagyobb nélkülözésnek lesz kitéve. Az élelmiszer-ellátás terén az elmúlt hónapban már fokozatosan jelentkeztek a hiányok és zsír egyáltalán nem kapható a városban. A zsírhiány

[238] MNL PML IV.401.4 Főispáni iratok. A nagykőrösi rendőrkapitány jelentése, 1939. szeptember 12.

különösen a szegény sorsú lakosságot sújtja, mert semmiféle készlettel nem rendelkezik és így a napi vásárlásra van utalva. De hiányok jelentkeznek már egyéb élelmiszerekben, sőt még burgonyában is, amelyben a felhozatal rendkívüli mértékben megcsappant."[239] Egyes időszakokban a közellátási helyzetet az időjárás is nehezítette. 1940-ben az átlagosnál hidegebb, kemény tél okozott gondot. „Pesterzsébet megyei város közönségének élelmiszer-ellátása annak ellenére, hogy a nagy hófúvások s a szokatlan hideg következtében járhatatlanná vált utak miatt az év első negyedében piacunkat a kocsival feljövő vidéki termelők jóformán nem keresték fel, biztosítva volt. Az élelmiszer-ellátás terén mutatkozó országos jellegű zavarok azonban Pesterzsébeten is észlelhetők voltak. A fehérbab, lencse és borsó beszerzésénél mutatkoztak nehézségek, míg a burgonyát a termelők egyrészt szállítási nehézségek, másrészt a nekik meg nem felelő maximált ár miatt csak kis mennyiségben hozták forgalomba. Kétségtelen azonban az is, hogy a burgonya piacra hozatalánál számításba kellett venni a rendkívül kemény telet is, mert a fagyveszély miatt a vermek jó része nem volt kinyitható. [...] Pesterzsébeten az év első negyedében, különösen a nagy hó idején a tüzelőszer, szappan és mosószóda beszerzésénél merültek fel komolyabb nehézségek. Szappan huzamosabb ideig egyáltalán nem volt a kereskedőknél, hasonlóképpen mosószóda sem."[240]

Az ellátás folyamatosságának biztosítása érdekében a központosított ellátást biztosító jegyrendszer működött. „A közellátás terén jelentem, hogy a cukorjegyek elszámolása június hó 3-a óta – személyzeti hiány folytán még nem történt meg. A világításhoz szükséges petróleumjegyek kiosztattak, a főzéshez szükséges petróleum jegyek kiosztása pedig pár napon belül befejezést nyer. A világításhoz és a főzéshez szükséges petróleumjegyek kiosztása azért nem történt meg, mert a kereskedők csekély készletük folytán nem tudták volna a szükséges mennyiséget kiszolgáltatni, újabban azonban a kereskedők megfelelő készlethez jutottak, miért is a főzéshez szükséges jegyek kiadhatók voltak. [...] jelentem továbbá, hogy a város területén napról-napra fenyegetőbbé válik a tűzifa-, szén-, és zsírhiány. Ez ügyben többször tettem jelentést a felsőbb hatóságokhoz és állandóan szorgalmazom e hiányok megszüntetését, azonban megfelelő eredmény mindeddig nem állapítható meg."[241] 1940–1941 fordulóján már mindennapos volt a kötött gazdálkodás nehézkes működése. Kiskőrösön, Soltvadkerten és Csengődön nem volt elég zsír, s csak nehezen sikerült az igényeket kielégíteni húsból is.[242] A zsír, a szappan, a fa és a szén volt a legfontosabb hiánycikk 1940 őszén a legtöbb településen. A mezőgazdasági termények zárolásáról szóló, 1940-ben megjelent rendelet először kiterjedt a kenyérgabonára, hüvelyesekre, kukoricára, burgonyára, valamint a szárított és

[239] MNL PML IV.408.u. Alispáni évnegyedes jelentések. Budafok polgármesterének jelentése, 1940. november. 19.

[240] MNL PML IV.408.u. Alispáni évnegyedes jelentések. Pesterzsébet polgármesterének jelentése, 1940. április 19.

[241] MNL PML IV.408. u. Alispáni évnegyedes jelentések. Budafok polgármesterének jelentése, 1940. szeptember 17.

[242] MNL PML IV.408. u. Alispáni évnegyedes jelentések. A kiskőrösi járás főszolgabírójának jelentése, 1941. január 15.

víztelenített zöldségre és főzelékfélékre. 1941-ben a zárolás tovább terjedt a legfontosabb termékek közül a cukorrépára, dohányra, ipari növényekre és az összes gabonafélére. Bevezették az elszámoltatást a takarmánynövényekre, és 1941 márciusában elrendelték a zsírbeszolgáltatást is.

A társadalom, ezen belül az átlagnál is nagyobb mértékben a parasztság, 1941-től, Magyarország hadba lépésétől kezdte még erőteljesebben érezni a háború hatását. A közellátási kormánybiztos 1941. augusztus 1-jén elrendelte a gabonabeszolgáltatást, s a mulasztókkal szemben 2–6 hónapig terjedő elzárást helyezett kilátásba. Megkezdődtek a rekvirálások is, amelyek újabb terhet és számos sérelmet jelentettek a paraszti társadalom számára. Gyakran még a jószágok fenntartásához szükséges takarmányt is begyűjtötték, az állatok áttelteltetése is veszélybe került. Ezért az országmozgósítási kormánybiztos a rekvirálásokat átmenetileg kénytelen volt felfüggeszteni. Mindez megismétlődött 1942-ben, így állandósult a vetőmagínség és a takarmányhiány. Újra szükség volt a vetőmagakciók szervezésére, amelyet a közellátási tartalékokból fedeztek úgy-ahogy, mert a tartalékok is kimerülőben voltak.

A második világháború megnövelte az élelmiszerek és ipari nyersanyagok keresletét. A főbb termékekkel a termelőt elszámoltatták, a „felesleget" zárolták, elsőként a gabonaféléket, hüvelyeseket, szárított zöldséget. 1942-ben bevezették a kötelező terménybeszolgáltatást.[243] A Jurcsek-rendszer azt célozta, hogy az állam állandó nagyságú terménymennyiséggel gazdálkodhassék. A beszolgáltatást a szántóterület kataszteri tiszta jövedelme után vetették ki. A szántó kataszteri tiszta jövedelme után aranykoronánként 50 kiló búzaegység átadására kötelezte a föld használóját. Ennek 20-20%-át kenyérgabonában, illetve zsírban, a többit szabadon választott termékben lehetett teljesíteni. A fogyasztási iparcikkekhez a parasztság a beadás teljesítésére adott pontok arányában juthatott hozzá. A beadási rendszer a kisgazdaságok számára fogyasztásuk megszorítását hozta. A nagybirtok biztos piacot talált. A kivetés regresszív módja, a területnagysággal csökkenő kötelezettség a nagybirtokoknak volt előnyös.

Az élelmiszerek iránti kereslet növekedésével párhuzamosan rohamosan emelkedtek az árak. 1 kg kenyér 1939-ben 38, 1943-ban 58 fillérbe került. 1 kg zsír ára viszont 1,6 pengőről 5,6 pengőre ugrott fel. A sertéskaraj kilójáért az 1939-ben 2 pengő helyett 1943-ban már 5 pengőt kellett fizetni. S mindez a hatóságilag megállapított árakat jelentette, a feketepiacon a zsírért például már több mint a dupláját, 12 pengőt kértek.

A lakossági fogyasztás korlátozására s a jegyrendszer bevezetésére egyes élelmiszerek – cukor, zsír – esetében már korábban sor került. Mindez tovább bővült. 1941 szeptemberétől a kenyeret és a lisztet, 1942 májusától a tejet, 1943 januárjától a húst is jegyre lehetett kapni. Átalakulóban voltak a fogyasztói szokások is. A sertésállomány csökkenése miatt a marhahús került előtérbe. A katonai igények kielégítése elsőbbséget élvezett. Az első rendszabály a kávé és a tea élvezőit sújtotta. A kávéért az illetékemelés következtében a korábbi ár háromszorosát kellett fizetni. 1939 végétől – 1940 elejétől „barnult" a kenyér. A mal-

[243] Lásd Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956.* Békéscsaba, 1992, Tevan; Honvári: i. m.

mok a búzát 77%-osan (később 85%), a rozsot 75%-osan őrölték ki, ún. sötét búzalisztet és rozslisztet készítettek. A pékségek ezekből süthettek búza-, rozsos és rozskenyeret. A húsfogyasztás visszafogása érdekében 1939 decemberében a hétfőt és a pénteket „hústalan nap"-nak nyilvánították. A háziasszonyok ezért módosították a szokásos étrenden, ilyenkor ebédre zabnyáklevest, rántott körtét és paradicsomos burgonyát tálaltak, vacsorára pedig puliszkát, igaz, túróval és tejföllel. A húst belsőség pótolta, bizonyosan ízlett a töltött borjúszív vagy a tüdőleves. A rakott krumpliba a tojás mellé kolbász helyett főtt sárgarépaszeletek kerültek. A lóhúsból is lehetett fasírozottat készíteni, a csikóhús kirántva pedig *Az ízletes hadiételek* című szakácskönyv írója szerint olyan omlós és ízletes, mint a borjúhúsból készült bécsi szelet. 1940 áprilisában bevezették a cukorjegyet: az általános fejadagot a városokban személyenként heti 12 dkg-ban, a községekben 7 dkg-ban állapították meg, többet kaptak a terhes és szoptató anyák, a 12 éven aluli gyermekek, és orvosi igazolás alapján a betegek. A zsírjegyre hetenként és fejenként 1940 áprilisától 24 dkg, 1941 elejétől 20 dkg járt, a nehéz testi munkások másfélszeres adagot kaptak.

1941 őszén a főváros környéki területekről, településekről szinte kivétel nélkül áruhiányról számoltak be a helyi vezetők. „Tisztelettel jelentem, hogy Szalkszentmárton községben épp úgy, mint a többi községben is alig lehet húst és zsírt kapni s így kétségtelenül észlelhető, főleg az asszonyoknál az elégedetlenség. Azt, hogy a pengőt a sárba taposták volna, megállapítani nem lehet, jól lehet úgy a csendőrőrs, mint a községi elöljáróság utasításomra szigorú és alapos nyomozást vezetett le. Igen nagy az elégedetlenség, hogy a levágható sertéskontingenst nem a helybeli hizlalt jószágokból elégítheti ki a község, mert azt a közellátási minisztérium idegen városoknak foglalja le. Ez természetesen a hentesek útján a nép széles rétegeinek tudomására jut, s ez szüli a kétségtelenül némi alappal bíró felháborodást."[244] A monori járásban az alapvető élelmiszerek közül hiányzott a zsír, a szükségesnél kisebb volt a havi lisztfejadag, nem volt lehetőség arra, hogy a nehéz testi munkát végzők pótadagokat kapjanak. „A zsírellátás katasztrofális. A kiadott vásárlási engedélyeket mind visszaadják, mert hízott sertést szerezni lehetetlen. [...] A helyzet az, hogy hetenként 5-6 dkg zsírt tudunk kiosztani, – ezt is sok esetben csak zsírnak való szalonnában, amelyből még annyi zsír sem lesz. Amennyiben a helyzet nem változik, a legnagyobb bajok következnek be."[245]

A csökkenő kínálat, a növekvő kereslet és a háborús helyzet önmagában is az árak gyorsuló emelkedéséhez vezetett. Jól látható az adatok alapján, hogy a fontosabb élelmiszerek ára gyorsuló ütemben emelkedett, 5 év alatt háromnégyszeresére nőtt. A felsorolt élelmezési cikkek árai, a kenyér kivételével négyszeresére emelkedtek. A hatóságilag maximált árak mellett a másodlagos kereskedelemben, a feketepiacon ennél is gyorsabban drágultak az élelmiszerek.

[244] MNL PML IV-401-a-143-1941. Főispáni iratok. A dunavecsei járás főszolgabírójának jelentése a közellátási helyzetről. 1941. október 28.

[245] MNL PML IV-401-e-20.031-1941. Főispáni iratok. A monori járás főszolgabírójának jelentése az 1941. október havi közellátási helyzetről.

9. táblázat. Néhány fogyasztási cikk árának változása 1939–1944 között (pengő)

Fogyasztási cikkek	*Év*					
	1939	*1940*	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*
Kenyér (1 kg)	0,38	0,39	0,44	0,46	0,58	0,60
Szalonna (1 kg)	1,50	1,90	2,64	2,90	4,70	5,50
Zsír (1 kg)	1,60	1,98	3,30	3,56	5,60	6,90
Sertéskaraj (1 kg)	2,00	2,50	3,00	4,15	5,00	7,10
Sertéscomb (1 kg)	1,80	2,20	3,00	3,50	4,20	5,50

Forrás: Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen; valamint a *Magyar Statisztikai Szemle* 1938–1944-es évfolyamai.

1943-ban a füstölt szalonnáért és zsírért 12, a sonkáért 10, a nulláslisztért 4-6 pengőt kértek a feketepiacon.

Az ellátás minimális szintjének megőrzése érdekében 1944 nyarától a kenyérfejadagot újra szabályozták. A fizikai munkásoknak 15 dkg, a nehéz fizikai munkásoknak 35 dkg pótfejadag járt naponként, ebben eltérés nem lehetett. A húsfejadagot azonban sem országosan, sem helyileg nem állapították meg, mert a kiosztás alapját az esetenként beszerezhető vágóállatokból nyert mennyiség adta. Egyre gyakoribbá váltak a korábbi hústalan napok helyett a hústalan hetek. A közellátás rendszere a frontvonal közeledtével és átvonulásával gyakorlatilag összeomlott, és hosszú időre volt szükség, amíg újra képessé vált a minimális szükségletek kielégítésére.

A második világháború évei után gyakorlatilag általános volt az élelmiszerhiány az országban. A megszállások és a harcok szétzilálták az egyébként is túlterhelt élelmiszer-termelést és a kereskedelmet is. 1945 őszén az élelmiszerhiány fokozódott. A háború következtében bevetetlenül maradt területek, az elpusztult állatállomány, a jóvátételi kötelezettségek, az aszályos nyár következtében az ország rendelkezésére álló élelmiszerkészlet messze elmaradt a lakosság minimális szükségleteitől. Jól mutatja mindezt, hogy a mindennapi kenyér biztosítása is akadályokba ütközött. A vetőmagszükséglet és a jóvátételi kötelezettség levonása után a belső fogyasztásra felhasználható gabona mennyisége az 1938. évinek alig egyötödét tette ki. Az állatállomány háborús vesztesége miatt megoldhatatlanná vált a lakosság húsellátásának biztosítása. Az 1938. évi szarvasmarha-állománynak az egyharmada, a sertés- és juhállománynak az egytizede maradt meg, ezért vágási tilalmat rendeltek el. Ennek következtében 1945 második felében – a baromfi kivételével – gyakorlatilag szünetelt a húsellátás, töredékére esett vissza a tejtermelés, ami főként Budapesten és a városokban okozott katasztrofális hiányt. Alapvető fontosságú volt, hogy a harci cselekmények befejeződését követően minél gyorsabban újjászervezzék a közellátást, megteremtsék a mezőgazdasági termelés alapfeltételeit.

A kialakuló új politikai vezetés elsőrendű feladatának tartotta a közellátás megszervezését, az ellátás minimális szintjének biztosítását, illetve az éhínség kialakulásának elkerülését. Az élelmiszerhiány fokozta a társadalmi elégedetlenséget, és időről időre a politikai feszültségek kialakulásához vezetett.

Az 1945–1946-os infláció során az élelmiszerek ára az egekbe szökött, majd a pengő teljes elértéktelenedésének időszakában előtérbe került a naturális csere, amelyben a ruhanemű és az élelmiszer számított a legfontosabb valutának. Az általános élelmiszerhiány megteremtette a másodlagos piacot, a központi elosztás rendszere sokáig teret engedett a „feketekereskedelemnek". A központi élelmiszer-elosztás egyik legfontosabb eszközévé vált a jegyrendszer, az élelmiszerjegyek ekkor állampolgári jogon jártak. 1945–1946-ban ezek a létfenntartáshoz is alig elégséges, egészen minimális táplálék beszerzését biztosították. A napi kenyérfejadag 10-15, a havi cukorfejadag 30-50, a zsírfejadag pedig 40 dkg volt. A visszaélések elkerülése érdekében a fejadagokat gyakran az üzemekben, intézményekben, a munkahelyeken osztották ki.[246] A helyzet lassan javult, a napi kenyérfejadagot csak 1947 októberében emelték fel 20 dkg-ra. Ehhez a nehéz fizikai munkát végzők, a várandós anyák és a több gyermeket eltartók részére kiegészítő adagokat biztosítottak. Az élelmiszer-ellátás megszervezésében a Gazdasági Főtanács és a Közellátásügyi Minisz-térium játszott meghatározó szerepet, az alapfeladatokat pedig a városi és községi elöljáróságok, illetve a közellátási biztosok látták el. A válságos köz-élelmezési helyzetet tovább súlyosbította az országot megszálló szovjet csapa-tok ellátásának terhe.

Éhínség szempontjából a főváros lakossága volt a legveszélyeztetettebb helyzetben. Ezért kiemelt figyelmet szenteltek az élelmiszer-ellátás újjászervezésének. „Az élelmezésben a főváros főzőhelyek üzemben tartásával siet a lakosság segítségére. Az ostrom előtt a hatósági főzőhelyek (népkonyhák) főleg az ínségesek segélyezését szolgálták, a fölszabadulás óta azonban ezen kívül csaknem valamennyi fővárosi üzem és hivatal berendezett főzőhelyet az alkalmazottak kedvezményes ellenértékű étkeztetésének lehetővé tétele céljából. A főzőhelyek fontosságát mi sem bizonyítja szembeszökőbben, mint az a körülmény, hogy az étkezők száma az élelmezési viszonyok egyre fokozódó nehézségeinek és a keresők reális kereseti viszonyainak egyre tartó romlása következtében nagymértékben emelkedett."[247] 1945 júliusában a 379 népkonyhán naponta átlagosan 55 647-en, októberben már 76 830-an étkeztek.

1945–1946-ban Magyarországon az egy főre jutó napi átlagos élelmiszerfogyasztás tápértéke 1700-1800 kalória volt, az élettanilag szükségesnek kevesebb mint kétharmada. Egyes időszakokban azonban ennél sokkal rosszabb volt a helyzet, 1946 elején például a budapestiek napi élelmiszerfejadagjának energiatartalma mindössze 480 kalória volt.[248] A háztartásstatisztikai adatok[249] szerint 1947 decemberében Budapesten a munkáscsaládok táplálékának egy főre jutó napi kalóriaértéke 2213, a köztisztviselőké 1757, a magántisztviselőké 2438, a nyugdíjasoké 2301 kalóriát tett ki. A

[246] Lásd Belényi Gyula: „Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965", akadémiai doktori értekezés kézirata, Szeged, 2004, 52–55. o.

[247] *Budapest közállapotai az 1945/46-os tél küszöbén.* Közreadja: Kővágó József polgármester. Összeállította Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. Budapest, 1946, Budapest Művészeti és Tudományos Intézet.

[248] Az 1934–1938-as évek átlagában az egy főre jutó kalóriafogyasztás 2805 volt.

[249] Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1948/1–6. sz. 47–56. o.

felnőtt férfiak átlagos napi szükségletét ekkoriban 2400 kalóriában állapították meg, ami közepes erőkifejtés esetén már 3000 kalóriára emelkedett. A hiányos táplálkozásra utal az is, hogy az egy főre eső havi húsfogyasztás 1947 végén az 1938. évinek csak 64,4, a tejfogyasztás 33,9, a tojás-, zsír-, kenyérfogyasztás pedig 72%-a volt. Eközben a szárazhüvelyesek fogyasztása majdnem a duplájára emelkedett, de jelentős volt a burgonya és a friss gyümölcsök fogyasztásának a növekedése is. A negyvenes évek végére a helyzet – mint később kiderült, átmenetileg – stabilizálódott. A táplálék mennyisége általában növekedett, emelkedett a cukor, a zöldség, a gyümölcs, a zsír és a tejtermékek fogyasztása.

Szükségkonyhák felállításával segítették a rászorulókat országszerte a háború utáni években – ételosztás gyerekeknek, 1945

A táplálkozás mennyiségét nyilvánvalóan befolyásolták a jövedelmi viszonyok is. Az 1947 végén készített ház-tartás-statisztikai felvétel[250] szerint a munkáscsaládok 835 Ft-os átlagos havi jövedelmük több mint a felét költötték élelmiszerre, a 911 Ft átlagjövedelmű köztisztviselők és az 1271 Ft átlagjövedelmű magántisztviselők esetében ez az arány 44, illetve 40% volt. 1949 decemberében az átlagos városi családokban az egy főre jutó élelmezési kiadás 128,9 Ft, a falusi családokban pedig 110,7 Ft volt. A városiak esetében ez az egy főre jutó havi kiadások 43%-át, a falusiaknál 53%-át jelentette. Miután a statisztika nem rétegenként, hanem településtípusonként vizsgálta a helyzetet, feltételezhető, hogy a paraszti családok esetében a táplálkozási kiadások az önellátás jellemzően magas szintje miatt a falusi átlagnál alacsonyabbak voltak.

A negyvenes évek végére az élelmiszer-ellátás kaotikus viszonyai a gazdaság újjáépítésének, a kereskedelem újjászerveződésének, valamint a mezőgazdasági termelés stabilizálódásának köszönhetően valamelyest javultak. Az ötvenes évek elején viszont a nehézipar fejlesztését előtérbe állító gazdaságpolitika következtében ismét drámaian romlott a helyzet. A jövedelmi színvonal relatíve alacsony volt, az élelmiszerek ára pedig nagymértékben emelkedett, mindez jelentősen hozzájárult az alacsony színvonalú táplálkozási helyzet fennmaradásához. Az ellátás színvonalát a mezőgazdaság értelmetlen megsarcolása is jelentősen rontotta, a kötelező terménybeszolgáltatás, a magas adók, a termelési

[250] Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1948/1–6. sz. 47–56. o.

Győri piac, 1950

előírások csökkentették a termelési kedvet. 1950 folyamán az alapvető élelmiszerek eltűntek a boltokból, és állandó hiánycikkekké váltak.

Az élelmiszer-kiskereskedelem államosítását követően a vásárlók a kereskedelem színvonalának visszaesését is megtapasztalhatták. Állandósultak a hiányok, a forgalmazott cikkekkel szembeni minőségi kifogások, az élelmiszerek nem megfelelő tárolása gyakran egészségügyi veszélyhelyzetet is teremtett. A fővárosi tanács 1952. februári jelentése szerint például a „Mirelite készítmények forgalmazása terén közegészségügyi szempontból kifogásolható eljárási mód észlelhető. A Közért Vállalat olyan üzleteiben is árusít Mirelite készítményeket, amelyek nem rendelkeznek megfelelő hűtőberendezéssel vagy a hűtőládák kis befogadóképessége miatt Mirelite árut – főleg ömlesztett árut – a hűtőládán kívül is tárol. Sok üzletben a kirakatokba helyeznek Mirelite termékeket. A helytelen tárolás következtében megolvadt árut aztán kiszállítják a Mirelite üzembe azzal, hogy újrafagyasztás után ismét forgalomba hozzák. Ez az eljárás nem engedhető meg: a megolvadt készítményekben még abban az esetben is, ha bakterológiai szempontból nem is fertőzött, fehérjebomlás történik, ami egyrészt minőségi romlást okoz, másrészt ételmérgezés okává válhat. Még nagyobb a veszély, ha az áru bakterológiai szempontból szennyezett, mert a megolvadt készítményben a baktériumok gyorsan elszaporodnak, az ismételt fagyasztás a baktériumokat nem pusztítja el. Az ilyen áru súlyos és tömeges ételmérgezés okozójává válhat."[251]

[251] Az Egészségügyi Minisztérium átirata a Belkereskedelmi Minisztérium Élelmiszeráruk Főosztályának a Fővárosi Tanács jelentése kapcsán. 1952. február 4. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

Az egyre szélesedő áruhiány következtében a családok egyik legfontosabb napi tevékenységévé vált a beszerzés. 1951-ben a legfontosabb élelmiszerekre ismét bevezették a jegyrendszert,[252] ami nem jelentett garanciát arra, hogy a fejadaghoz valóban hozzá is lehet jutni. Gyakran komoly közelharcot kellett vívni a napi élelmiszer-szükségletek beszerzéséért. A propagandában a kor szellemének megfelelően természetesen a rendelkezésre álló árualapok igazságosabb elosztásával indokolták a központi elosztás ismételt bevezetését. Az élelmiszerjegyeket a munkaviszonyban állók a munkahelyükön kapták meg (a családtagjaik jegyeivel együtt), a munkaviszonyban nem állók élelmiszerjegyhez juttatásáról a tanácsok gondoskodtak. A jegyes elosztás körébe tartozott többek között a kenyér, a liszt, a cukor, a hús, a zsír, a tej, a mosó- és a pipereszappan. Ennek az elosztási rendszernek a kialakításával és működtetésével a városi munkás- és alkalmazotti csoportok alacsony szintű, de viszonylag biztos élelmiszer-ellátását akarták létrehozni. A jogosultság megállapítása során különbséget tettek ellátatlanok – élelmiszert nem termelők – és ellátottak – élelmiszert termelők között. A falvakban élők többségét az utóbbi kategóriába sorolták, vagyis feltételezték róluk, hogy a jegyes elosztás körébe sorolt termékekből képesek az önellátásra. Az ellátottak nem voltak jogosultak élelmiszerjegyre. Kenyérből 4,5 millióan, húsból 2,6 millióan, zsiradékokból 3 millióan, tejből 1,6 millióan, cukorból 9,2 millióan – a teljes lakosság – voltak ellátásra jogosultak. Az osztályellenségnek minősítettek nem kaphattak jegyeket, számukra csak a (fekete- vagy szabad-) piaci beszerzés lehetősége maradt. A dolgozók a felnőtt családtagok után is megkapták az alapfejadagot, a kisgyermekek után pótfejadag járt. 1951 tavaszán kenyérből például az egy jegyre járó napi fejadag 25 dkg volt, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók további 10, a bányászok[253] pedig 30 dkg-ot kaptak. A húsjegy kizárólag a dolgozóknak és hozzátartozóiknak járt, az alapadag 30, illetve 25 dkg volt. Zsiradékokból az egy jegyre járó havi alapadag 60 dkg volt, amit a dolgozók, az egy éven aluli gyermekek és a várandós nők esetében további 20 dkg-mal, az 1–12 éves gyermekek számára 10 dkg-mal egészítettek ki. Bár az ellátás 1951–1952-ben nem javult különösebben, a jegyrendszert 1951–1952 fordulóján megszüntették.

A hiány időről időre felvásárlási hullámokat váltott ki, az emberek társadalmi helyzetüktől függetlenül igyekeztek minél nagyobb készleteket felhalmozni az éppen kapható árucikkekből, főként élelmiszerekből, mert egyáltalán nem lehettek biztosak abban, hogy ezeket másnap vagy harmadnap is meg tudják majd vásárolni. Ebből a szempontból az 1951–1953 közötti időszak jelentette a krízist. A jegyrendszer megszüntetését követően drasztikus áremeléssel próbáltak meg gátat vetni a kurrens cikkek felvásárlásának, de ez a törekvés éppen úgy kudarcba fulladt, mint a jegyrendszerrel történő szabályozás.

Az ötvenes években az élelmiszer-forgalmazás központosítása érdekében a sertésvágást szigorúan szabályozták, minden egyes alkalommal vágási engedélyt kellett kérni, az engedély alapján határozták meg a zsír kötelező beszolgáltatásának mértékét, rendszerint többet a vágás révén teljesíthetőnél. Sokan

[252] Lásd Pető – Szakács: i. m. 212–225. o.
[253] Belényi (2004): i. m. 330–336. o.

engedély nélkül, „feketén" vágtak, az internálást vagy többéves börtönbüntetést kockáztatva. 1952 elején – amint az egy vidéki jelentésben olvasható – „vevőközönség nagy megelégedéssel fogadta a húsjegyek eltörlését, azonban a mindennapi jelentések szerint a közönség hiányolja a borjú és a sertéshúst, melyet az utóbbi időben nem tudunk a részükre kiszolgálni. [...] megállapítást nyert az a tény, hogy a sajtféleségek huzamosabb időn tárolt anyagból készültek, és ennek folytán erősen avas szaga van."[254]

A szűkös élelmiszerkészletek elosztásában is meghatározóak voltak a politikai és ideológiai szempontok. Ennek értelmében kiemelt ellátásban részesült a főváros, a munkáslakta területek és a bányásztelepülések. Ennek ellenére például Ózdon 1950–1952 fordulóján mélyponton volt az élelmiszerellátás. 1950 nyarán gyakorlatilag semmiféle alapvető élelmiszerhez nem lehetett hozzájutni a Népbolt üzleteiben. Az élelmiszerhiány súlyosságát, mutatja, hogy 1950 júliusában az *Ózdi Vasas* című helyi lap két ízben is cikket közölt a közellátási nehézségekről, ami az adott korszakban nem volt szokás. A tanácsrendszer megalakulását követően a városi tanács és a végrehajtó bizottság üléseinek állandó témája volt, hogy „Ózd város dolgozóinak súlyos közellátási nehézségei érdekében sürgősen el kell járni a megyei tanácsnál, továbbá a Belkereskedelmi és Élelmezési Minisztériumnál, mert tej, vaj, hús probléma és zsiradék mennyiségek Ózdon tovább el nem húzható megoldását meg kell találni. Ezen célból a szükséges intézkedéseket meg kell tenni [...] ezen dolgozók közellátásának a megjavítása országos feladat kell, hogy legyen. Nem kíván a tanács megkülönböztetést, de ahhoz ragaszkodik, hogy az ózdi dolgozók sem legyenek közellátási szempontból rosszabb helyzetben, mint az ország bármely más nagyüzemi dolgozói."[255] A kohászvárosban „általában mindig rossz volt a közellátás. Ez különösen az utóbbi időben volt érezhető. Van egy üzemi konyha, ahol 4000 dolgozóra főznek, továbbá egy munkásüdülő, amit szintén a vállalat lát el élelmiszerrel. Az ózdi népboltban nem kapható bab, borsó, hüvelyesek, 4,60 Ft-os liszt, tojás, szalonna stb. [...] Már a Rákosi Titkársághoz is fordultak, hogy a kérdést vizsgálják felül. A rossz minőségű étel miatt összehívtak egy értekezletet, itt többek között elmondta a szakács, hogy ebben az évben még egy q zöldséget sem használt fel, és előfordul, hogy délelőtt 10 órakor még nem tudja, mit fog főzni a beszerzési nehézségek miatt."[256] A gyárvárosban mindez komoly társadalmi és politikai feszültséget keltett.

Az önellátás szerepe a változó mértékű – különösen az ötvenes évek elején katasztrofális – élelmiszerhiány miatt is fontos maradt. „1951. december 30-án és 31-én Budapest kenyérellátásában komoly zavarok voltak. [...] A KÖZÉRT Kereskedelmi Központ, utasításunkra vizsgálatot tartott. [...] Véleményük szerint a kenyérellátási zavarokat nagymértékben fokozta a felvásárlási láz.

[254] A Hajdú-Bihar Megyei Tanács Kereskedelmi Osztályának jelentése, 1952. február 29. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

[255] MNL BAZML XXIII-526/a 1. Ózd Város Tanácsának iratai. Az 1951. február 15-i tanácsülés jegyzőkönyve.

[256] Jegyzőkönyv a Kohó- és Gépipari Minisztérium Munkásellátási Osztályán 1952. november 19-én megtartott értekezletről. A MNL OL Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

[...] A KÖZÉRT bolthálózatában az előző ünnepekről kb. 8 vagon kenyér maradt vissza, mely mennyiség valóban befolyásolta a boltvezetőket a rendelés feladásában. Igen helytelen volt azonban a kenyérhiány alkalmával ezen több napos kenyeret a fogyasztóközönségnek eladnia."[257] Az értékesített élelmiszerek minőségével szemben igen sok kifogás merült fel, ám valóságos orvoslásukra ebben az időszakban nagyon kevés érdemi kísérlet történt.

Az ötvenes évek első felében a Belkereskedelmi Minisztérium havonta jelentést kért a megyei tanácsoktól a közellátásról, a hiánycikkekről. Az 1952 februárjában készített megyei jelentésekben többek között erősen kifogásolták a zsír, a túró, a tej és a hentesáruk minőségét. „Általános panasz merült fel a töltelékáruval kapcsolatban, amely sok vizet tartalmaz és nem egy esetben fordul elő, hogy a szeletelés közben a víz kicsurog, ami nemtetszést vált ki a vásárlóból."[258] Állandó feszültségforrást jelentett a kenyér hiánya és minősége. A rossz termés, a rosszul szervezett gyártás és kereskedelem miatt kenyeret csak a kora reggeli órákban lehetett kapni, de akkor is csak a boltok egy részében. Rontotta a helyzetet, hogy az államosítások[259] során a magánpékségek többségét felszámolták, így a nagyvárosok kerületeiben, de a kisebb településeken is felborult az ellátás korábban kialakult, megszokott rendje, a kínálat csökkent, a kisebb pékségek összevonásával létrehozott kenyérgyárak egyáltalán nem vagy csak részben voltak képesek a kereslet kielégítésére. Baranya megyében 1952 elején „a kenyérgyárak felé állandóan elhangzó panasz, hogy a mennyiség mellett a minőségre nincsen gond fordítva, nem szitálják át a lisztet, így a vevők a kenyérben találnak kavicsot, földdarabot, rovarokat, egérszemetet stb. Ez azután azt eredményezi, hogy a magánpékségek kenyereért valósággal veszekszenek a vevők."[260] A kenyérellátás 1951–1953 között országos probléma volt, a városokban és a falvakban egyaránt nehezen lehetett hozzájutni az egyik legfontosabb élelmiszerhez. „Igen súlyos volt a helyzet decemberben jelenleg is az Nyíregyházán, a kenyérellátás terén, az a hiányosság, ami meglátásunk szerint abból adódik, hogy nincs biztosítva az, hogy az árudákban folyamatosan legyen kenyér. [...] Hiba van a kenyér kiszállításánál, mert bár reggel 7-kor kapnak az árudák kenyeret, azonban kb. 10 óráig elegendő és ettől kezdve délután 5-ig egyáltalán nincs kenyér, mert a nappali sütéseket délután 5 óra közül kezdik kiszállítani. A dolgozók ezt tudják és ezen időpontban az árudák előtt várják. Az utóbbi napokban már a kenyérgyártól megkezdik a kenyeret kihordó szekeret kísérni. [...] Hiba van a bolti dolgozók részéről is, mert sok esetben előfordul, hogy nem mérik a kenyeret, vagy előre blokkolják a kenyeret. De az is előfordul, hogy pl. az 50. sz. árudában felhívta a boltvezető a vevők figyelmét, hogy most vegyenek, mert most van. Két bírságolás történt a Kisker.

[257] A Belkereskedelmi Minisztérium jelentése, 1952. január 18. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

[258] A Baranya Megyei Tanács Kereskedelmi Osztályának jelentése az áruellátás jobbá tétele tárgyában. 1952. február 28. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

[259] 1949 és 1952 között az államosítás időszakában a magánkereskedők többsége megszüntette tevékenységét. A változás mértékét jól mutatja, hogy a magánkereskedők létszáma az 1947-es 70 ezer főről 1953-ra, 2524-re csökkent. Hasonló változás ment végbe a kisiparosok körében is.

[260] A Bács-Kiskun Megyei Tanács jelentése, 1952. február 28. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

Vállalatnál, és egy dolgozó ellen fegyelmi eljárás van folyamatban, persze az is előfordul nem egy esetben, hogy a vevők betörték a kirakatot, sőt a boltvezetőre a pultot is ráborították."[261]

Az indulatok az ellátási hiányok miatt igen magasra csaptak. Az elégedetlenség fokozódása miatt az MDP KV 1953. június 27–28-i ülésén hozott, politikai fordulatot jelentő határozatában is kiemelt kérdésként kezelték a közellátást, amelyben nagy hangsúllyal szerepelt az élelmiszer-ellátás stabilizálása. „A Központi Vezetőség a közellátás helyzetét értékelve megállapította, hogy a közellátás helyzete az utóbbi időben romlott, ami különösen vonatkozik a községekre. A mezőgazdasági foglalkozásúak közül egyre többnek fogyott el a kenyérgabonakészlete, mely növelte a kenyér és liszt vásárlását központi készletből. A megadott keretek azonban nem voltak elegendőek az igények teljes kielégítésére, így a lakosság rendelkezésére kevesebb liszt és kenyér jutott, mit az előző gazdasági évben. [...] megállapíthatjuk, hogy a múlt évi aszály megyénkben is éreztette hatását, mert sok dolgozó parasztot, termelőszövetkezeti tagot központi készletből kellett ellátni. [...]."[262]

A kenyér mellett a hús, a tej és tojás is az állandó hiánycikkek közé tartozott, de a kevésbé alapvető cikkek közül is tartósan hiányzott a száraztészta, a lencse, a bab, az uborka, a pörkölt kávé, a tea, a fűszerkeverékek, a mustár, a konzervált savanyúság, a húskonzerv, a hal, a mák, a dióbél, a csokoládéáruk.[263] A beszerzési láz a hiány természetes velejárójaként alakult ki, magától értetődő módon társadalmi helyzettől függetlenül, aki tehette, igyekezett megszerezni és felhalmozni a létfenntartásához szükséges és éppen kapható élelmiszereket és fogyasztási cikkeket. „1952 augusztusában, több mint fél évvel a nagy áremelés után például a főváros egész területén pánikszerű felvásárlás indult meg és tartott több napon át. Elsősorban zsírt, lisztet, cukrot, textíliákat és ruhaféléket próbáltak venni az emberek. Egyes üzletekben a „8–10-szeresét vásárolták az átlagos fogyasztásnak. Például a Flórián téri közértnél a zsír eladás napi átlaga 200 kg volt, szombaton 2000 kg-ot adtak el. A IX. kerületben 23-án, szombaton 34 mázsa cukor fogyott, 30-án 188 mázsa. [...] A többi kerületekben, még ott is, ahol a legkisebb mérvű volt a felvásárlás, 3-4-szerese volt az előző, megszokott forgalomnak" – állapította meg az MDP fővárosi szervezetének illetékes osztálya, hangsúlyozva, hogy a munkáslakta kerületekben is megrohamozták az emberek az üzleteket. Sőt, még „a fegyveres testületek tagjai (rendőrök, katonák, ávósok) is felbukkantak a sorban állók között."[264] A vásárlási „kedvet" az élelmiszerek áremelkedése sem vetette vissza. 1949-ben 1 kg félfehér kenyér 1 Ft 60 fillérbe került, 1953-ban már 2 Ft 80 fillérbe, 1955-ben már 3 Ft-ba. A tojás fél évtized alatt közel két és félszeresére drágult, 1 kg sertéshús fogyasztói ára az 1949-es 11 Ft 90 fillérről, 1953 végére 28 Ft 90 fillérre, a tej literje ugyanebben az időben 1,50 Ft-ról 3,60 Ft-ra emelkedett.[265] Mindez jelentősen befolyásolta a beszerzési lehetőségeket, és tovább növelte a különböző társadalmi csoportok táplálkozása között meglevő különbségeket.

Időről időre speciális fogyasztói, illetve ellátási igények alakultak ki. A kialakuló új ipartelepeken, a szocialista városokban a beköltözők ugyanazokkal az ellátási problémákkal találták magukat szembe, mint az ország más részein élők, annak ellenére, hogy ezeknek a területeknek az ellátását rendszerint külön intézmények – például a Belkereskedelmi Minisztérium Bányászellátó Főosztálya – szervezték és irányították. Az új településekre költözők gyakran igyekeztek élni a „kivételezett helyzetből" adódó nyomásgyakorlási, illetve érdekérvényesítési lehetőségekkel. „A November 7. Erőmű /:Inota/ dolgozói 'Húsért' üzlet felállítását kérik hivatkozással arra, hogy a legközelebbi 'Húsért' üzlet 6 km távolságra van az erőműtől. Kérésüket indokoltnak tartjuk annál is inkább, mert a jelenleg épülő erőműben, valamint a közvetlen környezetében épülő Alumínium Kohó Üzemben 2300 fő dolgozik és kb. 500 család lakik az Erőmű területén. Ezen kívül 4500 elítélt dolgozik itt, akiknek havonta egyszer engedélyezve van az élelmiszervásárlás. Az Erőmű és az Alumínium Kohó végleges felépítése után kb. 2400 fő fog dolgozni és kb. 4000 családtag fog a lakótelepen lakni. Kérjük a kérés mielőbbi teljesítését."[266]

Az 1953-as váltás nem eredményezett azonnali minőségi javulást az élelmiszerellátásban, bár a júniusi határozatok végrehajtását áttekintő 1953. október 31-i KV-ülésen a további feladatok kijelölése mellett már a lakossági ellátás javulását is nyugtázták.[267] 1954-ben megtört az élelmiszerek 1950 óta tartó folyamatos áremelkedése, s az alapvető cikkek árai mérséklődtek. A hiány azonban továbbra is a hétköznapok megszokott jelensége maradt. Debrecenben „élelmiszervonalon [...] az alapvető cikkek forgalma komoly mértékben emelkedett, ennek ellenére, húsban, töltelékáruban és zsiradékban az igényeket a havonta pótlólag biztosított keretekkel sem tudtuk kielégíteni. Egyéb élelmiszerekben a lemaradásunk jelentős. Itt a lemaradás nagymértékben a zöldség- és gyümölcsfélékből mutatkozik, mely cikkeket a fogyasztók a szabad piacon nagyobb választékban és frissebben tudnak beszerezni."[268] A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos korlátozások enyhítésének köszönhetően 1954–1955-ben bővült a szabadpiaci árufelhozatal is. A kérdéssel foglalkozó korabeli kutatás[269] megállapításai szerint 1955-ben a mezőgazdasági terményeknek több mint a negyede a szabadpiacon került forgalomba, és a piacokon árusított termékek minősége sokkal jobb volt, mint az állami kereskedelemben kaphatóké. Ennek megfelelően az árak is

[261] A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB. Kereskedelmi Osztályának jelentése 06/5/1/1952. sz. 1953. január 7. MNL SzSzBML XXX. 19. fond. 22. doboz.

[262] Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB. jelentése a közellátás helyzetéről szóló KV. határozat végrehajtásáról. 1953. július 5. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

[263] A Bács-Kiskun Megyei Tanács jelentése, 1952. február 28. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

[264] MNL OL 95. 2/215. ő. e. Feljegyzés. 1952. szept. 2. Idézi: Belényi (2004): i. m.

[265] Részletesen lásd *Az élelmiszerfogyasztás alakulása Magyarországon*. Budapest, 1957, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 6./

[266] A Bánya és Energiaügyi Minisztérium átirata a Belkereskedelmi Minisztérium Élelmiszeráruk Főosztályának. 1952. január 25. 460759/952. sz. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

[267] A Központi Vezetőség határozata az 1953. júniusi ülésén hozott határozatok végrehajtásáról. 1953. október 31. Izsák Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, 524. o.

[268] Debrecen MJV. Tanácsa Kereskedelmi Osztályának 1955. III. negyedévi beszámoló jelentése. MNL HBML XXIII. 108/C. 7. d.

[269] Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom. Budapest. 1956. Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutató Igazgatóság Jelentések 44. sz.

magasabbak voltak, ám ebben az esetben a felhozatal és a kereslet szabályozó ereje érvényesült. 1955 nyarán a nyíregyházi piacok helyzetét áttekintő jelentés megállapította, hogy „húsellátásunk szűknek mondható, azonban az utóbbi két hónapban rendszeressé tettük az áruterítést, és mi határozzuk meg a forgalomba hozatal időpontját, ezzel elértük azt, hogy a mezőgazdasági lakosság nem tudja nagymértékben a városi lakosság elől felvásárolni, és a baromfi készlettel a húsellátási probléma lényegében biztosítottnak mondható. [...] Dacára annak, hogy az elmúlt ősszel, de ez évben is jelentős mennyiségű sertés került levágásra, úgy a városban, mint a tanyavilágban is zsírhiány mutatkozik. Az elmúlt hetekben kisebb sorban állások is keletkeztek, és a sorokban zömmel dolgozó parasztok álltak."[270]

Az áruhiányt időnként meglehetősen sajátos eszközökkel igyekeztek mérsékelni. Az ötvenes évek elején például korlátozták a fejenként egy alkalommal megvásárolható élelmiszer mennyiségét, a közellátás veszélyeztetésének vádjával büntetőeljárást indítottak azok ellen, akik felvásárolták a hiánycikkeket, szabálysértési eljárásokat indítottak, és a népnevelők agitációjával is igyekeztek fékezni a vásárlási kedvet. „1953 április hóban a társadalmi ellenőrökkel és a bolti dolgozókkal karöltve 31 esetben lepleztünk le ojan [sic!] egyéneket, akik a napi szükségletükön felül próbáltak meg alapvető élelmiszert, felvásárolni. Ezek közül a kirívó esetekben azt a módszert alkalmaztuk, hogy a Kiskereskedelmi Vállalat 1. sz. árudája előtt feltűnő helyen kiírtuk a neveiket és azt, hogy mit próbáltak felvásárolni. Ez előtt a hirdetmény előtt igen sokan állnak állandóan, és az ott megnyilvánuló hangulatból megállapítható, hogy célunkat a hirdetménnyel elértük. Feljelentéseket nem eszközöltünk, mivel mind munkásemberekről van szó, akik az ellenség uszályába kerültek. E hó fojamán [sic!] 10 személyt jelentettünk fel jogtalan kereskedés miatt, akiktől árukészletüket is elkoboztuk."[271]

Az 1953-as fordulatot követően adminisztratív és büntetőjogi módszereket már ritkábban alkalmaztak, inkább kereskedelemtechnikai eszközökkel igyekeztek szabályozni a fogyasztást. „Tekintettel arra, hogy árukorlátozás nincs, így a politikai felvilágosító munkán kívül más eszközzel nem rendelkezünk. [...] Sokkal nagyobb méretű a liszt vásárlása iránti mozgalom a dolgozó parasztság részéről. Ennek csökkentése érdekében elrendeltük, hogy a boltokban 1 kg-os előre kiszerelt lisztet szabad forgalomba hozni. Ezzel megnehezítettük a nagy mennyiségű felvásárlást. [...] Hasonló a helyzet az utóbbi időben a kenyérrel is. Nem egy esetben olyan jelenségek mutatkoznak, hogy egy-egy család, de különösen a falusi és tanyai lakosság közül 10-12 darab kenyeret is vásárolnak. Feltehető, hogy a kenyeret takarmányozás céljára is felhasználják. Ezen úgy próbáltunk segíteni, hogy egyrészt a délutáni órákban hozzuk forgalomba a kenyeret, másrészt igyekszünk szikkadt állapotban forgalomba hozni, amely

[270] Előterjesztés a piacok helyzetéről. 1955. VII. 29. A Nyíregyházi Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. MNL SzSzBML XXIII. 502.

[271] 11-2-1/1953. sz. Nyíregyháza Városi Tanács VB. Kereskedelmi osztályának információs jelentése a havi tevékenységről a Megyei Tanács VB. Kereskedelmi Osztályának. 1953. április 28. MNL SzSzBML XXX. 19. f. 22. d.

eleve csökkenti a fogyasztást."[272] Ezek a törekvések felemás eredményt hoztak. A szűkös készletek miatt az élelmiszer-ellátás továbbra is a napi politika egyik legfontosabb kérdése maradt. A hiányt ebben az időszakban rendszerint csak átmenetileg sikerült mérsékelni. Miután az állami boltokban nehezen lehetett beszerezni az élelmiszereket, sokan látogatták a piacokat. 1955-ben a bérből és fizetésből élők jövedelmüknek az egyhatodát az élelmiszerpiacokon költötték el. A piacok érzékenyen reagáltak a hiányra, a kereslet, kínálat változásaira. „A bolti ellátás hiányossága sok esetben a piaci árak emelkedésével járt. Például Budapesten augusztus elejétől szeptember végéig azért emelkedett a tojás ára 1,61 Ft-ról 2,35 Ft-ra, mert míg augusztus elején 10 napból 5-6 napon át lehetett tojást kapni a boltokban, addig szeptember végén már 7-8 olyan nap volt, amikor a boltokban tojás nem volt kapható."[273] A boltinál szélesebb választék mellett az alku lehetősége is vonzotta a vevőket a piacra.

A nyíregyházi városi tanács 1955. őszi jelentése szerint a városban „az élelmiszer-ellátás az alapvető élelmiszercikkek kivételével teljes mértékben kielégítő. A kenyérellátás, valamint a lisztellátás is lényegesen megjavult, melyet a központi készletből biztosított pótkeret valamint a kereskedelem helyi kezdeményező munkája eredményezett. A húsellátás megjavítása érdekében gondoskodtunk, hogy a Halcsarnok a nap minden szakában bőséges mennyiségű és minőségű haláruval várja a vásárlókat. [...] A központi készletből a tojás és rizs ellátás a kereslettel szemben kevésnek bizonyult, ennek megjavítása érdekében a felvásárlási igazgatóságon keresztül a Földművesszövetkezet hetenként 3-4 ezer tojást fog forgalomba hozni és a disznóölések idejére pedig 4-5 vagon rizst vásárolnak, burgonyáért cserébe a rizstermelő vidékekről."[274] A tervutasításos gazdaságirányítás keretei között ezek az árucsere-akciók rendszeridegenek és ritkák voltak.

Az ötvenes években a tulajdonosváltás és az átszervezések következményei a vendéglátásban is érzékelhetővé váltak. Az állami tulajdonba került vendéglátóhelyek színvonala romlott, a megmaradt maszek cukrászok, kocsmárosok népszerűsége lényegében folyamatosan növekedett. „A fagylalt, valamint a cukrászipari termékek forgalmában a bázishoz viszonyított – jelentősnek mondható lemaradás bizony szomorú képet mutat. Megítélésünk szerint a visszaesésnek a kedvezőtlen időjáráson kívül igen lényeges oka az, hogy városunkban 5 magánvállalkozású cukrászda a város legforgalmasabb helyein üzemel, amelyek a forgalomban igen komoly szerepet játszanak, már csak azért is, mert nyersanyagellátási nehézségeik nincsenek, számukra kifizetődő, ha készítményeikhez a normánál több nyersanyagot használnak fel."[275] A kötött gazdálkodás korlátai, az áruhiány, a beruházások, korszerűsítések elmaradása

[272] Előterjesztés a piacok helyzetéről. 1955. VII. 29. A Nyíregyházi Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. MNL SzSzBML XXIII. f. 502. d.

[273] Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom. A BKM Kereskedelemfejlesztési és Piackutató Igazgatóság 44. sz. kutatási jelentése. Budapest, 1956. 6. o.

[274] Előterjesztés a téli áruellátásra való felkészülésről. 1955. december 12. Nyíregyháza Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. MNL SzSzBML XXIII. f. 502. d.

[275] A Debreceni Vendéglátóipari Vállalat 1955. III. negyedévi beszámoló jelentése. MNL HBML XXIII. 108/c.7. d.

miatt a vendéglátás helyzete – különösen vidéken – a korai Kádár-korszakban sem változott meg lényegesen. Nógrád megyében és Salgótarjánban egy 1959-es jelentés megállapította, hogy „kulturáltság szempontjából a tanácsi szektor hálózata alacsony színvonalú. Az egységek túlnyomó többsége IV. osztályú söntés. A megyében egyáltalán nincs I. osztályú üzem. A salgótarjáni cukrászdák egy része napközben is állandóan lehúzott redőnyökkel üzemel. II. osztályú éttermekben csorba tányérokat, alumínium evőeszközöket használnak. A fogyóeszköz raktárban ugyanakkor ízléses talpas poharak, rozsdamentes evőeszközök találhatók, melyeket azért nem adnak használatba, mert »összetörnek vagy elvesznek«. A megye legelőkelőbb cukrászdája a salgótarjáni Déryné külső képe teljesen elhanyagolt, függönyei rendkívül piszkosak voltak a vizsgálat időpontjában. Az üzletvezető tréningruhában fogadja a vendégeket. A bányászterületeken működő egységek egy része (Kazár, Somoskőújfalu stb.) a tűrhetetlenségig elhanyagolt, ami a megye többi részére is jellemző."[276]

Sajátos és jellemző vonása a korszaknak, hogy az ellátási szempontból kritikus időszakokban országosan és helyi szinten egyaránt nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a lakossági ellátás színvonala a hétköznapinál magasabb legyen az állami ünnepek időszakában. „A május 1-i zavartalan ellátás biztosítása érdekében körlevélben hívtuk fel a Budapest Fővárosi és a megyei tanácsok VB. Kereskedelmi osztályait, hogy a minőségi húsellátásról feltétlenül gondoskodjanak. A Budapesten működő üzemélelmezési vállalatok konyhái részére külön 50 q húst biztosítunk. [...] 1952. április 27-től május 3-ig az irányétlap szabályozza a konyhák étrendjét. Budapest viszonylatában 1952. április 21-én állapítják meg az üzemétkeztetési vállalatok étlapértekezletei, hogy az irányétlapot figyelembe véve az egyes napokban milyen ételekkel látják el a dolgozókat."[277] Debrecenben „1956 első negyedévében az alapvető élelmiszerek közül a tőkehúsban volt kisebb hiány, zsír, cukor, liszt, kenyérből az igényeket ki tudtuk elégíteni. Az ünnepek folyamán, úgy április 4-re, valamint május 1-re a dolgozók fel voltak készülve, és tőkehúsból 50%-kal több került forgalomba. [...] A május 1-i ünneppel kapcsolatban intézkedés történt, hogy a három napos ünnepen zavartalan legyen a friss kenyér és tejellátás."[278]

A hétköznapokon viszont továbbra is meglehetősen hullámzó színvonalú volt az élelmiszer-ellátás, s ez a helyzet az 1956-os forradalom bukását követően is csak lassan változott.[279] Különösen kritikus kérdéssé vált az élelmiszer-ellátás az 1956-os forradalom időszakában. 1956. október végén–november elején a helyi forradalmi bizottmányok gondot fordítottak az közellátás folyamatosságának a biztosítására s ezek a törekvések általában sikeresek voltak. Sőt a november 4-i szovjet inváziót megelőzően a falvakból és városokból többkevesebb rendszerességgel segélyszállítmányokat küldtek a fővárosba. A fegyveres harcok elcsendesedésével a Kádár-kormány közellátási kormánybiztosságot hozott létre, aminek az élelmiszer-ellátás megszervezése, a különböző külföldi segélyszállítmányok fogadása és elosztása volt a legfontosabb feladata.

A kormánybiztos 1956. november 11-i jelentése szerint vidéken jobb volt a helyzet, mint a fegyveres harcoktól sújtott fővárosban. „Budapesten a legutóbbi harcok folyamán az élelmiszer-szállítási és kiskereskedelmi apparátus szinte teljesen szétesett, a sütőipar kivételével néhány napon keresztül egyáltalán nem működött. Ez alatt az idő alatt a sütőipar lisztkészlete is kifogyott."[280] A háborús körülmények között élő fővárosiak igyekeztek minél nagyobb élelmiszerkészleteket felhalmozni. Az ellátás javítása érdekében megkönnyítették a magánkereskedői engedélyek kiadását. A hiány és a fokozott kereslet következtében a szabadpiaci árak jelentősen emelkedtek, egy darab tojás ára a 10 Ft-ot is elérte 1956. december elején. A jelentés készítői úgy vélték, hogy december második felére normalizálódhat a főváros közellátási helyzete, amikor hosszabb-rövidebb sorbaállás után, de mindenki hozzájuthat a legfontosabb élelmiszerekhez. A Közellátási Kormánybiztosság 1957. január 13-ig működött. A tevékenységét értékelő zárójelentés megállapította, hogy az alapvető élelmiszerekből – kenyér, liszt, hús – november végére sikerült viszonylag teljes körű ellátást biztosítani. Ebben fontos szerepe volt a különböző segélyszállítmányoknak is. „A gyors szovjet segítség tette lehetővé, hogy elsősorban a Főváros ellátását alapvető élelmiszercikkekkel november hónapban biztosítani lehetett."[281]

A KSH élelmiszer-fogyasztással kapcsolatos adatai szerint 1950–1954 között gyakorlatilag valamennyi fontosabb élelmiszer fogyasztása (pl. tej és tejtermékek, burgonya, hús) csökkent vagy stagnált az 1938-as szinthez viszonyítva, vagyis az élelmiszer-ellátás és a táplálkozás színvonala másfél évtized alatt nem lett jobb. A legnagyobb visszaesés a legtöbb termék esetében 1953-ra következett be. Az 1953-as politikai változásoknak köszönhetően 1955-re már valamelyest javult a helyzet. Az 1800 munkás- és alkalmazotti család megkérdezése révén összeállított adatsorok[282] legalábbis ezt mutatták. A legalacsonyabb jövedelmű családokban 320, a közepes jövedelműek esetében 600, a magas jövedelműek esetében 1070 Ft volt az egy főre eső átlagos jövedelem. A szegényebb családokban ennek az összegnek közel a kétharmadát, a módosabbakban a felét, a legmagasabb jövedelműekben pedig mintegy harmadát fordították élelmiszerekre, illetve táplálkozásra. A felmérés adatai szerint a fejenkénti napi átlagos kalóriafogyasztás 1950 és 1954 között alig változott, 2840 és 2957 kalória között ingadozott, majd 1955-ben 3122-re emelkedett. Az élelmiszer-fogyasztás, az elfogyasztott élelmiszerek mennyisége és minősége a jövedelmi viszonyok szerint erősen differenciálódott. Az 1955-ös adatok szerint a szegény családok körében az éves húsfogyasztás fejenként 17, a legmagasabb jövedelműek esetében 46 kg volt. A tej és a tejtermékek, a cukor, a zöldség- és főzelékfélék, a

[276] Jelentés Nógrád megye kereskedelmi munkájáról. 1959. március 26. 002/15/1959. Tük. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-zz. 3. d.

[277] Feljegyzés a Belkereskedelmi Minisztérium Titkársága részére. 1952. április 21. 564/IV. 21./1952. MNL OL XIX-g-4-nn. 3. d.

[278] Beszámoló a Debrecen I. Kerületi Tanács VB. Kereskedelmi előadójának munkájáról. MNL HBML XXIII. 108/C. f. 7. d.

[279] Részletesebben lásd Valuch 2003a.

[280] Nyers Rezső közellátásügyi kormánybiztos jelentése a kormány számára a közellátás helyzetéről. Budapest, 1956. november 11. MNL OL XIX-K-24. 1. d.

[281] Jelentés a Közellátásügyi Kormánybiztosság munkájáról és a közellátás helyzetéről. Budapest, 1957. január 28. MNL OL XIX-K-24. 1.d.

[282] *Az élelmiszerfogyasztás alakulása Magyarországon.* Budapest, 1957, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 6./

gyümölcsök esetében is hasonló, közel kétszeres volt a mennyiségi különbség a legalacsonyabb és a legmagasabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező családokban élők között, a kenyér- és lisztfogyasztás mindkét csoportban közel azonos volt.

1956-ban 5000 család háztartási adatait gyűjtötték össze, a megfigyelt családokban az egy főre jutó havi átlagjövedelem 636 Ft volt, a legalacsonyabb jövedelműeknél ez a mutató 339, a legjobb jövedelmi helyzetben levőknél 1178 Ft-ot jelentett. Az élelmezési kiadások a szegényebbek körében havonta és fejenként 215 Ft-ra, a legmagasabb jövedelmű családokban 457 Ft-ra rúgtak, átlagosan havonta 316 Ft-ot fordítottak élelmiszerre.[283] Mindez a fejenkénti, napi átlagos kalóriafogyasztásban is megjelent, hiszen a legrosszabbul és a legjobban keresők között másfélszeres különbség alakult ki. Az adatok szerint igen jelentős különbségek mutatkoztak a jövedelmi helyzet függvényében a tej és a tejtermékek, a tojás, a hús és a hentesáru fogyasztásában. A mennyiségi mellett a minőségi különbségeket többek között az is jól mutatja, hogy a legolcsóbb és rendszerint gyengébb minőségű árukból – birka- és lóhús – az átlag alatti és a legkisebb jövedelmű családokban volt a legmagasabb a fogyasztás. A fogyasztói szokások és a szűkös kínálat miatt viszonylag ritkán és kis mennyiségben fogyasztottak marhahúst, a hússzükségletet a baromfi- és sertéshúsból fedezték. A szokásokra és a kor viszonyaira jellemző az a tény, hogy a háztartási felvételben szereplő 1700, Budapesten és nagyobb vidéki városokban élő munkás- és alkalmazotti család közül majdnem minden második tartott sertést 1956-ban.

A falusiak körében 1956-ban a jövedelmi viszonyokhoz kötődő táplálkozási egyenlőtlenség jóval mérsékeltebb volt a városokban élőkéhez viszonyítva. A legalacsonyabb jövedelmű paraszti családokban a havonkénti élelmiszer-fogyasztásra fordított összeg 311 Ft, a legmagasabb jövedelműek esetében 371 Ft volt. A városi munkás- és alkalmazotti, valamint a paraszti családok élelmiszerre fordított kiadásait összehasonlítva szembeötlő, hogy a legszegényebbek esetében a szint nem tért el lényegesen, míg a legkedvezőbb jövedelmi helyzetben élőknél a paraszti családok fejenkénti fogyasztási kerete négyötöde a városiakénak. A szegényparaszti családokban egy főre átlagosan 586 Ft, a legjobb körülmények között élőkében pedig 796 Ft jövedelem jutott. Vagyis a statisztikai adatok alapján a jövedelmi különbségek is mérsékeltebbek voltak a paraszti társadalomban, mint a városi munkások és alkalmazottak között. Az is látható, hogy a paraszti társadalomban – nyilván az önellátás szerepének köszönhetően – az élelmezéssel kapcsolatos kiadások az egy főre eső jövedelmeknek csak mintegy 40%-ára rúgtak. A megfigyelés adatai szerint 1956-ban az 1-3 katasztrális holddal rendelkező törpebirtokos családokban a kenyér, péksütemény és liszt fogyasztásának a fele, a 15-25 holdas családokban pedig a háromnegyede származott saját termelésből. Ugyancsak elterjedt volt a disznóvágás szokása, birtoknagyságtól függetlenül 100 családra 110-120 sertésvágás jutott 1956 folyamán, vagyis a családok egytizede évi két vágással igyekezett fedezni hússzükségleteit.[284]

[283] *Ötezer család...* i. m.
[284] Uo. 37–42. o.

A SZOT 1956 nyarán készített létminimum-elemzése[285] szerint egy felnőtt havi létfenntartásához 580 Ft-ra, egy háromtagú munkáscsalád megélhetéséhez minimálisan 1440 Ft, egy négytagú családéhoz pedig 1900 Ft havi jövedelemre volt szükség. A létminimum szintje alatt élő családok összes havi jövedelmüknek közel a kétharmadát fordították élelmiszerre. Ebben a csoportban a hús- és zsírszükségletet a leggyakrabban ló- és birkahús vásárlásával biztosították, mert ezek voltak a legolcsóbban beszerezhető húsféleségek. Az élelmiszerek közül az általános helyettesítő élelmiszer szerepét is betöltő kenyér fogyasztása volt a legmagasabb. Az elemzésben a felnőtt férfiak átlagos napi tápanyagszükségletét 2825 kalóriában határozták meg.

Az 1957-es háztartás-statisztikai felvétel során igyekeztek felmérni az egyes foglalkozási csoportok élelmiszer-fogyasztási szokásait és sajátosságait is. „A parasztcsaládok átlagosan magasabb élelmiszer-fogyasztásán belül az egyes élelmiszereknél eltérő a különbség. Azonos jövedelmek mellett a cukor kivételével a legtöbb alapvető élelmiszerből magasabb a paraszti, mint a városi fogyasztás. Az, hogy a parasztság a városi családoknál több lisztes ételt, lényegesen több hüvelyest és szalonnát fogyaszt, az életmódbeli különbségekből és a fogyasztói szokásokból adódik. Ugyanakkor azonban a parasztcsaládok lényegesen több húst, baromfit, zöldséget, gyümölcsöt és tejterméket is fogyasztanak, mint a városi családok. [...] Az egyénileg gazdálkodó parasztcsaládok és a munkás- és alkalmazotti családok életmódbeli különbségei a jövedelem növekedésével éleződnek: a magasabb jövedelmek mellett nagyobb az eltérés mindkét irányban: a munkás- és alkalmazotti családok élelmezési kiadásai még jobban elmaradnak a paraszti élelmiszer-fogyasztás mögött..."[286] Ugyanebben az adatgyűjteményben rámutattak arra is, hogy az akkor legalacsonyabb jövedelmű (400 Ft-nál alacsonyabb egy főre eső jövedelemmel rendelkező) családokban havonta és fejenként 205 Ft-ot, a közepes – 800 Ft egy főre jutó – jövedelműekben 356 Ft-ot a legmagasabb, 1600 Ft feletti fejenkénti jövedelemmel bíró családokban pedig 613 Ft-t fordítottak havonta, egy fő élelmezési kiadásaira. A szerényebb jövedelmű családokban az egy főre eső napi átlagos kalóriafogyasztás 2341 kalória, a legmagasabb jövedelmű családokban pedig 3388 kalória volt.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a paraszti háztartások fogyasztásán belül érthető módon magas volt a saját termelésű cikkek hányada. A parasztság élelmiszer-fogyasztásának a háromnegyede, teljes fogyasztásának pedig a fele származott ebből a forrásból. A korabeli magyar társadalom egészét tekintve ez utóbbi mutató 30% volt. Voltak természetesen olyan cikkek – elsősorban az élelmiszerek, ezek közül is a húsfélék –, amelyek esetében az önellátás tartósabb maradt. Hajdú-Bihar megyében 1958-ban egy Belkereskedelmi Minisztériumnak készített jelentés megállapításai szerint „komoly gondok vannak a húsellátás körül annak ellenére, hogy az 1957. évi húsértékesítés, több mint kétszerese volt az 1955. évinek. [...] A Debreceni Vágóhíd és Húsfeldolgozó

[285] A munkás és alkalmazotti családok létminimuma. A SZOT Közgazdasági és Statisztikai Osztályának elemzése. 1956. július 23. MNL OL M-KS-276. f. 66/36. őe. Közli: Belényi – Sz. Varga: i. m. 433–471. o.
[286] *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok...* i. m. 80. o.

Vállalat szállítási módját az összes kiskereskedelmi vállalat kifogásolja. Igen gyakori, hogy a Debrecentől távolabbi helyekre kiszállítandó hús – még nyáron is – 12-14 óra múlva kerül a boltba. Nem ritkaság, hogy mire a rendeltetési helyére ér – különösen a fagyasztott hús – az áru romlott, eladhatatlan, a vendéglátóiparban feldolgozhatatlan. A hússzállítás módja egészségügyi szempontból is kifogásolható, a kocsira rakott húsokat csizmával tapossák a szállítók."[287] A húshiány mérséklése nehezen megoldható feladatnak bizonyult. 1960 májusában Debrecenben a legtöbb húsboltban már a kora reggeli, délelőtti órákban elfogyott a kiszállított árukészlet. „Általában tapasztalható, a húsboltok előtt, hogy a vásárlók már kora hajnalban a bolt előtt várják a nyitást. Központ részéről ki lett adva, hogy 6 h-kor kezdhetik az árusítást. [...] Általában a húsboltoknál nagyobb kivételezések nincsenek, fennáll az a körülmény, hogy a húsbolt a mellette levő fűszer vagy tejbolt személyzetének a húst félreteszi vagy a boltban tárolja, vagy a fogyasztó előtt adja át az illető boltosnak."[288]

Az élelmiszer-fogyasztási szokásokkal foglalkozó felmérés szerint „1960-ban a parasztcsaládok döntő részében a saját termelésből fedezték húsfogyasztásuk 90%-át [...] a parasztság éven belüli húsfogyasztása igen nagy ingadozást mutat. Míg éves átlagban egy fő hetenként 63, a felvétel időszakában – május harmadik hetében csupán 39 dkg húst fogyasztott (saját termelésből). Az adatfelvételből feltűnő arányú baromfi, főleg tyúkféle fogyasztása derült ki. Az adatok szerint a megfigyelés időszakában – májusban – a családok húsfogyasztásának 67%-a ebből adódott. A baromfi-fogyasztásnak ez a magas aránya messze túlhaladja a bérből és fizetésből élők fogyasztását. 1960-ban 2,2-szeresét tette ki. (A parasztcsaládok a felvétel időpontjában és jelenleg [1961-ben – *V. T.*] is – viszonylag ritkán vásárolnak tőkehúst. A kapott válaszok szerint a családok 23%-a vásárolt »néhány napon belül«, 18%-a pedig a megkérdezés előtti 1-2 hétben vásárolt utoljára tőkehúst.)"[289] 1960–1961 telén a községi háztartások 69%-a vágott sertést legalább egy alkalommal. „Az élősertés piaci ára – különösen az 1960. évben olyan színvonalat ért el, hogy a zsír, hús és húskészítmények bolti árával szemben kifizetődő volt a házi vágás, ugyanakkor a néha tartósan fellépő húshiány is hatással volt a vágások számának emelkedésére."[290]

Az élelmiszer-fogyasztásban a hatvanas évek végétől általános és jelentős változást jelentett az elkészített és a fogyasztott étel mennyiségének a jelentős növekedése. Egy 1960-as kormányzati elemzés szerint „jelentékenyebben hatott ki azonban a társadalmi csoportok szerkezetének a megváltozása az áruforgalom szerkezetére. A parasztság számának csökkenése és a munkás alkalmazotti népesség számának a növekedése az élelmiszer-forgalmat kereken 700 millió

[287] Beszámoló a Belkereskedelmi Minisztérium részére Hajdú-Bihar megye és Debrecen kereskedelmének helyzetéről. 1958. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács iratai. MNL HBML XXIII. 108./c. 7.d.

[288] Feljegyzés az élelmiszer-kiskereskedelmi vállalatok húsboltjairól. 1960. május 21. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács iratai. MNL HBML XXIII. 108./c. 7. d.

[289] *A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata, összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával.* Budapest, 1962. /Belkereskedelmi Kutató Intézet közleményei. 71. sz./

[290] Makai István: *A bérből és fizetésből élő családok néhány élelmiszerfogyasztási szokása.* Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 53. sz./

forinttal növelte. Ennyire becsülhető tehát – számításaink alapján – a saját termelésből való fogyasztás csökkenése, s helyette élelmiszerek vásárlása."[291]

Az egyéni gazdálkodás utolsó éveiben a megfigyelések szerint a földterület növekedésével párhuzamosan az élelmiszer-fogyasztás aránya is emelkedett. „A személyes fogyasztást tekintve még egy vonatkozásban van nagyobb eltérés a különböző földterületen gazdálkodó családok között, éspedig a saját termelésű és a vásárolt fogyasztás egymás közötti arányát tekintve. A nagyobb gazdaságokban nagyobb a saját termelésből származó fogyasztás súlya. [...] A birtoknagyság szerint csoportosított adatok azt mutatták, hogy az élelmiszer-fogyasztás aránya – a jövedelem bizonyos növekedése mellett is – emelkedik. Ez csak azzal magyarázható, hogy a nagyobb gazdaságban több termék áll rendelkezésre saját termelésből és a meglévő mennyiségekből természetesen többet fogyasztanak. A saját termelésből származó fogyasztás arányának növekedése az egyes élelmiszereknél különböző mértékű: így például a zöldségfogyasztás túlnyomó része minden gazdaság-nagyságcsoportban saját termelésből származik [...] Hasonló a helyzet a burgonyánál. Ugyanakkor az elfogyasztott tej és tejtermék mennyisége igen nagymértékben emelkedik, úgy, hogy eközben a vásárolt mennyiség erőteljesen csökken."[292] Egy 1961-es elemzés szerint megállapítható, „hogy a munkások és alkalmazottak (egyébként mintegy tizedét kitevő) legalacsonyabb jövedelmű rétegének táplálkozási színvonala nagyon hasonlatos a felszabadulás előtti országos átlaghoz. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a legalacsonyabb jövedelműek táplálkozási színvonala megfelelő."[293] S ugyancsak hasonló volt a helyzet a szegényparaszti rétegek esetében. A hatvanas évek végétől fokozatosan mérséklődtek az élelmiszer-fogyasztás társadalmi és területi különbségei, a városi és a falusi háztartások élelmezési szokásai a számos vonatkozásban egységesedtek. De az 1950-es évek végén ennek még kevés jele volt. „Az egyénileg gazdálkodó parasztság kalória- és tápanyagfogyasztása [...] magasabb, mint a munkás- és alkalmazotti családoké és összetétele is kedvezőbb, amennyiben az értékesebb fehérje- és zsírfogyasztás színvonala jobban meghaladja a munkás- és alkalmazott családok fogyasztásának a színvonalát, mint a szénhidrát-fogyasztásé. [...] Ugyancsak a paraszti fogyasztás gyökeres változására utal, hogy az összes elfogyasztott kalóriamennyiség források szerinti megoszlásában nincs jelentős eltérés, a parasztság lényegében a városi családokhoz hasonló arányban fogyasztja a legértékesebb védőélelmiszereket is."[294]

A mezőgazdaság kollektivizálása sokrétűen befolyásolta az élelmiszer-fogyasztási szokásokat és az ország közellátási helyzetét, mert egyfelől csökkentette azok számát, akik élelmiszer-szükségletüket képesek voltak saját termelésből fedezni, másrészt a termelés rendszerének átalakítása tartósította az egyes élelmiszerek hiányát. Ezeket a problémákat a kormányzati doku-

[291] Jelentés a belkereskedelmi forgalom három éves tervének teljesítéséről. 1960. május. A Belkereskedelmi Minisztérium irata. MNL OL XIX-G-4-zz. 7. d.

[292] *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok...* i. m. 63–67. o.

[293] Pálos István – Zafír Mihály: Az élelmiszerfogyasztás naturális mutatói. *Kereskedelmi Szemle,* 1961/3. sz. 124–128. o.

[294] *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok...* i. m. 84–85. o.

mentumokban is elismerték. „A mezőgazdaság szocialista átszervezésének folyománya a központi készletből ellátandók számának a növekedése, az egyéni gazdaságokban megfigyelhető tartalékolási tendencia. Viszont kedvező jelenség a termelőszövetkezetek áruértékesítési arányának növekedése. Mindezekből látható, hogy az élelmiszer-ellátás jelenlegi problémái elsősorban a mezőgazdaságban folyó hatalmas társadalmi átalakulással függnek össze. [...] 1959-ben és 1960-ban a kenyérgabona fogyasztás kielégítése csak az import lényeges növelésével volt biztosítható. Az összfogyasztáson belül lényegesen növekedett a központi fogyasztás aránya."[295] A téli időszakban a lakosság alapvető cikkekkel való ellátottságát jónak ítélték, „húsból az ellátás Budapesten és a kiemelt városokban megfelelő. Mezőgazdasági vidékek ellátása általában gyenge. [...] Zsiradékból az átmeneti vajhiány miatt margarinból élénkült a kereslet. [...] Tojásból az igényeket évek óta nem tudjuk teljes mértékben kielégíteni. Folyó évben az ellátás még a korábbi évekhez képest is rosszabb."[296] A hiány a szabadpiacon egy év alatt negyven százalékkal, 2 Ft-ról 2,80 Ft-ra emelte a tojás szabadpiaci árát.

Az ország különböző pontjain élő, 1958 és 1962 között folyamatosan háztartási feljegyzést vezető, 800 parasztcsalád adatai alapján rekonstruálhatóak a kollektivizálás időszakában bekövetkezett változások alapelemei és irányai. „1958 és 1962 évek között mind a tisztán paraszti, mind a kettős jövedelmű családoknál a vásárolt fogyasztás lényegesen gyorsabban növekedett, mint a természetbeni fogyasztás. Ugyanakkor a tisztán parasztiból kettős jövedelművé vált családoknál a vásárolt fogyasztás több mint 80%-os növekedése mellett a természetbeni fogyasztás összege csökkent. Ezzel szemben a kettős jövedelműből tisztán parasztivá vált családoknál, azáltal, hogy mezőgazdasági eredetű jövedelmük az átlagosnál sokkal nagyobb mértékben emelkedett – s így jóval több termék állt rendelkezésükre, mint korábban –, a természetbeni fogyasztás összege jelentősen növekedett. Ezeknél a családoknál a természetbeni fogyasztás nettó kiadáshoz viszonyított aránya is emelkedett, míg a többi rétegnél ez az arány számottevően csökkent. Különösen jelentős csökkenés következett be a természetbeni fogyasztás arányában a tisztán parasztiból kettős jövedelművé vált családokban. [...] Az élelmiszer-fogyasztásban meglevő rétegenkénti jelentős különbségek tehát a természetbeni fogyasztásból adódnak. A korábban nagyobb földterülettel rendelkezett családok 1962. évi magas élelmiszer fogyasztásából ugyanis a vásárolt élelmiszer mind összegében, mind arányában kevesebb volt, mint a korábban kisebb földterülettel rendelkezett családoknál, bár az előbbi családok az 1958. évihez képest jobban növelték élelmiszervásárlásukat, mint az utóbbiak."[297]

Az 1962-es év adatait összefoglaló áruforgalmi gyorsjelentés a bolti élelmiszer-forgalom dinamikus növekedését mutatta, miközben a lakossági élelmiszer-fogyasztás gyakorlatilag alig változott. A forgalom növekedése elsősorban abból adódott, hogy a kollektivizálás időszakában, illetve azt követően olyan társadalmi csoportok is rendszeres élelmiszer-vásárlókká váltak, akik korábban szükségleteiket részben vagy egészében saját termelésből fedezték. Másfelől átmenetileg növekedett a téesz-taggá váló paraszti családok készpénzbevétele, amit elsősorban élelmiszerre és tartós fogyasztási cikkekre fordítottak, hiszen a magángazdálkodás megszűnésével az üzemi kiadásaik is jelentősen csökkentek. A gazdálkodás rendszerének radikális átalakítása következtében csökkent a szabadpiaci élelmiszer-forgalom az 1958–1962-es időszakban, ami tovább növelte az állami élelmiszer-kiskereskedelem ellátási terhét. 1962-ben a húsellátáshoz továbbra is jelentős mértékben hozzájárultak a családi gazdaságok, becslések szerint az év során közel két és fél millió volt a sertésvágások száma a háztartásokban, vagyis a magyar háztartásoknak hozzávetőlegesen az öthatoda élt ezzel a lehetőséggel.[298]

1962 őszén a feszültté váló, háborús fenyegetettséget felidéző nemzetközi politikai helyzet hatására az alapvető élelmiszerekből felvásárlási láz bontakozott ki Magyarországon, ami átmenetileg tovább növelte az ellátási nehézségeket. 1963-ban a hús, a baromfi, a tojás és a tejtermékek terén volt a legnagyobb mértékű az áruhiány. A korabeli hivatalos megfogalmazás szerint „a mezőgazdasági termelés alacsony színvonala nem tette lehetővé egyes állati eredetű termékek iránt jelentkező belföldi szükségletek kielégítését".[299]

Ugyancsak a kollektivizálás és a velejáró életmódváltás hatására változott meg a hatvanas évek közepén a kenyérfogyasztás elsősorban a falusiak körében, akik fokozatosan felhagytak az otthoni kenyérsütéssel, és áttértek a bolti kenyér vásárlására.[300] (Az élelmiszereknél a házi és a bolti jelző rendszerint minőségi különbséget is jelentő jelző volt és maradt hosszú időn keresztül. A házi kenyér, sütemény, tejfel a vásárlók gondolkodásában magától értetődően a jobb minőséget is jelentette.) Az állami tulajdonú élelmiszer-kiskereskedelem azonban még hosszú ideig nem volt képes a növekvő falusi kenyérvásárlási igényeknek megfelelni. A falvak többségébe a sütőipar általában hetente egy-két alkalommal szállított friss kenyeret. De a városok nagy részében is általában csak késő délelőtt érkeztek meg a friss kenyér- és péksütemény-szállítmányok. Országosan megoldatlan volt a hétvégi kenyérellátás, sok helyen előre sütött termékeket forgalmaztak, amit érthetően nem szívesen vásároltak meg, ezért szombat délutánonként a friss kenyeret forgalmazó üzletek előtt rendszeres volt a sorban állás. Igen gyakoriak voltak a minőségi és a mennyiségi kifogások. A 2 kg-os kenyér valóságos súlya gyakran alig haladta meg a másfél kilót, a kenyér és péksütemény nemritkán sületlen vagy égett volt, rendszerint hiányzott a boltokban a csomagolóanyag, ezért a kenyeret csomagolatlanul

[295] A lakosság téli áruellátása, különös tekintettel az élelmiszerellátásra. Az Országos Tervhivatal Előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-K-8-b. 11.d.

[296] Uo.

[297] *A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után.* Budapest, 1963, KSH.

[298] Részletesen lásd Áruforgalmi jelentés az 1962. évről. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-f. 85. d.

[299] Jelentés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1964. március 24. MNL OL XIX-G-4-yy. 83. d.

[300] A kenyér és péksütemény továbbá a tej és tejtermék ellátás alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium kollégiuma részére. 1963. szeptember 11. MNL OL XIX-G-4-yy. 83. d.

vagy a vágott felületen papírral letakarva forgalmazták. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján még politikailag frekventált, ipari területeken is a hétköznapi élet természetes velejárója volt az alapvető élelmiszerek hiánya. Nógrád megye például egy 1959 márciusában készült beszámoló szerint „sütőipari termékek szempontjából országosan is az egyik legrosszabbul ellátott terület", különösen a salgótarjáni iparmedence. „Évek óta megoldatlan probléma a lakosság kenyérrel és péksüteménnyel való megfelelő ellátása. [...] Az ipari területekre teljesen rendszertelen a kenyér kiszállítása. Vannak bányász-lakta helyek, ahova gyakran csak bolt záráskor vagy utána érkezik meg a kenyér. [...] Nem egyszer előfordult, hogy péntek délutántól hétfő délig nem volt kenyér. [...] A kenyér minősége is súlyosan kifogásolható, keletlen, ragacsos, idegen anyagot tartalmaz."[301]

A tej és a tejtermékek esetében hasonló volt a helyzet. A hatvanas évek elejétől az önellátásra képes családok száma fokozatosan csökkent, hiszen a magántulajdonban levő tehénállomány is csökkent a kollektivizálás következtében. A vidéki tej- és tejtermékellátás a magántermelés visszaesése miatt a hatvanas években gyakorlatilag megoldatlan maradt. Az ország községeinek közel a felében még a tejcsarnokok sem működtek.

Az élelmiszer-fogyasztás a hatvanas évek elejétől általában nőtt, de a növekedés üteme a falusi háztartásokban valamivel alacsonyabb volt, mint a városokban. Az egyes élelmiszerfajták közül a vizsgált időszakban a húsfélék,[302] a tojás, valamint a tej és tejtermékek fogyasztása emelkedett jelentősen.

Az élelmiszer-ellátás változásaiban két tényezőnek volt lényeges szerepe: 1. a mezőgazdasági kistermelésnek, hiszen ez a tömeges méreteket öltő tevékenység önellátó funkciója révén (is) enyhítette az élelmiszer-ellátás hiányosságait; 2. a mezőgazdasági nagyüzemi termelés lassú konszolidálódásának.

A hatvanas évek elejére valamelyest konszolidálódtak a viszonyok az élelmiszer-kereskedelemben is. Nyíregyháza legnagyobb élelmiszerboltjának, a köznyelvben – vezetője után – Madai-féle Csemegének nevezett üzletében a „vezetőség mindent elkövet, hogy a szocialista kereskedelem fejlettebb formáinak megfelelő kiszolgálást biztosítson. Nagy súlyt fektet vállalatunk a kenyér és péksütemények, húskészítmények, tejtermékek ízléses és hygénikus csomagolására, megfelelő zsír és kenyérpapír és egyéb nyomtatott (céges) csomagolóanyagokat használunk fel. Áruházunk bevezette a házhoz szállítást és a mai napig érvényben levő boyszolgálatot is fenntartja, ami egyik városból a másik városba való áruk eljuttatását gyorsan és pontosan végzi. Ezenkívül túrajárat van arra beállítva, hogy Budapestről a Csemege Élelmiszerkereskedelmi Vállalat saját készítményű cukrászati és hidegkonyha készítményeit áruházunk részére lehozza és ezt a nyíregyházi közönség rendelkezésére átadja. [...] Továbbmenve gépi felszereléseink villamos hűtőszekrény, mirelite szekrények, presszógép, turmixgép, szeletelő gép a legkorszerűbbek, amik lehetővé teszik a kiszolgálás

[301] BKM. 002/15/1959. Tük. Nógrád megye kereskedelmi munkája. Jelentés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1959. március 26. MNL OL XIX-G-4-zz. 3.d.

[302] A húsfogyasztás változása jól szemlélteti ezt a folyamatot. Magyarországon az 1934–1938 közötti évek átlagában 33,9 kg/fő, 1955-ben 37,6 kg/fő, 1965-ben 53,2 kg/fő, 1975-ben 71,2 kg/fő, 1985-ben 79,6 kg/fő volt.

10. táblázat. Egy főre jutó évi átlagos élelmiszer-fogyasztás (1950–1996) között (kg/fő)

Év	*Hús, hal*	*Tej, tejtermékek*	*Zsiradékfélék*	*Ebből: étolaj és margarin*	*Cukor*	*Liszt és rizs*	*Zöldség- és főzelékfélék*	*Gyümölcsök*
1950	34,9	99,0	18,7	–	18,3	142,1		
1960	49,1	114,0	23,5	2,8	26,6	136,2	84,1	55,3
1970	60,7	109,6	27,7	6,6	35,5	128,1	83,2	72,5
1980	73,8	166,2	30,5	11,8	37,9	115,1	79,6	74,9
1990	75,8	169,9	38,6	15,2	38,2	110,4	83,3	72,3
1996	62,6	138,0	36,1	–	40,3	85,3	–	–

Forrás: Magyar Néprajz IV. Életmód. Budapest, 1997, Akadémiai Kiadó; *Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen.* Budapest, 1996, KSH.

kulturáltabb színvonalát és az áruk helyes tárolását."[303] 1962–1963 telének ellátási viszonyait a Belkereskedelmi Minisztérium általában megfelelőnek tartotta.[304] A szokatlanul kemény tél kihatásait burgonyaimporttal, a kiskereskedelem háromhetes készletezésének elrendelésével igyekeztek ellensúlyozni. „A mezőgazdaság szocialista átalakításának igen nagy eredményei mellett egyes közepes jelentőségű cikkeknél hiány keletkezett. Nem találták meg a megfelelő termelési módszereket, pl. babnál, lencsénél, ciroknál és így ezekből a közhasználatú cikkekből évek óta hiány van. Ez a hiány még ma is fennáll. [...] Déligyümölcsből ma már a falusi lakosság is rendszeres ellátást követel. Hasonló a helyzet a mélyhűtött áruknál is, ahol azonban technikai okok miatt (mélyhűtő pultok hiánya) az igényeket nem tudjuk kielégíteni. Az ország nyugodt közellátását – az év hátralevő részében – a cikkek döntő többségében a terv szerint rendelkezésünkre álló árualapok biztosítják. Alapvető élelmiszerekből (kenyér, liszt, zsír, cukor, só, száraztészta, burgonya) folyamatos és megfelelő ellátást tudunk biztosítani. Húsból a rendelkezésre álló keretek az igények kielégítését nem teszik lehetővé, a zavartalan ellátáshoz további 400–500 vagon terven felüli mennyiségre lenne szükség. Hasonló a helyzet a tojásnál is, ahol a tervezett mennyiség nem elegendő, ezért esetleg tojásport kell importálni. [...] Déligyümölcsök közül citromból egész éven át jó ellátás biztosítható, míg az F. M. rendelkezése folytán május 3-a után narancs nem kerülhet forgalomba."[305] A hús- és a tojáshiányt a mezőgazdasági termelés alacsony színvonalával magyarázták, más cikkek (konzervek) esetében a külkereskedelmi érdekek előtérbe helyezése miatt nem volt lehetőség a hazai igények kielégítésére, a hiány harmadik okaként az élelmiszer-ipari és a szállítási kapacitás szűkösségét jelölték meg. Sajátos módon azzal is számoltak, hogy az idegenforgalom növekedése egyes cikkeknél

[303] A Csemege Élelmiszerkereskedelmi Vállalat 125. sz. boltjának beszámolója, 1960. február 5. Nyíregyháza Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. MNL SzSzBML. XXIII. 502.

[304] Előterjesztés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma számára. 1963. április 18. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-yy. 83. d.

[305] Uo.

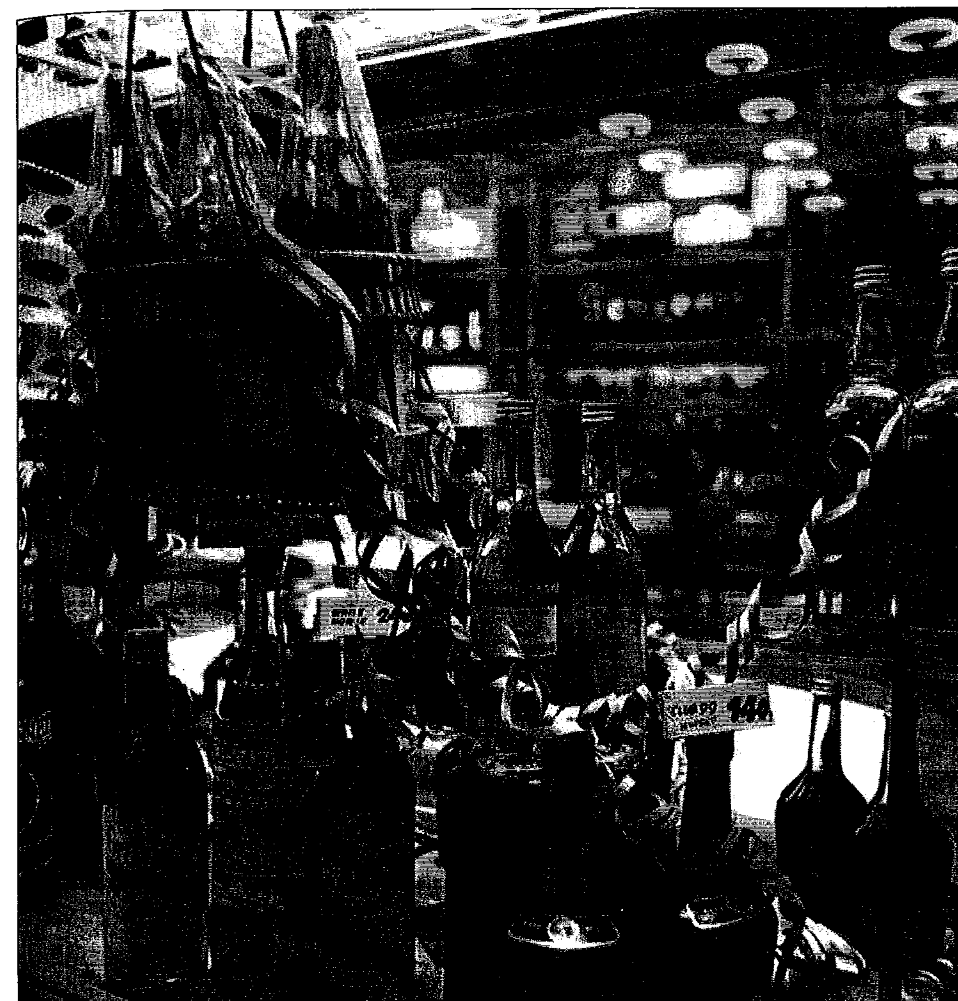
(szalámi, gyulai kolbász, fűszerpaprika) oly mértékben növeli a keresletet, hogy e termékek hiánycikké válnak. A hiánycikkek vonatkozásában ellátási prioritást élveztek a városok, a bánya- és iparvidékek, valamint a főváros, az idegenforgalom növekedése miatt nagyobb figyelmet szenteltek az üdülőterületek ellátásának is. A mennyiségi igények kielégítése után – bár a választék csak viszonylag lassan bővült – a hetvenes években már az élelmiszerek és az élvezeti cikkek körében is fokozatosan kialakultak a „presztízstermékek". Ezek közé tartoztak a márkás „nyugati" italok, dohányáruk, csokoládék, üdítőitalok (Coca-Cola, Pepsi-Cola, Marlboro, Cézár konyak).

1968 végén az élelmiszer-kereskedelemmel foglalkozó előterjesztés a mennyiségi élelmiszer-ellátás kérdései mellett már a táplálkozás minőségi átalakulásának szükségességét is hangsúlyozta. A belkereskedelem alapvető feladata az, „hogy a lakosság élelmiszer-ellátása kiegyensúlyozottan, zavartalanul fejlődjön. Ugyanakkor erősítjük azokat a tendenciákat, amelyek a korszerű fogyasztási szerkezet kialakítását célozzák. Az állati termékek, továbbá a zöldség és gyümölcs értékesítése ebben az esztendőben is jobban növekedett, mint más élelmiszereké. [...] Az életszínvonal gyarapodásának megfelelően jobban nőtt az élvezeti cikkek eladása is. Csak a vendéglátásban nem tudtuk a kívánatos mértékben növelni az ételek forgalmát, főképpen a kialakult magasabb árszínvonal, s ennek következtében a lakosság tartózkodása miatt."[306] A legmagasabb jövedelmű csoportoktól eltekintve a magyar társadalom különböző csoportjai általában árérzékenyek voltak, s ez különösen igaz volt az élelmiszerek vonatkozásában. Az önellátás viszonylag magas aránya, a kistermelés kiterjedtsége részben erre is visszavezethető. Hiszen háztájiban, a ház körüli konyhakertekben, a „hétvégi telkeken" viszonylag sokféle zöldség és gyümölcs megtermelhető volt. S ezek már csak azért is olcsóbbak voltak, mert a ráfordítások között a saját munkaerő költségét rendszerint nem vették figyelembe. „Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének lassúbb átalakulását befolyásolja a saját termelésből származó fogyasztás még mindig jelentékeny volta. 1966. évben a munkás és alkalmazotti háztartások élelmiszer-fogyasztásának 23%-a, a paraszti és kettős jövedelmű családokénak 66%-a jutott a saját termelésű és a piacon vásárolt élelmiszerekre."[307]

Az élelmiszerek fogyasztói ára – tekintve, hogy e cikkek szinte kivétel nélkül kötött árasak voltak – a hatvanas évtizedben lényegében nem emelkedett, ezért aztán a hetvenes évek második felében, amikor ez a helyzet megváltozott, az élelmiszerek árának emelése gyakorlatilag mindig kisebbfajta politikai és társadalmi krízist jelentett. A kötött árrendszer sajátosságaként az árak nem fedezték az előállítási költségeket sem, ezért az élelmiszer-termelés állandó állami támogatást igényelt. A hatvanas évek végén az élelmiszerek fogyasztói ára mintegy 25%-kal volt alacsonyabb, mint amit a valóságos ráfordítások és előállítási költségek indokolttá tettek volna. Az alapvető termékek – kenyér,

[306] Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. MNL OL XXXVI-G-4. 2. d.

[307] Az élelmiszerfogyasztás helyzete és fejlődése. A Belkereskedelmi Kutató Intézetben készült elemzés összefoglalója. MNL OL XXVI-G-4. 1. d.

A fogyasztás élvezetes tárgyai – márkás „nyugati" italok egy budapesti kirakatban, 1971

sertészsír – esetében a magyar fogyasztók többsége érzéketlen volt az árak változására, míg a hús esetében az 1966–1967-es áremelkedést olcsóbb húsrészek és étkezési szalonna vásárlásával ellensúlyozta.

A Belkereskedelmi Kutató Intézet 1968-ban tanulmányban foglalta össze az élelmiszer-fogyasztás helyzetének és fejlődésének kérdéseit. Hangsúlyozták, hogy a lakossági fogyasztásnak mintegy a fele az élelmiszerekből és az élvezeti cikkekből adódik, a pénzbeli jövedelmeknek több mint 40%-át fordítják ezeknek a cikkeknek a beszerzésére. „A kielégítő és zavartalan élelmiszer-ellátás, az élelmiszerek belföldi piacának egyensúlya fontos gazdasági s egyben elsőrendű politikai kérdés is. A gazdaságpolitikai eredményességét

is jellemzi, milyen ellátási viszonyok valósulnak meg a belföldi piacon."[308] Az elemzés megállapításai szerint az élelmiszer-fogyasztás szerkezete a második világháborút követő két évtized során nem változott jelentősen, továbbra is meghatározó maradt a cereáliák és a zsiradékok szerepe, a táplálkozás-élettani szempontból értékesebb, magasabb élvezeti értékű, a korszerű életmóddal összefüggő élelmiszerek fogyasztása csak lassan kerül előtérbe. Az élvezeti cikkek közül a kávé, tea, kakaó és fűszerek fogyasztása növekedett.

Az évtized folyamán a városi munkás és alkalmazotti, valamint a paraszti családok élelmiszer-fogyasztásának különbségei mérséklődtek. A belkereskedelemben hosszabb távon számoltak a mezőgazdasági és általában a falun élők élelmiszer-vásárlásainak növekedésével. „Az 1966. évi adatok szerint a városokban élő munkás és alkalmazott családok élelmiszer-fogyasztási szükségleteinek 87 százalékát a kereskedelemben, további 10%-át a piacokon való vásárlás útján elégítik ki. A községekben élő munkás és alkalmazotti családoknál ugyanezek az adatok 60, illetve 12%-ot tesznek ki. Feltehetően az utóbbiaknál az arányok magasabbak volnának, ha – kényszerűségből – a kereskedelemnek nem kellett volna korlátoznia egyes élelmiszerek eladási forgalmát a községekben (pl. hús, vaj, tej, stb.). Feltehetően a parasztság élelmiszer-beszerzési forrásainak aránya is ezekhez fog közeledni a következő években."[309] A tanulmány szerzői szerint „a következő 10–15 évben nem volna helyes intézkedéseket tenni a saját termelésű fogyasztás csökkentésére, s a piaci felhozatal korlátozása érdekében. Az ezek révén a lakossághoz kerülő termékek feldolgozása és kereskedelmi forgalma jelentős beruházásokat és anyagi eszközöket, továbbá munkaerőt igényelne. Ezért célszerű olyan gazdaságpolitikai koncepciót kialakítani, hogy a parasztság természetbeni fogyasztását ne korlátozzuk, támogassuk a háztáji termelést és ösztönözzük a közvetlen termelői értékesítést, a piaci felhozatalt, elősegítjük a munkások és alkalmazottak kisegítő gazdaságainak fejlődését, különös tekintettel a munkaidő tervbe vett csökkentésére s a szabad idő növekedésére, támogatjuk termékfeleslegeik értékesítését."[310] 1960 és 1975 között a lakosság élelmiszer-fogyasztásában a felére csökkent a saját termelésből történő fogyasztás. De egyes cikkek esetében – burgonya, zöldségfélék, gyümölcsök – továbbra is 50% maradt a saját termelés aránya.

1969 szeptemberében a Gazdasági Bizottság számára a lakosság áruellátásának tapasztalatairól és várható alakulásáról szóló jelentés megállapította, hogy „élelmiszerekben a fennálló feszültségek az évek óta meglévő húsellátási problémán kívül, főleg a zöldség-gyümölcs kínálatban jelentkeztek. A központilag tárolt zöldség és gyümölcskészletek lényegében már az első negyedév végére elfogytak, hasonlóképpen kimerültek a magánháztartások, a mezőgazdasági termelők készletei is. Így tehát az 1968. évi rossz terméseredményeknek az idén jelentkező következményei párosulva a kedvezőtlen tavaszi időjárással, komoly ellátási nehézséget okoztak. A húsellátásban szembetűnő hiányok voltak."[311]

[308] Uo.
[309] Uo.
[310] Uo.
[311] Jelentés a Gazdasági Bizottság részére a lakosság áruellátásának eddigi tapasztalatairól és várható alakulásáról. 1969. szeptember 11. MNL OL XXVI-G-4. 4.d.

Egy 1970-es belkereskedelmi jelentés szerint „az élelmiszer és élvezeti cikkek kínálata általában jobb és kiegyensúlyozottabb volt, mint korábban. Megszűnt a száraztészta, az édesipari lisztes áruk hiánya, bőven volt kapható ez évben kakaó is. Csökkent némileg a húsellátásban meglévő feszültség. Változatlanul fennállott azonban a sör mennyiségének elégtelensége, a mélyhűtött termékek hiánya. A zöldség-gyümölcs kereskedelem a tárolt készletekből bőséges ellátást biztosított burgonya, sárgarépa, gyökér, almafélékből, a készletek pótolni tudták a késői tavaszodás miatt hiányzó primőr árukat. Az élelmiszer-kereskedelem arra is gondot fordított, hogy az olcsóbb termékek is rendelkezésre álljanak. Ezt elsősorban az olcsóbb húskészítményekben, sajtfélékben sikerült elérni."[312]

Az élelmiszer-kiskereskedelemben a IV. ötéves terv központi irányelvei „azt tűzték ki célul, hogy a piaci egyensúly biztosítása mellett az árukínálatban kiegyensúlyozott fejlődés következzék be. Javuljon az élelmiszer-kínálat biológiai összetétele, és elégítse ki a korszerű táplálkozás követelményeit. Az élelmiszer-kiskereskedelem is segítse elő a népesedéspolitikai, a nő- és ifjúságpolitikai határozatokban foglaltak megvalósítását. [...] A főváros élelmiszerigényét összességében évek óta kielégítjük. Mennyiségi áruhiány (sertéshús, szárazáru, sör) időszakonként, választékhiány – különösen a IV. ötéves terv utolsó évében – gyakrabban, egyes árucsoportoknál tartósabban (finomabb húskészítmények, száraztészta, édesipari áruk, nyers zöldség és gyümölcs, belsőségből készült készételek stb.) fordult elő."[313] Az 1974-es lakossági áruellátásról készített jelentés kiemelte, hogy „a lakosság áruellátása 1974. évben általában kielégíthetőnek tekinthető. A korábbi éveknél jelentősebb minőségi hiány nem tapasztalható. [...] A közellátás élelmiszerekből és élvezeti cikkekből a korábbi éveknél is kiegyensúlyozottabb. A tőkehús- és húskészítmény kínálat különösen a II. félévben sokkal jobb, mint a korábbi években bármikor. Kivételt képez a szalámi, a gyulai kolbász, amiből az idén a szokásosnál nagyobb mennyiségi hiány tapasztalható, miután belföldön a múlt évivel azonos mennyiséget hozunk forgalomba. Igény szerinti ellátást lehet biztosítani baromfiból, tej és tejtermékekből, fűszerfélékből, az édesipari termékek döntő többségéből. [...] Sokat javult a kínálat gyorsfagyasztott árukból és konzervekből is, bár egyes fajták (belsőségekből készült konzervek, vegyes gyümölcs, zöldség- és főzelékkonzervek) az előző évi gyenge termés következtében időnként hiányoznak az üzletekből."[314]

A hetvenes évek végére viszonylag kiegyensúlyozottá váló magyarországi élelmiszer-ellátás és a bővülő kínálat élénkítette a bevásárlóturizmust is. A szomszédos országok határ menti területeiről sokan jártak Magyarországra vásárolni. A „zsebimport" az élelmiszerek vonatkozásában 1978-ban az éves

[312] A lakosság áruellátása, a belkereskedelmi áruforgalom és gazdálkodás alakulása 1970. I. félévében. A belkereskedelem 1970. évi várható tervteljesítése. A Belkereskedelmi Minisztérium Információs és Ellenőrzési Főosztály és a Közgazdasági Főosztály előterjesztése a kollégium részére. 1970. augusztus 15. 6. o. MNL OL XIX-G-4-ttt. 26. d.
[313] Szigethi Gyula: A főváros élelmiszerellátásáról. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/4. sz. 14–17. o.
[314] Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma számára az 1974. évi áruellátásról és az 1975. évi felkészülésről. 10.158/1974. sz. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XXVI-G-4. 41. d.

kiskereskedelmi forgalom 2,1%-át tette ki. A legkeresettebb termékek közé a szalámi, a kolbászfélék, a bor, az étolaj, a cukor és a paprika tartoztak. Időnként a külföldiek vásárlásai átmeneti áruhiányt okoztak, ezért „az érintett élelmiszerüzletekben, különösen a határ mentén, a frekventált időszakokban és napokon, csak szeletelt hentesárut hoznak forgalomba, korlátozzák az egy vevőnek eladható olaj, cukor mennyiségét. A külföldiek által ismert és felkeresett üzletekbe nem irányítanak át árut más területről, így a hazai lakosságot is igyekeznek védeni az áruhiánytól."[315] A Magyarországra érkező turisták csokoládét, kávét, kakaóport és tömény szeszes italokat hoztak magukkal, amit rendszerint a KGST-piacokon értékesítettek. A kiutazó magyarok is szívesen vittek magukkal élelmiszereket, a külföldiek által Magyarországon keresett termékek mellett a mák, a dióbél, az édességek és a gyümölcsök láthatatlan exportja öltött jelentősebb méreteket.

1980-ban a következő év, illetve az ötéves terv áruellátási kérdései kapcsán az MSZMP XII. kongresszusi határozatainak megfelelően alapvető feladatnak tartották „az áruellátás eddig elért színvonalának" megtartását, további javítását. „Az 1981. évre rendelkezésre álló hús- és húskészítmény mennyisége lényegében azonos, az előző évivel és kiegyensúlyozott ellátást tesz lehetővé. A termékforgalmazási rend értelmében a hús változatlanul központi gazdálkodás alá tartozik, beleértve az állami ipar, a mezőgazdasági nagyüzemek és az ÁFÉSZ-ek értékesítését is. A húskereteket továbbra is szigorúan be kell tartani. [...] A húskészítményeknél biztosítani kell, hogy a választék 60%-a olcsóbb árukból álljon. Gondot kell fordítani a nem keretes áruk beszerzésének és kínálatának a növelésére."[316] Baromfihúsból, zsiradékokból, tej és tejtermékekből, kenyérből és lisztből kielégítőnek tartották a rendelkezésre álló árualapokat, és nem számoltak ellátási zavarokkal. Tojásból, élőhalból, étolajból, rizsből számoltak „minőségi és mennyiségi ellátási feszültségekkel". A déligyümölcsök vonatkozásában citromból 1981-ben is folyamatos ellátás várható. „A narancs értékesítés a tavaszi időszakban május végéig tart, az őszi időszakban november közepén kezdődik. A tervezett mennyiségből, a Földközi-tenger térségéből származó fajtákból mérsékelt ellátás, a kubai narancsból időszakos ellátás várható. Banánból 26%-kal több importot tervezett a belkereskedelem az 1980. évi várható mennyiségnél. Ennek ellenére az igényeket csak részben lehet kielégíteni. Az értékesítés időszaka megegyezik a narancséval. A területi ellátást elsősorban a fővárosban és a kiemelt ipari körzetekben kell biztosítani."[317] A zöldségfélékből az ellátást a tárolt készletek biztosították a burgonya kivételével, amiből az előző évi kedvezőtlen termés miatt behozatalra szorult az ország.

A kereskedelempolitikával kapcsolatos dokumentumokban 1980 végén értékelték a lezáruló tervidőszakot, aminek négy alapvető célkitűzése volt: az alapvetően fontos élelmiszerekből a teljes ellátás biztosítása, az egészséges és korszerű táplálkozás további elterjesztése, a háztartási munka könnyítése, a lakosság differenciálódó igényeinek kielégítése. „A középtávú tervidőszak kereskedelmi munkáját értékelve megállapítható, hogy a legfontosabb célkitűzések teljesültek, illetve tendenciaszerűen érvényesültek. Az élelmiszer és élvezeti cikk ellátás kiegyensúlyozott volt és a fogyasztói igényeket a kereskedelem összességében kielégítette."[318]

A hetvenes évek második felében az élelmiszerek viszonylag stabil árrendszere jelentős változásokon ment keresztül. 1976 és 1979 júliusában az alapvető élelmiszerek árát is nagymértékben érintő központi áremelésekre került sor, ami termékektől függően hosszabb-rövidebb ideig érintette a fogyasztói szokásokat. A dráguló cikkekből csökkent vagy stagnált az értékesítés, a fogyasztók előnyben részesítették az olcsóbb termékeket.

Az 1981–1985 közötti időszak célkitűzései között szerepelt az áruellátás színvonalának fenntartása, a gyorsan változó fogyasztói igények rugalmas követése. „Az alapvetően fontos élelmiszerekből és háztartási-vegyi árukból az egész országban minden időben folyamatos és teljes kínálatot kell biztosítani. Gondoskodni kell arról, hogy minden tejet, tejterméket és kenyeret árusító boltban ezek az áruk nyitástól zárásig kaphatóak legyenek. [...] Kiemelt figyelmet kell fordítani a kis üzletek áruellátására. Az áruellátás színvonalának megtartását és javítását segíti elő az új üzemeltetési formák (szerződéses és bérleti rendszer) bevezetése, illetve elterjesztése, amellyel bezárt üzletek nyithatók meg és munkaerő szabadítható fel."[319] Ugyancsak erőteljesen szorgalmazták a fogyasztói igények differenciált kielégítését. Az alacsony jövedelműek stabil ellátása érdekében a boltoknak kötelező jelleggel kínálaton kellett tartaniuk az olcsó és közepes árfekvésű termékeket, s az előírások szerint az „ésszerű keretek között" az átlagosnál magasabb jövedelműek speciális igényeit is ki kellett elégíteni. A korábbiaktól eltérően már felmerült a diétás élelmiszerek forgalmazásának kiszélesítése és kínálatának bővítése. Ugyancsak elsőbbségek élveztek a két- és többnapos ünnepekkel kapcsolatos áruellátási kérdések is. Ekkorra már a minőséggel kapcsolatos elvárások is sokkal határozottabban fogalmazódtak meg. Feladatul szabták a minőségi előírások rendszeres ellenőrzését, különösen a kiemelt termékek – hús és húskészítmények, kenyér, tej – esetében. A kereskedelmi egységek vezetőinek a figyelmét felhívták arra, hogy tartsák be a fogyaszthatósági időt, a termékeket ennek figyelembevételével értékesítsék, s megtiltották, hogy az élelmiszerboltok eladóterében lejárt szavatosságú áru legyen. Az élelmiszerek minőségének megőrzése érdekében szorgalmazták a raktározási körülmények színvonalának javítását, a hűtőkapacitás bővítését. Sőt a kereskedők felhatalmazást kaptak arra, hogy a nem megfelelő minőségű áru átvételét visszautasítsák, amennyiben az nem érint alapvető ellátási érdeket. Az alapellátás kínálatának javítása érdekében az élelmiszerek és más termékek importjára is lehetőség volt, de a nyolcvanas

[315] Az aktív és passzív idegenforgalmunk hatása a kiskereskedelmi forgalomra, illetve a belföldi árualapokra. Az Országos Idegenforgalmi Hivatal 10.025/15/1979. sz. előterjesztése a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiumához. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XXVI-G-4. 94. d.

[316] Tájékoztató az élelmiszerek és háztartási- vegyi áruk 1981. évi várható áruellátási helyzetéről. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XXVI-G-4. 83. d.

[317] Uo.

[318] Az élelmiszer és vegyi áru kereskedelem VI. ötéves tervidőszakra szóló kereskedelempolitikai irányelvei. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XXVI-G-4. 83. d.

[319] Uo.

években, az általánosan romló gazdasági helyzet miatt, továbbra is csak korlátozott mértékben. Elsődleges forrásnak a szocialista országokat tekintették. A behozatal hazai hiánycikkekkel és olyan termékekkel, amelyek jelentős tőkésimport-tartalmú terméket tartalmaztak nem volt ellentételezhető. „Tőkés importból származó árut sem leértékelni, sem reklámozni nem szabad."[320] Az élvezeti és luxuscikkek behozatalának mértékét a korábban kialakult szinten lényegében befagyasztották.

Ugyancsak fokozatosan előtérbe került az élelmiszerek reklámozása is. A reklám legfontosabb feladatának a korszerű és egészséges táplálkozás népszerűsítését, a háztartási munkát megkönnyítő termékek elterjesztését, az élelmiszer-higiénia színvonalának emelését és általában az egyes cikkek használati értékének hangsúlyozását tartották. Ugyanakkor gazdaság- és társadalompolitikai megfontolásokból érthető módon tilos volt azoknak a termékeknek a reklámozása, amelyből a készletek nem teszik lehetővé az igények teljes kielégítését. „A vásárlási körülmények javítása érdekében növelni kell a boltok környezeti kultúráját és a higiéniát. Ehhez szorosan hozzátartozik a boltok rendszeres takarítása, a kirakatok, kirakatüvegek tisztántartása, a bolti dolgozók személyi higiéniája, a munkaköpenyek tisztántartása, az önkiszolgáló kosarak tisztántartása, a hűtőberendezések folyamatos karbantartása és tisztítása, a rendszeres rágcsálóirtás és féregtelenítés, a nagyobb ABC áruházakban takarítógépek, papírbálázók alkalmazása, az üzletek előtti járda tisztántartása, a boltok előtti szeszesital fogyasztás megszüntetése."[321]

A Belkereskedelmi Minisztérium 1984. január–november közötti időszakot értékelő áruforgalmi jelentése megállapította, hogy „élelmiszerekből és élvezeti cikkekből november hónapban is – hasonlóan októberhez – élénk volt a kereslet, a forgalom 11,1%-kal haladta meg az előző évit. A kínálat kiegyensúlyozott, jó színvonalú volt. Sertés- és marhahúsból, húskészítményekből, töltelékáruból, tojásból, halból, baromfiból (az aprólék kivételével) zavartalan volt az ellátás. A zsiradékfélék közül a RAMA margarin és a napraforgó étolaj mennyisége helyenként és időszakosan nem volt elegendő. A tejből, tejtermékekből, rizsből, lisztből, cereáliákból, cukorból jó, édesipari lisztes árukból, egyes csokoládéféleségekből, díszdobozos árukból választékhiányos volt a kínálat."[322]

A rendszerváltozást követően a fogyasztott élelmiszerek mennyiségének növekedése megállt, sőt egyes cikkek esetében csökkenés volt megfigyelhető. Az élelmiszer-fogyasztás a társadalmi átrendeződésnek megfelelően újra differenciálódott, ismét növekedésnek indult azoknak a száma, akiknek a táplálkozása igen hiányos. A rendszerváltozást követő években az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás mennyisége szinte minden élelmiszerfajta esetében csökkent.

Az átalakulással együtt járó gazdasági változások következtében az élelmiszerárak a kilencvenes évek első felében továbbra is jelentősen emelkedtek,

[320] Az élelmiszer és vegyi áru kereskedelem VI. ötéves tervidőszakra szóló kereskedelempolitikai irányelvei. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XXVI-G-4. 83. d.

[321] Uo.

[322] A Belkereskedelmi Minisztérium Közgazdasági Főosztály Információs Osztályának áruforgalmi gyorsjelentése az 1984. január–november hónapokról. 30.010/136.1984. sz. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai, MNL OL XIX-G-4-xxx. 182. d.

A nyolcvanas évek elejére az áruellátás színvonala kiegyensúlyozottá vált, sőt a minőséggel kapcsolatos elvárások is megfogalmazódtak – Csemegepult egy vidéki élelmiszerüzletben, 1981

ami a fogyasztás csökkenéséhez vezetett, annak ellenére is, hogy a háztartások kiadásaik csökkentése során többnyire igyekeztek elkerülni az élelmiszerfogyasztás – költségeinek – mérséklését. Az élelmiszer-fogyasztás csökkenésében a fogyasztói szokások – áraktól nem teljesen független – részleges átalakulása is szerepet játszott.

A KSH 1993-as adatai szerint a háztartások 48,8%-a nem módosított élelmiszer-vásárlási szokásain, vagyis nem ezen próbált meg takarékoskodni, 16,4%-a kevesebb és olcsóbb húsféle vásárlásával igyekezett spórolni; 30,3%-a pedig a hús mellett az egyéb élelmiszerek vásárlását is csökkentette. A takarékoskodásra kényszerülők között a többgyermekes családok, csonka családokhoz tartozók, a betanított és segédmunkások, vidéki városlakók, egyszerű szellemi foglalkozásúak voltak többségben. Az alacsony és rendszertelenné váló jövedelemmel rendelkező háztartások élelmiszer-fogyasztása jelentősen csökkent.[323]

Ennek a periódusnak az egyik legjellemzőbb vonása az élelmiszerek választékának gyors növekedése, ami egyfajta viszonylagos túlkínálatot teremtett, másfelől az élelmiszer-fogyasztásban, a táplálkozás minőségében ismét meghatározóvá vált a jövedelmi viszonyok alapján végbemenő differenciálódás. A ki-

[323] Falussy Béla et al.: A lakosság táplálkozási szokásai. Kutatási beszámoló. Az 1986–87. és az 1993. évi KSH Életmód-időmérleg-táplálkozási felvételek főbb eredményei. Budapest, 1997, KSH, kézirat, 11–12. o.

lencvenes évek elején az élelmiszer-kereskedelem rendszere átalakult, az állami dominancia megszűnt, új, magánkézben levő (kis)kereskedelmi hálózatok alakultak ki. A táplálkozás minőségét egyre inkább az élelmiszer-vásárlásra fordítható jövedelemhányad határozta meg, ezzel párhuzamosan igen lassan, de teret nyertek az egészséges táplálkozással kapcsolatos szempontok is. Miközben az élelmiszerárak növekedése és az 1987–1993 között csökkenő jövedelmek miatt ismét milliós nagyságrendűre növekedett azoknak a társadalmi csoportoknak a létszáma, amelyekben a napi létfenntartáshoz szükséges minimális élelmiszerek beszerzése jelenti a legfőbb megoldandó gondot.

Az élelmiszer-fogyasztás csökkenésében a fogyasztói szokások – áraktól nem teljesen független – részleges átalakulása is szerepet játszott. Ennek a periódusnak az egyik legjellemzőbb vonása az élelmiszerek választékának gyors növekedése, ami egyfajta viszonylagos túlkínálatot teremtett, másfelől az élelmiszer-fogyasztásban, a táplálkozás minőségében ismét meghatározóvá vált a jövedelmi viszonyok alapján végbemenő differenciálódás.

Az élelmiszerek fogyasztási szerkezetében 1987–1993 között visszaesett a „luxus" (drágább) termékek – alkoholos italok, magas árú húskészítmények, gazdagabb tartalmú húsos ételek – részesedése, kis- vagy közepes mértékben emelkedett a szalonna, tepertő, a laktató kelt tészták fogyasztása, és kiugró volt a fogyasztásnövekedés az üres főzelékek, főtt tészták, burgonyás egytálételek, bundás kenyér, üres és zsírral-vajjal megkent kenyerek és a tea esetében. A fogyasztás összetételének módosulása jól mutatja a jövedelmi viszonyok átalakulását, a szélesebb társadalmi csoportokat érintő elszegényedést.[324] A felmérés adatai szerint 1993-ban a reggeli és esti főétkezéseknél tovább nőtt az üres vagy megkent kenyerek, szendvicsek fogyasztása, amelyek a reggeli és esti itallal fogyasztva gyakran a főétkezés szerepét is betöltötték. Mérséklődött a tej és tejtermékek szerepe a napi táplálkozásban, délben előtérbe kerültek az olcsó és közepes árfekvésű húsokból készített ételek, gyakoribbá vált az üres főzelék és a köret, mint főétel s ugyancsak növekedett a laktató sült és főtt tészták szerepe a napi főétkezésben. Általános trend volt, hogy a nyolcvanas és kilencvenes években is folytatódott a hagyományokon alapuló étkezési rendszer elszegényesedése, felbomlása, viszonylagos homogenizálódása.

A háztartások táplálkozási szerkezete az utóbbi évtizedek során átformálódott, a korábbiaknál nagyobb szerep jut a zöldség- és gyümölcsféléknek, és kevesebb gabonafélét, illetve cukrot fogyasztunk. A háztartások élelmiszerekre fordított kiadásainak csökkenése az élelmiszer-fogyasztásban[325] is tapasztalható. Jelentős volt a visszaesés a gyümölcs- és a tejfogyasztásban az ezredfordulóhoz képest, amit jól mutat, hogy 2009-ben már 4,7 kg-mal kevesebb tej és tejtermék jutott egy főre az egy évtizeddel korábbihoz viszonyítva. A gyümölcsfogyasztás a termelés és a fogyasztói árak alakulásának megfelelően alapvetően ingadozó volt, azonban összességben visszaesett. Az egészségtudatos táplálkozás felé való lassú elmozdulást mutatja a háztartásokban fogyasztott élelmiszerek termékszerkezetének és mennyiségének folyamatos változása, amire az állati eredetű zsiradékok és a cukor fogyasztásának évek óta tartó csökkenése is utal. Ám ez az alsó társadalmi csoportokban nem jellemző, hiszen az alacsony jövedelem vagy a rendszeres jövedelem hiánya elsősorban az olcsó és magas kalóriatartalmú élelmiszerek fogyasztását teszi lehetővé, ha egyáltalán van mit enni.

[324] Uo. 8–9. o.

[325] Az adatokat lásd *Magyarország 2010.* Budapest, 2011, KSH.

A fejenkénti átlagos húsfogyasztás viszont 2006-hoz képest 2010-re 4 kg-mal mérséklődött. Feltehetően részben a hazai táplálkozási kultúrára és részben a magas árszínvonalra vezethető vissza a halfogyasztás továbbra is alacsony (3,7 kg/fő/év) szintje. 2009-ben csökkent a magas szénhidráttartalmú élelmiszerek közül a burgonya és a liszt fogyasztása. Az elmúlt évtizedben egyre kevesebb tojást fogyott. A zöldség- és gyümölcsfogyasztás mértéke Magyarországon nem számít magasnak, és jellemzően ingadozó. 2009-ben a gyümölcsfogyasztás mennyisége nőtt, a zöldségfogyasztás 3,3 kg-mal visszaesett. 2010-ben a zöldségek ára egy év alatt átlagosan ötödével emelkedett, ezen belül a burgonyáért harmadával kellett többet fizetni. A 2009-et megelőző három évben a napi tápanyagbevitel mennyisége csökkent, 2009-ben 13 191 kilojoule/nap volt, de továbbra is meghaladja az élelmezéstudomány által ajánlott napi mértéket. Az elfogyasztott zsír mennyisége jóval az ajánlott érték felett van, 2008-hoz képest nem változott, de valamivel alacsonyabb, mint 2006-ban. A szénhidrátfogyasztás az elmúlt évtized közepéhez képest 6%-kal mérséklődve az ajánlott értékre süllyedt.

Az élelmiszerárak 2010-ben bekövetkezett jelentős növekedéséből adódóan a háztartásokban tovább csökkent az elfogyasztott élelmiszerek mennyisége, hiszen a magas árak befolyásolják az élelmiszer-fogyasztás alakulását. Bár a legalacsonyabb jövedelműek fogyasztása az élettanilag értékesebb tápanyagokból az elmúlt években nőtt valamelyest, azonban így is nagy az elmaradásuk az átlagtól és különösen a magas jövedelműekétől. Ez különösen az alacsony hús- és gyümölcsfogyasztásban mutatkozik meg.

Az élelmiszer-fogyasztás összkiadáson belüli aránya a rendszerváltást követően az életszínvonal esésével összefüggésben 1995-ig nőtt, majd az 1990-es évek második felétől fokozatosan csökkenni kezdett, 2005-ben a háztartások kiadásainak összetételében 21,4%-ot tett ki. Ekkortól kismértékű emelkedés, majd stagnálás tapasztalható, 2008-ban 22,8%-ot ért el. A saját termelésű fogyasztás aránya az 1980-as évek elejétől ismét nőtt a vásárolt fogyasztás rovására, ez a rendszerváltást követően átmenetileg felerősödött, ugyanis a korábbi jövedelemkiegészítő funkció mellett a családi mezőgazdasági munka, a hirtelen csökkenő foglalkoztatottság következtében egyes csoportokban már inkább jövedelempótló szerepet töltött be. A kétezres évek elején viszont mérséklődött a saját termelés jelentősége. A saját fogyasztásra termelés leginkább az egyéni gazdaságokhoz és a gazdasági mérethatárt el nem érő gazdálkodási formákhoz kapcsolódott. Az egyéni gazdaságok száma (elsősorban a háztáji gazdálkodás megszűnésével) az 1990-es években jelentősen visszaesett, majd a folyamat folytatódott az ezredforduló után is. Az egyéni gazdaságok között a kizárólag saját fogyasztásra termelők aránya 2000 és 2005 között csökkent, ezt követően újra emelkedett, és 2010-ben 61% volt. A gazdasági mérethatárt el nem érő gazdálkodást folytató háztartások száma 2010-ben 1,1 millió volt. Ezek zöme

csak a saját fogyasztást kiegészítő konyhakertként határozható meg. Ezzel párhuzamosan az is megfigyelhető, hogy az élelmiszer-fogyasztásban az önellátásra törekvésnek a szerepe mérséklődött, többek között azért is, mert a házi termelés gyakran drágább annál, mintha a dömpingáron értékesítő bevásárlóközpontokban vásárolnák meg a szükséges élelmiszereket.

IV. Így laktunk Pannóniában – lakásviszonyok, lakótérhasználat, lakberendezés

A lakásviszonyok általános jellemzői

A 20. század közepén a magyar lakáshelyzet európai összehasonlításban az átlag alatt volt, a lakások komfortfokozata, felszereltsége elmaradt a korabeli európai színvonaltól. Jól mutatja mindezt, hogy 1939-es adatok szerint a Budapesten lévő közel 270 ezer lakásból 50 ezer lakásban nem volt vízvezeték, 140 ezer lakásban pedig nem volt gáz és villany, továbbá 10 ezer pincelakásban több mint 20 ezer ember lakott. A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1941-es felmérése szerint Szegeden a lakosság 30%-a olyan lakásokban élt, ahol öten vagy ennél többen laktak egy szobában. Ez megközelítően 41 000 főt jelentett. Mindebből is jól látható, hogy az alacsony komfortszint és a magas laksűrűség jellemezte a magyar lakásviszonyokat a harmincas–negyvenes években. A 20. század második felében – a hétköznapi élet egyik legfontosabb feltételrendszerét jelentő lakáskörülményekben – elsősorban a lakásminőség tekintetében jelentős változások történtek. A korszak egészére jellemző általános tendencia: a lakások és házak száma emelkedett, alapterületük növekedett, komfortfokozatuk általában javult. A rendszerváltozás után a komfortszint emelkedése folytatódott, de az egyes társadalmi csoportok lakásviszonyai újra differenciálódtak, a felső és az alsó társadalmi rétegek közötti különbségek ezen a téren is igen jelentősen növekedtek.

Az ötvenes években a lakásépítések túlnyomó részét az ipari településekre, a szocialista városokra koncentrálták, ám ezek népessége – az erőltetett iparfejlesztés következtében – gyorsabban nőtt, mint a lakások száma, ezért a laksűrűség is tovább emelkedett, 1949-ben száz lakásra 365, 1955-ben már 373 lakos jutott. Részben a lakáshiány következtében jelentősen növekedett az egy helyiségből álló lakások száma. Ugyanekkor a Budapesten található 32 225 társbérletben[326] 195 671-an éltek, a vidéki városokban létrehozott 15 009 társbérletben 95 358-an laktak. Az ötvenes évek közepén, Budapesten található 479 971 lakás 4,7%-ának alapterülete nem haladta meg a 10 négyzetmétert, 41,3%-a 11-20 négyzetméter közötti, 18,3%-a pedig 21-30 négyzetméteres volt, vagyis a lakásállomány kétharmadát a 30 négyzetméternél kisebb lakások tették ki, miközben a 61 négyzetméternél nagyobb alapterületű lakások aránya mindössze 8,6% volt.

[326] Az ötvenes évek első felének „találmánya" volt a társbérlet: a társbérlők a lakásnak egy vagy több helyiségét kizárólagosan, a többi helyiséget (előszoba, konyha, fürdőszoba) pedig a többi társbérlővel közösen használhatták. A második világháborút követő lakáshiány mérséklésére szolgált, a nagyobb lakásokba több családot költöztettek be, megosztva közöttük a lakóteret. A hatvanas évektől a társbérletek fokozatosan felszámolódtak.

Az 1954. július 1-jei lakásösszeírás adatait a politikai vezetés számára összefoglaló tanulmányukban a KSH munkatársai kiemelték: „A lakásállomány növekedése általában messze elmaradt a népesség számának emelkedésétől, ezért a lakásviszonyok lényegesen rosszabbodtak. Jelentősen nőtt a szükséglakások (a lakás céljára használt üzlet-, műhely, pince- és egyéb helyiségek), valamint a társbérletek száma. A népszámlálás óta eltelt időszakban a lebontott és a más célra igénybe vett lakások nagy száma is súlyosbította a lakáshelyzetet. A lakásépítés jelenlegi üteme a városokban legfeljebb eléri a népesség természetes szaporodásának mértékét, azonban országos átlagban az alatt marad, ez pedig a lakásviszonyok további romlását eredményezi."[327]

A Hazafias Népfront Lakáspolitikai Bizottságának megrendelésére az 1960-as évek elején készült, a lakásviszonyok változásait összefoglaló tanulmány[328] érthető módon az 1945-öt követő évtized pozitív vonásait emelte ki, de a kor szokásaitól eltérően a különböző területek nehézségeit és megoldatlan problémáit is számba vették. Rámutattak többek között arra, hogy csak kismértékben emelkedett a lakások átlagos szobaszáma – 1949-ben egy lakás átlagosan 1,4, tizenegy évvel később pedig 1,5 szobából állt –, de a két- és háromszobás lakások száma és aránya továbbra is csak lassan növekedett. Az is a korszak sajátosságai közé tartozott, hogy a többszobás lakások az ötvenes évtizedben elsősorban a magánerős lakásépítés keretében készültek. A lakások felszereltségében a villanyvilágítás viszonylag gyors terjedésétől eltekintve, a második világháború befejeződését követő másfél évtizedben nem történt érdemi változás, különösen igaz volt ez a falvakra.

A városok képét alapvető módon átalakították Magyarországon a lakótelepépítések, amelyek a hatvanas évektől váltak tömegessé. A lakótelepek – a kevés számú kivételtől eltekintve – városokban épültek, átalakítva a városi életformát, életmódot. Az állami lakásépítés ebben gyorsult fel és vált tömegessé. A program előkészítéseként 1962-ben a magyar kormány megvásárolta az ún. nagypaneles házgyári technológiát a Szovjetuniótól, és megkezdődött a házgyárak létrehozása Magyarországon. „A lakásépítés meggyorsítása, idényjellegének megszüntetése, a minőségi követelmények emelése és az anyagi ráfordítás helyes felhasználása érdekében a III. ötéves tervben, fokozódó mértékben házépítő kombinátok üzembe helyezését tervezzük. E téren egyik jelentős lépés a Szovjetunióból megvásárolandó Házépítő Kombinát üzembe helyezése lesz. A Házépítő Kombinát rendszerén belül, a munkák jelentős része üzemen belül, iparosított feltételek között zajlik és a házak szerelése és befejezése lényegében az év minden napján, az időjárástól függetlenül, egyenletes ütemben történhet. A Házépítő Kombinát termékeit és a kész lakásokat illetően ma még elég sok ellenvetéssel lehet találkozni. Különösen a szobák 2,55 méter falmagasságával és a 18 négyzetméteres szoba 3,08 méteres szélességével szemben mutatkoznak

[327] A KSH jelentése az 1954. július 1-i lakásösszeírás eredményeiről. Budapest, 1954. november 13. Készült 50. példányban. MNL OL XXVI-D-8-g. 4. d.

[328] Lakáspolitikánk időszerű kérdései. A HNF Országos Tanács Titkárságának számára összeállította: dr. Szamek Tamás a Lakáspolitikai Bizottság vezetője. Budapest, 1962. MNL OL XXVI-D-1-c. 1. d.

aggályok. Miután a korszerű lakásépítést, a lakások korszerű bebútorozásának kérdésétől elválasztani nem lehet, ezért a lakások kialakításánál arra törekszünk, hogy sok beépített szekrénnyel, a szobákból az egyedi szekrényt mint hagyományos bútordarabot eltüntessük. A típustervek bizonyos vonatkozásban [...] eltérnek az Országos Építésügyi Szabályzat előírásaitól."[329] A különböző dokumentumok 1966-ot jelölték meg a nagypaneles építkezés bevezetésének kezdőéveként. A tervezett házak emeletmagasságát a korabeli érvényes magyar építésügyi előírásoktól eltérően 2,7 méterben határozták meg, a szobák belmagassága 2,5 méterre csökkent, a tervezett lakások egyharmadánál a nagyobbik szoba mérete nem érte el a szabványban meghatározott 18 négyzetmétert. „A központi fűtés- és melegvíz-szolgáltatásra tekintettel – a Szovjetunió gyakorlatának megfelelően – a konyhai tűzhelyek gázellátásához a lakásonkénti gázmérők nem kerülnek beépítésre. A garzonlakásokban beépített berendezéssel, mesterséges világítással, szellőzéssel és páraelszívással felszerelt belső konyhák épülnek."[330] Mindezt azzal indokolták, hogy a Szovjetunió által szállított házgyári felszerelések módosítása többletköltséget jelentene, és évekkel elhalasztaná a házgyári építkezések kezdetét. A technológia meghonosítása mellett elsősorban azzal érveltek, hogy „a nagypanelos építési mód mind a műszaki-gazdasági mutatók, mind a kiviteli technológia alapján egyike a jelenleg ismert legfejlettebb építési módoknak, mely teljes mértékben kielégíti a fokozódó lakásépítési igény olcsó és gyors megvalósításának követelményeit. (Az építési idő 50-60%-kal, az építési költségek 8-10%-kal alacsonyabbak a hagyományosnál.) [...] A panelos építési mód bevezetésének műszaki lehetőségei hazánkban is megvannak. Az eddigi vizsgálatok, illetve megépült panelos épületek azt mutatták, hogy a szükséges műszaki-gazdasági előkészítés esetén a lakásépítési program jelentős része valósítható meg a panelos építési móddal. [...] A panelos építési módban rejlő előnyök a valóságban azonban csak akkor jelentkeznek, ha a megfelelő előfeltételek biztosítása révén ténylegesen a gyáripari termelés körülményeit megközelítő helyzetet hozunk létre. [...] Ez magával hozza többek között azt is, hogy a panelos építésmóddal kizárólag nagyobb, összefüggő telepeket kell építeni..."[331]

A lakótelepi lakások kis és a közepes alapterületűek voltak, kétharmaduk előre gyártott vasbeton elemekből készült, középmagas és magas kategóriákba sorolható lakóépületekben található. A *Lakáskultúra* című lap korabeli – 1970-es – beszámolója szerint „számos városban örvendetes gyorsasággal, százával, ezrével épülnek a már több mint egy éve termelő szovjet rendszerű házgyár győri típusú lakásai."[332]

Az átlagosan 20-40 ezer fős lakótelepek kezdetben a városok peremén épültek, majd fokozatosan közelebb kerültek a városok belső területeihez. A „modernizációnak" nemritkán történelmi városrészek is áldozatul estek. Többek között

[329] Trautmann Rezső építésügyi miniszter levele Fock Jenőnek a minisztertanács elnökhelyettesének, 1962. szeptember 10. MNL OL XIX-D-3. 6.d.

[330] Uo.

[331] Intézkedési keretterv javaslat. Budapest, 1961. június. MNL OL XIX-D-3. j. 4.d. Az Építésügyi Minisztérium iratai.

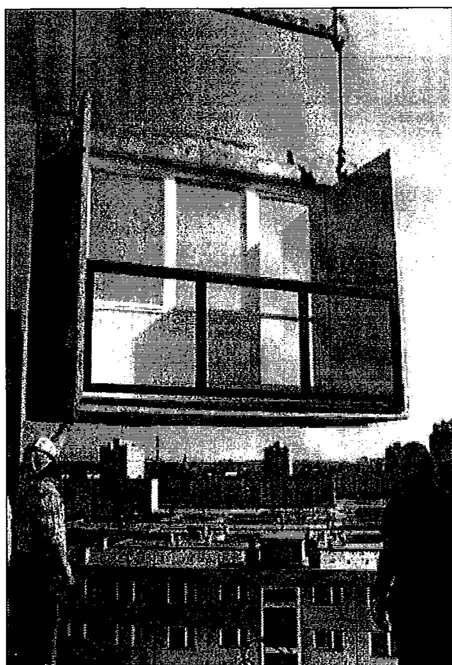
[332] *Lakáskultúra*, 1970/6. sz. 23. o.

Óbuda, Debrecen, Kecskemét város-magja gyakorlatilag elveszítette történelmi jellegét. Az új és a régi szerves összekapcsolására sem a megrendelők, sem a kivitelezők nem figyeltek eléggé.

Szombathelyen például a város északnyugati részén 26 hektár területen 1961-ben kezdődött meg a Derkovits lakótelep építése. A telepen zömében 4 emeletes központi fűtéses, lapos tetős, ún. középblokkos házak épültek, de ezek mellett hét 8 emeletes és egy 12 emeletes lakóház építését is tervbe vették. Végül 1964–1965-ben készült el a 11 szintes (alagsor, földszint + 9 emelet) épület, ami az elsőként megépült középmagas ház volt. A lakótelepen összesen 3241 lakás épült, ezeknek több mint a fele kétszobás, közel négytizede másfél szobás volt, s mindössze 15 egyszobás és 78 háromszobás lakást épí-tettek. A lakótelepre 11 740 fő költözött be.[333]

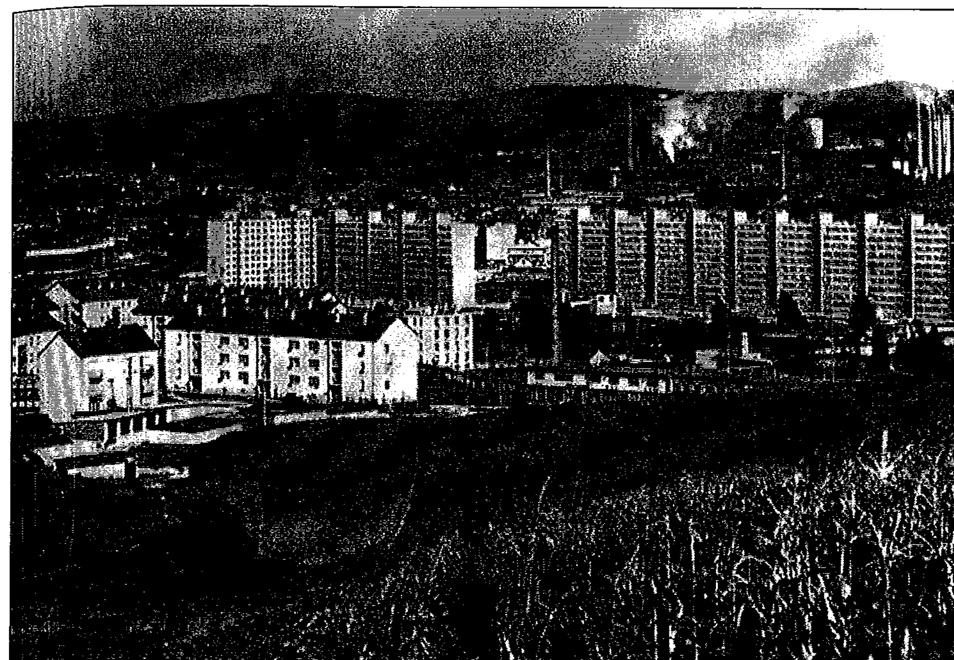
A hatvanas–hetvenes években vált vált dominánssá a városokban a lakótelepek kialakítása. Az ipari és a lakóterületek gyakran túlságosan közel kerültek egymáshoz, ennek következtében az ott élők ki voltak szolgáltatva az ipari környezetszennyezés ártalmainak (Kazincbarcika, Komló, Tatabánya, Ajka, Dunaújváros, Ózd). A lakótelep-építések jelentősen csökkentették a rekreáció céljára hasznosítható területeket, az új lakóterület helyének kiválasztása során rendszerint figyelmen kívül hagyták az életminőséggel kapcsolatos elemi igényeket, az adott város településszerkezetéből fakadó követelményeket, a közlekedési feltételeket.

Magyarországon a hatvanas és a nyolcvanas évek között épült lakótelepek vizuális szempontból érdektelenek, funkcionálisan meglehetősen sivárak. A többnyire négyszintes fekvő vagy tízszintes álló hasábformával elválaszthatatlanul együtt járt a szerény – átlagosan 54 négyzetméter – alapterületű lakás, s vele együtt a monotónia. A lakótelepi lakás életterében olyan alacsony az elhelyezhető bútorok száma, s oly kevéssé változatosak az alkalmazott formák, hogy hagyományos értelemben vett, nem egyhangúságot sugalló, vizuális rendről alig lehet beszélni. Ezekben a terekben a lakás funkciója a biológiai létfenntartás minimumára redukálódott, s közösségi tevékenységekre jószerével alkalmatlan.

A nagypaneles lakásépítés – épül az Ady Endre lakótelep, Győr, 1972

[333] Tájékoztató a szombathelyi Derkovits lakótelep beruházási programtervezetéről. Szombathely, 1962. május 30. MNL OL XIX-D-3-j. 6. d.

Ózd új városközpontja az ipari területek közelében épült meg az 1970-es évek elején

A panelházakból álló lakótelepek alacsony szintű lakáskörülményeket[334] jelentettek a ritka kivételektől, például a nyolcvanas években épült, a táji adottságokhoz valamelyest alkalmazkodó (Gazdagrét) panelektől vagy középmagas, formagazdagabb, színesebb épületektől (Debrecen: Tócó-völgy) eltekintve. „A harmadik ötéves tervben induló nagy építkezések már a városrészteremtés, a házgyárak jegyében fogannak. 1966–1970 között 30 ezer lakás épült fel Budapesten. Az átlagos lakásterület 51 négyzetméter. [...] A korszak jellemzői a tízemeletes épületek, amelyekben gyorsliftek, szemétledobók és szellőző-berendezések egészítik ki a létesítményeket. A harmadik ötéves terv idején fogalmazódik meg az, hogy a lakások és a lakosságot szolgáló üzletek, iskolák, óvodák egy időben épüljenek meg."[335] 1985-ben az ország 408 lakótelepének 518 000 lakásában 1,6 millió fő lakott. A tömeges állami lakásépítések a nyolcvanas évek második felében gyakorlatilag megszűntek. A kilencvenes években már nem épült több „egyenpanel" épület, illetve megjelentek a „humanizált panelházak", amelyeket a korábbinál kevesebb emeletszámmal,

[334] Az természetesen vitathatatlan tény, hogy a lakótelepeknek fontos szerepe volt a két szoba, összkomfortos lakásmodell általánossá válásában, és sokak számára komoly előrelépést jelentettek ezek a lakások azzal, hogy elérhetővé vált számukra a vezetékes víz és a fürdőszoba. Erősen vitatott annak megítélése, hogy az alapfeltételeken túli életminőség-mutatókban a lakótelepek milyen változást hoztak. Helytől, kivitelezéstől, a lakók társadalmi jellemzőitől, státuszától függően az egyes lakótelepek társadalmi presztízse sokat változott a rendszerváltást követő évtizedekben is.

[335] Dolecskó Kornélia: A lakótelepek története. *Népszabadság*, 1975. március 29. 4. o.

Társasházak, Győr, 1987

a sátortetővel, a tetőtér beépítésével és a korábbinál gazdagabb formakinccsel próbálták esztétikusabbá és élhetőbbé tenni, többek között Budapesten, a káposztásmegyeri lakótelepen, Debrecenben, a Vezér utcai lakótelepen. Kísérletek kezdődtek a paneles technológiával épülő családi házak meghonosítására is. Erre Debrecenben, Szegeden, Szolnokon és Budapesten találhatók példák. A sivár formákat ismétlő házgyári építkezést a nyolcvanas–kilencvenes évtized folyamán felváltotta az egyéni igényekre figyelő magán- és társasházi lakásépítés, lakótelepek helyett egyre nagyobb számban épültek családi házak, majd az ezredfordulón kezdődött el az új típusú lakótelepek, a lakóparkok, lakókertek építése.

A lakótelepeknek a tömeges lakásigények kielégítése mellett a társadalmi nivellálódást is gyorsítani kellett volna a technológia és az ideológia összekapcsolódása jegyében. A lakótelep-építéssel – átmenetileg – sikerült közel azonos életfeltételek közé zárni különböző társadalmi státuszú embereket, ám a differenciálódás már a hetvenes években megkezdődött, s a nyolcvanas években is fokozatosan erősödött. Ettől kezdve a lakótelepeken jelentős cserélődés zajlott le: akik tehették, lakótelepi lakásaikat jobb minőségűekre cserélték, s helyükre a távozóknál rendszerint rosszabb életkörülményekkel rendelkezők érkeztek. A lakótelepek emeletes házai egészen másfajta életvitelt jelentenek, mint a kisvárosi zárt, földszintes épületekből álló utcák vagy a szinte kizárólag családi házas beépítésű falvak. Ugyanakkor a településtípus és a beépítés módja között

11. táblázat. A lakások felszereltségének változása 1949–1995 között (százalékban)

Felszereltség	*Év*					
	1949	*1960*	*1970*	*1980*	*1990*	*1995*
Vezetékes víz	17,0	22,5	35,6	64,0	83,3	89,0
Vezetékes gáz	–	–	16,2	25,5	40,2	59,1
Közcsatornába bekötve	–	–	27,0	37,0	43,8	43,9
WC	12,6	16,0	27,0	52,5	74,1	80,6
Fürdőszoba	10,1	17,5	31,6	59,7	81,2	84,1
Központi fűtés	-	-	9,0	19,1	41,2	44,3
Villannyal ellátott	46,0	73,8	91,7	98,1	99,0	100,0

Forrás: Statisztikai évkönyvek, 1960., 1970., 1980., 1990., 1995.

nem minden esetben volt szoros az összefüggés, családi házas övezetek a kis- és nagyvárosokban is szép számmal találhatók. 1970-ben például Budapest lakosságának 43%-a lakott földszintes lakóházban.

Az 1945-öt követő évtizedekben jelentősen növekedett a lakások alapterülete. Az 1960 előtt épült lakások közül csak minden tizedik volt 100 négyzetméteres vagy annál nagyobb, ezek aránya huszonöt év alatt a négyszeresére emelkedett. Az egyszobás lakások 1949-ben még a lakásállománynak több mint a kétharmadát tették ki, 1990-ben ez az arány már nem érte el az egyhatodot. 1949-ben még az egyszobás lakások, 1990-ben már a kétszobás lakások aránya volt a legmagasabb. Vagyis a korszak során lényegében általánossá vált a kétszobás lakásmodell, másfelől pedig a lakások átlagos szobaszáma növekedett: 1949-ben még csak a lakásállomány egyhuszada volt három- vagy többszobás, 1990-ben már négytizede.

A lakások komfortfokozata és felszereltsége is jelentős mértékben változott a második világháborút követő évtizedekben.

A szén-, fa- és olajtüzelésű kályhákat fokozatosan kiszorították a központi fűtés és a gázzal üzemeltetett egyedi fűtési rendszerek. A villanyáram elérhetősége közel teljes körűvé vált, a lakások több mint négyötödében volt vezetékes víz, WC és fürdőszoba a kilencvenes évek közepén. Lényegében a közműellátottság az egyetlen terület, ahol a fejlődés dinamikája a korszak során meglehetősen alacsony szinten maradt. Az ötvenes évek első felében például az ország 62 városa közül csak 50 rendelkezett vízvezeték-hálózattal. Pécsett a lakóépületek 41%-ában, Szolnokon 66%-ában nem volt vezetékes víz. A csatornázás meglehetősen alacsony szintű volt, és a meglevő hálózat is meglehetősen elavulttá vált az ötvenes évekre. A lakások felszereltségében jelentős területi különbségek mutathatók ki. A fővárosban és a nagyobb (100 ezres lélekszámú) városokban magasabb az összkomfortos lakások aránya, mint az aprófalvas területeken.

A korszak városi lakásellátásának színvonalát jelentősen befolyásolta, hogy évtizedeken keresztül igen jelentős mértékű volt a falusi lakosság városokba áramlása. A lakáshiány állandó gondot jelentett. A szocialista berendezkedés

a lakást a társadalmi juttatások közé sorolta be, a lakásgazdálkodást központosították, az újraelosztás mechanizmusa jelentős egyenlőtlenséget keltett. A szocialista korszak lakáspolitikája az elvek szintjén és a gyakorlatban jelentősen különbözött egymástól. Az elvek szintjén mindenkinek egyenlő esélyei voltak a lakáshoz jutásra, a gyakorlatban azonban az állam csak a városi lakásépítést támogatta jelentős kedvezményekkel, a falusiakat nem. A gyermekvállalással kapcsolatos úgynevezett szociálpolitikai kedvezményeken túl a hitelfelvételi lehetőségek sokkal kedvezőtlenebbek voltak a falvakban építkezők számára. „Az ország lakosságának közel a felét nem érintette a centralizált lakáspolitika."[336] 1981-ben a községekben lakáshoz jutók 87%-a épített, vásárolt vagy örökölt. Sajátos adalék a kor egyenlőségeszményének valóságához egy 1955-ös utasítás: „a városokban, erre alkalmas városkép szempontjából igényes helyeken, külön családi házas területek jelölhetők ki az állam által érdemeikért jutalmazottak (magas kormánykitüntetettek, Kossuth-díjasok, művészek, tudósok stb.) számára, amelyeken építészetileg igényesebb házak építése kötelező".[337]

Az egyenlőtlenség kérdésére egy 1962-es építésügyi minisztériumi előterjesztés is kitért: „A megoldandó probléma lényege az, hogy a lakosság különböző rétegei egymással arányban nem álló módon veszik ki részüket a 15 éves lakásfejlesztési program megvalósítására irányuló, közös nagy társadalmi erőfeszítésből. A lakosság egyik része – jobbára a tehetősebb, nagyobb jövedelemmel rendelkező része – anyagi erőforrás nélkül jutott vagy jut még ma is olcsó bérű állami bérlakáshoz, amelynek lakbére még a lakóházak fenntartásával kapcsolatos állami terheket sem fedezi, ugyanakkor mások arra kényszerülnek, hogy anyagi teherbírásukat meghaladó pénzügyi feltételek mellett saját házat, öröklakást vagy szövetkezeti lakást szerezzenek maguknak. [...] A városi lakosság közel 90%-a ma már bérből élő dolgozó, nincs messze az az idő, amikor kizárólag bérből élővé válik. Bár hazánkban még nem érvényesül tökéletesen a munka szerinti elosztás elve, de a bérből élő keresők között általában már nincs olyan nagy eltérés, ami indokolttá tenné azt, hogy ilyen mértékben eltérő anyagi feltételek mellett legyenek kénytelenek lakásszükségletüket kielégíteni. [...] Eddigi megfigyeléseink szerint a bérből élő lakásépítők zöme az építés megkezdéséhez szükséges előtörlesztési összeget nem a munkabéréből gyűjti össze, hanem valamilyen rendkívüli jövedelemhez jut (vidéki ház eladás, külföldi rokonok támogatása, örökség, nyeremény stb.). Nem jelentéktelen azoknak az építtetőknek a száma sem, akik az építkezéshez szükséges összeget ellenőrizhetetlen és nem legális jövedelmek útján szerzik meg (kontárkodás, borravaló stb.)."[338]

A lakásviszonyokban is kifejeződő egyenlőtlenségek a szocialista korszakban nemcsak mindvégig érzékelhetőek maradtak, hanem növekedtek. A rendszerváltás után ez a differenciálódási folyamat még jobban felgyorsult. 2005-

[336] Vajda Ágnes: Nagyvárosi és falusi lakásformák. *Statisztikai Szemle*, 1986/8–9. sz. 854. o.
[337] Irányelvek a második ötéves terv lakás- és járulékos építkezéseinek tervszerű előkészítéséhez. 1955. augusztus 3. MNL OL XIX-D-3-b. 25. d.
[338] Kiegészítések a „Lakáspolitikánk időszerű kérdései" című előterjesztés tervezethez. Az Építésügyi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-D-3-j. 6. d.

ben[339] Magyarország lakásainak száma 4 millió 173 ezer volt, 2,7 százalékkal több, mint 2001-ben. A lakásállományon belül a lakott lakások részaránya ugyanezen időszakban 91,6 százalékról 94,4 százalékra nőtt, számuk meghaladta a 3 millió 937 ezret. Ennek legnagyobb része (32 százaléka) a községekben található, 20-20 százalékkal részesedtek a megyei jogú városok, illetve a főváros, a fennmaradó 28 százalék pedig a többi városban volt. A lakott lakások több mint 200 ezres növekedése és a megfigyelhető népességfogyás együttesen javította az átlagos, lakásonkénti laksűrűségi mutatót, amely így 2,67-ről 2,51-re mérséklődött. Az országos átlagon belül településtípusonként lényeges különbségek adódnak. Az átlagnál kedvezőbb a helyzet a nagyvárosokban: száz lakott lakásra Budapesten 213, a megyei jogú városokban 240 lakó jutott. A többi város és a községek területén az értékek magasabbak voltak, ám közöttük kisebb a különbség: a városokban 262, a községekben 272 a mutató értéke.

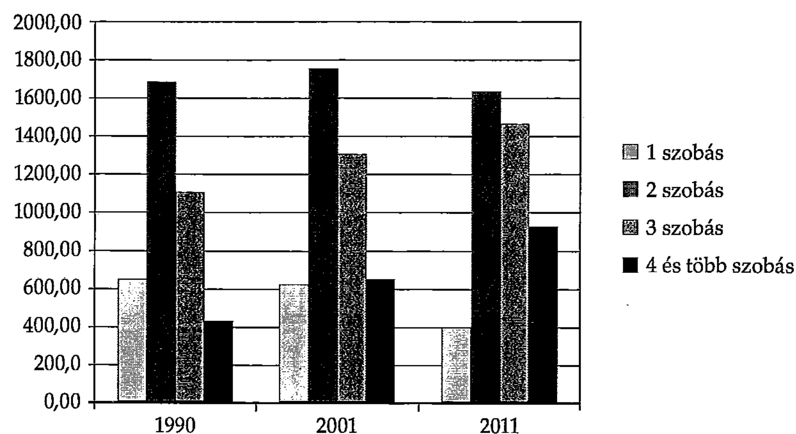
A laksűrűségi viszonyokról kapott képet finomíthatjuk, ha a szobák számára vetítjük a lakók számát. A lakott lakások 100 szobájára jutó lakók száma is kedvezően változott: a 2001. évi 103-ról 95-re csökkent. Az országos átlagnál alacsonyabb a megyei jogú városok mutatója (94), a fővárosé jóval kedvezőbb (88), a többi városban és a községekben kissé magasabb (96, illetve 97). Eszerint – látszólag – minden szobának csak legfeljebb egy lakója van. A laksűrűségi viszonyokról pontosabb képet alkothatunk, ha azt vizsgáljuk, hogy a lakott lakások egy-egy szobájára hány lakó jut. Eszerint 2 millió 830 ezer lakásban (a lakott lakások 72 százalékában) szobánként legfeljebb egy lakó él. 955 ezer (24 százalék) azon lakások száma, ahol egynél több, ám legfeljebb két személy jut egy szobára, a maradék 153 ezer lakásban (4 százalék) pedig szobánként kettőnél több személyt találunk, ami már relatíve zsúfoltnak tekinthető. A hazai gyakorlatban a szobánkénti két személy még elfogadható laksűrűségnek számít. Ennek alapján az egyszobás lakást 3, a kétszobást 5, a háromszobást 7 lakóval

12. táblázat. A lakásállomány, a lakott lakások, a lakások lakói és a laksűrűség, 1970–2011

Év	*Összes lakás*		*Lakott lakások*		*Lakások lakói (ezer)*	*100 lakott*	
	száma (ezer)	*az előző népszámlálás százalékában*	*száma (ezer)*	*az előző népszámlálás százalékában*		*lakásra*	*szobára*
						jutó lakó	
1970	3118	113,1	3034	111,9	9 925	327	199
1980	3542	113,6	3417	112,6	10 349	303	151
1990	3853	108,8	3688	107,9	10 119	274	115
2001	4065	105,5	3724	101,0	9 933	267	103
2005	4173	102,7	3937	105,7	9 886	251	95
2011	4390	109,5	3912	99,4	9 717	248	93

Forrás: Mikrocenzus, 2005. Budapest, 2007, KSH; *Népszámlálás, 2011.* 3. kötet. *Országos adatok.* Budapest, 2013, KSH.

[339] Részletes lakásadatok továbbra is a 2005-ös mikrocenzus révén állnak rendelkezésre, ezért elsősorban erre támaszkodom. A 2011-es népszámlálás országos adatokat közlő kötete ennél kevésbé részletes adatokat közöl, ennek ellenére, ahol lehetőség volt, ezeket is igyekeztem felhasználni (*Népszámlálás, 2011.* 3. kötet. *Országos adatok.* Budapest, 2013, KSH).

9. ábra. A lakásállomány alakulása szobaszám szerint 1990–2009

Forrás: Magyarország 1989–2009. Budapest, 2010, KSH.

stb. már zsúfoltnak lehet tekinteni. A mikrocenzus szerint a lakott lakások 4 százaléka (156 ezer lakás) tartozik ebbe a kategóriába. Ezekben a lakásokban a lakók 8 százaléka, több mint 825 ezer személy él, az átlagos laksűrűség lakásonként 5-nél több, így jogos a feltételezés, hogy ebben a körben sokan elégedetlenek a lakáskörülményeikkel.

A lakott lakások nagyságát szobaszám szerint vizsgálva a kilencvenes és a kétezres évek során nagyságrendileg lényeges változás nem történt. Továbbra is a kétszobás lakások aránya a legmagasabb (39,5 százalék), a nagyobb (három- vagy annál többszobás) lakások együttesen viszont már abszolút többséget (50,4 százalékot) képviselnek. A településtípusok szerinti adatok is többnyire az országoshoz közel álló arányokat mutatnak. A települési hierarchiában a fővárostól a községek felé haladva a kisebb (egy- és kétszobás) lakások aránya általában csökken, a nagyobbaké pedig növekszik. A teljesség igénye nélkül néhány, az általánostól eltérő értéket mutató adat: az egyszobás lakások aránya a fővárosban 19,2 százalék, ez az országos értéknek (10,1 százalék) csaknem kétszerese, ez nyilván egyfajta történelmi örökség is, amellett hogy a főváros lakásállományának súlya természetesen meghatározó az országban. A kétszobás lakások aránya a megyei jogú városokban 6 százalékponttal múlja felül az országos értéket (39,5 százalék), a községekben közel 5 százalékkal elmarad attól. A háromszobás és az annál nagyobb lakások aránya Budapesten 6, illetve 5 százalékponttal kisebb az országos értéknél, a községekben viszont mindkét érték jóval magasabb (6, illetve 3 százalékkal). Az adatokból az is jól látható, hogy minimálisan 100-110 ezerre tehető azoknak a lakásoknak a száma, ahol a szobánkénti lakó száma meghaladja a 3 főt, ezen belül 70 ezernél valamivel nagyobb azoknak a lakásoknak a száma, ahol egy szobában minimum négyen éltek. Összességében laksűrűség szempontjából a legkedvezőtlenebb helyzetben levő társadalmi csoport létszáma minimálisan félmillió főre becsülhető.

A lakott lakások nagyságának a szobaszámnál pontosabb ismérve a lakás alapterülete, amelynek országos átlagértéke 2005-ben és 2011-ben is egyaránt

13. táblázat. A lakott lakások szobaszám és lakószám szerint 2005-ben (db)

Szobaszám	*Összesen*	*1-2*	*3-4*	*5-6*	*7-8*	*9-X*	*Lakás lakónépesség nélkül*
		személlyel					
1	396 268	308 098	51 653	9175	1 508	292	25 560
2	1 556 415	1 050 044	402 321	59 734	5 848	2 223	36 245
3	1 315 178	622 887	531 185	120 132	14 774	5 087	21 113
4-X	669 379	189 996	324 668	120 414	17 752	5 256	11 293
Összesen	3 937 258	2 171 025	1 309 827	309 455	39 882	12 858	94 211

Forrás: Mikrocenzus, 2005. Budapest, 2007, KSH.

78 négyzetméter volt. Ez 2001-hez viszonyítva 3 négyzetméter növekedést jelent, ami nem jelentős mértékű fejlődés. A lakásépítés céljai részlegesen megváltoztak, fokozatosan előtérbe kerül(t) a minőségi igények kiszolgálása, ami a lakás-alapterület megnövekedésében is megmutatkozik. A lakott lakások alapterület szerinti kategorizálásában 2001-ben még az átlagot magában foglaló nagyságcsoport (60–79 m²) volt a legnagyobb (23 százalék), a 2005-ös adatok szerint azonban már a 100 m²-nél nagyobb lakások aránya a legmagasabb (25 százalék, 980 ezernél több lakás). Ebben nyilván szerepe van annak, hogy a kétezres évek elején kisebb lakásépítési láz bontakozott ki. A lakott lakások alapterülete szerint a fővárosban és a megyei jogú városokban a 60 m²-nél kisebbek részaránya a legmagasabb (56, illetve 50 százalék), a többi városban és a községekben pedig a 60–99 m² közöttieké (45, illetve 50 százalék). A 100 m²-nél nagyobb lakások arányszáma a települések nagyságával ellentétesen növekszik, a budapesti 11 százalékról egészen a községek 37 százalékáig. Ezeknek az adatoknak az értékelésénél ismét nem hagyható figyelmen kívül a lakásállomány településtípusonkénti megoszlásának a sajátossága.

2011-ben a lakott lakások 9,1 százaléka egyszobás, 37 százaléka kétszobás, 33 százaléka háromszobás és 21 százaléka négy- és annál több szobás volt. A nem megyeszékhely városokban és a községekben a többszobás lakások aránya magasabb, mint a megyeszékhelyeken és a megyei jogú városokban. Az egyszobás lakások aránya Budapesten 17 százalék, 8 százalékponttal magasabb az országos átlagnál, a megyeszékhelyeken, megyei jogú városokban az átlag közeli 9,3 százalék, a többi városban és a községekben már csak 7,2 és 5,7 százalék. A kétszobás lakások aránya is Budapesten, a megyeszékhelyeken, a megyei jogú városokban magasabb az országos átlagnál. A többi városban három-, illetve többszobás a lakások bő 50 százaléka, a községekben pedig több mint 60 százaléka.

A lakott lakások átlagos alapterülete 2011-ben 78 m² volt, 3 m²-rel több, mint a 2001. évi népszámláláskor. A lakások alapterületének változásában – ugyanúgy, ahogy a szobaszám növekedésében – az újonnan épített nagyobb lakások hatása látható. A kisebb alapterületű lakások aránya csökkent, a nagyobb alapterületű lakások aránya nőtt. Különösen figyelemre méltó a 100 m²-nél nagyobb

alapterületű lakások arányának növekedése. Napjainkban már minden negyedik lakás ebbe a kategóriába tartozik.

A lakások felszereltsége, közművekkel való ellátottsága a kétezres évek első felében javult, ám az 1990–2001 közötti időszakban elért magas, a közcsatorna és a hálózati gáz kivételével 90 százalék körüli értékekről nyilvánvalóan lassuló ütemben lehet továbblépni. Nagyobb fejlődés csupán a közcsatornával és a hálózati gázzal való ellátottság esetében figyelhető meg: az előbbiek aránya 10, az utóbbi 5,5 százalékkal nőtt 2001 óta. A közcsatorna-fejlesztés a vízöblítéses WC-vel ellátott lakások számában is megmutatkozik, utóbbiak aránya szűk fél évtized alatt 4 százalékkal lett magasabb. A lakott lakások többségében (57,7 százalékában) központos fűtési rendszer működik, ez 3 százalékpontos fejlődés 2001–2005 között. A bérelt lakások felszereltségi arányszámai lényegében azonosak a lakott lakásokra érvényes mutatókkal, általában mindössze 1-2 százalékos eltérés tapasztalható, mégpedig a lakott lakások javára.

A komfortosság[340] is mérsékelten javult. Az adatok szerint a jobb minőségű, magasabb komfortfokozatú lakások száma és aránya emelkedett. Az összkomfortos lakások részesedése 2001–2005 között 4 százalékkal nőtt, a komfortos kategória is bővült, a változás azonban 1 százalékon belül maradt. Az alacsonyabb komfortfokozatú lakások arányai visszaesést mutatnak, közülük a komfort nélküliek hányada esett vissza a legjobban: 3 százalékkal. Az adatok értelmezéséhez azonban hozzá kell fűzni, hogy az utóbbi években szinte kizárólag összkomfortos lakások épültek, amíg a megszűnő lakások többsége alacsony komfortfokozatú volt. A lakásállomány növekedését alapvetően az összkomfortos lakások adták, ami az átlagos komfortossági szintet emelte. Ez azt is jelenti, hogy a komfort nélküli lakások aránya valószínűleg úgy csökkent,

14. táblázat. A lakott lakások komfortossága, 1990–2011 (%)

Év	*Összesen*	*Összkomfortos*	*Komfortos*	*Félkomfortos*	*Komfort nélküli*	*Szükség- és egyéb lakás*
1990	3 697 996	39,7	30,6	7,6	18,6	3,6
2001	3 723 509	51,6	30,2	5,0	9,5	3,7
2005	3 937 258	55,6	31,1	4,2	6,5	2,5
2011	4 390 302	61,4	31,0	2,7	4,9*	

Forrás: Mikrocenzus, 2005. Budapest, 2007, KSH; *Népszámlálás, 2011.* 3. kötet. *Országos adatok.* Budapest, 2013, KSH.
* együtt a szükség- és egyéb lakásokkal.

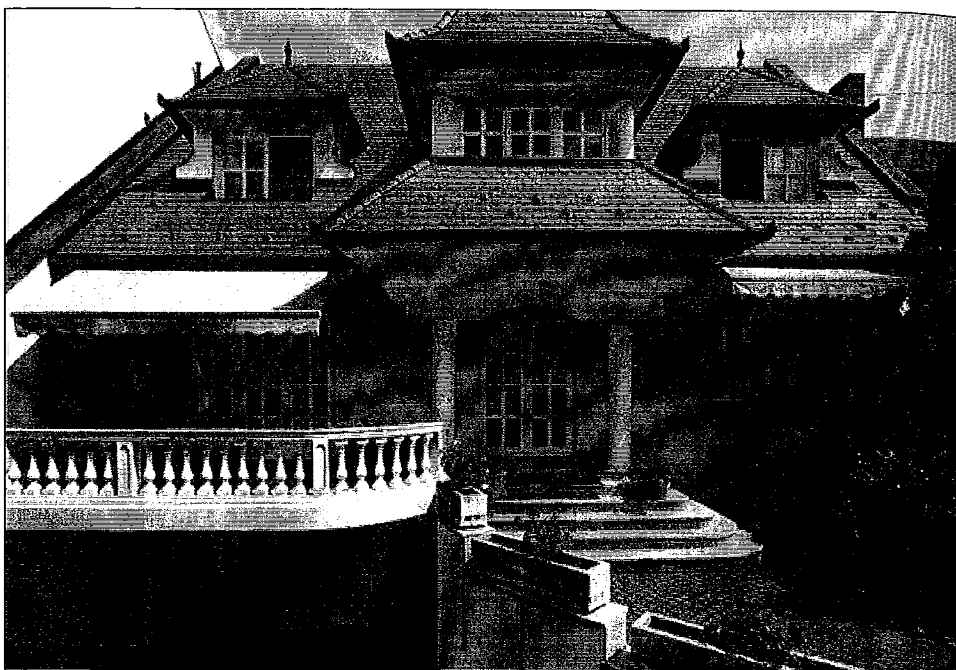
[340] A KSH által használt meghatározás szerint összkomfortos a lakás, ha rendelkezik legalább egy 12 m²-nél nagyobb lakószobával, főző- és fürdőhelyiséggel, WC-vel, központos (táv-, központi, cirko-) fűtéssel fűthető, továbbá biztosított a villany-, víz-, melegvíz- és csatornaellátottság. A komfortos lakások a fűtés módjában különböznek az összkomfortosaktól: nem központos, hanem helyiségenkénti fűtésűek. A félkomfortos lakásokban vagy a fürdőhelyiség, vagy a WC hiányzik, a közművek közül csak a villany- és vízellátás biztosított. A komfort nélküli lakás az előbbi kényelmi elemek közül legalább egy lakószobával és főzőhelyiséggel rendelkezik, legfeljebb egyedi módon fűthető. Az előbbi komfortfokozatok egyikébe sem sorolható lakások a szükség- és egyéb lakások.

hogy azok tényleges száma változatlan maradt. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni a lakásviszonyok értelmezése során, hogy a legrosszabb körülmények között élők lakásaiban a közművek ugyan elérhetők, de gyakran a hálózatról kikötött állapotban vannak, amit a lakásstatisztika nem tud mérni.

A két legmagasabb komfortfokozatba sorolt lakások aránya 2001 és 2011 között 10 százalékkal gyarapodott, míg a két legalacsonyabb kategóriába 8 százalékkal kevesebb lakás tartozik. A rendszerváltás időszakában 133 ezer volt a szükség- és egyéb lakások száma az országban, a kilencvenes években ezek száma közel 5 ezerrel emelkedett, majd a kétezres évek elején már csak 100 ezer közeli. Ez az adat azonban inkább a településrendezési, rehabilitációs koncepciók hatásáról tanúskodik, semmint a szükséget szenvedők létszámának tényleges csökkenéséről.

A lakás/lakóház helye a településen belül reprezentálja a tulajdonos helyi társadalomban elfoglalt pozícióját, ahogyan a lakóhely mérete, kivitelezésének módja, formai jegyei szintén markánsan kifejezik lakójuk társadalmi státuszát. E státuszképző szerep erősödése figyelhető meg a rendszerváltás utáni évek Magyarországán. A kilencvenes évek közepétől épülnek a lakóparknak vagy lakókertnek nevezett új típusú, többnyire családi vagy sorházas beépítésű, ritkábban 3-4 emeletes társasházakból álló lakóövezetek. A szegényes formakincsű házgyári lakásépítést a kilencvenes évtized folyamán felváltotta az egyéni igényekre figyelő magán- és társasházi lakásépítés, lakótelepek helyett a családi házas övezetek építése vált meghatározóvá. A nyolcvanas évek második felétől bontakozott ki a nagyvárosi, polgári mintákat követő, villaszerű formákat előtérbe állító lakóház-építészet, ami a kialakuló új középosztályi és jómódú társadalmi csoportok egyik legfontosabb önreprezentációs – időnként ijesztően giccses formavilágot megvalósító – eszközévé vált a kilencvenes évekre éppen úgy, mint napjainkra. A magyarországi lakásállomány felszereltségének változásában a kiegyenlítődés és az erőteljes polarizáció folyamata egyszerre figyelhető meg. A kiegyenlítődést a komfortszint többé-kevésbé általános emelkedése mutatja, a polarizációt pedig a jómódú, valamint a marginalizált helyzetben, mélyszegénységben élők lakáskörülményei közötti egyre áthidalhatatlanabbá váló távolságok jelzik. Előbbiek esetében általánosnak tekinthető a több száz, nemritkán ezer négyzetmétert meghaladó alapterületű, luxusfelszereltséggel rendelkező lakóingatlanok birtoklása, a másik csoport esetében szükséglakások, a szoba-konyhás, esetleg kétszobás, közművekkel esetlegesen ellátott lakások birtoklása a jellemző.

Az adatok alapján látható, hogy a lakóingatlanok száma az ezredfordulót követően valamivel dinamikusabban növekedett, a minőségi lakásviszonyok általános javulását mutatja a szobaszámok szerinti arány változása, a száz lakásra, valamint a száz szobára jutó népesség számának a mérséklődése, továbbá a vízzel, vízöblítéses WC-vel és fürdőszobával való ellátottság emelkedése. Ez utóbbiak esetében a változások súlypontja a kilencvenes évtizedben volt. 2011-ben a lakások 98 százaléka rendelkezett vezetékes vízzel, ezen belül 96 százalékuk hálózati vízzel, 2,2 százalékuk házi vízvezetékkel felszerelt. A hálózati vízzel ellátott lakások aránya 5 százalékkal több, mint a legutóbbi népszámláláskor.

A ház reprezentálja tulajdonosa társadalmi pozícióját. A nyolcvanas évek második felétől bontakozott ki a hajdani polgári mintákat követő, ám időnként ijesztően giccses formavilágot megvalósító lakóház-építészet

15. táblázat. A lakásállomány változásának néhány mutatója 1990–2009 között

	1990. január 1.	*2001. február 1.*	*2009. január 1.*
Lakások száma (ezer)*	3853	4065	4303
1 szobás (%)	17	13	12
2 szobás (%)	44	41	40
3 és annál több szobás (%)	39	46	48
100 lakásra jutó népesség	269	251	233
100 szobára jutó népesség	114	98	90
Vízvezetékkel ellátott** (%)	83,3	90,6	91,4
Vízöblítéses WC-vel ellátott (%)	74,1	85,0	86,5
Fürdőhelyiséggel ellátott (%)	78,3	88,7	89,8

Forrás: Magyarország 1989–2009. Budapest, 2010, KSH.
* A lakott, nem lakott lakások, valamint az üdülők adatai együtt.
** Hálózati és házi vízvezetékkel együtt.

Ugyancsak 5 százalékkal magasabb a meleg vízzel ellátott lakások aránya, mint tíz évvel ezelőtt, a lakott lakások 95 százaléka rendelkezik meleg folyó vízzel.

Napjainkra a lakott lakások 98 százalékában megoldott a szennyvízelvezetés. A legnagyobb előrelépés a közcsatorna-hálózat fejlődésében mutatkozott. Tíz éve a lakott lakások 56 százaléka rendelkezett közcsatornával, napjainkra ez az arány 77 százalékra nőtt, a házi szennyvízelvezetéssel ellátott lakások aránya csökkent, jelenleg 21 százalék. A vízöblítéses WC-vel ellátott lakások arányában 2001 és 2011 között közel 8 százalékpontos növekedés volt, az ellátottság napjainkban 94 százalék. Az ellátottsági mutatók javulása ellenére több mint 90 ezer lakás nem rendelkezik sem vezetékes vízzel, sem szennyvízelvezetéssel, több mint 200 ezer lakásban nincs vízöblítéses WC és meleg folyóvíz. Ez is azt mutatja, hogy napjaink magyar hétköznapjaiban jelentős létszámú társadalmi csoport él alacsony komfortfokozatú lakásokban, lakóingatlanokban. A legrosszabb felszereltségű lakások a legnagyobb arányban Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében találhatók. Az adatok reális értékeléséhez azonban az is hozzátartozik, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben épített lakások szobaszáma és felszereltsége általában magas volt, gyakoribbá vált a 3-4 és ennél nagyobb szobaszámmal rendelkező lakások építése, ami némiképp pozitív módon torzítja a tényleges lakáshelyzettel kapcsolatos információkat.

Falusi ház, falusi lakás

A magyar falvak lakásviszonyai – a harmincas évek végétől a hatvanas évek közepéig – nem sokat változtak. A terek kialakítása és a felszereltség a korábbi évtizedekben kialakult hagyományokat követte. Az általánosnak tekinthető, téglalap alaprajzú falusi ház, az ún. hosszúház rendszerint az utcára merőleges tájolású, három- vagy négyosztatú – szobát, konyhát és szobát/kamrát magában foglaló – épület volt.

A század első felének változásait követve 1945 után már egyre ritkább volt a szabadkéményes konyha. A házakat úgy tervezték és építtették, hogy azok a későbbiek során újabb szobával, kamrával vagy gazdasági épülettel bővíthetők legyenek. A lakóépületek belső struktúrája a magyar falvakban gyakorlatilag mindenhol igen hasonló volt. A 20. század második felében a hagyományos építkezési módok ritkultak, és a felhasznált anyagok is alapvetően megváltoztak. A vert, döngölt falú vagy vályogból emelt épületek helyébe fokozatosan téglából készített házak léptek, a rozsszalmából vagy nádból készült tetőket felváltották a cserépborítású tetőszerkezetek.

Az ötvenes évek közepén új típustervek készültek a falvakban élők számára is. Az Ipari Épülettervező Vállalat egyszobás, tovább bővíthető és kétszobás mezőgazdasági lakóházak terveit[341] készítette el. Az egyszobás lakások alapterülete 32, a kétszobásoké 41 négyzetméter volt, a lakásokat már villanyáram-ellátással tervezték, a fűtést cserépkályha szolgáltatta, a főzést takaréktűzhely segítette, ám vízvezetéket és szennyvízelvezető rendszert még nem terveztek. Az egyszobás lakás az előteret, a tornácot, a mosdóhelyiséget, a kamrát, az étkezőkonyhát és a lakó-háló szobát foglalta magában, a kétszobás lakás elrendezésében a lakó- és a hálószobát különválasztották. Ezek a tervek azonban nem váltak túlságosan népszerűvé.

[341] Az egy- és kétszobás mezőgazdasági lakóházak tervei és költségvetése. MNL OL XIX-D-4. 8. d.

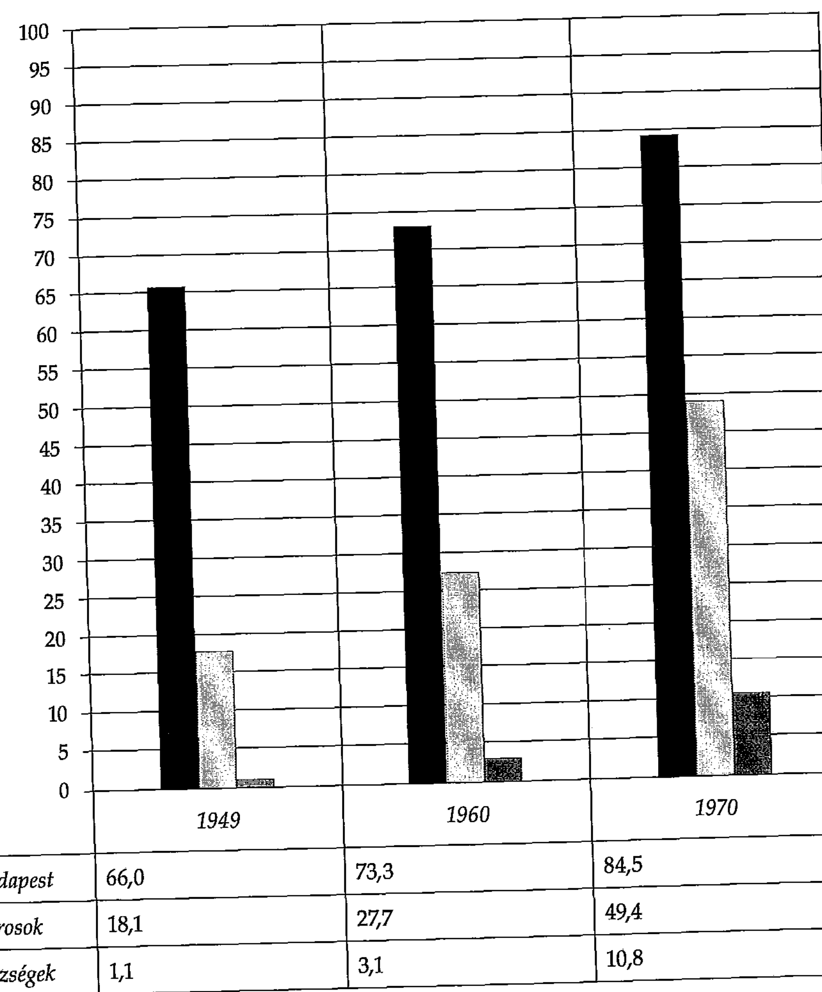
A kollektivizálás befejeződését követően kezdődött az építkezési szokások fokozatos egységesülése. Az 1960-as évektől az uniformizáló építészeti törekvések a korábbi táji-építészeti különbségeket gyakorlatilag eltüntették. A kockaház divatjának hódolva a régi hosszúházak utcafronti részét még egy szobával kibővítették, és sátortetőt emeltek fölé. A másik jellemző építészeti mód jegyében a régi házat lerombolták, helyére a típustervek alapján modern anyagokból felépítették az új sátortetős kockaházat.

Ezek a kezdeti időszakban gazdasági épületek nélkül épültek, majd a háztáji és a kistermelés felfutásával nyilvánvalóvá vált, hogy ezekre mégis szükség van, a kockaházakat a munkavégzésre és a termények feldolgozására, tárolására, illetve az állattartásra alkalmas épületekkel egészítették ki. Ennek következtében az eredeti kocka forma a négyzet alaprajz helyett fokozatosan L alakot öltött.

A hetvenes évektől a kockaházakat sok helyen már félemeletesre építették, ami azt jelentette, hogy a szobák szintjét 10-12 lépcső magasságra emelték a talajszinttől, az alsó szintet pedig lesüllyesztették. Így alul is nyertek néhány helyiséget, többek között a gazdasági tevékenységhez szükséges kamrát, műhelyt és konyhát. Igen gyakran alsó és felső (nyári-téli) konyhát is létesítettek ezekben az épületekben a korábbi mintákat követve. Ezeknek a lakásoknak a teljes alapterülete 150–170 négyzetméter is lehetett, amiből a 2-3 szobát is tartalmazó lakószint általában 75–90 négyzetméter volt. A kockaházas építkezési mód továbbfejlesztéseként a hetvenes évek végétől terjedt el a falvakban a szabályos emeletes ház, ami már nem kocka, hanem téglatest formájú. Ekkortól váltak általánossá a többszintes építési módozatok is, meghonosítva az alpesi tetős, emeletes házakat a magyar falvakban. Ezeknek a házaknak gyakran már a tetőterét is beépítették, háromszintessé bővítve a lakóteret, s megjelent bennük a külön nappali szoba. Így e lakásoknak a teljes hasznos alapterülete nemritkán elérte a 200 négyzetmétert.

1949 és 1960 között a községi lakásviszonyok csak kismértékben javultak, csökkent a vályogépítésű házak aránya, emelkedett a falusi házak átlagos szobaszáma, a lakások felszereltségében azonban az ötvenes évtizedben gyakorlatilag nem történt érdemi változás. Az 1958–1959-ben a négy Baranya megyei faluban – Berkesd, Ellend, Pekesd, Szilágy – végzett település-egészségügyi vizsgálat[342] még azt mutatta, hogy a lakóházak kivétel nélkül régi épületek. A lakóházak két ablakkal a homlokzatukon az utcára tekintenek, az udvar felé tornácos kivitelezésben épültek. A házaknak majd a kilenctizede vályogból épült, s átlagosan az épületek kevéssel több mint egytizede készült téglából vagy terméskőből. A lakóépületek általában 2, ritkábban 3 szobából, konyhából és kamrából álltak, a portát igen gyakran nyári konyha egészítette ki. „Általános falusi szokás szerint a lakószobák nagy része kihasználatlan. Az utcai, ún. tisztaszobát csak különleges alkalmakkor használják. A család rendszeres tartózkodási helye általában a konyha, illetve tűzhely beállításával egyúttal konyhának is használt egyik lakószoba. [...] A lakószobák általában 3,5 × 4, illetve 4,5 × 5 méter méretűek. A szobák magassága 2,6 méter körül van, vagy ennél is alacsonyabb. Az ablakok mérete a szobák alapterületéhez viszonyítva – különösen a régi épületeknél – kicsi. [...] A lakószobák 75%-a földes padlójú, meleg padlót csak 15%-ban találtunk. Újabban nagy teret hódít a cementlapos padlózás, melyet könnyebb tisztántarthatósága és olcsósága miatt kedvelnek, de egészségügyi szempontból ezt a megoldást nem tartjuk előnyösnek."[343]

[342] Kienle Ernő – Kun Lajos: Négy Baranya megyei község település-egészségügyi és morbiditási viszonyainak vizsgálata. *Egészségtudomány,* 1961/3. sz. 209–221. o.

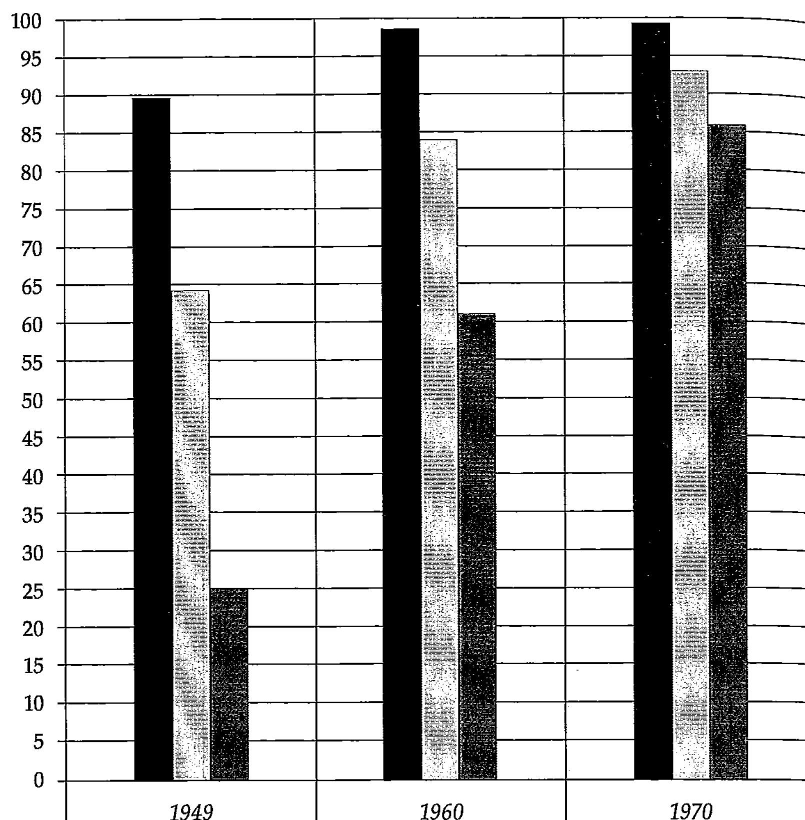
	1949	1960	1970
Budapest	66,0	73,3	84,5
Városok	18,1	27,7	49,4
Községek	1,1	3,1	10,8

10. ábra. A vízvezetékkel ellátott lakások megoszlása a települések jellege szerint 1949–1970 között (%)

Forrás: Az 1970-es népszámlálás. A lakóépületek és lakott lakások adatai. Budapest, 1973. KSH. (Saját szerkesztés – *V. T.*)

Komoly egészségügyi problémát jelentett a szennyvízelvezetés és az árnyékszékek hiánya is. „Községeinkben a szemét, a trágya és az ürülék kezelése, elhelyezése higiénés szempontból megoldatlan. A háztartási szemetet ál-

[343] Uo.

		1949	1960	1970
■	*Budapest*	89,9	98,9	99,6
□	*Városok*	14,5	84,3	93,3
▦	*Községek*	25,4	61,4	86,2

11. ábra. A villanyvezetékkel ellátott lakások arányának változása a települések jellege szerint, 1949–1970 (%)

Forrás: Az 1970-es népszámlálás. A lakóépületek és lakott lakások adatai. Budapest, 1973, KSH. (Saját szerkesztés – *V. T.*)

lában az udvaron szétszórják. Egyes esetekben a szemét végleges elhelyezése a a lakástól ugyancsak nem messze fekvő trágyadombon történik. A trágya kezelése, illetve elhelyezése megoldatlan. Az istállókból, ólakból kihordott trágyát szokványosan halomba gyűjtik össze. A csapadékvíz a trágyadombot állandóan átmossa, ezáltal a trágya is veszít értékéből, s a dombos területről lefolyó szennyvíz a gyakran hiányosan megépített kutak vizét szennyezi. A helyzetet még súlyosbítja, hogy a trágyadombra gyakran kerül emberi ürülék is. Az emberi ürülék elhelyezése ugyancsak megoldatlan kérdés. A lakóházak kb. 10%-ánál egyáltalán nincs árnyékszék, s a meglevők pedig higiénés szempontok miatt nem megfelelőek. A felsorolt körülmények miatt, a hulladék, a trágya és

az ürülék a legyek számára könnyen hozzáférhető és a talajvíz szennyeződése is lehetséges. Az idővel bomlásnak indult trágya és ürülék a település számára levegőszennyeződést is jelent. Községeink ivóvízellátását főleg a lakóházak udvarán épített kutak szolgáltatják. Az ásott kutak többségükben kerekes, illetve darus szerkezetűek. A szivattyús kutak többsége is a nem megfelelő aknafalazat, illetve a hiányos aknafedés miatt egészségügyi szempontból nem megfelelőek. A kutak a legtöbb helyen a gazdasági udvar mélypontján épültek – így a magasabb fekvésű istálló és trágyadomb szennyvize a kút felé folyik. Sok helyen a kút az istálló vagy az ól közvetlen közelében van. A védőkörlet hiánya és a rossz szerkezet következtében a felszíni víznek a kutakba való becsurgása lehetséges."[344] A külterületi lakások még a falvak átlagánál is rosszabb helyzetben voltak. A vezetékes víz és a csatornázás hiánya alapvetően befolyásolta az életminőséget. Ezen a téren csak a hetvenes években kezdődtek érdemi változások. A lakások közműellátottságában meglehetősen nagy különbségek voltak megfigyelhetők a hatvanas évek végén, hiszen amíg Komárom megye községeiben a vízvezetékkel ellátott lakások aránya 53% volt, addig Szabolcs-Szatmárban ugyanez a mutató 8%, Hajdú-Biharban mindössze 5% volt.

1963-ban fejeződött be a községek villamosítása, ami még korántsem jelentette azt, hogy a községi lakások mindegyikébe elért a villanyvezeték. Nyilvánvaló, hogy a villamos energia hozzáférhetővé válása javította az életkörülményeket, és meggyorsította az életmód átalakulását. Többek között könnyebbé tette a háztartási munkavégzést, módosította a napi tevékenységszerkezetet, lehetővé tette a modern tömegkommunikációs eszközök elterjedését, meggyorsítva ezzel a kultúrafogyasztás átalakulását, megteremtette a lehetőséget más közművek bevezetéséhez, hiszen a házi vízellátáshoz az elektromos szivattyúk és a hidroforok nélkülözhetetlen eszközök voltak. Ezek a változások a hatvanas években még csak kismértékben éreztették hatásukat, tömegessé csak a következő évtized során váltak.

1960-ban a magyarországi községekben a lakások száma 1,57 millió volt, ezekben összesen 5,8 millióniyan laktak, a 100 lakásra átlagosan 363 főnyi lakónépesség jutott. Az 1960-as népszámlálás adatai szerint az ország lakóépületeinek 57, a lakásállománynak 60%-a volt a községek területén. Tíz év alatt a falusi lakások száma 1,69 millióra emelkedett.

A falusi lakásellátottság korabeli magyar átlaghoz képest is alacsony szintjét jól mutatja, hogy a 100 lakásra 131 szoba jutott, vagyis a kollektivizálás időszakában a falusi lakások döntő többsége egyszobás volt. Az alacsonyabb szobaszám és a magasabb családlétszám miatt az ötvenes és hatvanas években általában magasabb volt a laksűrűség a falusi otthonokban, mint a városiakban. 1970-ben a családfők foglalkozási megoszlása szerint a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak laksűrűsége volt a legmagasabb, itt 100 lakásra 366 fő jutott. A mezőgazdasági fizikaiak esetében ugyanez a mutató 351 volt, viszont az ő lakásaik voltak a legrosszabbul felszereltek, 1970-ben például a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak lakásainak mindössze 2,3%-ában volt vízöblítéses WC, 5,1%-ában vízvezeték, 78,9%-ában villanyáram. A falusi laksűrűség az országos

[344] Uo.

16. táblázat. A lakott lakások megoszlása a felszereltség és a településtípus szerint 1970-ben (%)

Település	*Komfortos*	*Félkomfortos*	*Komfort nélküli*	*Összesen*
Budapest	55,7	10,4	33,9	100,0
Városok	37,0	9,0	54,0	100,0
Községek	6,5	9,3	84,2	100,0
Összesen	24,6	9,5	65,9	100,0

Forrás: Az 1970-es népszámlálás adatai. A lakóépületek és lakott lakások adatai. Budapest, 1973, KSH.

átlagnál lassabban ugyan, de csökkent az évtized során, amiben a fokozatosan növekvő alapterületű és szobaszámú új lakások építése mellett nyilvánvalóan olyan demográfiai tényezők is szerepet játszottak, mint az elvándorlás és a családok – átlagos – létszámának csökkenése.

Az 1960-as népszámlálás során még hatszázezer vályog- és sárfalú épületet regisztráltak. A falusi lakások többsége, 93,5%-a komfort nélküli volt, a komfortosok aránya mindössze 2,5%-ot, a félkomfortosoké 4,0%-ot tett ki. Ezek az ellátottsági mutatók 1970-ig viszonylag kis mértékben javultak, az igazi fordulat a hetvenes évtizedben következett be.

A falusi lakások alapterülete ellenben már a hatvanas évtized során nőtt. Az 1970-es adatok szerint tíz év alatt az egyszobás lakások száma 202 ezerrel csökkent, a kétszobásoké 264 ezerrel emelkedett, és ugyancsak jelentősen növekedett a három- és ennél több szobás lakások száma, az 1960-as 44 ezerről 140 ezerre. Mindez természetesen nem minden esetben új lakás építését jelentette, hiszen az évtized során a községi lakásállomány 160 ezer darabbal bővült, vagyis a lakáskörülmények javulásában az új építések mellett meghatározó szerepe volt a régi lakások felújításának, átépítésének és bővítésének is. A hetvenes évek elején az alföldi megyékben (Csongrád, Békés, Bács-Kiskun, Hajdú) a községi lakások 53–59%-a azonban még továbbra is egyszobás volt. A szobaszámok növekedése részben a korábban épített házak átalakításából adódott, részben abból, hogy az újonnan épített lakások többségét már legalább két lakószobásra tervezték.

A hagyományos ház átlagos szélessége 6-7 méter, hosszúsága 14-16 méter volt. Az alapépületnek tekinthető háromosztatú épület mellett a másik jellemző típus a század közepén a négy- vagy többosztatú, úgynevezett polgár-paraszti

17. táblázat. A lakások szobaszám szerinti megoszlása a községekben, 1949–1970 között (%)

Év	*1 szobás*	*2 szobás*	*3- és ennél több szobás*	*Összesen*
1949	73,1	24,2	2,7	100,0
1960	63,6	33,5	2,9	100,0
1970	44,5	47,4	8,1	100,0

Forrás: Oros Iván (szerk.): *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai.* Budapest, 1994, KSH. 67. o.

ház, ennek a szélessége a korábbi változatoktól nem tért el lényegesen, általában egy tornáccal bővült, hossza azonban 9-10 méterrel is növekedhetett. A hagyományos házakban a padlóburkolat a szobákban hajópadló, az egyéb helyiségekben rendszerint vertföld, ritkábban – a módosabb paraszti családoknál – hidegburkolat. A század első felének változásait követve a második világháború utáni évtizedekben már nem volt jellemző a szabadkéményes konyha, ezeket a negyvenes évek végéig a legtöbb helyen „lepadlásolták." A fűtésben és az ételkészítésben egyaránt fontos szerepet játszó kemencéket lebontották, helyükre kályhák, vaslapos tűzhelyek, majd a hetvenes évektől gáztűzhelyek kerültek. A régi házak felújítása során fontos lépés a víz bevezetése. A hetvenes években épülő házakban már általánossá vált a vezetékes víz. A településhálózaton belül meglevő infrastrukturális egyenlőtlenségek miatt nem volt ritka, hogy a fürdőszobát és a WC-t hamarabb megépítették, mint ahogy a víz bevezetésére sor került volna. A falvakban élőknek a víz-, szennyvíz- és gázhálózat kiépítésének finanszírozásában sokkal jelentősebb szerepet kellett vállalniuk, mint a városok lakóinak.

Az új építésű otthonok mellett természetesen tájegységenként változó mértékben fennmaradtak a régi parasztházak is. „A felújított parasztházaknál a korszerűsítés két változata ismeretes: vagy folytatják az egyenes sorolást nagyobb konyha és fürdőszoba hozzáépítésével vagy a régi épülethez derékszögben csatlakozva épül a bővítés."[345] A hagyományos épületek sorsát nemcsak a divat, a változó szokások, a mikrotársadalmi elvárások, hanem műszaki állapotuk is befolyásolta. Ha a régi ház jó állapotban volt, akkor gyakoribb volt az átépítés, ha erre alkalmatlannak bizonyult, akkor lebontották. Az átalakítással rendszerint megnövelték a szobaszámot, a kamra helyére igen gyakran a fürdőszoba került, a ház téglalap formájú alaprajza, az utcai fronton épített új szobával L alakúvá változott. Gyakorta került egymás mellé a konyha és a fürdőszoba, ami részben a kamrák átépítéséből, részben pedig abból következett, hogy korábban a mosdás helye is a konyha volt. Megnőtt a nyílászárók mérete, így a korszerűsített parasztházak természetes megvilágítása jelentősen javult, ahogyan komfortfokozatuk is a villany- és vízvezeték, valamint az emésztőgödrös csatornarendszer kiépítésével. A lakóterületek növekedése rendszerint együtt járt a gazdasági célú épületrészek csökkenésével, illetve funkciójuk átalakulásával. A korábbi tornácos házak korszerűsítése során elterjedt a tornác beépítése is, amit közlekedő, illetve tároló területté alakítottak.

A hosszúházakat úgy tervezték és építették, hogy később újabb szobával, kamrával vagy gazdasági épülettel bővíthetők legyenek. A különböző tájegységeknek megvoltak a maguk építkezési sajátosságai, jellegzetességei, ám a lakóépületek belső struktúrája a magyar falvakban mindenhol igen hasonló volt. A régi-új falusi házak tágas dupla ablakokkal néztek a nyilvánosság, az utca felé. A padlástér, amely korábban a mezőgazdasági termények tárolására szolgált, elveszítette ezt a funkcióját. A modern házak udvarai azonban alapvetően megőrizték a paraszti kötődés tárgyi világát, bár az átalakulás itt is jelentős volt. Az istálló helyére sok helyütt garázs került, a fészer műhellyé alakult.

[345] S. Nagy (1979/a): i. m.

A változások ellenére azonban a falusi házak többsége továbbra is rendelkezett gazdasági udvarral. A megmaradt istállók, ólak, gazdasági eszközök a kettős alkalmazotti-kistermelői, alkalmazotti-vállalkozói létformák elválaszthatatlan tartozékai maradtak.

Az átalakítás mértéke vagy az új ház építése erősen függött a családok korösszetételétől, jövedelmi viszonyaitól. A legöregebb generációk tagjainak az 1960–1970-es években általában meg kellett elégedniük a renoválással, a részleges felújítással, hiszen a néhány éves szövetkezeti tagsággal megszerzett csekély nyugdíjukból nem futotta többre, a homlokzati képet megváltoztató ablakcserés felújításra az idősebbek még vállalkoztak, de a nagyobb mértékű bővítés vagy új ház építése inkább a stabil jövedelemmel rendelkező középkorúakra és a fiatalokra volt jellemző. Miután az építkezés a legtőkeigényesebb vállalkozás volt a korszakban, minimálisan két keresetre, rendezett jövedelmi viszonyokra, valamint a fiatalabbak esetében hathatós szülői – igen gyakran széles körű rokoni – támogatásra volt szükség.

Kezdetben az új házak többsége földszintes volt, de a hegyvidékeken már félemeletes vagy emeletes kivitelben is építkeztek. A puritán formákat fokozatosan oldottabbá tették a különböző díszítőelemek, lábazatok, oszlopok, teraszok. A hetvenes évek közepétől egyre gyakoribbá vált, hogy a kiegészítő jövedelemszerzéshez (is) szükséges helyiségeket, műhelyt, garázst, szerszámoskamrát, tároló helyiségeket beépítették az új házakba, ezzel megkezdődött az emeletes formák térhódítása.

A lakóterek kialakítását időnként a korabeli építési szabályzatok és az építészeti szemlélet is befolyásolta, olykor megnehezítette. A hetvenes évek elején az uralkodó elgondolások szerint például a tervezők többsége az adott családmérethez szükséges lakásméret minimalizálására törekedett. Ez a minimális térigénnyel kalkuláló tervezés a hitelfeltételek kialakításában is kifejezésre jutott, vagyis ha valaki a jogosnak minősülőnél nagyobb alapterületű lakóházat épített, akkor nem – vagy csak jóval kedvezőtlenebb feltételek mellett – juthatott hitelhez. Miután a lakáskérdés megoldatlansága az egyik legsúlyosabb probléma volt a korabeli Magyarországon, érthető, ha a családok jelentős része a házépítés során a felnövő gyermekeknek is új otthont akart teremteni. Ennek következtében gyakran túllépték a jogszabályokban megállapított mértékeket.

A kollektivizálás befejeződését követő évek során némiképp átalakultak a lakóterekkel kapcsolatos igények és elvárások. Korábban a termelési szempontok voltak a meghatározóak, vagyis a lakóház mérete, beosztása, elrendezése, az udvar kialakítása, a melléképületek elhelyezése a családi gazdálkodásból adódó követelményekhez igazodott. A hatvanas évek második felétől az épített házak alaprajza, elhelyezése, a gazdasági épületek hiánya már a megváltozott funkciót tükrözte, mindaddig, amíg a háztáji és a mezőgazdasági kistermelés ismét fel nem értékelődött. A család egyre kevésbé volt termelőközösség, a lakás gazdasági funkciói ezzel arányosan háttérbe szorulnak, a kényelmi szempontok pedig lassan előtérbe kerültek. A rohamosan terjedő sátortetős kockaházak már megjelenésükben is egyértelműen tükrözték a megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyokat, az új életkörülményeket. A hetvenes évek elejére azonban az is világossá vált, hogyha némileg más formában is, mint a kollektivizálás előtt, de az új lakóépületek nagy részének mégis van – korlátozott – gazdasági funkciója, amit elsősorban az egyre csökkenő belmagasságú melléképületek folyamatos építése jelenített meg.

Az életmódváltozás közvetlen hatása a hagyományos házépítési formáktól való eltérésben is kifejezésre jutott. Az új ház alkalmat kínált építtetőjének arra, hogy kifejezésre juttassa társadalmi helyének változását, a valós vagy vélt emelkedést a helyi közösségben, a paraszti lét külsőségeitől való eltávolodás szándékát. Az is tény, hogy az építési módokat alapvetően meghatározta az elérhető anyagok minősége, az anyagi erőforrások bősége vagy éppen szűkössége. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától növekvő falusi építési kedv hátterében leggyakrabban az elemi civilizációs szükségletek húzódtak meg. A városokban élőkhöz képest a falvak lakói gyakorlatilag teljes mértékben a saját szervezésű házépítés keretében változtatták meg lakókörnyezetüket, amiben az ebből fakadó gazdasági kényszerek mellett nyilván az aktuális építési divatnak is fontos szerepe volt.

A kockaház gyors terjedésében természetesen nemcsak a változó viszonyoknak, a típusterveknek, hanem a divatnak is fontos szerepe volt, és az elérhető helybeli kőművesmesterek ezt a divatot erősítették. Nagyon sokan gondolták úgy, hogy az előző évtizedekben terhessé vált paraszti élettől, annak külsőségeitől való „megszabadulásnak" a lakókörnyezet gyökeres megváltozásában, átalakításában is kifejezésre kell jutnia, másrészt a történeti parasztság normáit követő házforma teljes vagy részleges elvetése a kényszerűség mellett a városias életformához történő hasonulás, a felemelkedés vágyát is tükrözte.

Építészeti szempontból fontos változás, hogy amíg a hagyományos parasztházak érvényesülni engedték a falukép más elemeit is, addig a kockaházak a „természeti térelemeket elnyomják, ma már emeletesre épült tömegük föléjük magasodik, eléjük kerül, ezáltal megszűkül és lezáródik az utcakép. Különösen azokban a falvakban vált nyomasztóvá és feloldhatatlanná az utcakép falszerű zártsága, ahol előkert nélkül, közvetlenül a járda szélén állnak az új házak, s ahol a két ház között nincs kert vagy udvarterület, és szoros beépítésű kétszintes tömbházból álló utcarész keletkezett."[346] A sátortetős házak uralkodóvá válásában a divat és a korlátozott lehetőségek mellett nyilván az is szerepet játszott, hogy a kezdeti típustervek között szép számmal találhatók olyan sátortetős házformák, amelyek az OTP kölcsönfeltételeit ismertető propagandafüzetben a legolcsóbb épülettípusként szerepeltek, tehát a hitelnyújtás is közvetítette a hasonló terveket. Gyakran előfordult az is, hogy a szomszédok átvették egymástól a terveket, amelyeket az építési hatóságok kisebb módosítások után rendszerint elfogadtak. A viszonylagos egyhangúságot erősítették többek között a technológiai kötöttségek, az építési anyagok, ajtók, ablakok szűkös választéka. Tehát nem elsősorban a fogyasztói törekvésekkel együtt járó igénytelenség, hanem több tényező egymást erősítő hatása érvényesült a falukép nem mindig fantáziadús átalakulása során.

[346] Kenéz Győzőné: *A falusi lakókörnyezet alakulásáról.* Budapest, 1978, Szövetkezeti Kutató Intézet. /Közlemények 135. sz./ 9. o.

A változásokat a helyi és országos hatóságok egyaránt igyekeztek nyomon követni, és építési tervekkel orientálni. 1972-ben a Bács-Kiskun Megyei Tanács, valamint az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium országos nyilvános pályázatot hirdetett „elsősorban a mezőgazdasági lakosság számára jól alkalmazható lakástípusok kialakítására vonatkozó tervjavaslatok beszerzésére". A tervpályázat keretében olyan elképzelések kidolgozását várták, amelyek figyelembe veszik a mezőgazdaságból élők sajátos igényeit, valamint a modern életviszonyok megteremtésének követelményeit. A tervezési feltételek meghatározása során abból indultak ki, hogy a kollektivizálást követően a falusi lakóházak gazdasági funkciója erőteljesen csökkent ugyan, de nem szűnt meg, s a háztáji gazdálkodásból, a kiegészítő tevékenységekből eredően a falusi házaknak a lakófunkció mellett továbbra is lesz gazdasági szerepük, ezért „a lakóépületekkel együtt – azzal építészetileg összhangban – a melléképületek is megtervezendők".[347] A megtervezendő lakások földszintesek, egyemeletesek lehettek, a négytagú családoknál az alapterület felső határát 80 négyzetméterben, a hattagú családoknál pedig 100 négyzetméterben állapították meg. A nagyobbik épületnek többgenerációs együttélésre is alkalmasnak kellett lennie. Mindegyik lakás tervezési előírásaiban szerepelt már az étkezőkonyha, a mosógép és centrifuga elhelyezésére alkalmas fürdőszoba és a különálló WC. Ugyancsak mindegyik kategóriához megtervezendő melléképületek közé sorolták a nyári konyhát, az állattartásra alkalmas helyiségeket, a raktár- és tüzelőtároló helyiségeket, valamint a garázst. A szerkezetek kialakításánál fontos szempontként emelték ki, hogy „a kivitelezés általában házilagosan történhessen". Általános elvárásként jelölték meg a villany- és ivóvízvezeték kiépítését.

A házak jellegének változásával párhuzamosan a telkek beépítési és használati módja is átalakult. A kollektivizálás utáni jelentős változások alapvetően a hatvanas években kibontakozó életmódváltozásokhoz kapcsolódnak. „Megjelenik a faluban az ipari foglalkoztatottak rétege, és a mezőgazdaságban dolgozók életmódja – a termelőszövetkezetek nyújtotta iparosított és centralizált gazdálkodás következtében – szintén megváltozik. [...] Bizonyos funkciói eltűnnek, így területek is fölöslegessé válnak, ugyanakkor új igények is jelentkeznek (pl. gépkocsitárolás), amiket vagy a régi nem használatos melléképületek lebontásával és új épületek létesítésével, vagy ezek megtartásával és átalakításával elégítenek ki. [...] Megmarad az előkert – egyre inkább csak a virágok termesztésére, az udvar, mint közlekedési, kisállattartási és egyéb rendeltetésű vegyes használatú terület –, továbbá a hátsó kert konyhai veteményesként vagy gyümölcsösként."[348] A falusi életmódra jellemző természetközeliség azonban számos elemében tovább élt.

Losonczi Ágnes Békés megyei vizsgálatai[349] során igyekezett választ keresni arra a kérdésre, milyen az ideális falusi otthon. A megkérdezetteknek valamivel több, mint a fele a kiskertes, bő egynegyedük pedig a nagykertes családi házat

[347] *Mezőgazdasági családi ház '73 tervpályázati kiírás.* Kiadja a Bács-Kiskun megyei Tanács és az Építési- és Városfejlesztési Minisztérium. Kecskemét, 1973.
[348] S. Nagy (1979/b): i. m. 64. o.
[349] Losonczi (1977): i. m. 426–429. o.

Az új falusi építési divat a kollektivizálás után: a kockaház, Járáspuszta, 1968

tartotta a legideálisabb megoldásnak, minden tizedik válaszoló a többemeletes, bérház típusú épületet, a többiek a villaszerű házat részesítették előnyben. A kort jellemző lakótelepi házak a megkérdezettek szemében korántsem tűntek ideális lakásmegoldásnak. A városias minta követésének igénye elsősorban a kispolgári, családi házas norma átvételét jelentette, illetve a lakás komfortfokozatának javítását. Ugyanakkor a családi ház és a körülötte levő kiskert birtoklása a kistulajdonosi mentalitás továbbélését is erősítette, továbbá a konyhakerteknek jelentős szerepük volt az önellátásban és a kiegészítő jövedelem megszerzésében.

A Heves megyei Atkáron például 1960 és 1980 között 70 lakóház épült, amelyek alaprajzukat tekintve két típusra oszthatók: az egyik a két-három szobát, előszobát, konyhát, fürdőszobahelyet vagy fürdőszobát tartalmazó, sátortetős, redőnyös kockaház 80–130 négyzetméteres helyi változata; a másik a városi mintára épített, többszintes, a 150 négyzetméteres alapterületet elérő, illetve meghaladó lakóház. Mindkét esetben az olajfűtés volt domináns. „A városi mintát követő házak lakói tudatosan elkülönítik családi házaikat a »pirinyó« városi lakásoktól, büszkék saját lakásuk tágasságára, de komfortigényeikben a városit kívánják utánozni."[350] A hetvenes évektől a falusi családok igen sokféle

[350] Lammel Annamária: Kontinuitás, átrétegződés, akkulturáció (Atkár 1920–1980.) In Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták.* Budapest, 1984, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 310–345. o.

stíluselemből álló, rendszerint a vagyoni helyzetre is utaló, életkörülményeik javulásáról tanúskodó lakótereket alakítottak ki.

Akinek nincs lakása – albérlet, ágybérlet, munkásszállás

A lakáshiány és a belső vándorlás folyamatosan élénk keresletet támasztott az albérletek, ágybérletek és a különböző közösségi szálláshelyek iránt. A negyvenes évek közepén a vidéki városokban lakó albérlők száma kilencvenezer, az ágyrajáróké pedig negyvenötezer fő volt. 1954 nyarán, a fővárosban 127 ezren éltek albérletekben, az ágyrajárók száma 43 ezer volt. A KSH adatai szerint ugyanekkor „Budapesten a lakásnak használt üzlet-, műhely-, raktár-, pince- stb. helyiségek száma 11 000-rel, ezek lakóinak száma pedig 30 000-rel volt több, mint 1949. január 1-én."[351] A munkásszállók lakóinak száma a fővárosban 55 000, a többi városban pedig 43 000 fő volt. Az ágyrajárót tartó lakások kétharmada egyszobás volt, ami arra utal, hogy a szegénységben élő tulajdonos vagy főbérlő ezen a módon próbálta meg kiegészíteni jövedelmét. A lakáshiány és a tömeges bevándorlás miatt a fővárosban mind az ágy-, mind pedig az albérlet meglehetősen drága volt, különösen a havi átlagkeresetekhez viszonyítva, a fővárosban gyakran előfordult a havi 300–400 Ft-os vagy az ezt meghaladó szobabérleti díj is, ami a havi átlagbérnek a kétharmadát jelentette. Viszonyítási alapként utalni kell arra, hogy 1954-ben Budapesten az IKV által kezelt épületekben a szoba-konyhás lakások lakbére havonta 58,6 Ft, a kétszobásoké pedig 111,3 Ft volt.

A hatvanas évek elején Budapesten a közel ötvenezer ágy- és albérletben több mint nyolcvanezren éltek, a vidéki városokban az ágy- és albérletek, valamint a bérlők száma lényegében ugyanekkora volt. A következő évtizedekben az ágybérletek száma – elsősorban a munkásszállások férőhelyeinek bővülése miatt – fokozatosan mérséklődött, az albérletek iránti kereslet azonban a lakáshiány és az ingázás miatt nem csökkent, a nyolcvanas évek elején az ország népességének 3-5%-a élt albérlőként.

Az al- és ágybérlet ára a bérekhez képest továbbra is magas maradt. Ráadásul a bérlőknek feltétel nélkül el kellett fogadniuk a főbérlők, tulajdonosok által meghatározott viselkedési és lakáshasználati szabályokat. Sok helyen írásos házirendet függesztettek ki, amiben megtiltották a vendégek fogadását, a dohányzást, esetenként a konyha használatát, szigorúan szabályozták a WC és a fürdőszoba használati rendjét. A korabeli humoreszkeknek kedvelt témája volt a házsártos háziméni és az albérlő viszonya. A nem helyben élő, távolabbról bejáró munkavállalók ideiglenes elhelyezéséről az őket foglalkoztató nagyvállalatok, az általuk követett szociálpolitikai gyakorlat jegyében többnyire gondoskodtak, vagy valamilyen lakhatási támogatást nyújtottak. Ózdon az ingázó munkások kisebb részének jutott férőhely a gyári barakkokban, másik részük kvártélyos volt, ágyhoz és szerény ellátáshoz jutott bérleti díj fejében, harmadrészük akár napi tíz-húsz kilométert gyalogolt vagy kerékpározott. A meglevő munkásszállási kapacitások folyamatosan szűknek bizonyultak már a negyvenes években is.

[351] Lakásviszonyok, 1954. július 1. KSH Jelentés, 1955. augusztus 8. MNL OL XXVI-D-8-g. 4.d.

Az ózdi munkásszállókon az életkörülmények a zsúfoltság és a kezdetleges köztisztasági állapotok miatt igen rosszak voltak. A helyzet a negyvenes-ötvenes években sem változott meg lényegesen. Az 1947 augusztusában a rendőrség, a gyár üzemi bizottsága és szociális ügyosztálya és a Nehézipari Központ munkatársai által szervezett ellenőrzés eredményéről így számol be a jelentés: „[...] előállítottunk 6 nőt az erkölcsrendészetre, 1 nőt, mert feketézve cca 50 liter bort árult bent a szállóban (50 liter bort lefoglaltuk), 10 férfit a közrendészetre, mert nem volt rendőrségi bejelentőjük és nem tudták igazolni a szállóban való tartózkodásukat. Megállapítottuk, hogy tényleg tűrhetetlen állapotok vannak a szállóban. Nincs felügyelet, nincs rendezőség, illetve ellenőrzés, nyilvántartást nem vezetnek a bentlakókról. Leírhatatlan piszok és rendetlenség van minden helyiségben, a hálóhelyek férgesek, megfelelő házirend sehol nincs feltüntetve. Nők és férfiak közös teremben együtt fekszenek (egy ágyban), több helyen kettő, sőt három férfi egy ágyon, illetve ágynak nevezett fekhelyen. A konyha és az étkező csupa mocsok. A mellékhelyiségek piszkosak a használhatatlanságig. [...] A bentlakó munkások véleménye szerint a vállalat köteles nékik ingyen lakásról gondoskodni és ők nem kötelesek a rend és tisztántartásról gondoskodni, sem lakbért fizetni – egyébként ellenszolgáltatást nem is kérnek tőlük a lakásért."[352] A munkásszálló helyzetének rendezése érdekében az NIK utasította az üzemi bizottságot, hogy szervezze meg a szálló rendjét, támogatást nyújtottak az 1947-ben megkezdett újabb kétszáz férőhelyes munkásbarakk építésének befejezéhez, és renoválták a legnagyobb munkásszállót, a hétesi barakkot, majd a következő évek során újabb munkásszállók épültek a városban. Az ötvenes évek végén a munkavállalók elhelyezését a gyár hat munkásszállójának üzemeltetésével is segítette, összesen 764 férőhellyel. A szállók színvonala igen különböző volt, a barakképületek 30–40 fős hálótermeitől a négyágyas szobákat tartalmazó, szállodaszerű épületekig terjedt a skála. „A Béke-szálló 400 férőhelyes lesz, melyből 80 férőhely van átadva. A munkásszálló építését 1960. IV. n. évére be kell fejezni. E szálló üzembe helyezésével a kohász dolgozóknak olyan kulturált és modern elhelyezési lehetőséget biztosítunk, mely szociális és kulturális életünk rohamos fejlődését, méltán fogja reprezentálni."[353] A munkásszállók üzemeltetési költsége 1960-ban 2,2 millió Ft volt, ennek a 35%-át fedezték a dolgozóktól beszedett térítési díjak.

A munkásszállók rendszerének kialakítása országszerte az ötvenes években gyorsult fel, az erőltetett iparfejlesztés munkaerőigénye jelentősen megnövelte azoknak a számát, akik tartósan a lakóhelyüktől távoli munkahelyeken dolgoztak. Az ekkoriban épített szállások többsége meglehetősen egyszerű és alacsony komfortfokozatú, nemritkán komfort nélküli lakóépület volt. Sztálinváros építői, a Vasmű munkásai hosszú éveken keresztül barakkokban[354] laktak, de hasonló volt a helyzet más ipari településeken is. „Nézze meg elvtársnő a »Lepra-

[352] MNL OL XXIX-F-32. 156. d. Feljegyzés az Ózdi Munkásszálló „Laboratórium"-ban fennálló tűrhetetlen állapotok miatt beérkezett rendőrségi jelentés értelmében 1947. VIII. 1-én megtartott „razzia" eredményéről.

[353] MNL BAZML XXIII-527/a 4. Ózd Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai, Jelentés az Ózdi Kohászati Üzemek szociális és munkavédelmi tevékenységéről, 1960. augusztus 18.

[354] Lásd Horváth (2004): i. m.

telepet« – mondják –, majd mindjárt megérti, miért vagyunk elégedetlenek. »Leprateleprnek« nevezzük a női szállást [...] A női szállás a barakk-telep legvé-gén van, talán harminc méterre a sertéshizlaldától. Így aztán érthető, hogy a legyek még most télvíz idején is csak úgy nyüzsögtek a szállás szobáiban. Három lépés hosszú, három lépés széles, köves padlójú helyiség – Berzsenyi Valéria és Győri Mária szobája. Ebben a pici szobában áll két ágy, egy szekrény, egy asztal és egy szék. Bizony nagyon sivár kis otthon ez! Sivár és hideg. [...] A szemközti szoba Farkas Erzsié, Müller Jánosnéé és Labancz Piroskáé. A padló köves, kályha itt sincs. [...] Itt van a mi összkomfortunk – mondja akasztófahumorral Bertók Vera, s egy bedőlt ajtajú házikót mutat, vagy harminc lépésre a »lakóháztól«. – Ez meg itt a »fürdőszobánk«. Mintegy hat méter hosszú, hat méter széles »helyiség«, tető nélkül – a közepén két zuhanyzóval. Kellemes »fürdés« eshet itt, a szabad ég alatt – különösen télen."[355]

Sokan azért vállalták a rosszabb körülményeket, mert ezért jóval kevesebbet kellett fizetni, mint az ágy- vagy albérletért. 1955-ben ezeken a szállásokon már 110 000-en, 1961-ben 225 000-en éltek. A hetvenes évek végére ez a létszám 150 000 főre, a nyolcvanas évek közepére 120–130 ezer főre csökkent.[356] A rendszerváltást követő évtized során a szállások nagyobb részét bezárták.

A hatvanas évektől épített szállások komfortossága javult, általában 6-8, ritkábban négyágyas szobákból álltak, amelyekhez emeletenként alakították ki a vizesblokkokat, konyhákat, esetenként a társas tereket. A zsúfoltság azonban továbbra is jellemző maradt, az eredetileg négyágyasra tervezett szobákban gyakran nyolcan aludtak emeletes ágyakon, a szobák és a közös terek berendezése általában meglehetősen egyszerű volt. A hivatalos elvárások szerint ezekben az intézményekben próbálták meg kialakítani a „szocialista közösségi élet kereteit", ezek a törekvések azonban többnyire kudarcba fulladtak, elsősorban azért, mert mindez nem jelentett mást, mint a szállón élők életének részletekbe menő szabályozását. A hivatalos házirendek előírásai mellett az ott élők által kialakított informális szabályok gyakran fontosabbak voltak. Az alkoholizmus, a verekedések, a kisebb-nagyobb lopások is „hozzátartoztak" a munkásszállók mindennapi életéhez.[357] A munka-, tisztasági és kulturális versenyek, a könyvtár- és színházlátogatások helyett az itt élők általában a kocsmát, a kártyát, s ha befértek a „kultúrterembe", akkor esetenként a televíziót részesítették előnyben. Az egyetlen, a forrásokban is megjelenő szabadidős tevékenység, amely a szállásokon élők jelentős hányadát rendszeresen összehozta, a tévénézés volt. A hatvanas évek közepén még országszerte újdonságnak számító televíziózás a munkásszállásokon is igen kedvelt kikapcsolódási forma lett: „A nemzetközi labdarúgó mérkőzéseket és a népszerű »Angyalt« telt ház mellett nézik. 35–40 fő szorong a kis helyiségben. Legutóbb ismeretlen személyek még a terem ajtaját is leszedték, hogy jól lássanak, de elfelejtették az ajtót visszarakni."[358]

[355] Zsigmondy Mária: Inotán egy panaszos levél nyomában. *Nők Lapja*, 1953. november 19. 3–4. o.
[356] Bőhm Antal – Pál László: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest, 1985, Kossuth Kiadó, 94–95. o.
[357] Kohut Tamás: „Erkölcsi téren ma már a szállókon rend van" – Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállása. *Korall*, 32. 2008. június, 60–77. o.
[358] *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója*, 1966/9. sz. 8. o. Idézi Kohut: i. m.

Munkásszállás egyik szobája Oroszlányban az ötvenes évek elején

A munkásszállás sokak számára a vágyott társadalmi emelkedés egyik köztes állomását is jelentette, minden nehézségével együtt. „1975. április elsején jöttem el hazulról. Megvártam, hogy betöltsem a tizenhatodik évemet. Nagyon vártam. Megsokalltam otthon. [...] A gyár után a munkásszállást intéztük. A portás néni a kettes műszakos nevelőnőhöz küldött. Ő intézett el velem mindent. Mondta, ha valami probléma van, neki mondjam. Odaadta elolvasni a házirendet, ezt be kell tartani. A 17-es szobába kerültem. A folyosón bepakoltam a vasszekrény egyik részébe, a két lakatkulcs közül az egyik nálam maradt, a másikat a nevelőnek kellett adni. Mondták, ő majd ellenőrzi, rend van-e benne. Megmutatták az ágyamat, nem szólt hozzám senki, lefeküdtem, vártam az estét. [...] Az első napokban jobban szerettem a gyárban, mint a szállón. A szobatársaim furcsák voltak velem. Napszám nem szólhattam egy szót senkihez. És láttam, hogy figyelnek. Lehet, hogy nekem kellett volna kezdeni beszélni magamról, de nem váltottam én abban a szobában egy mondatot. Még csak nem is köszöntek nekem. Nem is tudtam volna megszokni, nagy szerencse, hogy átkerültem egy másik szobába."[359] Sokan nem tudtak tartósan alkalmazkodni a szállások életviszonyaihoz, és elmenekültek, kiköltöztek vagy éppen visszatelepültek az őket kibocsátó településre, másoknak viszont az állandó otthonává vált, miután a kibocsátó társadalmi közegből kiszakadtak. A szocialista korszakot követően

[359] Mátyus Aliz: „Végtelen óta folynak a percek..." Lányok a munkásszálláson. *Valóság*, 1977/8. sz. 77–87. o.

a kilencvenes évek gazdasági szerkezetváltása során e csoport tagjai közül számosan egyszerre veszítették el munka- és lakóhelyüket, s gyakran hajléktalanná váltak.

Szükséghelyzetben – nyomornegyedek, szegénytelepek, gettó

Az első világháború után az alsó társadalmi rétegekhez tartozók lakáshelyzete igen rossz volt, amit a menekülthullám tovább rontott. Az elcsatolt területekről a fővárosba érkező menekültek közül 1920 októberében már közel 5000 vagonlakó volt, ezért a főváros az államhoz fordult segítségért. A kapott pénzből 17 szükséglakótelepet építettek, 6200 lakással. A szükséglakótelep egyik típusa volt például a Mária Valéria-telep: az egykor katonai kórházként szolgáló fabarakkok 1050 egyszobás, komfort nélküli lakásában 8000 ember élt. Az 1930-as évek második felében a telep bővült, a lakások száma 1940-ben már 1776 volt. A telepen három, jól elkülöníthető rész alakult ki: délkeleten, a Határ út felé 54 fabarakkot téglaépületté alakítottak át (kislakásos telep), amely a József Attila lakótelep építésének idejében is sokáig fennállt. A telep középső része 80 fabarakkból állt, itt voltak a legrosszabbak az életkörülmények. A telep harmadik része az Ecseri útnál elhelyezkedő 16 nagyobb téglaépületből állt. 1927-ben engedélyezték, hogy a barakkok előtt, a lakások hosszának megfelelő, másfél méternél nem szélesebb területeket a lakók előkertként használatba vegyék. A kertek körülkerítése révén szűk utcák alakultak ki a barakksorok között. A komfortérzet illúzióját a barakkok végén elhelyezett vécé és zuhanyzó adta meg végül.[360] A másik típus pl. a Pongrácz úti telep, itt a kőházak kétszobás lakásaiban tisztviselők kaptak átmeneti szállást. „Városomban a Határ u. 50. sz. alatt 43 helyiségben 47 család (76 felnőtt és 119 gyermek) minden emberi fantáziát meghaladó állapotban várta a tél közepén a hatóság segítségét. A nyomortelep lakói a megfagyás veszélyének voltak kitéve. Ezért február 23-án kisegítő gyermekotthont állítottam fel, amely mind a mai napig működik s ott 46 3-13 éves gyermek egész napos védőnői gondozást elhelyezést és eltartást kap. [...] Fertőtlenítés, hajnyírás és fürösztés után a beutalt gyermekek ruhájukat a nyomortanyán hagyták s a város által külön erre a célra vásárolt új ruhákban kerültek gondozás alá. Az ínségesek gyermekeinek ilyen elhelyezése részben hozzájárult az ott lakók embertelen helyzetének megjavításához.”[361] A harmincas évek végén több tucat, hasonlóan embertelen létfeltételeket jelentő nyomortelep létezett a fővárosban.

A szükséglakások, a barlanglakások, a lakóépületként használt barakkok és más lakásként használt építmények is hozzátartoztak az elmúlt háromnegyed évszázad hétköznapjainak történetéhez.[362] Ezek felszámolására ismétlődő kampányokat szerveztek, ám ezek néhány kivételtől, illetve kiemelt területtől eltekintve – Mária Valéria telep – általában kudarcot vallottak vagy hosszú ideig elhúzódtak. A nyomornegyedek, szükséglakások 1948–1849 után politikai, ideológiai szempontból sem voltak kívánatosak, de ezeket a szocialista rendszer fennállása alatt sem sikerült felszámolni. Többek között azért sem, mert a magyar társadalomnak változó létszámban ugyan, de a 20. század második felében mindig volt és újratermelődött egy olyan mélyszegény rétege, amely képtelen volt más formában fedelet teremteni a feje fölé. Pontos adatok hiányában nem lehet megadni az itt élők létszámát, a minimális becslések szerint az ötvenes években legalább 200–300 ezer ember élt a szegénynegyedekben és a cigánytelepeken. 1949-ben csak Budapesten az épületnek nem tekinthető lakott épületek – kunyhók, bódék, hajók, barlangok, romházak, egyéb építmények – száma kevéssel meghaladta a hatezret, az itt lakók száma pedig a huszonötezret.

A telepek épületei jobb esetben szilárd falazatú barakkszerű épületek voltak, rendszerint lepusztult külső és lelakott belső állapotban. Gyakran egyszobás vagy szoba-konyhás lakrészeket tartalmaztak. Egy-egy ilyen lakásban általában nyolcan-tízen éltek. A cigánytelepeken épített putrik többnyire vályogból készültek, kis belmagasságú, földes padlójú, egy-két helyiségből álló épületek voltak, 8–12 fő közötti lélekszámmal.

1956 tavaszán kormányzati kezdeményezésre a megyei tanácsok jelentéseket kértek a településektől a területükön levő barlanglakásokról és lakóikról. „... jelentem, hogy járásunk területén 2 községben laknak az emberek barlanglakásokban. Budakalász területén 8 család, Visegrád községben 16 család lakik barlanglakásban. Ebből 6 olyan, ahol egy kis szoba van elébe építve, a többi kizárólag földbe épült.”[363] Szentendrén 2 földkunyhó lakást regisztráltak, a Budai Járás területén 99 pincelakásban és 29 barlanglakásban élő családról tudtak. Az összegző jelentés szerint Pest megyében más területeken nem voltak hasonló „lakások”. Az ország területén Sirokon volt a legelterjedtebb a barlangok lakásként történő használata. A település 41 barlanglakásában 131-en laktak. A lakóhelyként használt barlangok alapterülete 12 és 28 négyzetméter között volt, foglalkozását tekintve az itt élők többsége ipari munkás, mezőgazdasági alkalmi munkás, mezőgazdasági dolgozó, 1-3 holdas egyéni gazdálkodó és bányász volt. Az 1954-es jelentésben[364] Sirok mellett Egerszalók is szerepelt, itt 16 barlanglakásban 60-an éltek, foglalkozási összetételük nem tért el érdemben a sirokiakétól. A dokumentumokban utaltak arra is, hogy az itt élők képtelenek saját erejükből változtatni lakáshelyzetükön, hiszen mindannyian vagyontalanok és igen alacsony jövedelműek, ezért a kérdés megoldására csak állami támogatással van lehetőség. Arra is felhívták a figyelmet, hogy ha „a barlanglakók valamilyen akció során ki lennének telepítve új, korszerű lakásokba, a régi elhagyott barlanglakásokat föltétlenül meg kell semmisíteni vagy valamilyen formában

[360] http://egykor.hu/budapest-IX--kerulet/maria-valeria-telep/3065

[361] MNL PML 408.u. Alispáni iratok. Pesterzsébet polgármesterének jelentése, 1940. április 19.

[362] A statisztikai meghatározás szerint az a szükséglakás, amelynek legalább egy helyisége 6 négyzetméternél nagyobb alapterületű, ablaka vagy üvegezett ajtaja van, fűthető, WC (vagy árnyékszék) használata, valamint a vízvétel lehetősége biztosított. Egyéb lakás az olyan lakásként használt helyiség, helyiségcsoport, amely még a szükséglakás előírásainak sem felel meg, és amely egyetlen helyiségből áll, alapterülete eléri a 4 négyzetmétert, illetve, ha több helyiségből áll, és van szobaként használt helyisége is, a szoba alapterülete legalább 4, de legfeljebb 6 négyzetméter.

[363] A Szentendrei Járási Tanács jelentése a barlanglakásokról. Szentendre, 1956. március 22. MNL OL XIX-D-4-1. 8. d. A Város és Községgazdálkodási Minisztérium iratai.

[364] Heves Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jelentése a siroki barlanglakásokról. Eger, 1954. július 18. MNL OL XIX-D-4. 8. d. A Város és Községgazdálkodási Minisztérium iratai.

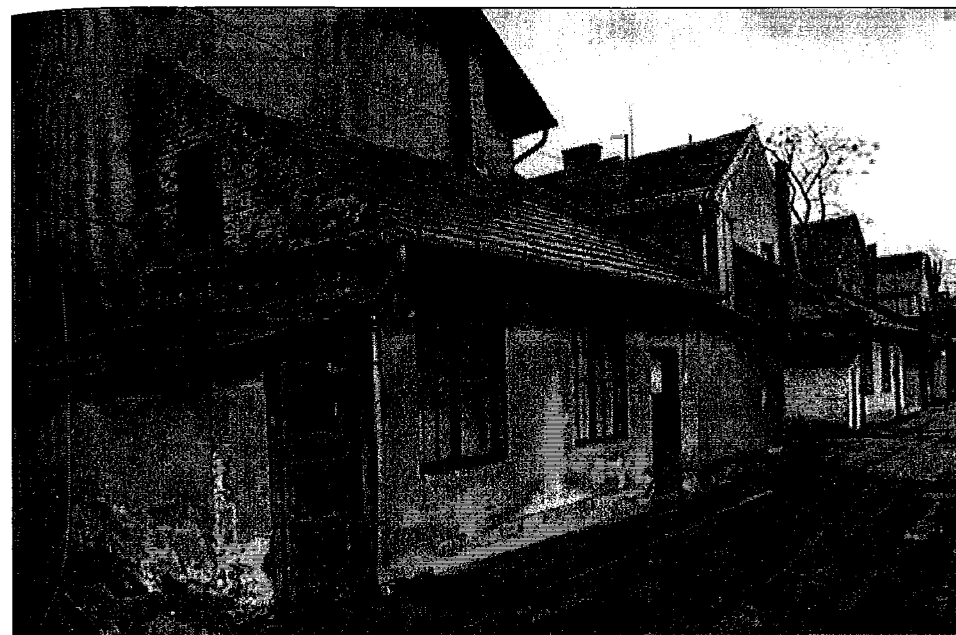
lakhatatlanná tenni, mivel a mostani lakók arra gondolnak, hogy kitelepülésük után eladják a barlanglakásokat. Ezek iránt ugyanis meglehetősen élénk a kereslet, mivel télen úgyszólván nem kell bennük fűteni, nyáron meg hűvösek. Legbiztosabb módja lenne a további használat megakadályozásának a barlanglakásoknak állami, községi tulajdonba vétele és megfelelő célra (borospince, raktár) való hasznosítása."[365] A tervezett intézkedéseket lassan és csak részlegesen hajtották végre, ennek következtében a barlanglakások továbbra is megmaradtak.

Barlanglakások Budafokon 1963-ban

1962-ben[366] kormányzati utasításban rendelték el, hogy fel kell mérni „a főváros és az egyes nagyobb városok és ipari települések területén levő ideiglenes (felvonulási épület, barakk, stb.) épületekben lakó családok számát, vagyoni helyzetét és e lakások területi megoszlását, hogy felszámolásukra javaslatot lehessen tenni."[367] 1964-ben az Építésgazdálkodási és Szervezési Intézet el is készítette az országos felmérést. E szerint az ország 1190 – szemérmesen – „szociálisan meg nem felelő"[368] telepnek nevezett nyomornegyedében 21 033 épület állt, ahol az összeírt 27 258 lakásban 119 820-an éltek. A legtöbb szegénytelep Borsodban (168 db, a lakosok száma: 23 275 fő), Szabolcs-Szatmárban (151 db, a lakosok száma: 12 912 fő) és Nógrádban (139 db, a lakosok száma: 11 161 fő) volt megtalálható. A főváros 45 telepének 3137 lakásában 10 008-an éltek. A budapesti szegénynegyedek kétharmada belterületen, egyharmada pedig külterületeken helyezkedett el. A legtöbben, 1870-en a VIII. kerületi Százados úti lakótelepen éltek, emellett a XIII. kerületi Tomori telep – 1158 fő –, a XXI. kerületi Hárosi vadtelepülés – 1000 fő –, a II. kerületi Mihalkovics utcai telep – 518 fő –, a XIII. kerületi Madarász telep – 498 fő – lélekszáma volt a legmagasabb. A fővárosi és a vidéki szegénynegyedek épületeinek nagy része vályogból készült, kisebb része vegyes építésre felhasználható anyagokból, számos helyen barakkokat használtak lakóépületként, s 23 olyan telep is volt, ami csak barlanglakásokból állt.

A hatvanas években, a budapesti agglomerációban elsősorban a fővárosba történő tömeges munkaerő-áramlás következtében új szegénytelepek is kialakultak, ahol igen sokan fából, építési hulladék anyagokból összetákolt kunyhókban, viskókban éltek. A bádog-, fa-, lemez-, papírfalazattal épített és használatban levő „lakások" száma 1980-ban Budapesten 2130, vidéken pedig 2356 volt. A nyolcvanas évek elején a minimális becslések szerint is 80-90 ezren éltek szükséglakásokban, s kb. 20-30 ezerre becsülték a hajléktalanok számát. Országosan 266 földbe vagy sziklába vájt barlanglakást használtak és továbbra is számos, évtizedek óta működő szegénytelep létezett. „Az Illatos úti lakótelep három házból áll. Csúfneve mellett hatházaknak is nevezik. [...] Két-két házat lépcsőház köt össze, s ez számozás szerint egy ház: A, B és C. [...] Az A és C épület kisebb, ezekben csak százharminc szoba-konyha van, a B épület nagyobb, százhatvanegy lakást számlálhatni meg benne, és adjunk hozzá húsz mosókonyhalakást. [...] Nemcsak azért élünk egymás szájában, mert az összes ajtó és az összes konyhaablak a körfolyosóra néz, jó, ha tíz méter van köztük, hanem mert a ház hátsó traktusának összes szobaablaka a másik ház első traktusának összes szobaablakára néz. [...] Ha akarom, ha nem, hallom, mikor jön meg a szomszéd, seggrészeg-e vagy csak spicces, ellóversenyezte-e a fizetését, vagy elkártyázta, hogy rohadt kurvának nevez a másik szomszédom, mert életritmusom és munkám eltér a más dzsumbujisták életritmusától és munkájától.[369] Az 1937-ben felépített három épület sokáig fővárosi bérlakásként szolgált, a hetvenes–nyolcvanas években itt élő, a környékbeli gyárakban

A Százados úti lakótelep házai, 1978

[365] Az egerszalóki barlanglakások felmérése. Heves Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jelentése. 1954. október 18. MNL OL XIX-D-4. 8. d. A Város és Községgazdálkodási Minisztérium iratai.

[366] A Kádár-korszak szociálpolitikájának kérdéseihez lásd Horváth Sándor: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korszakban.* Budapest, 2012, Napvilág Kiadó, 266. o.

[367] Szabó János építésügyi miniszterhelyettes levele Trautmann Rezső építésügyi miniszternek. 758/1962. sz. 1962. augusztus 16. MNL OL XIX-D-3-j. 6. d.

[368] Összesítő a szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken élők összetételéről, az építmények jellegéről és a telepek felszámolásának előrelátható idejéről. Budapest, 1965. január. MNL OL XXVI-D-1-C.16. d.

[369] Anóka Eszter: IX., Illatos út 5. In Berkovits György – Lázár István (szerk.): *Folyamatos jelen.* Budapest, 1981, Szépirodalmi Könyvkiadó, 295–296. o.

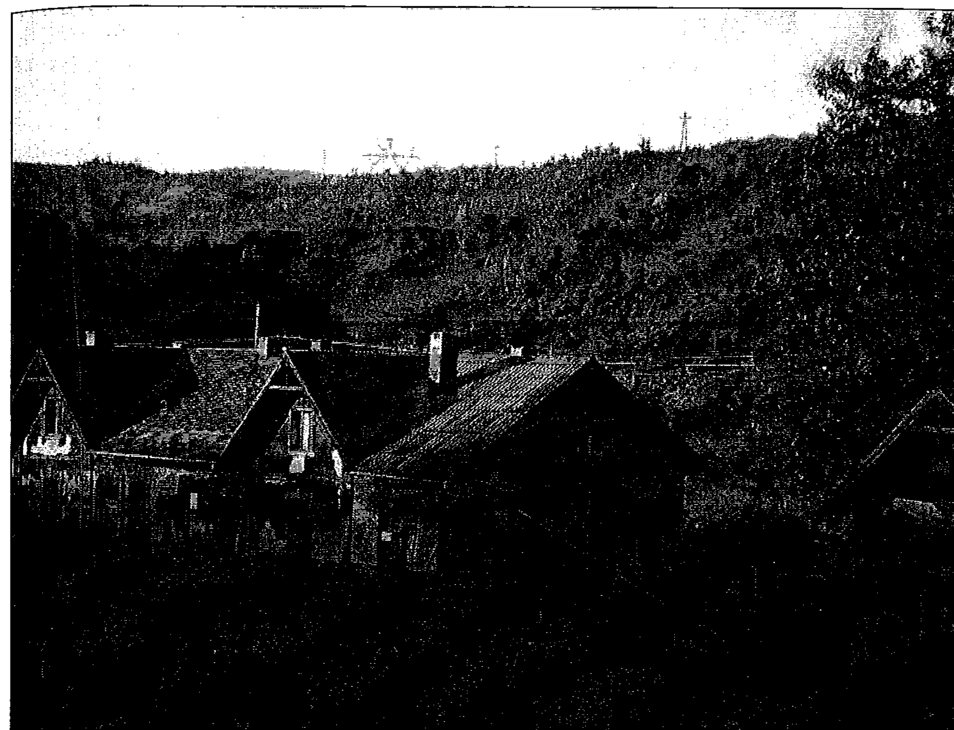
dolgozó emberek – foglalkozásukat tekintve segéd- és szakmunkások – korábban általában a jobb élet reményében költöztek a 28 négyzetméteres, szoba-konyhás lakásokból álló lakóházakba.[370] Kevesen tudtak önerőből feljebb lépni, a többszöri felszámolási kísérlet ellenére a Dzsumbuj – önkényes lakásfoglalókkal is – mindig újra benépesült, végül a kétezres évek első évtizedében költöztették ki a lakók nagy részét, és a három épület közül kettőt lebontottak.

Mindazok a problémák, amelyeket a szocialista korszakban a „szőnyeg alá" söpörtek, a rendszerváltást követően fokozottan jelentek meg. Egyes társadalmi csoportok gyors elszegényedése, marginalizálódása, mélyszegénnyé válása tartósan befolyásolta a lakásviszonyaik alakulását is. A 21. század első évtizedének a végén 260 000 volt a komfort nélküli és közel 100 000 a szükség- és egyéb lakások, lakott helyek száma, ami azt mutatja, hogy napjaink magyar társadalmában mintegy 1-1,2 millió ember lakásviszonyaira jellemző a nélkülözés. Arányát tekintve ez az ország népességének 9-10%-át jelenti.

Ugyancsak a rendszerváltást követő két évtizedben bontakozott ki és erősödött fel a magyar társadalom vagyoni és etnikai alapú szegregálódása, a szegénytelepek, nyomornegyedek újratermelődése. A főváros egyes területein és az ország foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű területein – pl. Borsod vagy Szabolcs-Szatmár –, illetve az aprófalvas övezetekben mélyszegény övezetek és részben etnikai alapon gettósodó települések jöttek létre. Az ezredforduló időszakában csaknem százezren laktak az ország 538 nyomortelepén katasztrofális infrastrukturális és közegészségügyi körülmények között. Domokos Veronika kutatásai szerint 2010-ben az ország 823 településén, illetve a főváros tíz kerületében 1633 szegregátumot írtak össze, az itt élők száma 280–315 ezer főre tehető.

Az ezredfordulóra az ózdi Hétes telep vált az ország egyik legismertebb, gettósodó nyomortelepévé. A városrész házai egykor a vasgyár középvezetői, szakmunkásai számára épültek, a 20. század első harmadának igényei szerint. A Hétes magas presztízsű lakóterület volt, egészen a hatvanas évekig. Az épületek a felszámolásig a kohászat bérlakásai voltak, 1990 után kerültek át városi kezelésbe. Lakói a hetvenes évektől fokozatosan kicserélődtek, ma már kizárólag cigány családok élnek itt komfort nélküli, leromlott állapotú lakásokban, mintegy 400-an. „A telepen mérhetetlen a szegénység. Mint kiderül, a romák egyetlen biztos jövedelme a családi pótlék. Ózdon a hétesi romák nem jutnak munkához, ugyanis nincs többé szükség az alacsonyan képzett munkaerőre. Mivel nagy részük önkényes lakásfoglaló, a város szociális juttatásaiból is kimaradnak. Az éhezés a legjelentősebb problémája az ottani családoknak. A lakók a teleppel szemben található meddőben szedik a vasat. A rendszerváltás előtt a kohászat évtizedeken át rengeteg magas vastartalmú selejtet dobott ki a meddőbe, amit most bányásznak ki a cigányok. Egynapi megfeszített munkával 1000 Ft értékű vashulladékot lehet a felszínre hozni. Ugyanitt jó minőségű koksz is rejlik, amelyet a romák fűtésre használnak. Egy faágakkal megrakott kétkerekű taligát tolnak az egyik kalyiba falához. Mondják, otthagyják, mert lejjebb rendőrt láttak. Mint kiderül, a romák másik jelentős jövedelemforrása

[370] Lásd Ambrus Péter: *A Dzsumbuj*. Budapest, 1988, Magvető Kiadó.

A gettósodó Hétes telep – Ózd, 2012

a falopás. A tüzelőnek használt ágakat egymás közt árulják. Egy talicska fa 1000 Ft, de mindenki mosófazékkal vásárol kétszázért. A vasat bányászóknak ugyanis nincs idejük a tüzelő beszerzésére. [...] sokan élnek a telepen kamatos pénz kiadásából. Akinek van fölösleges 1000 Ft-ja, 70 százalékos kamatra adja azt kölcsön a következő családi pótlékig.

A telepen az embertelen körülmények ellenére nagy kincsnek számít egy lakás. Amint valaki kiköltözik, és erről a lakók tudomást szereznek, rögtön elfoglalják a megüresedett odút. Ennek az az oka, hogy ha egy napig is üres a ház, a szomszédok azonnal nekiállnak a bontásának és a téglák eladásából fedezik napi ennivalójukat."[371] Mindez csak egyetlen példa napjaink több százra tehető, részben már gettósodó nyomortelepei közül.[372]

[371] http://www.origo.hu/itthon/20010327jarvany.html

[372] A kérdéshez lásd Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó; Kovács Katalin: Osztályosodás a magyar településhálózatban. *Kultúra és Közösség*, 2005/III–IV. 21–26. o.; Virág Tünde: *Kirekesztve – falusi gettók az ország peremén*. Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó, 268. o.

A lakáskultúra változásának általános jellemzői

A társadalmi státusz, a hierarchia, a hagyományok, valamint a vagyoni és jövedelmi helyzet által meghatározott, háború előtti lakberendezési szokások a negyvenes évtizedben lényegében nem vagy csak nagyon keveset változtak. Kisebb-nagyobb módosulásokkal továbbélt Magyarországon a három alapvető lakástípus, a polgári,[373] a munkás és a paraszti otthonkultúra. A lakások belső terének alakításában és használatában az emberek nagy része a velük azonos helyzetű és életvezetésű csoportok által kialakított mintákat követte. A lakáskultúra változása, átalakulása ebben az időszakban a kulturális hagyományok és szokások átrendeződésére is utal. Példaként megemlíthető, hogy a televíziózás terjedésének idején, a hatvanas években az akkor divatos Tavasz, Kékes, Duna elnevezésű készülékeket rendszerint a lakások központi területein helyezték el. Ez egyrészt a könnyű elérhetőséget, másrészt a reprezentációt szolgálta szinte kivétel nélkül valamennyi társadalmi csoportban.

A magánszféra megteremtésére irányuló törekvések éppen úgy tanúskodnak az életforma-változásról, mint a nyugat-európai fogyasztói társadalmakkal való azonosulás vágyáról. A berendezés megváltoztatását, a lakásfelszerelés modernizálását az ötvenes és hatvanas években a meglehetősen szűkös kínálat és jövedelmi viszonyok gátolták. A szocialista korszak első két évtizedében a családi költségvetésben a lakberendezési kiadások rendszerint alacsonyak voltak. 1956-ban például a létminimum-számítások szerint a családok kilenctizede nem volt képes bútorvásárlásra – egy átlagos szobabútor beszerzési ára 8-12 ezer Ft volt –, fele nem tudta biztosítani a létminimumnak tekinthető évi 1200 Ft-nyi lakberendezési költségek fedezetét. „A munkáscsaládok általában csak a szükséges 3-4 lepedővel – a családok több mint egyharmada kevesebb, vagy egy lepedővel sem rendelkezik. [...] A családok egy részénél – különösen a nagy(lét) számú családoknál – az ágyneműt nem egyszerre váltják le, hanem egy vagy két ágyat húznak le egyszerre, rongyokon, szalmán stb. alszanak."[374] A hetvenes évektől a lakberendezésre is valamivel több jutott a magyar családok növekvő hányadánál, az igények és az elvárások is emelkedtek, s a hiány fokozatos mérséklődésével már lassan a kínálat is javult. „Az államszocializmus keretei között az emberek a 20. századi fogyasztói társadalom polgáraihoz illeszkedve fogyasztáscentrikusan, örömelvűen, érzelmileg motiváltan igyekeznek berendezni személyes terüket. Nem a polgári puritán, célszerű, takarékos lakásmintát követték, hanem a modern fogyasztói társadalom tárgyhalmozó lakásmintáját."[375]

Nyilvánvalóan befolyásolták a szokásokat az ötvenes–hatvanas években végbement nagyarányú lakóhely- és társadalmipozíció-változtatások is, hiszen például a faluról városba költözők nemcsak lakóhelyet, hanem életmódot is váltottak. A magyar lakáskultúra egyik sajátos vonása volt az alacsony szobaszám.

[373] A kommunista hatalomátvételt követően a nagypolgári és a középosztályi lakásmód fenntartása jelentősen megnehezült, ám – mint utóbb kiderült – átmeneti jelleggel. Modernizálódott formában és egyfajta ideáltípusként a polgári, nagypolgári lakáskultúra a rendszerváltást követően újjáteremtődött.

[374] Belényi – Sz. Varga: i. m., 457. o.

[375] S. Nagy (1997): i. m. 52. o.

Ennek következtében ebben a korszakban nem volt lehetőség a különböző tevékenységek elkülönítésére és a személyes elkülönülésre, ami a modern lakótérhasználat egyik alapvető jellemzője.

A 20. század közepén a lakás belsejének a kialakítása, berendezése, berendezési tárgyai meglehetősen pontosan mutatták használójának, tulajdonosának társadalmi hovatartozását, jövedelmi és vagyoni helyzetét, a bútorok minősége és állapota, a lakásban található tárgyak száma alapján többé-kevésbé pontosan meg lehetett határozni tulajdonosának helyzetét. Az ötvenes-hatvanas években a lakótér társadalmi státuszt jelző szerepe – elsősorban az általános elszegényedés és az áruhiány miatt – valamelyest mérséklődött (bár a korábban beszerzett presztízsértékű felszerelési tárgyak nem veszítették el teljesen értéküket), majd a hatvanas évek végétől újra növekedett. Az ezt követő évtizedekben tartósan a társadalmi presztízs kifejezőeszközévé vált, és az maradt napjainkban is. A lakásbelsők kialakításában a bútorok kiválasztásában meglehetősen erősen érvényesültek az egyes társadalmi csoportokra jellemző szokások s természetesen a kereseti viszonyok is. A szokások között volt átjárás, de ez hosszú ideig inkább kivételként erősítette a szabályt. Tiszta – paraszti, munkás vagy polgári, kispolgári – mintákat követő lakberendezési módok a hatvanas-hetvenes évtizedekben már egyre ritkábban fordultak elő, inkább a különböző hagyományok, életfelfogások és szokások keveredtek, amiben nyilvánvalóan fontos szerepe volt társadalmi rétegződés jelentős átalakulásának.

A lakások belső tagoltságának megváltozása természetesen együtt járt a lakótérhasználat és a lakberendezési szokások átalakulásával. A munkás- és a paraszti lakásokban a konyha kiemelt szerepe a térhasználatban lassan és fokozatosan mérséklődött, a szobák számának növekedése lehetővé tette a tevékenységek elkülönítését. A városokban az új minimális normát jelentő „két szoba összkomfort" általánossá válása gyakorolta a legnagyobb hatást a lakótér használatára és berendezésére.

S. Nagy Katalin hetvenes években végzett kutatásai alapján öt falusi, öt városi és két falusi-városi lakberendezési módot különített el. Munkájában részletesen elemezte: a feudális paraszti, polgár-paraszti, a falusi kispolgári, a falusi kockaházi, a falusi modern, a falusi és városi szegénylakás, a városi hagyományos munkáslakás, a városi kispolgári, a városi polgári lakótelepi, a kvázimodern, valamint a falusi és városi értelmiségi lakás-, illetve lakberendezési mód jellegzetességeit.[376] Ezeket is figyelembe véve a következő fejezetekben a városi – munkás és kispolgári – és a falusi lakásmódok jellegzetességeit foglalom össze, valamint röviden kitérek a kor két jellegzetes lakóterületére, a panellakásokra és a hétvégi házakra, nyaralókra.

[376] S. Nagy (1987): i. m.

Munkás-, paraszti és polgári otthonok

Városi munkáslakások

A városi munkáslakások jelentős részét a századforduló időszakában és a két háború között épült bérkaszárnyákban találjuk a háború utáni évtizedekben, elsősorban 1945 és 1965 között. A jobb minőségű munkáslakások rendszerint a század első felében épített gyári kolóniákon fordultak elő gyakrabban, többek között Ózdon, Diósgyőrben, az Óbudai Gázgyár telepén, a MÁVAG kolónián.[377] A rendszerint szoba-konyhás, ritkábban két szobából és konyhából álló lakások komfortját a konyhai falikút és ritkábban a villanyvilágítás jelentette. A fürdő vagy a WC beépítése ezekbe a lakásokba az építés időszakában fel sem merült, a későbbi modernizálás során pedig a helyszűke jelentett komoly kivitelezési nehézségeket.

Az ötvenes években a városokba áramló „újmunkások" kisebb része a korábbi polgári otthonokat vette birtokba, elsősorban azok, akik káderkiemelés révén léptek előre a társadalmi ranglétrán. A hatvanas évek közepétől a városokba költözők döntő többsége viszont az új lakótelepeken talált magának új otthont.

A negyvenes és az ötvenes években épített munkáslakások többnyire három-négy emeletes épületekben kaptak helyet, átlagosan 45-60 négyzetméter alapterületűek voltak, és rendszerint félkomfortosak, ritkábban összkomfortosak. 1945 után felmerült ugyan, hogy a munkások számára családi házas kolóniákat kell létesíteni, de a fordulat éveit követően ezeket az elképzeléseket „közösségellenességük", az üzemszerű lakásépítés és a „típustervek" előtérbe állítása miatt elvetették. „Az 1948-as típustervek szerint épült lakásokba általában egy lakószobát és egy hálófülkét terveztek a konyha, előszoba, fürdőszoba és a WC mellé. A lakások mérete 50 négyzetméter körüli volt. 1949-re elsősorban az előszoba méretének csökkentése, később a WC és a fürdőszoba összekapcsolása, a konyha méretének csökkentése, végül a külön kamra megszüntetése révén növelni tudták a »hálófülke« méretét, ezáltal a lakások már kétszobásnak számítottak."[378]

Az ötvenes–hatvanas években a kis alapterületű egy- vagy kétszobás lakásokban a belső tereket gyakran függönnyel választották el. Így rekesztették le a „gyerekszobát", a konyha egyik részét „fürdőszobának" vagy a lakás egyetlen szobájának sarkát a szülők „hálószobájának".[379] A két vagy három helyiségből álló lakások tereinek kialakítása, berendezése a célszerűség és az optimális lakótérhasználat szempontjainak rendelődött alá.

[377] A kérdéshez lásd Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970) – Gyári lakótelepek és lakásbelsők története a századfordulótól az ezredfordulóig.* Pomáz, 2001, Kráter Műhely Egyesület; Olajos Csaba: A *Diósgyőr-vasgyári kolónia.* Miskolc, 1998, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár; Sallayné: i. m.; Sz. Bányai Irén: *A gázgyári kolónia.* Debrecen, 1996, KLTE; R. Nagy József: i. m.

[378] Horváth Sándor: A magyar társadalom életmódjának változásai a fordulat éveiben 1945–1949. In Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor: *Fordulat a világban és Magyarországon.* Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 350–351. o.

[379] Pataki Mária: *A dolgozó nő háztartása.* Budapest, 1956, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Az önálló fürdőszoba kialakítása a munkás- (és a paraszti) lakásokban csak a hatvanas évek második felétől kezdett elterjedni. A lakások modernizálásának egyik kiemelt céljává vált a (hideg-meleg) folyóvízellátás, a vízöblítéses WC és a fürdőszoba kialakítása. Amíg nem volt fürdőszoba addig a tisztálkodás rendszerint a konyhában zajlott. A térkihasználás a szoba-konyhás, de a kétszobás munkáslakásokban is rendszerint maximális, hiszen az általában szűk térben kell megoldást találni gyakorlatilag valamennyi élettevékenység (alvás, evés, pihenés, tisztálkodás, szórakozás) folytatásához. A negyvenes évek végén az újonnan épített bérházak lakói körében végzett felmérés megállapításai szerint „a lakásokban 2–14 személy lakott, átlagosan 4–7 fő. [...] Ahol 8-10 személy lakott kétszobás lakásban, ott az egyik szobában a férfiak, a másikban a nők aludtak. [...] A családok élete még mindig a konyhában zajlott, itt főztek, ettek, mostak; igaz, a lakók harmada nappal már a szobában tartózkodott: a gyerekek ott játszottak, tanultak, a szüleik ott hallgatták a rádiót, sőt volt, aki ott étkezett."[380] A munkáslakásokban a fekhelyek száma még a hatvanas és a hetvenes években is gyakorta kevesebb volt a lakásban élők számánál.

A városi munkáslakások esetében – a megváltozó lakásviszonyok közepette is – általában jellemző a húszas–harmincas években kialakult divatok követése, a szoba-konyhás, majd a másfél-két szobás lakások nélkülözhetetlen berendezési tárgya volt többek között a kettős ágy, a sötét színű, rendszerint kétajtós, akasztós ruhásszekrény és/vagy a használati tárgyak és dísztárgyak tárolására egyaránt alkalmas kombinált szekrény, esetleg polcos szekrény vagy ritkábban vitrin. A munkáslakások többségének a felszereléséhez hozzátartoztak a kiegészítő fekhelyek, vaságyak.

A jobb körülmények között élő szakmunkások, csoportvezetők lakásai már többnyire kétszobások voltak, ahol az egyik helyiséget hálószobabútorokkal rendezték be, a másik berendezése egyidejűleg szolgálta a reprezentáció és a társas élet céljait.

Az Ózdi Kohászati Üzemek Újtelepnek nevezett kolóniáján a vezetékes vízzel, villanyárammal ellátott kétszobás lakásokban a hatvanas évek végén a kisebbik szobát sárga festett hálószobabútorokkal – páros ágy, éjjeliszekrény, ruhásszekrény, két szék és egy kisebb méretű, horgolt terítővel díszített, kerek asztal – rendezték be, a másik szobában pedig egy nappal kanapéként funkcionáló kihúzható ágyat, két nagyméretű karos fotelt, egy dohányzóasztalt, egy akasztós ruhásszekrényt és egy kombinált szekrényt állítottak be. A meleget cserépkályha szolgáltatta, ennek helye befolyásolta a bútorok elhelyezését. A hetvenes évek elejétől a lakótér felszereltsége a televíziókészülékkel egészült ki. A szoba falán a családi képeket festmények, vallási jelképek, reprodukciók egészítették ki. A lakás konyhájában a fehér-zöld színekre festett konyhabútor mellett egy fiókos, termetes étkezőasztal, négy-hat hokedli, egy ruhásláda/szennyesláda és egy sütés és a főzés eszközeként szolgáló sparhelt volt megtalálható. A szenesláda vagy itt, vagy az előszobában kapott helyet. A viszonylag tágas előszobában a ruhafogas mellett egy kisebb méretű asztal, két szék,

[380] Horváth Sándor (2000): i. m. 351. o.

Ifj. Hampl Rezső budapesti géplakatos XIII. kerület, Tahi u. 26. sz. alatti lakásának szobarészlete

továbbá a rádiókészülék és a dísztárgyak helyéül szolgáló polc kapott helyet. A konyhát és az előszobát hímzett, feliratos falvédők díszítették.

Az ötvenes évek elején már négyszintes formában épített ózdi Táncsics telep munkáslakásai másfél, két és fél szobásak voltak.[381] Az előszobából nyíló konyhában a hatvanas évek végén zárt konyhaszekrény, konyhaasztal, falikút, gáztűzhely, hűtőszekrény volt megtalálható. A konyha falát tányérok, falvédők, falinaptár díszítették. A szintén az előszobából nyíló nagyszobában a hosszabb falon szekrénysor állt, mellette nagyméretű, kerámiákkal díszített ágyneműtartó komód kapott helyet. Világítóeszközként díszes vagy díszes hatást keltő három- vagy ötkarú csillárt használtak. A hetvenes években igen nagy népszerűségnek örvendtek a hangulatlámpával kombinált „bárszekrények", az évtized végén ezeknek a tévéállványként szolgáló változatai lettek divatosak. A szoba közepén pedig dohányzóasztal és két kagylófotel állt. Miután ezekhez a lakásokhoz kisszoba és hálófülke is tartozott, az ágyak itt kerültek elhelyezésre. De gyakran a kisebbik szoba vált hálóvá. Ebben az esetben a szoba mérete miatt a két fekhelyet rendszerint csak egymás után, hosszanti formában lehetett elhelyezni. A falat a koszolódástól faliszőnyeg óvta. A szoba berendezését fotel, többnyire saját készítésű könyvespolc egészítette ki. A világítást egy- vagy kétkarú csillár biztosította.

[381] Csontos – Vass: i. m.

Mindemellett továbbra is szép számmal maradtak jóval szűkebb lakóterű, szoba-konyhás munkáslakások, ahol a két helyiség berendezése a funkciókhoz és az ott élők számához igazodva meglehetősen zsúfolttá vált, különösen éjszakára. Az is megfigyelhető volt, hogy „a falusi környezetből városba kerülő és munkássá váló réteg a polgár-paraszti lakásmintát hozza magával, részben ezt követi, részben pedig annak a városi kispolgári rétegnek a bútorozási módját, melyhez leginkább hasonlítani akar".[382] Mindez jól nyomon követhető például azon a fotósorozaton is, ami ifj. Hampl Rezső géplakatos szakmunkás XIII. kerületi lakásáról készült a hetvenes évek elején.[383] A hetvenes évtizedben a munkáslakások berendezésében a panelházak gyors terjedése hozott alapvető – egységesedést jelentő – fordulatot. A nyolcvanas-kilencvenes években az egykori telepként, kolóniaként épült munkáslakások vagy sajátos, korosztályos kulturális zárvánnyá váltak, megőrizvén lakóik szokásrendjét, lakóterét, vagy szegregálódó, gettósodó településrészekké, a szegénység és az etnikus jellegű lakótér jellegzetességeinek hordozójaként.

Városi (kis)polgári lakásbelső

A városi (kis)polgári lakásbelső – se nem paraszti, se nem polgári lakótér – kevésbé kötődik jellegzetes építészeti típushoz, a századfordulón és a két világháború között épített bérházakban, a lakótelepek lakásaiban, a kertvárosi két-két és fél szobás családi házakban egyformán előfordult. Természetesen a lakás helye befolyásolta a térhasználatot is, a régebbi építésű bérházakra nagyobb – 4 méteres – belmagasság, s ebből következően tágasabb tér volt jellemző. A második világháború után többnyire 2,7 méteres belmagasságú lakásokat építettek. Az eltérő technológiával épített lakások eleve megszabták a tér kialakításának és használatának lehetőségeit, amit ezen túlmenően az azonos társadalmi helyzet tudata is befolyásolt. Még akkor is, amikor az a társadalmi csoport, amit a két világháború között kispolgárságnak neveztek, már jelentősen átalakult. A tér kialakításában és használatában a társadalmi helyzetnek az átlagot meghaladó szerepe volt.

A lakás társadalmi státuszt reprezentáló tere a nappaliként használt lakószoba, ami egyesíti az ebédlő, társalgó és a dolgozószoba funkciót, a másik szoba a hálóhelyiség. Az 1945 után épített, kispolgári térhasználati és lakberendezési szokásokat követő lakásokban a szobák mellett az egyéb helyiségek jelentősége kisebb, többnyire megőrizték eredeti funkcióikat. A konyha az ételkészítés és a hétköznapi étkezés mellett a nem fontos, mindennapos vendég fogadásának, esetenként a tisztálkodásnak a tere, az előszoba – mely gardrób funkcióját is ellátta – a ruhaváltásé, az érkezésé és a távozásé.

A nappali a lakás központi helyiségeként a reprezentációnak, a birtokolt tárgyak bemutatásának, a társas életnek – vendégfogadás, családi ünnepségek –,

[382] S. Nagy Katalin (1987): i. m. 119. o.

[383] MNM Történeti Fényképtára 73.134–73.145. ifj. Hampl Rezső XIII. ker., Tahi u. 26. sz. alatti lakása, Budapest, 1972, Gabler Csaba felvételei.

a szabadidő eltöltésének a helye. A kisebb alapterületű lakótelepi lakásokban a funkciók keveredtek, a napközben nappalinak használt szoba a gyerekszobák elterjedését követően éjszaka hálószobává alakul át. A terek kialakításában meghatározó szerepe volt a viszonylag kicsi alapterületen elhelyezett tárgyak magas számának. A többféle funkciónak való megfelelés igénye sajátos zsúfoltság kialakulásához vezetett. Mindezt a társadalmi helyzetről alkotott kép megjelenítésének az igényét is szolgálta, s egyben annak minél teljesebb körű kifejezését is. A Kádár-korszakban egymás mellett élt tovább a történelmi és az újonnan kialakult kispolgári rétegek lakótér-használati rendje, amiben nagyon erőteljes modellként szolgáltak az első csoport normái. A generációk alatt kialakult szabályok és a szokások betartásához e terek lakói rendszerint ragaszkodtak. Ezek közé tartozott többek között a rend megőrzése vagy a kisebb alapterületű, kevert funkciójú lakóterekben a tárgyak rendjének helyreállítása a – napi – funkcióváltást követően. Az új lakótelepek kispolgári lakótereinek kialakításánál általában komoly gondot okozott a szabványos méretű belső tér és az életforma kellékeiként kezelt tárgyak elhelyezése, a legtöbbször megváltak a kisiparosok által készített nagyméretű és nehéz hálószobabútoroktól, étkezőgarnitúráktól, tálalószekrényektől. Ezeket könnyebben kezelhető, elemekből összeállított szekrénysorok váltották fel.

Nehéz pontosan meghatározni, kik alkották azt a társadalmi csoportot, amely lakberendezési gyakorlatában kisebb-nagyobb módosításokkal a két világháború közötti időszak magyar kispolgársága által kialakított mintákat követte. A kispolgár fogalma – a háború utáni évtizedekben csökkenő mértékben jelentett társadalmi csoportot, de életstílust és szemléletmódot jelző tartalma továbbra is megmaradt. A többek között tisztviselőkből, katonákból, hivatalnokokból, beosztott értelmiségiekből álló rétegben erős volt a feltörekvés bizonyításának a vágya és kényszere. A kor divatja mellett ezzel is magyarázható, hogy a viszonylag kis alapterületű lakásokban nagyméretű, nehéz bútorokból alakították ki a berendezést s egyfajta tárgyhalmozás is jellemző volt erre az életstílusra. A hatvanas–hetvenes években ezek jellegzetes berendezési tárgyai közé tartozott a vitrines szekrény, a kihúzható, gyakran a felső részén világítótesttel is ellátott ágy, dohányzóasztal nagyméretű, zöld vagy bordó huzatú kárpitozott fotelekkel. Megszokott látvány volt a két kárpitozott, lehajtható háttámlájú, kétszemélyes fekhellyé alakítható heverőből, két karos fotelből, dohányzóasztalból és szekrénysorból álló garnitúra is.

Ugyancsak jellemző e lakásbelsőkre a sajátos tárgykultusz, amikor használati és dísztárgyak halmazával igyekeznek jelezni saját anyagi helyzetüket. Mindez megszámlálhatatlan vázában, díszedényben, Ludas Matyit, vágtázó lovat, macskát, kutyát, meztelen női alakot, szökkenő szarvast ábrázoló, színes vagy fehér porcelánnippek seregében, teás- és italoskészletekben, kézimunkával készített hímzett és horgolt terítőkben, a hetvenes években meghonosodó új szokásként a szekrénysorok tetején kiállított márkás italokban, italosüvegekben öltött tárgyiasult formát. A kispolgári lakásokban is gyakran előforduló lakberendezési tárgy volt a hármas tükör, ami alatt a vitrin a dísztárgyak, a nem mindennapos használatra szolgáló, változó esztétikai és anyagi értékű tárgyak tárolására szolgált. Ezekben a lakásokban is kiemelt helye volt a televíziónak,

Ifj. Hampl Rezső XIII. kerület, Tahi u. 26. sz. alatti lakásának szobarészlete kombinált szekrénnyel és televízióval

amelyet – a falusi háztartások egy részéhez hasonlóan – csipketerítővel, textíliával takartak le, és dísztárgyakkal ékesítették. A fotelekben, az ágyakon, a kanapékon díszpárnákat helyeztek el.

A lakberendezési tárgyakat, használati eszközöket nagy becsben tartották, igen gyakran bútorvédő huzat borította a kárpitozott bútorokat vagy szőnyegvédő takarót terítettek a szőnyegekre. Ugyancsak nagy gondot fordítottak a lakás tisztántartására, az ápolt környezet fenntartására. Ez a lakótér-használati, lakberendezési mód sajátos mintaként napjainkban is tovább él. Az úgynevezett nagypolgári lakberendezési és térhasználati minták pedig a rendszerváltást követően a kor megváltozott körülményeihez, divatjához igazodva fokozatosan újratermelődtek. A lakótér nagy alapterülete (250–500 négyzetméter), felszereltsége, magas átlagos szobaszáma (6-8 szoba), funkcionális tagoltsága, kivitelezésének színvonala, a berendezési tárgyak kiválasztása és az átlagot messze meghaladó beszerzési értéke egyfajta státuszjelzőként is szolgálnak.

A második világháború befejeződését követő évtizedekben a falusi otthonok belső terének kialakítását, használatának rendjét egyaránt befolyásolta a hagyomány, a divat, az ott élők társadalmi helyzete, a birtokolt lakás jellege, típusa. Hiszen más tárgyak voltak megtalálhatóak, más szokások érvényesültek a hagyományos paraszti otthonokban, az átépített, részben vagy egészében modernizált falusi házakban, a hatvanas évektől tömegesen felépített kockaházakban, valamint a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától gyorsan terjedő alpesi tetős, kertvárosias mintát követő emeletes házakban.

A hatvanas években a hagyományos háromosztatú lakóházakra S. Nagy Katalin megfigyelései szerint a feudális-paraszti lakberendezési mód volt jellemző. A funkcióknak alárendelten megszervezett berendezés, és térhasználat kiérlelt, a munka és a presztízs szempontjai által meghatározott rendet alakított ki. „Ennek a berendezési módnak a hagyománya rendkívül erősen él tovább még ott is, ahol látszólag teljes a paraszti kultúra, a paraszti szokások, a normák, a paraszti tárgyak tagadása."[384] A hosszúházakban, ha több generáció élt együtt, akkor általában mindenki egy szobában lakott. Csak a tehetősebb, négy vagy több helyiségből álló, külön hálószobát is berendező családok esetében fordult elő, hogy a legfiatalabb házaspár a rendszerint fűtetlen különszobában aludt.

A sátortetős házak korai változataiban az előtérből nyílik a konyha és egy szoba, a konyhából pedig egy további szoba és a kamra, a későbbi változatokban a ház belső terét a középen húzódó, másfél-két méter széles előszoba/folyosó két, közel azonos alapterületű részre osztja. Az utcafronton két szoba, az udvari részen a konyha, gyakran egy újabb szoba, valamint a kamra és a fürdőszoba kapott helyet. Az ablakok mérete jól érzékelhetően növekedett, de ebben a modernizáló szándék mellett legalább akkora szerepe volt annak is, hogy a nyílászárók rendszerint csak egy méretben (1,5 × 1,8–2,0 m) voltak kaphatók.

A korábbi téglalap alaprajz 8 × 8 méteres vagy 10 × 10 méteres négyzetre változott. E házak belakásának folyamata időben elhúzódott. „Az elsőnek birtokba vett helyiségcsoport az udvari, hátsó sáv, azaz a konyha, a kisszoba és a kamra, továbbá az ezeket összekötő folyosó. A beosztás nagyon emlékeztet a háromosztatú épületére, a közlekedő pedig az egykori tornácra. A következő használatba vett helyiség a bejárattól távolabbi kisszoba, ahová öregek vagy gyerekek kerültek. Az utcai sáv bejárat felőli szobája, a leendő tisztaszoba az esetek nagy részében félkész, akárcsak a fürdőszoba."[385] Ezekbe a házakba az építés során vagy az azt követő esztendőkben bevezették a vizet és a villanyáramot, megépítették a házi csatornát, de egy ideig még itt is megtartották az udvari árnyékszékeket. S. Nagy Katalin vizsgálatai szerint Telkibányán 1975-ben a házak több mint egyharmadában volt fürdőszoba, ezeknek mintegy a felét használták, vízvezeték a lakások egyhatodában, vízöblítéses WC mindössze egytizedükben volt. A konyhákban a fatüzelésű tűzhely mellett egyre gyakoribbá vált a PB-gáz-tűzhely.

[384] S. Nagy Katalin (1987): i. m. 69. o.
[385] S. Nagy (1979/b): 83. o.

Amíg a korai kockaházakban a rendelkezésre álló térnek csak a kisebbik részét – a konyha és egy szoba – használták mindennap, a nagyobbik rész pedig reprezentációs célokat szolgált, addig az újabb építésű – egyre gyakrabban emeletes – házakban az egyes generációk tagjai már saját szobával rendelkeztek, külön hálószobába kerültek a szülők, terjedt a gyerekszoba. A ház legnagyobb szobája rendszerint egyszerre nappali, ahol a televízió is helyet kap, vendég- és tisztaszoba is. Az emeletes épületekben az alsó szint vált a mindennapi tevékenységek színterévé, a hálószobák kaptak helyet a felső szinten, az emeleti fürdőszobák a nyolcvanas évektől jöttek divatba. Az alagsornak fontos szerep jut(ott) a gazdasági tevékenységben, helyenként itt alakították ki a nyári vagy második konyhát. A földszinti konyhának általában két bejárata volt, az egyik az utcafront felől az előszobából, a másik az udvar felé nyílott, ami a kerttel való közvetlen kapcsolat fenntartását célozta. Hiszen a ház és a porta szerves egységet alkotott, a terek kialakítását, használatát a gazdálkodás szempontjai is befolyásolták.

A falvakban a házak külsejének, a lakások alaprajzának dinamikus átalakulásával párhuzamosan a felszerelési tárgyak kicserélődtek, a lakótérhasználat rendje jelentősen megváltozott. A szobák lakófunkciója megerősödött, a férfiak is egyre ritkábban használták/használhatták az istállót hálóhelyként, a nyári konyha hálóhely funkcióját azonban lassabban veszítette el.

Az új szokások kialakulása gyakran hosszabb időt vett igénybe. A fürdőszoba nemegyszer érintetlen látványosság volt (például azért, mert télen fűtetlen), a megépülő főzőfülke mellett ott áll az új étkező, de a régi konyhában, esetleg a verandán folyt az élet, oda tessékelték be a vendéget, ott tanultak a gyerekek, a bedolgozó fiatalasszonyok varrógépe is oda került. Amíg nincs külön fürdőszoba, vagy nem használták az új lakásban már magától értetődően megépített helyiséget, addig a tisztálkodás továbbra is a konyhában zajlott, a terek használatát nyilvánvalóan ez is befolyásolta.

A lakáshasználati szokások megváltozását a modernizációs törekvések és a több generáció együttélésének ritkábbá válása egyaránt elősegítették. A falusi lakóterek átrendeződésében a hagyományok ereje és az újításra való hajlandóság párhuzamosan érvényesült. Közvetlenül a második világháború után a paraszti háztartások többségében szinte kizárólag kézművesek által készített bútorok és felszerelési tárgyak fordultak elő. A gyári készítésű bútorok a második világháborút követő évtizedekben váltak általánossá. Ez alól egyes gazdagparaszti családok jelentettek kivételt, amelyekben már gyakran meghatározó volt a városi polgári-középosztályi minták követése a lakótér kialakításában, berendezésében.

A hatvanas évek elejéig a – jobb módú – paraszti lakás berendezésének egyik legfontosabb darabja a többnyire kézműves munkával készített, két szekrényből, két éjjeliszekrényből, toalett-tükörből, két ágyból, székekből és asztalból álló bútorzat, amit vagy szimmetrikus vagy centrális elrendezésben helyeztek el. Az előbbi esetében az ágyakat a szélső falak mellé állították, a szekrények az ágyak végébe kerültek, az asztal a székekkel középre. A centrális berendezés során az ágyak a szoba közepén egymás mellé kerültek, végébe a keményfából készített, hosszúkás asztal a székekkel, a szekrényeket a falak mellé állították. A korszak kezdetén még a harmadik, az úgynevezett sarkos szobabelső is gya-

Tisztaszoba részlete
Izing Ferenc otthonában – Bánhida, 1977

kori volt. Ezt azt jelentette, hogy a szoba utcafronttal ellentétes sarkába, a kemence vagy a kályha sarkában állították fel az asztalt vagy a sarokpadot, mögötte kapott helyet a szekrény vagy a sublód, az ágyak pedig az ezzel szemben lévő falnál helyezkedtek el.

Az ötvenes–hatvanas években végzett átányi[386] megfigyelések szerint az asztal tette szobává a szobát. Olyan ünnepélyes darabként kezelték, amin csak tiszta munka végezhető. Az asztalokhoz székek és gyakran sarokpad is járult. A szoba másik kiemelt bútordarabja a mennyezetig felvetett párnákkal, díszes, kézimunkával készített, takarókkal ékesített vetett ágy volt, ami csak kivételes alkalmakkor szolgált hálóhelyként. A szobában ezen túlmenően a hálóágyak, ruhásszekrények és ládák kaptak helyet. Dísz-, illetve használati tárgyként tükör, falifogas, ingaóra, a vallásos kötődést kifejező tárgyak, kegytárgyak a család férfitagjainak katonai emléktárgyai, képei, családi képek – külön falon az élők és a holtak fotói – kaptak helyet.

Alkalmi használati tárgyakként mindezt a gyermekbútorok egészítették ki. Ahol volt tisztaszoba, ott természetesen az értékesebb, reprezentációs értékű bútordarabokat helyezték el, míg a méretében általában kisebb, elhasználtabb, csekélyebb értékű bútoroknak a „mindennapos" lakószobában volt a helye. „A falusi társadalmakban a hetvenes évekig az a norma uralkodott, hogy a házaspárok azon bútorok között élték le életüket, amelyeket egybekelésükkor kaptak, vagy a házasság első éveiben szereztek. Az ötvenes évektől házasságot kötött emberek esetében ez a norma a hetvenes évektől kezdve megváltozott. Azaz a házaspár élete során több garnitúrát is vásárolhat, többször változtathatja környezete tárgyait."[387]

A falusi lakások belső rendjében az első jelentős átalakulás a hatvanas évek második felében kezdődött. Az új bútorok az ekkoriban házasodók otthonaiban jelentek meg, ezek már a bútorgyárak termékei voltak. Többnyire egy kihúzható, kétszemélyes kanapéból, két szekrényből, egy fényezett asztalból és négy kárpitozott székből álltak. A következő, a hetvenes évek közepétől

[386] Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, 1997, Balassi Kiadó. Újabban lásd e munka teljes kiadását: Fél Edit – Hofer Tamás: *„Mi korrekt parasztok..." Hagyományos élet Átányon.* Budapest, 2010, Korall Társadalomtörténeti Egyesület. /Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 1./

[387] Szuhay Péter: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In Orosz István – Für Lajos – Romány Pál: *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 1996, Mezőgazda Kiadó, 712. o.

kezdődő periódusban a szekrénysoros berendezés vált általánossá a falusi háztartásokban is, ami általában két fotelből, két székből, egy dohányzóasztalból, egy kétszemélyes, fekvőhellyé alakítható kanapéból és a 4-5 tagra osztott szekrénysorból állt. Az újabb modernizációs hullám honosította meg a franciaágyat, elfogadottá tette a külön étkezőtér kialakítását, és a lakások növekvő szobaszámának megfelelően átalakította a lakberendezési és lakótér-használati szokásokat.

A lakókörnyezet díszítésében a korábban általános szentképek és a családi fotók fokozatosan háttérbe szorultak, a helyüket kézimunkák, subák, gobelinek vették át. A subázás a hetvenes évek közepén vált igen népszerűvé. A paraszti, falusi és kispolgári lakásokban is megjelentek a *Nők Lapjából* vett minta alapján készített, kutyafejet vagy guggoló néger kisfiút ábrázoló subák, amelyekkel rendszerint a falakat ékesítették. Sokáig közkedveltek voltak a kovácsoltvas dísztárgyak – lámpák, virág- és gyertyatartók – a szekrénysorok monotóniáját dísztárgyegyüttesekkel igyekeztek megtörni. A „dísztárgyak" túltengése a falusi otthonokra is jellemző volt a hetvenes–nyolcvanas években. „A lakásban helyet kapó használati tárgyak is gyakran a saját rendeltetésükkel ellentétes funkciót töltöttek be, vagy pedig a presztízsfogyasztás miatt kerültek megvásárlásra. Így szinte érintetlenül díszeleg az új szekrénysor, az új ülőgarnitúra."[388]

Időnként az új bútordarabok, lakberendezési tárgyak esetében is előtérbe került a díszítő- és presztízsszerep. „A tartós fogyasztási cikkeket a falusiak sokkal jobban féltik és kímélik, mint a városlakók. Az atkári lakásokban a televízió központi helyet foglal el, képekkel vagy dísztárgyakkal rakják körül, hímzett terítővel takarják le. Ugyanígy a hűtőszekrényt is kiemelték, milyen típust, milyen nagyságú gépet voltak képesek megvásárolni."[389] A falusi házak nagy részében fényforrásként az ötvenes évek végéig az olajmécsesek és a petróleumlámpák szolgáltak, a villanyvilágítás a következő egy-másfél évtized során terjedt el.

A lakás külső megjelenése, felszereltsége a falusi térségekben erősen összefüggött az adott közösség elvárásaival és lehetőségeivel, a családok belső szerveződésével, a tér kialakítása és a lakóterek használata pedig a szokások mellett az adott család gazdasági helyzetének és tevékenységszerkezetének a függvénye volt. Emellett a lakás természetesen vagyontárgy is volt, ráadásul az 1949–1989 közötti korszakban hosszú ideig az egyetlen legálisan birtokolható vagyontárgy.

A megváltozott körülmények között a falusi lakótér-használati és lakberendezési szokások is fokozatosan átalakultak. „A lakás az életlehetőségeknek nemcsak a skáláját szabja meg – tehát, hogy mi mindenre lehet alkalmas a védelmi, biológiai, családi, társas funkciók ellátása terén –, hanem megszabja az élet kőbe formált kereteivel az együttélés minőségét, a mindennapi életvitel menetét, szintjét, tartalmát, sőt a hangulatát is. Minél inkább egy helyiségre szűkül le a lakás funkciója, minél szűkebb az élettér, és minél egysíkúbb belső berendezése, annál kevésbé differenciálódhat a köznapi életvitel, annál inkább leszűkül a

[388] Lammel: i. m. 335. o.
[389] Lammel: i. m. 338. o.

A falusi lakások belső rendjében az első jelentős átalakulás a hatvanas évek második felében kezdődött. A fiatal házasok már a bútorgyárak termékeivel rendezték be otthonukat

bonyolultabb, gazdagabb élettevékenységek tere és lehetősége. És tartalmilag minél szűkebb a mindennapi élet belső környezetének a kerete, annál nagyobb az együtt élőknél a konfliktus gya-koriságának és kialakulásának a lehetősége."[390]

A falusi lakások esetében továbbra is fontos maradt az otthon reprezentációs jellege, vagyis társadalmi helyzettől függően ennek megfelelő terek és térhasználati szokások kialakítására törekedtek. A reprezentációs szándék egyaránt szólt a szűkebb és tágabb közösségnek, s leggyakrabban az érintett család társadalmi pozíciójának változását volt hivatott kifejezésre juttatni, még akkor is, ha ez esetenként az érintettektől erőn felüli áldozatokat, beruházásokat követelt meg. A tisztaszoba a falusi lakások reprezentatív tere volt, és többnyire az is maradt a hatvanas évek folyamán. Átalakulást ezen a téren a televíziózás elterjedése hozott, hiszen a tévékészüléket, mint „ritka és státuszjelző kincset", gyakran a tisztaszobában helyezték el. Ez természetesen magával hozta a tisztaszoba használati rendjének átalakulását, előbb az adás idejére vált a családi és a társas együttlét színterévé, majd a kulturális funkció előbb-utóbb a tisztaszobát is lakószobává – vagy a városi mintát követő nappalivá – alakította, amelynek továbbra is volt reprezentációs szerepe. Ezt igyekeztek hangsúlyozni a berendezéssel, a bútorokkal, az itt elhelyezett dísztárgyakkal is.

[390] Losonczi (1977): i. m. 415. o.

A felszerelési tárgyak cserélődése, a lakóterek teljes vagy részleges funkcióváltása, a térhasználati szokások átalakulása időigényes folyamat volt, ami erősen függött többek között az egyes családok társadalmi helyzetétől, generációs kötődésétől. Az idősebbek rendszerint inkább ragaszkodtak megszokott életmódjukhoz, hétköznapi tárgyaikhoz. Az egyedülálló idősek nagy része igen csekély jövedelemmel (földjáradék, téesznyugdíj) rendelkezett, ami önmagában is lehetetlenné tette a változtatásokat. Az alacsonyabb jövedelműek anyagi teherbírását pedig a lakás korszerűsítése vagy az új lakás felépítése annyira igénybe vette, hogy csak a felszerelési tárgyak fokozatos cseréjéről lehetett szó.[391] A lakásfelszerelési tárgyak megszerzését a falvakban élők általában olyan beruházásként kezelték, amelyre a családalapítást követő években kellett sort keríteni. A berendezés darabjainak minőségére, illetve állagának megőrzésére nagy gondot fordítottak, hiszen ezek csak ritkán cserélődtek. A fogyasztás szempontjainak az előtérbe kerülésével ezek a szokások fokozatosan elveszítették érvényességüket. Az ezredfordulón egy-egy falusi család lakberendezési, lakótér-használati szokásait egyre inkább a jövedelmi viszonyok, illetve a generációs hovatartozás befolyásolta, a mikrotársadalmi elvárások pedig egyre kevésbé.

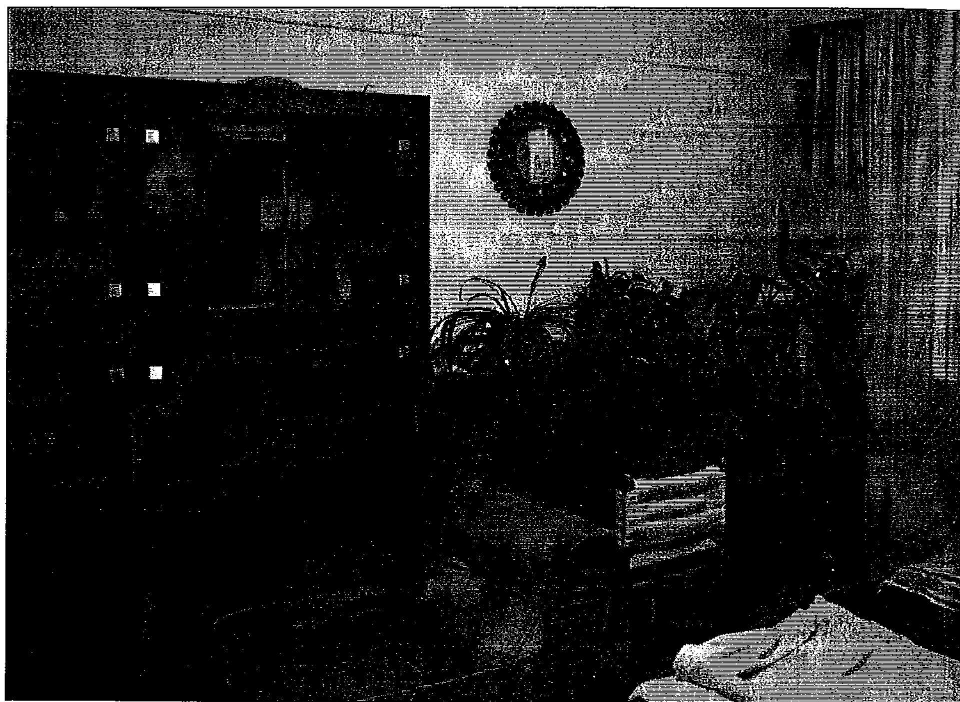
Panelek belvilága

A városokban az új minimális normát jelentő „két szoba összkomfort" elterjedése gyakorolta a legnagyobb hatást a lakótér használatára és berendezésére. A városi lakások arculatában, az ötvenes–hatvanas években némiképp háttérbe szorultak a korábban a társadalmi helyzetet is jelző lakberendezési elképzelések. A tömegesen épített panellakások esetében a házgyári technológia gazdaságossági és termelési előírásai befolyásolták a terek méretét. Az azonos típusú, méretű és szobaszámú lakásokban az azonos helyen található ablakok, fűtőtestek, vizesblokkok, beépített szekrények, konyhabútorok eleve meghatározták a térhasználat rendjét, nem sok teret engedtek az egyéni lakberendezési ötleteknek. Ezzel felgyorsították a különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberek, csoportok lakótér-használati szokásainak egységesülését. Az új panelekben, éppen úgy, mint a régi városi bérházakban, az ott élők részesei voltak egymás életének – legalábbis az azonos szinteken élők. A technológiai és tervezési hiányosságok miatt többek között pontosan tudták az egymás mellett, alatt és felett élők, hogy a szomszédban mit főznek, ki, mikor használja a fürdőszobát, milyen zenét hallgat a rádióján vagy a magnóján, milyen műsort néz a tévében. A 60–80 lakást is magukban foglaló 8-10 emeletes lakóházak ugyanakkor szintenként nem csak fizikai értelemben választották el egymástól az embereket. Az egyes (lépcső) házakban élő 200–300 ember a közös terek hiánya, a magas fluktuáció miatt általában csak töredékesen ismerte egymást, a kapcsolatok kialakítására az elszeparáltság miatt ritkán törekedtek. A terek kialakítása, használata sem segítette

[391] Részletesen lásd többek között S. Nagy Katalin: *Lakberendezési szokások.* Budapest, 1987, Magvető Kiadó; Fél – Hofer (1997): i. m.; Balassa Iván (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* Budapest, 1997, Akadémiai Kiadó; Szuhay: i. m.

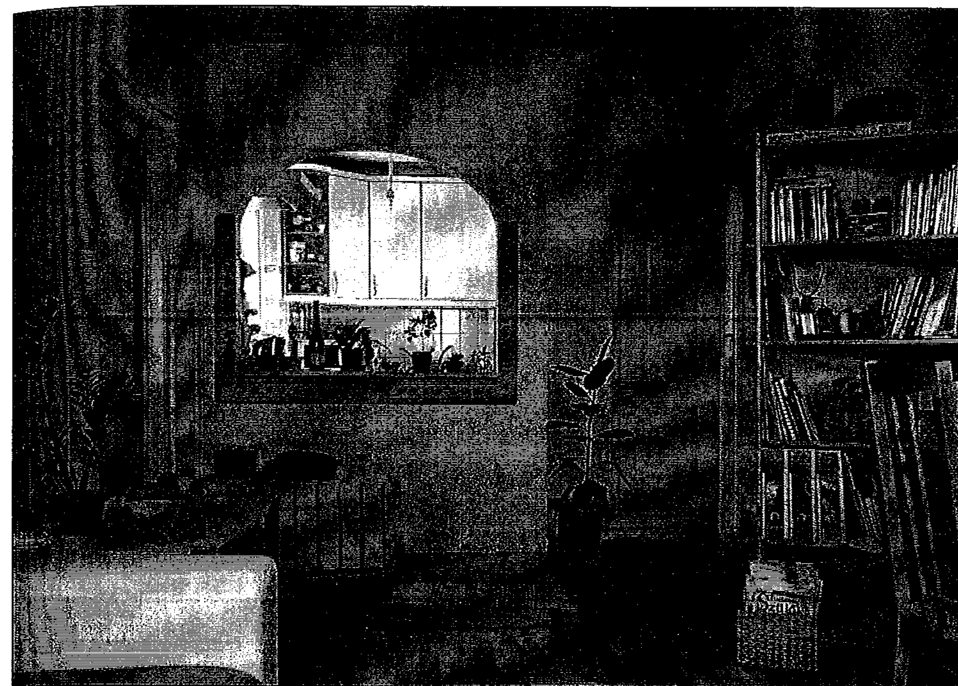
kommunikációt. A házak közös tereinek – folyosók, liftek, közlekedők, tárolók – állapota általában gyorsabb ütemben használódott el, mint a lakások belső tere. Az öt- és tízemeletes épületekben nyolcfajta lakást alakítottak ki. A belső elrendezést „meghatározza, hogy a lakások a faltengely távolságában mért 3,60 méter szélességű és 5,40 méter hosszúságú fősejtekből készülnek. Mivel a falvastagság 15 centiméter, adott egy-egy szoba 3,45 méter × 5,25 méteres területe. [...] Valamennyi lakásra jellemző: Az előszobában mennyezetig érő beépített szekrények vannak. A fürdőszoba, a WC a gyárban belsőleg teljesen készre szerelt, beépített berendezésű kabin. A konyhák beépített konyhabútorral (szekrény, mosogató, asztal, gáztűzhely) kamraszekrénnyel felszereltek. Hűtőszekrény számára a hely biztosított. Az egy és fél szobás kislakásokban kürtős szellőzésű, belső fekvésű főzőfülkék vannak. A szobák gumialátétes ragasztott parkettával, a többi helyiségek habalátétes műanyag padlóval készülnek. A falat papírkárpit borítja, a konyhai és a fürdőszobai felületrészeket műanyagcsempézés. A mennyezetek fehér meszelésűek. A lakások távfűtésesek, s ehhez szervesen kapcsolódik az állandó központi melegvízellátás."[392]

A hetvenes évek panellakásaiban nem elsősorban a társadalmi helyzet, hanem a lakás mérete és elrendezése határozták meg a lakberendezés lehetőségeit. A kétszobás panellakásokban a blokkos gyártási technológia következtében

A panellakásban a lakás mérete és elrendezése határozta meg a lakberendezés nem túl változatos lehetőségeit

[392] *Lakáskultúra,* 1970/6 sz. 23. o.

Átalakított panellakás belső tere

egy-egy falat elfoglalt az ablak és az alatta elhelyezett fűtőtest, a hosszabb falon rendszerint egy éppen divatos szekrénysor, a hetvenes évek második felétől pedig elemes bútor kapott helyet, az ablakkal szemközti falon helyezték el a nappal kanapéként funkcionáló kihúzható ágyat, a szoba közepére pedig egy dohányzóasztalt és két fotelt, esetleg hozzá tartozó, kerek vagy szögletes, puffnak nevezett ülőalkalmatosságot állítottak. A szabad falfelületekre gyakran kerültek polcok. Divat volt a panellakások szűkös tereit az egész falat betöltő, többnyire természeti képet tartalmazó ún. gigantposzterrel „megnagyobbítani". A panellakásoknak a nagyobb méretű – nappali és hálószoba funkciót egyaránt betöltő – szobájában helyezték el a tévét – ennek helyét a csatlakozó kiépítése, elhelyezése eleve meghatározta –, s az egyéb szórakoztatóelektronikai berendezések is ide kerültek.

Ezekhez a lakásokhoz hozzátartoztak a beépített szekrények, amelyek a ruhák és más használati tárgyak tárolására szolgáltak. A kisebbik szoba gyerekszobaként funkcionált, berendezése a gyerekek korától függően gyermekágyakból, heverőkből, polcokból, íróasztalból és székekből állt. A lakásokhoz a fürdőszobát készre szerelt blokként illesztették be, a konyhába pedig a mosogatót is tartalmazó konyhaszekrény és a villanytűzhely mellett egy-egy változó méretű élelmiszer-tároló szekrényt építettek be, alsó részében helyet biztosítva a hűtőszekrénynek. A nem túl nagy alapterületű panellakások konyháiban ezeken kívül még egy kisebb méretű konyhaasztalnak, vagy inkább ablak alatti

keskeny étkezőpultnak jutott hely. A lakások egyes változataiban a konyhától üvegfallal elválasztott étkezőt is kialakították.

A nyolcvanas évek elején a békásmegyeri lakótelep tízemeletes házának egy plusz két félszobás lakásának előszobájában a ruhaneműket a beépített szekrényben tárolták, a fogasból és cipősszekrényből álló előszobafalon a napi felsőruházat kapott helyet. A nagyszobában egy L alakú kanapégarnitúra állt a fal mellett, aminek a rövidebb szára belógott a szoba közepére, a szobában ezen kívül egy kereken guruló dohányzóasztal, egy beépített íróasztalt is tartalmazó szekrénysor, egy tévéállványként is szolgáló bárszekrény volt megtalálható. A gyerekszobaként funkcionáló, 5-7 négyzetméter alapterületű félszobák berendezése egy-egy gyermekágyból, heverőből, egy-egy kisméretű akasztós és ruhásszekrényből, könyvespolcból és íróasztalból állt.

A panelek térhasználati lehetőségeiben és berendezésében is történtek kisebb-nagyobb változások a rendszerváltást követő évtizedekben. A nem tartófalaknak számító elemek átvágásával, kiemelésével, az ajtókat helyettesítő boltívek kialakításával gyakran újrarendezték a belső tereket, ami lehetővé tette a megszokott sablonoktól eltérő, egyedi ízlést markánsabban tükröző lakberendezést és a térhasználati szokások átalakítását is.

Nyaralók, hétvégi házak

A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején az addig magántulajdonban levő üdülők és nyaralók nagy részét is államosították. „A dolgozók szervezett üdültetéséről" ezt követően évek keresztül a szakszervezetek gondoskodtak. A magántulajdonú üdülők birtoklása a hatvanas évek elejétől kezdett kibontakozni, és az évtized során fokozatosan státuszszimbólummá vált Magyarországon az egy-két száz négyszögöl területű hétvégi telek, az üdülő és/vagy a hétvégi ház. Ami korábban – persze más formában – csak a felső középosztály és az elit számára volt megengedhető, az ekkortájt tömegessé vált. 1980-ban már közel 120 000 magánüdülőt tartottak nyilván, de ennél jóval több, néhány száz négyszögölös telken volt lakásként használt szerszámossufni vagy valamilyen házilagosan összeeszkábált bódé.

A kedvező természeti adottságú területeken, tavak, folyóvizek partvidékein, erdei falvakban felépített házak gyakran befektetésként is szolgáltak. A Balatonnál és a Velencei-tónál a hetvenes évek elejétől kezdett tömegessé válni a nyaralók szobáinak bérbeadása, ami rendszerint komoly kiegészítő jövedelmet jelentett a tulajdonosoknak. Hobbikertes övezetek a nagyobb városok határaiban is kialakultak, a pihenés mellett, de gyakran inkább a pihenés helyett, ezeken a területeken zöldséget, gyümölcsöt termeltek. A hétvégi házak, telkek népszerűvé válásának hátterében részben a divat, részben a gyorsuló lakossági jövedelemfelhalmozás állt. A korszak politikai vezetésének legitimációját erősítette a magánvagyon újratermelődésének hallgatólagos támogatása.

Építészeti és esztétikai szempontból igen változatos képet mutattak a hatvanas–nyolcvanas évek nyaralói. A kiszuperált és lakhatóvá tett vasúti kocsitól teherautó-bódétól, a fából eszkábált, 8-10 négyzetméteres kalibákon, a többnyire kis alapterületű fa- vagy téglaházakon át a többszintes, elegánsan berendezett villákig terjedt a skála. A telkek méretéhez igazodva az üdülők is általában kis alapterületűek voltak, mindössze egyharmadukban volt kettőnél több szoba. Mindezt nyilván az is befolyásolta, hogy még a hetvenes évek közepén sem lehetett építési kölcsönt felvenni a nyaralóépületekre, ezért ki-ki olyan hétvégi házat épített vagy ritkábban építtetett, amit a jövedelmi-vagyoni helyzete lehetővé tett. Egyes területeken többek között a minimális, általában csak a villanyt jelentő közművesítés miatt gyakran bódévárosok alakultak ki. A hetvenes évektől az elnéptelenedő aprófalvak vagy zsugorodó lélekszámú hegyvidéki települések, településrészek részben nyaralófalvakká alakultak át.

A hétvégi házak tereiknek beosztását, használatának rendjét nyilvánvalóan megszabta az alapterület. A kisebb épületekben a lakóterület nem mindig vált el élesen a tárolóhelytől, ahol a kert műveléséhez használatos munkaeszközöket is elhelyezték. Az elsősorban üdülőnek épült házakban a lakóterek funkcionális és használati rendje az állandó lakás mintáját követte. A felszerelési tárgyak igen eltérő minőségűek voltak. A leggyakrabban a „városi házból" kiselejtezett, már nem divatos bútorok, háztartási eszközök (kombinált szekrények, heverők, szekrénysorok, tűzhelyek, hűtőszekrények) kerültek át a hétvégenként használt vidéki vagy városszéli házakba, bungalókba. A jobbmódúak által birtokolt, kifejezetten pihenésre, üdülésre szolgáló épületeket viszont rendszerint új és divatos bútorokkal rendezték be. A hetvenes–nyolcvanas években a lezajló újravagyonosodás hatására a legmagasabb jövedelmű csoportokhoz tartozók már ugyanazokat az életkörülményeket teremtették meg a többnyire csak hétvégenként vagy a vakáció időszakában használt nyaralóikban, amelyeket állandó lakhelyükön is élveztek. A felső tízezer megerősödése a rendszerváltás időszakában és azt követően egyfajta nyaralóvilla-építészetet is megteremtett. A legvagyonosabbak számára az itthon felépített második-harmadik-negyedik lakóház/üdülő mellett a frekventált európai turistaparadicsomokban sem okozott gondot egy ingatlan megvásárlása. A luxus térhódítása mellett, a kilencvenes években azonban az is megfigyelhető volt, hogy a nyolcvanas években még majdnem általános normaként létező hétvégi telek/ház birtoklásának gyakorisága és jelentősége a közép- és a kispolgári társadalmi csoportokban mérséklődött, elsősorban azért, mert a jövedelmi viszonyok megváltozása, gyakran az elszegényedés miatt nem tudták fenntartani ezeket az ingatlanokat. Az sem volt ritka, hogy sokan ezekbe az alkalmi használatra épített ingatlanokba költöztek ki városi lakótelepi lakásukból, ezzel próbálván mérsékelni létfenntartási kiadásaikat.

V. „Divatosan és jól öltözötten" – ruházkodás, öltözködési szokások, divat[393]

Szükség és puritanizmus – a falusi és a városi öltözködés a 20. század közepén

Az 1930-as, 1940-es évek fordulójának öltözködése meglehetősen hagyományelvű volt, az illem, a viselkedés, a társadalmi státusz és a társadalmi elvárások határozták meg alapvetően a ruházkodás és a viselet rendjét.[394] A második világháború alatt ugyan él és virágzik az haute couture, az átlagemberek ruházkodását azonban szigorú szabályok határozták meg. Az anyaghiány miatt szűkebbé vált a sziluett, az anyagok durvábbak, vastagabbak voltak, mint korábban. A divatot az anyaghiány, az öltözködést is befolyásoló kiterjedő jegyrendszer, az egyre szigorúbb beszerzési korlátozások határozták meg, szabályozták a ruhák elkészítésének módját és a felhasználható anyagok mennyiségét, a hiány befolyásolta az öltözködést és a szokásokat is. Felértékelődött az egyenruha, a divatban előtérbe kerültek a hazafias motívumok. Az öltözködés főképp a városokban közelítette egymáshoz az egyébként nagyon eltérő társadalmi rétegeket. A nők, részben munkába állás miatt is, elhagyták a fűzőt, a hosszú hajat. Kalapot kezdtek viselni, a falvakban azonban megmaradt a hagyományos viselet, a nőknél a fejkendő, a többrétegű szoknya, a férfiaknál a csizmanadrág és a kalap. Az ápolt külső a nőknél természetes módon, de a férfiaknál is egyre fontosabb szerepet kapott. Egy köztisztviselő, de még egy bolti eladó sem engedhette meg a borostát, az öltöny, nyakkendő, mellény, kabát elhagyását. A polgári viseletet kifejező öltönyt nemcsak a középosztálybeliek, de a szakmunkások nagy része is megengedhette

[393] A korszak öltözködés- és divattörténetéhez lásd F. Dózsa (1991): i. m.; F. Dózsa Katalin: Budapest – Divatváros. A magyar divattervezés rövid története. In Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából.* XXVI. kötet, Budapest, 1997, Budapest Történeti Múzeum, 89–111. o.; Zsolt Péter: A divat és jelentősége az elmúlt ötven év magyar társadalmában. *Elméleti Szociológia,* 1995/1. sz. 40–44. o.; Valuch Tibor: „Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!" A divat és a városi öltözködés változásai Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig. In Ablonczy Balázs – Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére.* Budapest, 2002, B.I.P., 430–440. o.; Valuch Tibor: A lódentől a miniszoknyáig. Az öltözködés és a divat Magyarországon az 1950-es és az 1960-as években. In Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban.* Évkönyv IX. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 52–75. o.; Valuch Tibor: Divatosan és jól öltözötten – A városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége Magyarországon az 1970-es és 1980-as években. *Korall,* 10. sz. 2002. december, 72–95. o.; Simonovics Ildikó – Valuch Tibor (szerk.): *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban.* Budapest, 2009, Argumentum Kiadó – 1956-os Intézet – Budapest Történeti Múzeum.

[394] A dualizmus és a Horthy-kor öltözködéstörténetét lásd F. Dózsa (1989): i. m.; Gyáni (2006): i. m.

magának, míg a közéletben és a politikában szereplők ünnepi eseményeken frakkot, szmokingot, kivételes alkalmakkor díszmagyart viseltek.[395]

A második világháborúval kezdődő és azt követő évtizedekben jelentős átalakulások következtek be a magyarországi városi és falusi öltözködésben. A változásokra több szempontból is egyfajta hullámzás volt jellemző. Ez a bő fél évszázad lényegében öt nagyobb periódusra osztható. Az elsőben, a háború alatti és annak befejeződését követő években – ez utóbbiak egyfajta rekonstrukciós időszakként is értelmezhetők – apró módosulásokkal, de lényegében a két világháború közötti időszak öltözködési kultúrája s az ehhez kapcsolódó szokások érvényesültek. A társadalmi tagolódást a viselt ruha többé-kevésbé maradéktalanul kifejezte, az egyes városi társadalmi csoportok, valamint a városokban és a falvakban élők öltözködésében jelentős eltérések mutatkoztak, a makro- és mikrotársadalmi hagyományokhoz és elvárásokhoz való ragaszkodás továbbra is erősnek bizonyult. A divatinformációk áramlása ekkor még nem ütközött akadályokba, miként az európai divat többé-kevésbé naprakész követése sem. Ebben a periódusban elsősorban az anyaghiány okozott problémákat, különösen 1945–1946-ban.

A második szakasz, az ötvenes évek első fele ezzel szöges ellentétben – főként a városokban – a „kényszerpuritán" normák, a kényszerű uniformalizálódás, az állandóan a közösségre hivatkozó, meglehetősen prűd erkölcsi elvárások felülről vezérelt terjesztésének és a nemzetközi elszigetelődésnek, a világtól való – részleges – elzárkózás, illetve az átorientálódás kísérletének, és az elemi szükségletek kielégítését is gyakorlatilag lehetetlenné tevő ruha- és anyaghiány jegyében telt.

A harmadik időszakban, 1956–1957 fordulójától – legalábbis a divat és az öltözködés területén – lassú, átrendeződés kezdődött: a divatkövető magatartásforma ismét általánossá és természetessé vált, az ellátás pedig fokozatosan javult. 1967-ben Kádár János is állást foglalt ebben a kérdésben: „Vannak egyes nyugati divatok, amelyek bizonyos mértékig nálunk is hatottak, [...] és ezek egyike a cinizmus és a közöny a közéleti kérdésekkel szemben. Nyugaton ez párosul a vadnyugati-nadrág viselettel meg a hosszú hajjal, a borotválkozás elhagyásával. [...] A vadnyugati nadrágokkal meg a szakállal meg a hajviselettel nem akarok foglalkozni. [...] A mi itt fontos, az az, hogy a párt, az ifjúsági szövetség nem divattervező cég és nem fodrászipari ktsz, és nem is kell az ilyesmivel foglalkoznia."[396] Ebben a hatvanas évek végéig tartó hosszú évtizedben a divathoz, az öltözködéshez és a ruházkodáshoz kapcsolódó intézményrendszer kiszélesedett. Változó mértékű hiányok azonban a rendszer jellegéből következően továbbra is voltak. Csökkent azok száma és aránya a magyar társadalmon belül, akiknek a ruházati alapellátottsága továbbra is hiányos volt. A társadalmi, gazdasági és életforma-változásoknak köszönhetően ez az időszak hozta magával hagyományos falusi viselet tömeges elhagyását, és a városi öltözködési minták széles körű térnyerését a magyar falvakban, ami azt

[395] Részletesen lásd Magyarország a XX. században. http://mek.niif.hu/02100/02185/html/11.html

[396] Kádár János felszólalása a KISZ VII. kongresszusán (1967). In Kádár i. m. 112–114. o.

jelentette, hogy gyakorlatilag visszafordíthatatlanná vált a kivetkőzés, illetve az átöltözés.[397] A társadalmi helyzet átalakulása mellett mindebben fontos szerepe volt annak is, hogy a tömegkommunikáció (televíziózás) és a motorizáció terjedése felgyorsította az élet ritmusát, ezen belül a városi, falusi öltözködés és a divat változását is.

A következő, a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó negyedik periódust az öltözködés – és a kapcsolódó szokások – leegyszerűsödése, a társadalmi pozíció kifejezésére alkalmas jelfunkció átalakulása, a nemzetközi divattrendek gyakorlatilag naprakész követése jellemezte. Ebben a hetvenes évek közepétől már egyre nagyobb szerepet játszott az ismét megerősödő magánszektor is. A korábban gyakori általános áruhiányt egyes termékek és a kurrens cikkek (a hetvenes évek elején például a farmer) hol átmeneti, hol tartósabb hiánya váltotta fel, illetve méret-, fazon-, szín- és választékhiányok alakultak ki időről időre. A viselt ruha minősége ismét egyre „láthatóbban" függött a jövedelemtől, a társadalmi különbségek a hétköznapokban a legerőteljesebben a státuszszimbólumnak tekintett ruhadarabok birtoklásában jutottak kifejezésre. A divatos ruhadarabok gyakran a presztízsfogyasztás tárgyaivá váltak. Mindezt az értékrend és a közgondolkozás átalakulása kísérte. A viselt ruha ebben az 1968 utáni mintegy másfél évtizedben ismét a személyes helyzet egyik valóságos és szimbolikus megjelenítőjévé is vált. Hiszen a ruha éppen megmutathatósága révén alkalmas volt arra, hogy az egyes ember tudassa szűkebb-tágabb társadalmi környezetével: nem maradt le hozzájuk képest, ő is fogyasztó. Egyfajta általános társadalmi elvárás, érték lett a jól öltözöttség. Részben ezt erősítette meg az Országos Piackutató Intézet 1976-os vizsgálata is. Ennek adatai szerint „noha a felnőtt lakosság mintegy egyharmada tudatosan alkalmazkodik a divathoz, a ruházkodás szerepe valamelyest csökkent. [...] Az öltözködésben a környezetnek igen erős a hatása. A felnőtt lakosságnak azonban csupán 6-7%-a tartja lényegesnek napjainkban, hogy jobban öltözködjék, mint mások, míg közel fele azt tartja fontosnak, hogy ruházkodásával sem pozitív, sem negatív irányban ne tűnjön ki a környezetéből."[398] S ez a magatartás jövedelmi viszonyoktól és társadalmi helyzettől függetlenül általános volt a hetvenes évek közepén. Ennek a hátterében fontos szerepe volt annak, hogy a hetvenes évek közepére a tömeges társadalmihely-változtatás időszaka lezárult, az új helyzetbe kerülők beilleszkedési és szocializációs folyamatai konszolidációs szakaszba léptek, azonosságtudatukat már nem pusztán az új környezethez történő alkalmazkodás igénye, hanem többek között a fogyasztáshoz kötődő elemek is befolyásolták.

[397] Bár a kivetkőzés szó használata meglehetősen elterjedt, az újabb társadalom-néprajzi munkák egy része szerencsésebbnek tartja, ha ezt a folyamatot átöltözésnek nevezik. Flórián Mária például határozottan e mellett érvel. Ez lényegét tekintve a folyamatos öltözetváltásnak, a divathoz történő igazodásnak az a szakasza, amikor a falvakban élők megválnak az adott közösségre, társadalmi csoportra jellemző öltözködési módtól, ruhadaraboktól, és viseletükben mindinkább a városi mintákat követik. Magát a folyamatot, az öltözködési szokások átalakulását, a ruházkodás modernebbé válását a néprajzosok többsége a 20. századi gazdasági és társadalmi átrendeződések többé-kevésbé elkerülhetetlen következményének tartja. Részletesen lásd Flórián: i. m. 314–319. o.

[398] Szabó: i. m.

A nyolcvanas évek közepétől kezdődő és gyakorlatilag napjainkig tartó ötödik periódust a divatstílusok gyors követése és keveredése, valamint a (tömeg) fogyasztás általánossá válása és felértékelődése jellemezte. Az öltözködés terén a jövedelmi különbségek még inkább láthatóbbá váltak. Az egyik végponton megerősödtek a luxuscikkeket vásárló csoportok. Ugyanakkor a rendszerváltozást kísérő társadalmi átrendeződések következtében sokak számára jelentett egyre nagyobb nehézséget a minimálisan szükséges ruhadarabok beszerzése. A hiányos ruházatúak és az ellátatlanok száma gyorsan növekedett. Az öltözködéssel kapcsolatos szabályok és szokások is módosultak. Az ünnepi és a hétköznapi öltözködés közötti különbségek tovább mérséklődtek. A leginkább szembeötlő változások az egyes foglalkozásokkal kapcsolatos öltözködési előírások, elvárások terén következtek be, különösen a rendszerváltozást követő fél-egy évtizedben.

Fontos végiggondolni azt is, hogy az öltözködés és ruházkodás változásai hogyan tükrözték az egyes társadalmi csoportok azonosságtudatának, mentalitásának, viselkedésének a változásait. A negyvenes években még fontos volt az adott társadalmi és foglalkozási csoporthoz tartozás kifejezésre juttatása az öltözködésben. Ahogyan a második világháború befejeződését követő években igen jelentős változások következtek be a közgondolkozásban, az egyes rétegek, csoportok értékrendszerében és mentalitásában, úgy vált – átmenetileg – kevésbé fontossá az adott csoporthoz tartozás hangsúlyozása a külsőségekben. Az értékrendszerek és a közgondolkozás átalakulásának folyamatában az öltözködésnek kettős szerepe volt. Az ötvenes évek „kényszerpuritán" elvárásaihoz való igazodásban a politikai nyomás és a szűkösség mellett feltételezhetően a rejtőzködés, a szürkeség egyéni túlélést segítő szándékának, stratégiájának[399] is szerepe lehetett. Sokan azt tartották célravezetőnek, ha belesimulnak a szürke tömegbe. Másfelől az egyes társadalmi csoportokra jellemző öltözködési szokások érvényességének megszűnése a külső megjelenésben is kifejezésre juttatta a csoportkötődések és az azonosságtudat meggyengülését. Ráadásul az elszegényedő országban egyfajta lefelé nivellálódás valósult meg az öltözködés terén is. A konszolidált Kádár-korszakban ennek a folyamatnak éppen az ellenkezője zajlott le. A szűkösség korszakát előbb a bizonytalan, majd a lassan biztosabbá váló szükségletkielégítés követte, aztán a hetvenes években a ruházkodás terén is megjelent a kvázi fogyasztói magatartás. Ennek jegyében az egyes társadalmi csoportok tagjai akár anyagi lehetőségeiket meghaladó erőfeszítésre is képesek voltak annak érdekében, hogy ne maradjanak le a vélt vagy valós társadalmi szinttől, a feltételezett elvárástól. Másfelől az öltözködés a másság, a hivatalossággal szembeforduló magatartás kifejezésére is alkalmas lehetett – elsősorban az ifjúsági szubkultúrák számára. A fogyasztás társadalmi divattá válása többek között azt is tükrözte, hogy a szocialista rendszer ideológiája egyre kevésbé befolyásolta a közgondolkodást.

A városi öltözködés[400] 1948-ig igyekezett lépést tartani a viszonylag gyorsan regenerálódó európai divattal. Egyes társadalmi csoportok, mint például az

[399] Zsolt: i. m. 41. o.

[400] A korábbi időszakok magyarországi öltözködés- és divattörténetéhez lásd F. Dózsa (1989): i. m.; Uő (1997): i. m. A falusi ruházkodás és viselet legteljesebb néprajzi-történeti összefoglalása a *Magyar Néprajz IV., Életmód* című kötetében található. Újabban lásd Flórián: i. m.

arisztokrácia háttérbe szorulásával egyes öltözködési szokások, ruhadarabok – többek között a díszmagyar – is eltűntek a mindennapi életből. Ezen túlmenően azonban a szokások, a társadalmi elvárások, a különböző lapok, öltözködéssel, illemmel foglalkozó kiadványok által közvetített normák nem változtak meg érdemben, miként a nőideál sem módosult még jelentősen a két háború közötti időszakhoz viszonyítva. Talán csak annyiban, hogy a női munkavállalás lassan és fokozatosan általánosabbá és elfogadottabbá vált. Ez befolyásolta a női szerepekkel, a családdal, a családon belüli munkamegosztással kapcsolatos közvélekedést is. A falvakban azonban a történeti parasztságra jellemző női szerepfelfogás lényegében változatlan maradt.

Az 1945-től az MNDSZ kiadásában megjelenő *Asszonyok* című magazin első évfolyama kezdetben főként az élet újrakezdésének gondjaival foglalkozott. Tanácsokat adott a hiánycikkek – élelmiszer, ruházat, ablaküveg – pótlásához, a háborút követő időszak hétköznapjaiban felmerülő napi problémák praktikus megoldásához. Az öltözködés és a divat kérdései ritkábban kerültek elő, de már 1945 őszén olvashatók voltak a párizsi divattal foglalkozó rövid tudósítások.

A háborús nélkülözéseket, a szükség diktálta öltözködést követően nagy volt az igény az új formákra, színekre és anyagokra. Így érthető, hogy a Dior-féle New Look magyarországi megjelenésének nem voltak érdemi akadályai, bár az *Asszonyok* 1947. augusztusi számának cikke erős osztályharcos kritikával illette az újítást. „Párizsban elhatározták, hogy kifordítanak minket a bőrünkből. Átgyúrnak, átformálnak, karcsúra, gömbölydedre, gyöngédre, mindenféleképpen édes dédanyáinkhoz hasonlóan. [...] Hosszú, selymes, suhogó szoknyát, turnűröset, szalagosat, fodrosat, édes fürtös fejet fogunk viselni megint. [...] Tehát dobjuk sutba valamennyi ruhánkat – mert hiszen az új vonalak szerint egyetlenegyet sem lehet használni a régiből – és alsószoknyáktól kezdve a kiskabátig valamennyien vegyünk újat! [...] Az új ruhákat dologtalan nőknek tervezték. Erről van szó! Az új divat virágszálnak akarja a nőket. [...] Osztályharcos divat ez. Őnagyságáék osztályaiért harcol. Azokért, akiknek más gondjuk sincs, mint hogy napszámban bűvös-bájosak legyenek. Ez a legreakciósabb divat, amit valaha kitaláltak."[401] A budapesti divat meghatározó személyiségei – Apponyi Júlia, Rotschild Klára, Szita József – viszont tetszéssel fogadták azt az új divathullámot, aminek fontos jellemzője volt, hogy a korábban meghatározó szögletesebb formákkal ellentétben a ruhák felső része a test vonalát követte. A vékony derék ismét hangsúlyossá vált, a szoknyák lágy redőzéssel, kifelé szélesedő formát öltöttek, és majdnem a bokáig meghosszabbodtak. A felsőruházat változásait a divatossá váló nagy gallérok és a szélesen omló kabátok tették teljessé. Egy évvel később, 1948-ban már a korabeli divatsajtó is lelkesebben üdvözölte a „túlzásoktól megszabaduló" új divatvonalakat.

A negyvenes évek végére megváltozó politikai viszonyokhoz alkalmazkodva hosszabb-rövidebb interjúk, cikkek láttak napvilágot a férfiakkal teljes egyenjogúságban élő szovjet nőkről, igényességében a párizsival egyenértékű, éppen aktuális moszkvai divatról. Azt nem lehet pontosan megállapítani, hogy ekkoriban a moszkvai divat milyen hatást gyakorolt a magyar városi öltözködés-

[401] *Asszonyok*, 1947. augusztus. 8. o.

Divatosan, elegánsan – középosztálybeli hölgy télikabátban, kalapban, 1940-es évek

re, az viszont jól látható, hogy az 1945 és 1949 között kiadott könyvek, brosúrák, lapok kisebb változtatásokkal lényegében a háború előtti szokásokat népszerűsítették, illetve ezek követéséhez adtak tanácsokat az ifjabb és idősebb hölgyeknek, az uraknak, a háziasszonyoknak és a dolgozó nőknek. Ezek a javaslatok, ötletek ekkor azonban még jobbára az esztétikai szempontokat állították előtérbe. „A nő szépségét kiemelni és megjelenésének hatását fokozni, örök változatosságot vinni külső megjelenésébe, ez a divat célja."[402] Az érvényes szokások szerint az igényes nő mindig a napszaknak és az alkalomnak megfelelően öltözködik. Ennek értelmében a ruhatárában megtalálható a nappali/délelőtti, a délutáni ruha, valamint a délután öt óra után felvehető esti, úgynevezett nagy ruha. Miután a fekete nemcsak a gyász, hanem az ünnepélyes alkalmak színe is, ezért kívánatos, hogy legyen fekete öltöny a férfiak és fekete kosztüm a nők ruhatárában. De a sötétkék ruha vagy kosztüm szintén megfelelően elegáns viselet lehet az alkalomtól függően. „A jól öltözöttség nyitja az, hogy mindenkor az időszakhoz és az alkalomhoz illően öltözködjünk. A legszerényebb ruha délután vagy este is elfogadható, míg a »nagy ruhát« délelőtt vagy délután 5 óra előtt viselni helytelen. [...] Nyáron, a tavaszi és az őszi meleg napokon az angolos vászonruha, a kosztüm az, ami reggeltől délutánig minden alkalomra a legillőbb viselet. [...] Akinek ballonkabátja van, az angol ruhája vagy szoknyája és színes pulóvere fölött azt viseli, és mindig jól öltözött lesz. Télen szintén angolos szabású télikabát kevés szőrmével vagy színes bunda a délelőtti viselet. A késő délutáni ruha nyáron a selyem kosztüm, a színes vagy mintás selyemruha kis kabátkával, tavasszal és ősszel a fekete kosztüm csipke- vagy selyemblúzzal. [...] Az esti ruha az, amelyre még egy ideig a legkevésbé van szükség. Mindamellett egy ún. kisestélyi, szóval rövid, de franciás szabású, esetleg gyönggyel hímzett selyemruha, premierre, társaságba, vacsorákra az, amit a társaságbeli hölgy a leginkább viselhet."[403] S ugyancsak fontosnak tartották, hogy legyen a női ruhatárakban szürke angol szabású kosztüm is, mert az a hozzáillő blúzokkal éveken keresztül divatos, változatos és praktikus öltözék lehet. Más kiadványok,

[402] Simon Blanka: *Házi mindentudó.* Budapest, 1946, Atheneum, 69. o.
[403] Uo. 70. o.

újságok viszont a valós viszonyokból kiindulva, 1945–1947 között ahhoz adtak tanácsokat, miként lehet variálni a ruhatár meglevő egy-két darabját.

A tanácsadók szerint a divatosan öltözködő hölgyek nemcsak a felső, hanem az alsóruházatra is figyelmet fordítanak. A klasszikus fűzőnek ebben az időszakban gyakorlatilag már nyoma sem volt, elsősorban a kombiné és a melltartó lépett a helyére, vagy ritkábban a melltartó és harisnyatartó egybeszabásával kialakított, vállpánt nélküli úgynevezett kisfűző vagy a gumis csípőszorító váltotta fel. A fehérnemű-viseletben egyre elterjedtebbé vált a színes anyagok – selyem, műselyem, trikóselyem, hernyóselyem, muszlin – használata. Közvetlenül a háború befejeződése után gyakori volt a pamutból készült alsóruházat viselete, amit igen gyakran házilagosan állítottak elő a városi családokban is. Az alsónemű magától értetődően a láthatatlan, intim ruhadarabok közé tartozott. Az ezek viseletével kapcsolatos viselkedési és illemszabályok meglehetősen szigorúak voltak. Többek között azt is illetlen viselkedésnek tartották, ha valaki lenge öltözékben mutatkozott otthon a családtagok előtt. A túlságosan mély dekoltázs vagy a túlságosan rövid szoknya is ellentétes volt a test korlátozott nyilvánosságának ekkor még meglehetősen általános felfogásával. Ez alól lényegében csak a strand és a fürdő jelentett kivételt, bár a negyvenes évek második felének fürdőruhái még meglehetősen nagy textilfelületet jelentettek. Azt, aki más helyen nem tartotta be az öltözködési szabályokat, ledérnek, „könnyű" nőnek minősítette társadalmi környezete. Az írott és íratlan viselkedési és illemszabályok megsértését a szűkebb-tágabb társadalmi környezet meglehetősen szigorúan ítélte meg.

Az öltözködéssel kapcsolatos társadalmi elvárások és viselkedési szokások a negyvenes években az élet minden területén szigorúak voltak. A gimnáziumokban megkövetelték az egyenruha és/vagy egyensapka[404] viseletét. Az öltözködéshez (is) kötődő szocializációs mechanizmusokban fontos szerepe volt a fiúk és a lányok elkülönült nevelésének, oktatásának, ahogyan a viselt ruhának a nemek közötti kapcsolatok szabályozásában.

A hivatalnokok számára nem volt igazán megkerülhető az öltöny és a nyakkendő mindennapos felöltése. Ez a szabály csak a negyvenes évek végétől kezdte érvényét veszíteni. Ezt követően a korszak politikusainak, közéleti személyiségeinek egy része is egyre gyakrabban jelent meg a nyilvánosság előtt nyakkendő nélkül, kihajtott nyakú ingben, amivel feltételezhetően egyfajta közvetlenséget, a „dolgozó tömegekkel" való azonosulás szándékát igyekeztek kifejezésre juttatni.

A nyilvánvalóan elsősorban a harmincas évekre jellemző polgári normákat közvetítő háztartási tanácsadó szerzője igyekezett tekintetbe venni a megváltozott viszonyokat, a terjedő női munkavállalást is. Úgy vélte azonban, hogy a hivatásukat gyakorló nők esetében sem lehet eltekinteni az ápoltsági és célszerűségi követelmények együttes alkalmazásától. „A dolgozó nő öltözködjék egyszerűen és jól. Fontos, hogy ruházata készüljön jó anyagból, mert a tartós és jó anyagból készült ruhát többször lehet alakítani. [...] A ruha szabása legyen

[404] Lásd például Horváth Ferenc: Egy gimnázium hétköznapjai 1948–1956. *História,* 1989/4–5. sz. 24. o.

kifogástalan [...] A munkahelyre ne vegyen ún. nagy délutáni ruhát még akkor sem, ha munkahelyéről egyenesen társaságba megy. Inkább vigye magával kézi bőröndben. [...] A dolgozó nő ne öltözzék egyhangúan. Törődjön magával. Legyen hiú, ez minden nőnek kötelessége."[405]

A negyvenes évek második felében a munkahelyen dolgozó nők, asszonyok száma még viszonylag alacsony volt – elsősorban a hajadonok, házas, de még gyermektelen asszonyok köréből kerültek ki a munkavállaló nők –, ellenben a háztartás vezetése, a család ellátása magától értetődően az egyik legfontosabb női feladat maradt. A korabeli kiadványok ezért részletesen leírták, miként öltözködjön a ház asszonya otthon. Ezek szerint reggel illendő volt a hálóruha fölé – az évszaktól függően – vászon-, selyem- vagy flanelköntöst ölteni, majd a reggeli után ezt a házimunkákhoz használatos házi ruhára cserélni. A kor asszonyait óvták attól, hogy konyhaszagú ruhában üljenek asztalhoz, ennek elkerülése érdekében az ebédhez már fel lehetett venni a délutáni ruhát.

A változó időkhöz és igényekhez igazodva a szabadidős tevékenységekhez szükséges és célszerű viselet is időről időre átalakult. „Úszáshoz jó szabású fürdőruha kell. Színes, virágos mintájú kretonból vagy vászonból készül. Ezek mellett a színes trikók mellett a gyapjútrikó viselet még mindig igen népszerű. Csak karcsú nőknek ajánlható a kétrészes fürdőruha. A kissé erősebb nők viseljenek egybeszabott fürdőruhát."[406] A viselkedés és az öltözködés ezen a téren is összekapcsolódott egymással, a fürdőruhák valamelyest merészebbek lettek a két világháború közöttihez képest, de a szabad mozgás biztosítása mellett továbbra is az volt a célszerű és illendő, ha kellően takarták a testet. A világ divatjában 1946-ban megjelenő „kétrészes, a köldököt is megmutató bikini [...] a jó alakú lányok körében gyorsan terjed",[407] Magyarországon azonban a terjedési sebesség lassú volt, ez a korábbiakhoz képest merész szabású ruhadarab inkább csak az ötvenes évek végétől vált gyakoribbá. A férfiak körében a negyvenes évek végére már gyakorlatilag megszűnt a fürdőtrikó viselete, s a fürdőnadrág szára is rövidült.

A téli sportokhoz szükséges és divatos öltözködéshez az *Asszonyok* 1949. évi első száma adott tanácsokat. „A téli sport ma már nem fényűzés. A hozzávaló ruhát kevés pénzből is megszerezhetjük. Korcsolyázáshoz legkellemesebb viselet a szoknya és a pulóver. A pulóver lehetőleg vastag fonalból készüljön. A szoknya legyen kényelmes és bő."[408] Síeléshez egyszerű szabású sínadrágot és egy régi kabátból is átalakítható, jó melegen bélelt felsőrészt ajánlottak. A praktikus és divatos téli sportöltözet tartozékaként jelent meg a vastag tarka sál és a meleg gyapjúharisnya is.

A háztartási/öltözködési tanácsadóban megfogalmazottak nyilván csak a társadalom egyes csoportjai – kispolgárság, középosztály – számára jelentettek követendő, illetve követhető modellt. Ugyanakkor joggal feltételezhető, hogy ezek a csoportok egyfajta magatartásmintát jelenítettek meg más társadalmi

[405] Uo.

[406] Simon: i. m.

[407] F. Dózsa Katalin: A fürdőöltönytől a tangáig. Női-férfi divat a vízparton. *História*, 1999/5–6. sz. 38–39. o.

[408] *Asszonyok*, 1949. január 1. V. évf., 1. sz. 4. o.

rétegek tagjai számára is. Sokak számára a jól öltözöttség inkább minta, illetve elérendő cél volt, semmint általános társadalmi elvárás. A divat követői és alakítói elsősorban a városiak, a polgári rétegek tagjai közül kerültek ki.

A különböző kiadványok főként a nők ruházkodási kérdéseivel foglalkoztak, a férfidivatnak, a férfiak öltözködésének már jóval kisebb figyelmet szenteltek. A különböző társadalmi helyzetű férfiak ruházati ellátottságáról hozzávetőleges képet alkothatunk többek között a hagyatéki leltárak segítségével. A tisztes polgári egzisztenciának tekinthető, nyugalmazott debreceni városi számvevőségi főtanácsadó, A. L. 1950-ben felvett leltára szerint személyes ruha-tára 217 darabból állt, becsült értékét a leltározás során 6180 Ft-ban állapították meg. Ebben a gyakorlatilag minden – hétköznapi és alkalmi megjelenéshez, sporthoz, szabadidős tevékenységhez – szükséges ruhadarab megtalálható volt. A terjedelmes ruhatár része volt többek között 5 kalap, 2 micisapka, 1 nyári kabát, 2 házikabát, 1 sárga bőrkabát, 1 sötétszürke bunda, 1 fekete-szürkés télikabát, 1-1 tavaszi és átmeneti kabát, 6 téli öltöny, 1 mellényes nyári öltöny, 1 térdnadrág, 2 fürdődressz, 11 nyak nélküli ing, 1 szmoking, 2 frakking, 4 pulóver, 12 alsónemű, 24 nyakkendő, 4 pár cipő.[409] Ehhez hasonlóan viszonylag teljes volt az egri káptalan egykori jószágigazgatójának, W. Ferencnek 1945-ös ruhakészlete is. Ez többek között 1 bricsesznadrágos sportöltönyből, 1 mellény nélküli fekete öltönyből, 1 mellény nélküli nyári öltönyből, 1 mellényes szürke öltönyből, 1 vászonöltönyből, 4 ingből, 1 csomag gallérból, 1 hálóingből, 6 pár zokniból, 6 darab alsónadrágból, 2 pár bokavédőből, 15 nyakkendőből, 1 darab „egysoros sötét színű, finom nutriával bélelt téli kabátból", 1 bélelt mikádóból, 1 felöltőből, 1 városi bundából, 3 pár cipőből, 1 pár magas szárú hócipőből, 4 pár kamásliból, 1 szalmakalapból, 1 kemény- és 2 puhakalapból, 1 fürdőköpenyből állt.[410] Mindkettőjük esetében nyilvánvaló, hogy ruhatáruk hosszabb idő alatt halmozódott fel, s melyeknek összetétele, rétegzettsége – az esetleges leltározási hiányosságok ellenére is – kifejezi egykori tulajdonosuk társadalmi helyzetét.

Viszonylag keveset tudunk arról, hogyan öltözködtek a városi munkásság különböző csoportjai. A munkásnők öltözködését a jövedelmi lehetőségek erősen behatárolták, a divat követése, divatlapok vásárlása nem volt jellemző rájuk. Ha tehették, többnyire az egyszerű és ápolt megjelenésre törekedtek, ruhatáruk viszonylag szűkös volt, rendszerint egy-két váltás egyszerű szabású szoknyablúz kombinációból, illetve készruhából, kabátból, cipőből és néhány váltásnyi alsóneműből állt. Természetesen ezekben a társadalmi csoportokban is voltak olyanok, akiknek az átlagnál jóval tartalmasabb volt a ruhásszekrénye. Egy debreceni kárpitos szakmunkás – 1945 tavaszán, 35 évesen elhunyt – feleségének a ruhatára[411] többek között 1 fekete prémes szürke télikabátból, 15 vászon- és szövetruhából, 6 „kényes" ruhából, 2 kosztümből, 8 blúzból, 2 nadrágból, 1 pulóverből, 5 hálóingből, 3 pizsamából, 3 fehér és 4 színes kombinéből, 6 női nadrágból, 2 fürdőruhából, 3-3 pár cipőből és félcipőből, 1 pár csizmából állt.

[409] Részletesen lásd A. Lajos hagyatéka. Debrecen város leltár-biztosi hivatalának iratai. Összeírási jegyzék 929/1950. MNL HBML XXI. 511. 10. d.

[410] W. Ferenc hagyatéka. 100025/1950. sz. MNL HML, XXIV-102/B/24. 100025/1950.

[411] F. Lajosné hagyatéka. Debrecen város leltár-biztosi hivatalának iratai. XXI. 511. 1. d.

A magasabb presztízsű munkáscsoportok (csoportvezetők, szakmunkások, műhelyvezetők) ruházati ellátottsága rendszerint meghaladta a foglalkozási csoport átlagát. Ez a férfiak esetében legalább két-három garnitúra hétköznapi öltönyt, egy ünnepi öltönyt, 6-7 inget, 8-10 alsóneműt, egy-egy sapkát, kalapot és egy-egy átmeneti, illetve télikabátot jelentett.

A két háború közötti időszakban a nagyvállalatok többsége már gondoskodott munkaruháról, s ez a rend a háború után is érvényesült. Az egyenruhának általában továbbra is viszonylag magas presztízse volt, hiszen a biztos egzisztenciát jelenítette meg. Egyes foglalkozások – postás, vasutas – azért is örvendtek viszonylag nagy népszerűségnek, mert az egyenruha vagy a ruházkodáshoz kötődő támogatások révén mérsékelni lehetett az öltözködéssel kapcsolatos személyes kiadásokat.

A gyermekek viselete, öltöztetése sem változott meg lényegesen. A negyvenes években „a kislányok ruhái derékban elvágottak, a szoknya ráncolással bővült, rajtuk fodros kötények. A hajat elöl középen kakastaréjba fésülték, s nagy szalagcsokorral díszítették. A fiúk nyáron kantáros rövid-, télen hosszúnadrágot hordtak, hétköznap kockás inggel, ünnepnap fehérrel. Kabátjuk, zakójuk a felnőttek szabását utánozta. Bár még mindig megkövetelték tőlük, hogy a ruházatukra vigyázzanak, viseletük szabadabb, kényelmesebb lett..."[412] A lányok ünnepi öltözete továbbra is a matrózruha vagy a sötét szoknya és a matrózblúz maradt, a fiúk esetében pedig a zakó és a nyakkendő.

A paraszti társadalomban a második világháború éveiben az akkori középgenerációk tagjai között a kivetkőzés előfordult ugyan, de még nem volt túlságosan gyakori. Kétségtelenül igaz, hogy a negyvenes években, lényegében a táji adottságoktól függetlenül, a magyar falvak lakói – elsősorban a nők – többnyire ragaszkodtak hagyományos öltözékükhöz, ruhadarabjaikhoz, az ehhez kapcsolódó szokásokhoz és értékekhez. A Heves megyei Atkáron[413] a középgenerációk tagjai még szinte teljeskörűen viseletben jártak a negyvenes években, a 18–30 év közötti nők körében már valamelyest növekedett a kivetkőzöttek aránya, de ruházatuk továbbra is sajátos, a külső szemlélők által egyértelműen falusiasnak tartott jegyeket hordozott. Ezt mutatta többek között a színek és az életkor közötti kapcsolat, a fejkendőviselet, a városiasnak tartott és a hagyományos paraszti ruhadarabok keveredése a mindennapi öltözködésben. Az észak-magyarországi Varsányban „1948 előtt a falu teljes női lakossága népviseletben járt – a falubeli iparoscsaládok és a kívülről bevándorolt cselédek öltözete természetszerűleg eltért ettől..."[414] A fiatalabb generációk férfi tagjai között azonban – különösen az iparosodottabb területeken vagy a nagyobb városok vonzáskörzetében levő falvakban – a viselet elhagyása gyakoribb volt.

A falusiak öltözködésében a ruha ekkor még meglehetősen pontosan kifejezte viselőjének lokális kötődését, a valóságos vagy esetenként a vágyott vagyoni helyzetet, jellemezte korcsoportját, családi állapotát, gyakran a felekezeti kap-

[412] F. Dózsa (1989): i. m. 262. o.
[413] Lammel: i. m.
[414] Gergely Katalin: Változások Varsány népviseletében. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu néprajzához.* Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 201–276. o.

csolódást is, és általában jelezte a pillanatnyi alkalmat, helyzetet. Az ötvenes évek végéig sok helyen még jelentős szerepe volt a „lokális közösségjelző funkciónak".[415] A hétköznapok, a munkaalkalmak és az ünnepek öltözködési rendje eltért egymástól. A viseletek gyakran értékőrző funkciót is betöltöttek, hiszen egy-egy gazdagon díszített ünnepi öltözet előállítása, megszerzése igen sokba került, sok időt és munkát igényelt. Ennek megfelelően rendszerint különös gonddal kezelték ezeket a ruhákat.

A nők inget, ingvállat, pendelyt, alsószoknyát, felsőszoknyát, réklit, mellényt, blúzt, kötényt, lajbit, fejkendőt, nagykendőt/vállkendőt hordtak, lábbeliként csizma helyett a legtöbb helyen már úgynevezett spanglis cipőt viseltek. Számos helyen a fejkendő és a kötény a női viselet nélkülözhetetlen eleme volt. Úgy tartották, hogy ezek nélkül még nincs felöltözve az asszony. A másik általánosan elterjedt viseleti forma[416] csak a tágabb regionális kötődést jelezte, az öltözetnek nem volt értékhordozó jellege. Ezekben a közösségekben az átlagosnál gyengébb volt a tradicionális kötődés, erősebb az újításra való hajlam, a viselet kevésbé rétegzett, csak a hétköznapi és az ünnepi öltözködést különítették el.

A paraszti rétegekbe tartozók hagyatéki leltáraiban rendszerint legfeljebb néhány tízforintnyi értékben fordulnak elő ruhaneműk, s ha tételes felsorolásukra sor került, akkor 10-15 darabnál többet nem, vagy csak ritkán jelöltek meg. A jobb módú parasztcsaládok esetében már jóval nagyobb értékű és darabszámú ruhatárak is előfordulnak a hagyatékokban. A 22 éves korában, 1944 decemberében, a Nógrád megyei Érsekvadkerten elhunyt, középparaszti családból származó, háztartásbeli foglalkozású B. Istvánné hagyatékában[417] például már 146 ruhadarab szerepelt. Ezek együttes értéke a felvétel időpontjában – 1945. július 9-én – meghaladta a 40 000 pengőt, ami még a kibontakozó inflációs viszonyok között is tisztes értéknek számított. A ruhatárban többek között 17 db szoknya, 12 ing, ugyanennyi alsóing, 7 blúzka, 3 pruszlik, 25 kendő, 2 nagykendő, 2 szakácska, 5 kötény, 1 pár magas szárú cipő és 1 pár félcipő volt megtalálható. A ruhatár színösszeállítása tükrözte az életkort, viszonylag sok élénk színű és mintás ruhadarabot írtak össze, anyaguk között gyakran szerepelt a flokon, a selyem, a „barkett" és a gyolcs. A szoknyák között a fekete, bordó, zöld és barna színek domináltak, a kendők színei között pedig vöröset, kéket, narancssárgát, lilát és feketét lehetett találni.

A falusi férfiak viselete jóval egyszerűbb volt, mint a nőké. A 20. század közepére általánosan elterjedt a vászongatyát felváltó csizmanadrág; a házilag készített hétköznapi és ünnepi ing, a mellény, esetenként a kötény, a felöltő, és hidegebb időben a kiskabát voltak a jellemző ruhadarabok. A jobb módú gazdák ruhatárában már a pantalló is megjelent a század közepére. Lábbeliként többnyire – fekete színű – csizmát viseltek, a félcipő viselete a negyvenes években kezdett elterjedni, s az öltözet elhagyhatatlan része volt – egyfajta férfiasságot

[415] Szuhay: i. m.
[416] Lásd Szuhay: i. m.;. Flórián: i. m.
[417] Kimutatás B. Istvánné hagyatékáról. Nógrád-Hont Megye Árvaszékének iratai 1946. MNL NML XXI. 6. 2. d. 3848/946. sz.

kifejező szimbólumként – a kalap is. A férfiak ünnepi viseletének egyik legfontosabb darabja a fekete posztóruha volt.

A negyvenes évek második felében a városi munkahelyeken dolgozó férfiak egyre gyakrabban hordtak szövetből készült nadrágot, s a csizma helyett is cipőt vagy bakancsot húztak. A falvakban a viselt ruha társadalmi helyzetet kifejező tartalma még meglehetősen erősen érvényesült, csakúgy, mint azok a mikroközösségi normák, amelyek a viselet nemenkénti, korcsoportonkénti és időbeli rendjét szabályozták. Kivételt csak a házasodás előtt álló lányok és fiatal asszonyok jelentettek, mert a vagyonosabb parasztcsaládok általában kevesebbet, a szegényebbek viszont rendszerint többet költöttek az eladó lány kiöltöztetésére, illetve az új asszony ruházkodására. A hagyományos falusi menyasszonyi ruha többek között 4-5 szedett és 4-5 vasalt alsószoknyából, csipke ingvállból, fehér selyem alsólajbiból, csipkével díszített fehér selyem felsőszoknyából, fehér harisnyából, fekete félcipőből, nyakravaló nagykendőből, fehér csipkéből készített nagykendőből és a fejen viselt menyasszonyi koszorúból állt, amit a menyasszonytáncot követően, átöltözve élénk, rendszerint piros színű, díszes menyecskeruhára cseréltek. Rendszerint az is fontos volt, hogy hány teljes viseletet birtokolt valaki, vagy a viselet kiemelt elemeiből – például felsőszoknyából – hány darabbal rendelkezett. Varsányban nem volt ritka az olyan gazdasszony, aki nyolcvan darab hétköznapi és ünnepi szoknyával büszkélkedett.

A hagyományos öltözködési mód állandóbb és kevésbé változékony volt, mint más társadalmi csoportok öltözködése. Fontosnak tartották, hogy a ruha viselője tiszta, takaros legyen, és az ízléses megjelenés hatását keltse. Természetesen a paraszti öltözködési kultúra is folyamatosan változott, tartósabb vagy rövidebb életű újítások jelentek meg például a hajviseletben vagy egyes felsőruházati darabokban, illetve az ezek előállításához használt anyagok terén. Mindaz, ami az újításokból elfogadottá vált, viszonylag gyorsan beépült a viseletbe, s tartósan részeleme is maradt.

Hálóruhaként a legtöbb helyen a nők egy-egy kopottabb ingvállat és pendelyt használtak, a hálóing használata csak a második világháborút követő években kezdett szélesebb körben elterjedni. A férfiak hálóöltözetként a nappal is viselt inget és gatyát használták. A Heves megyei Átányban „külön hálóruhája az asszonyoknak sincs, abban alszanak éjjel, amiben nappal dolgoznak. Az idős asszonyok este alig vetkőznek le: egyesek csak a kötényt és a lábbelit teszik le, mások az ujjast is. A fiatalabbak, a 40 év körüliek, leteszik éjjelre a felsőruhát, s csak ujjas ingben, pendelben vagy hosszú ingben vannak."[418] A falusi nők alsóruházatában a negyvenes években sok helyen még újdonságot jelentett, és korántsem volt általánosan elterjedt a bugyi viselete.[419] S ugyancsak ezen időszaknak az újításai közé tartozott a mezítláb járás visszaszorulása, a nők körében pedig ekkor kezdett népszerűvé válni a félcipő a csizma helyett, ami a (pamut)harisnya viseletének terjedésével járt együtt.

[418] Fél – Hofer (1997): i. m. 326. o.

[419] Lásd többek között Gergely (1978): i. m.; Uő.: Öltözködés, viselet. In Bárth János (szerk.): *Kecel története és néprajza.* Kecel, 1984, k. n., 793–818. o.

A jó megjelenéshez természetesen szervesen hozzátartozott a szép ruha, ami még a hétköznapokon is rendben tartott, tiszta ruhát jelentett. Részben a jó megjelenést segítette, részben pedig a viselet követelte meg a falusi nők sajátos járástechnikáját. Ennek lényege az egyenes testtartás, kihúzott derék, felemelt fej, a csípő ütemes ringatása, apró, szapora lépések és a test mellett lógatva himbálódzó kéztartás volt. A legtöbb helyen úgy tartották, hogy „szépen öltözködni, kényesen járni legénynek és eladó leánynak illő".[420]

Az újszülötteket tájegységenként eltérő időtartamig – 6–9 hónap – pólyában tartották, majd nemtől függetlenül kisinget és derekas szoknyát vagy hosszú inget és zubbonyt – hátul záródó, hosszú ujjú, ráncolt szoknyájú kis ruhát – adtak rájuk. A kislányok 3-4 éves koruktól az iskolába menetel idejéig ingvállat és szoknyát hordtak, majd ezt követően viseletük lényegében megegyezett a nagylányokéval. A fiúk viselete is az iskolás kortól kezdte követni a legényekét, általában fehér inget és szűk nadrágot hordtak. A kisgyermekek iskoláskorukig többnyire mezítláb jártak. Az első igazán szép ruhát a fiúk és a lányok rendszerint elsőáldozáskor vagy konfirmáláskor kapták meg.

A színeknek meglehetősen fontos szerepe volt a falusi nők öltözködésében, a viselet színösszeállítása kifejezte az életkort, a családi állapotot és az alkalmat. A fiatal asszonyok öltözködésében a piros, illetve általában az élénk színek és a mintás anyagok viselete az első gyermek megszületéséig volt elfogadott. Ezt követően a ruhadarabok színe fokozatosan sötétebbé vált. Az idős asszonyok ruháinak színösszeállításában a fekete és a sötétbarna volt meghatározó. A színösszeállítást a vallásossághoz kötődő hagyományok is befolyásolták, a katolikus területeken húsvét előtt, a nagyböjt idején fekete öltözetben mentek a templomba, a húsvét utáni első vasárnapon pedig tiszta fehérben.[421]

Az elhasználódott ruhák pótlására keveset költöttek, mert egyrészt a meglevő darabokat igyekeztek minél jobban megkímélni, másrészt a paraszti családok jelentős részében csak annyit fordítottak erre a célra, amennyire feltétlenül szükség volt. A negyvenes években élt a stafírunggyűjtés szokása. Varsányban „egy lány hozománya általában a következő ruházati darabokból állt: egy szekrény szoknya, ami 40-50, néha 60 darabot is jelent; másik szekrényben ingváll: 30-35 [...], alsószoknya: 4 vasalt, 7 szedett, pendely: 25, szakácska: 9, fékető: 8, 7 cifra, 1 gyászos, menyecskekendő: 50-60, rojtos menyecske: 25, rojtolatlan menyecske: 12, alsólajbi: 2 selyem alsólajbi, 10 kötött lajbi, rojtos nyakravaló nagykendő: 2, felsőlajbi (félkabát) 1, magosszárú csizma, csatos cipő, fűzős cipő, szandál."[422] Látható tehát, hogy ha mód és lehetőség volt rá, a lányok, amikor férjhez mentek, lényegében az életükben szükséges ruhaneműket megkapták. Az ünnepi ruhákat többnyire készíttették, a viselő, hétköznapi ruhákat általában készen vették.

[420] Fél – Hofer (1997): i. m. 317. o.

[421] Lásd többek között Gergely (1978): i. m.; Fülemile Ágnes – Stefany Judit: *A kazári női viselet változása a XIX–XX. században.* Budapest, 1989, ELTE; Flórián: i. m.

[422] Lásd Gergely (1978): i. m. 245. o. Hasonlóan gazdag volt az eladósorba került lányok kelengyéje Átányban is. Lásd Fél – Hofer (1997): i. m. 331–332. o.

A szocialista korszak divatja és öltözködése, változó hétköznapi és ünnepi szokások

Az öltözködési szokások és normák átalakulása a negyvenes–ötvenes évek fordulóján egyre markánsabbá vált. Az öltözködésben kezdődő szemléletváltozásra utalt már a Magyar Divattervező Művészek Szakszervezete által 1947 végén rendezett divatbemutató ismertetője is. „A dolgozó nőnek természetesen más ruhadarabokra van szüksége a mindennapi életben, mint a »dísznő«-nek. A modern tervezőművésznek nem az a feladata, hogy néhány divatdámának agyaljon ki soha nem látott ruhafantáziákat, hanem hogy millió és millió nő számára tervezzen szép és praktikus ruhákat, melyek az élet, az otthon, a munka, a sport és az ünnep alkalmainál jól szolgálják a millió és millió dolgozó asszony igényeit."[423]

Az *Asszonyok* 1948. februári száma az egyenjogúság jegyében szorgalmazta a konfekcionált típusruházat kialakítását. „Ha férfi dolgozók kaphatnak típusöltönyt, típusinget, akkor a dolgozó nőnek is szüksége van típuskosztümre, típusruhára."[424] Másfél évvel később a szemléletváltás kiteljesedett, a női magazin „Hogyan öltözködik a szovjetember – bátrabban, színesebben, érdekesebben" című, egész oldalas összeállításában már határozottan a szovjet minta követését ajánlotta olvasói figyelmébe. Az *Asszonyok* című lapot felváltó *Nők Lapja* 1949-ben megjelenő első számaiban már praktikus tanácsokat adott az „avítt", polgári ruhadarabok átalakításához, és azt hangsúlyozta, hogy a „mai nő öltözködése célszerű, egészséges és csinos. A nagy áruházak nem a divatkirályok esztelen hóbortjait, hanem a dolgozó nők érdekeit szolgálják."[425]

A „dolgozó nők" igényeinek kielégítésére 1948–1949 után már nem volt szükség divatszalonokra, egyediségre, szépségre. Már korántsem a divatkövetés volt a legfontosabb kérdés, hanem a minimális ruházati szükségletek kielégítése. A többé-kevésbé uniformizált öltözködés korszaka következett a puritán munkáserkölcs felmagasztalásának jegyében. Minden feleslegesnek ítéltetett az öltözködésben, ami szemben állt az egyszerűség, a praktikusság és a munkavégzéshez megkövetelt célszerűség követelményével. A korabeli divatlap már nem az egyedi ízlést, hanem az államosított konfekcióipar sok tízezer darabos sorozatokban készülő termékeit dicsérte 1949 tavaszán az egyik divatbemutatóról szóló tudósításában. „A ruhák kitűnőek, szabásban, ízlésben – és ezt meg kell vallani – nem maradnak el a nagy francia szabóipar termékei mögött, hacsak az nem von le az értékükből, hogy sok ezret és tízezret készítenek belőlük az állami konfekcióipar munkásnői, az ország sok ezer és százezer dolgozó asszonya részére."[426] A vásárlóközönség azonban nem lelkesedett az egyenszabású ruhadarabokért, „mert ezek a modellek silány anyagból készültek, és a konfekciógyártás alacsony műszaki színvonala miatt rosszul szabottak voltak, arról már nem is beszélve, hogy milyen unalmasak és

[423] F. Dózsa (1991): i. m.
[424] *Asszonyok*, 1948. február, 4. o.
[425] *Nők Lapja*, 1949. I. évf. 2. sz. 6. o.
[426] *Asszonyok*, 1949. március.

Az egyszerű elegancia divatja – ruhabemutató a Közlekedési Minisztériumban, 1948

konzervatívak voltak, hiszen a nyugati, »kapitalista divat« utánozása ideológiai hibának számított."[427] Ez az elszürkülés a korabeli filmhíradókban és a korszakot ábrázoló filmekben egyaránt jól nyomon követhető.

A változások irányát egyértelműen jelezte az is, hogy az ötvenes évek elejétől olyan mesterkélt emancipációs propagandakampány bontakozott ki, amely-

[427] F. Dózsa Katalin: Jó reggelt Búbánat! (Françoise Sagan) – Állami Áruház (Barabás Tibor, Darvas Szilárd, Gádor Béla, Kerekes János). In F. Dózsa Katalin (szerk.): *Budapest és Párizs a divat tükrében 1750–2003* – kiállítás katalógusa. 110. o. Budapest, 2003, Budapest Történeti Múzeum.

nek hátterében a női foglalkoztatottság gyors ütemű bővítését szorgalmazó (gazdaság)politikai törekvések álltak.[428] „A női egyenjogúság mindennél beszédesebb bizonyítéka, hogy az üzemi munkásnők a férfiakkal vállvetve harcolnak a tervek megvalósításáért. Mint a saját egyéni sikerünknek örülünk annak, hogy a sztahanovisták egynegyede nő. Büszkék vagyunk a Divat Cipőgyárban dolgozó Tóth Sándorné kétszeres sztahanovista, Munka Érdemrenddel kitüntetett tűzőnőre, aki állandóan 180-200%-ra teljesíti tervét vagy Spelleg Gyulánéra, a Konzervgyár sztahanovista munkásnőjére, akinek átlagos teljesítménye 160%."[429] Ennek szellemében „csak" a valamilyen munkaviszonyban álló, lehetőség szerint a gyárakban, bányákban, üzemekben, a gépállomásokon traktorosként vagy a termelőszövetkezetekben dolgozó nő minősült a társadalom hasznos tagjának. Ez ellentétes volt a még széles körben elfogadott, hagyományosan családcentrikus nőiszerep-felfogással, a családon belüli munkamegosztás rendjével és az ehhez kapcsolódó értékekkel. Mindezt a háború után kiadott háztartási tanácsadó a következőképpen fogalmazta meg: „Vane magasztosabb feladat a nő számára, mint férjének jólétéről, nyugalmáról, rendezett életéről gondoskodni és gyermekeket nevelni?"[430] Erre a kérdésre akkor még csak egyféle válaszlehetőség kínálkozott, különösen a polgári társadalmi csoportokban. A városi munkáscsaládokban – a megélhetés kényszeréből fakadóan – általában gyorsabban vált elfogadottá a kétkeresős család modellje, a tisztviselői, polgári egzisztenciák körében ez már jóval lassabban és nehezebben ment. A falvakban pedig a mezőgazdasági munka ciklikussága által megszabott rend, a hagyományosan „férfias dominanciájú szokásjog" gátolta a változást. Ráadásul a paraszti családokban a szokások révén meglehetősen finoman szabályozott, a nemek testi adottságait is figyelembe vevő, kötelező érvényű munkamegosztás érvényesült.[431]

Az erőltetett emancipáció az élet szinte valamennyi területére kiterjedt. A korabeli sajtó ennek meglehetősen nagy figyelmet és teret szentelt. „A női ideál szerencsére megváltozott. Nem kötelező már nádszálkarcsú, légies tüneményként járkálni a világban. Az esett vállú, kígyózó modernség már senkinek sem tetszik. Örülünk a gyermekkocsi fölé hajló telt fiatalasszonynak, jól felépített »stramm« nőket szeretünk látni a darun, s az sem baj, ha a SZIT-es kislány majd kicsattan a duzzadó élettől."[432] Ennek megfelelően a negyvenes–ötvenes évek fordulóján az egyre ritkábban megrendezett divatbemutatókon manökenek helyett gyakran munkáslányok léptek a kifutókra. „Nem a külön célra kitenyésztett és lefogyasztott, múmiává aszalt próbakisasszonyok viselték a ruhákat, hanem az egészséges termetű fiatal lányok, asszonyok, dolgozó nők."[433]

[428] A kérdés történetéhez lásd Schadt Mária: *„Feltörekvő dolgozó nő": nők az ötvenes években.* Pécs, 2003, Pro Pannónia; Gyarmati Gyöngyi: Nők, játékfilmek, hatalom. In Vonyó József et al. (szerk.): *Az 1950-es évek Magyarországa játékfilmeken.* Pécs, 2004, Asoka Bt., 41–68. o.
[429] Az MNDSZ elnökének beszámolója. Budapest, 1954, MNDSZ 1954. 15. o
[430] Simon (1946): i. m.
[431] Részletesen lásd Fél – Hofer (1997): i. m. 146–149. o.
[432] *Nők Lapja,* 1950. 17. sz. 9. o.
[433] F. Dózsa (1991): 22. o.

A nyilvánosság korlátozódásával párhuzamosan a külföldi és hazai divateseményekről szóló beszámolók folyamatosan rövidültek és ritkultak, de a *Nők Lapja* 1950-es számainak többségében a hátsó oldalt még a divatnak, az öltözködési és ruhakészítési ötleteknek szentelték. A lap 1950. márciusi számai még a közelgő tavaszi időszak divatos öltözködéséhez adtak ötleteket. „A napsütötte tavaszi utcán pompás üde színfolt a könnyű, élénk szövetruha. Fiatal nő – különösen tavasszal – nyugodtan felvehet világos piros, élénk kék, rózsaszín vagy világos zöld ruhát. Ne rikító, hanem szép tompa, úgynevezett pasztellszínt válasszunk. [...] Nagy divat a kockás, az apró pepitától a nagykockás szövetig."[434] A tanácsok és javaslatok között időnként felbukkant még a napszakok szerinti öltözködés (reggeli/délelőtti ruha, délutáni és esti ruha) rendje is, de egyre nagyobb teret kaptak az otthoni ruhakészítéshez és átalakításhoz szánt szabásminták, javaslatok.

1950 januárjában például lelkes ajánlás adta hírül, hogy a flanel a divat: „tele vannak vele a kirakatok. A sok kockás flanelblúz csupa ízlés, csupa finomság. Puha, meleg, fiatalos, anyagban megtestesült valósága emelkedő életszínvonalunknak: 15,70 Ft egy méter."[435] A fizikai foglalkozásúak 500-600 Ft-os átlagkeresetéhez viszonyítva azonban ez már korántsem volt olcsó, hiszen egy blúzra való anyag 40 Ft-ba került. Az új divatlap, az *Ez a Divat* 1950–1951-es összevont számában a „Divathíradó" című rovat szerkesztője úgy vélte, hogy az egyszerűség a divat aktuális irányzata, ez határozza meg az anyagok kiválasztását, a szabást, a színösszeállítást és a díszítést is. Ezt jelzi az is, hogy a nők körében a téli divat nagy slágere a kötényruha, ami változatosan öltöztet, a régi ruhák felhasználásával könnyen kialakítható, blúzzal és pulóverrel mindig újszerűen hat.[436] 1951-ben már igen ritkák a divattal és az öltözködéssel kapcsolatos írások a *Nők Lapjá*ban, a fotókon szinte kizárólag csak munkaruhás nők és asszonyok – ritkábban férfiak – szerepeltek, amint éppen sztahanovistaként helytállnak a munkahelyükön, és hősiesen küzdenek a „munka frontján".

Az „ötvenes években" az öltözködés erőltetett egységesítése is a társadalmi változásokat fejezte ki. Politikai és ideológiai elvárássá vált, hogy a külső megjelenésben is kifejezésre jusson a régi, polgári világgal való szakítás. Ha a társadalom jelentős csoportjai igyekeznek a példaként állított „dolgozó ember" puritán öltözködési mintáinak megfelelni, akkor abban nyilvánvalóan az egyenlőség jut kifejezésre, hiszen „mindenki" overallt, munkásruhát, lódenkabátot vagy egyszerű vászonruhát hord. Ebből következően a közel egyformán öltözködő tömegben immár nem lehet megkülönböztetni pusztán a ruházata alapján senkit, az öltözködés – látszólag – elvesztette társadalmi pozíciót jelző szerepét. Ez éles szakítást jelentett a két világháború közötti korszakkal és annak hagyományaival. Az egységesítési törekvés sajátos módon szemben állt még a munkásrétegek egyes csoportjainak az öltözködéssel kapcsolatos értékeivel is, hiszen amint azt például F. Dózsa Katalin részletesen elemezte, a negyvenes években a jobban kereső szakmunkások öltözetének számos olyan

[434] *Nők Lapja,* 1950/10. sz. 8. o.
[435] *Nők Lapja,* 1950/1. sz. 9. o
[436] *Ez a Divat,* 1950/51. tél. 2. o.

darabja volt, ami viselőjének saját társadalmi csoportján belüli kiemelt helyzetét, elitpozícióját vagy éppen kispolgári kötődését volt hivatott hangsúlyozni.[437] Sokan presztízsveszteségként élték meg, ha kedvenc kalapjuk helyett micisapkát kellett feltenni, ha az egyszerű, de tiszta vászonöltöny helyett munkásruhát volt célszerű ölteni esetenként a munkahelyen kívül is. Azok, akik az ötvenes években is igyekeztek jól öltözöttek maradni, elsősorban a korábban felhalmozott ruhakészletük segítségével tehették ezt meg, és viselkedésük semmiképpen nem volt teljesen rendszerkonform.

A végletessé váló egalitárius gondolkodásmód következtében 1950-re már nemcsak az „öncélú divatozás" vált elítélendővé, de „elvetendő burzsoá, kispolgári szokássá" minősítették a lakkcipő, a kalap és a nyakkendő viseletét, a női ruhákon a fodrot vagy a mélyebb dekoltázst, az ékszerek és a bizsuk, valamint a rúzs, a smink és a körömlakk használatát is. Vagyis nemkívánatossá vált a külső megjelenésnek minden olyan eleme, amely az erőltetett egyenlőség normáival szemben állt, illetve a közösséggel szemben az egyéniséget állította előtérbe.

A vezető pozíciókat betöltő nők többsége egyszerű, általában barna színű, angol szabású kosztümöt viselt fehér blúzzal, a férfiak pedig nem túl jó anyagból készült, sötétszürke vagy fekete öltönyben látták el „felelősségteljes" vezetői feladataikat. Gyakran gondot jelentett számukra az, hogy a társadalmi ranglétrán való gyors emelkedéssel nem tartott lépést a ruhatár bővülése.

A korszakban az általánosan követendőnek tartott női és férfiideált a munkásnő és -férfi öltözéke jelentette. A ruhák kiválasztásánál az olcsóság és a beszerezhetőség vált meghatározó szemponttá. Az ötvenes évek elején a választék beszűkült. A városi férfiak öltözködésében a tipikus ruhadarabok közé tartozott a zöld vagy szürke lódenkabát, az úgynevezett micisapka és a svájcisapka, a nők többsége kartonruhát, szoknyát és kockás flanelblúzt viselt. A „kényszerpuritanizmus", az overall és a lódenkabát egyhangúságát csak az úgynevezett „jampecdivat" (csőnadrág, színes ing, mintás nyakkendő, vastag talpú cipő, szűk szoknya) próbálta megtörni, felemás sikerrel. „Számos leírásból kiderül, hogy a jampeceket elsősorban öltözködésük jellemezte. A jampecek fekete vagy színes ingekben, mintás nyakkendőkben vagy piros pettyes sálakban, lötyögő vállú csapott »jakókban«, csőnadrágokban, csíkos zoknikban, gumitalpú színes cipőben és cowboy szabású kalapokban jártak. A jampeclányok szűk szoknyákat és »zsákkabátokat« viseltek, általában lófarokba font vagy dauerolt frizurával. Később ők hordták elsőként a nemek és osztályok közötti különbségeket »megszüntető« ruhadarabot, a farmert is. Az egyes ruhadarabok önálló megléte is már jampec megjelenésűvé tett valakit, nem kellett az összes feltüntetett jellemző ruhadarabot viselnie. [...] A ruhadarabokhoz feketén hozzájutó munkásfiatalok számára a jampecruhák státusszimbólumként a városiasságot, a csoporthoz tartozás élményét és a nyugati értékrend követését is jelentették. [...] A frizura és a ruha megváltoztatása az utcán szembejövőknek

[437] F. Dózsa (1989): i. m. 315–329. o. Az elit foglalkozású szakmunkások esetében „a kimenőöltözék fekete szövetöltöny volt, fehér inggel, keménygallérral, nyakkendővel, óralánccal, keménykalappal, esetleg fekete puhakalappal, fekete magas szárú cipővel". A segédmunkások kimenője „a parasztságéhoz hasonló fekete szövetöltöny volt, puha gallérú fehér inggel, nyakkendő nélkül, puhakalappal".

azt is jelezte, hogy a fiatalok egy adott csoportja most szórakozni megy, ennek megfelelően kivonja magát a munkahely, ezáltal a párt és az állam felügyelete alól."[438] Mindez különösen az ötvenes évek első felében a fennálló politikai viszonyokat ösztönösen elutasító szubkultúrát is jelentett.

A divat és az öltözködés ebben a korszakban is felvetett illemtani és erkölcsi kérdéseket. „Kánikulában egy szál ruhában is jól öltözöttek vagyunk, ha könnyű nyári ruhánk a jó ízlés határain belül marad, s nem engedünk meg magunknak még kánikula címén sem derékig kivágott, szemsértő öltözéket."[439] Arra a kérdésre pedig, hogy „fesse-e magát a dolgozó nő, és dohányozzék-e", az a válasz született, hogy mindez egyéni probléma, mindaddig, amíg a közízlés határait nem sérti.[440] A szoknya hossza, a nők nadrágviselete, a jampecek öltözködése ilyen, gyakran éles vitákat keltő probléma volt. „Télen, munka közben helyénvaló a nadrág. Hogy nyáron viseljük-e, az ízlés és divat dolga. Egy bizonyos: színházban, szórakoztató helyen nevetséges és ízléstelen a nadrágviselet."[441] A közvélekedést formálni igyekvő újságírók által közvetített alapvetően konzervatív szemlélet nem állt távol attól az öltözködést is befolyásoló meglehetősen prűd viselkedési normarendszertől, amit ekkoriban a szocialista erkölcs kialakítása jegyében próbáltak meg ráerőltetni a magyar társadalomra.

Az öltözködés jelentős leegyszerűsítése ellenére az ötvenes években továbbra is rendeztek divatbemutatókat, hiszen a konfekcióipar termékeit is el kellett adni. „A Ruhaipari Tervező Vállalat kollekcióit nagyüzemekben és ipari városokban mutatja be a dolgozó nőknek. Az utóbbi időben a budapesti üzemeken kívül Dorogon, Sztálinvárosban, Miskolcon, Ózdon, Diósgyőrött, Pápán, Győrött és Pécsett rendeztek divatbemutatókat. [...] A Ruhaipari Tervező Vállalat a ruhabemutatók után közvélemény-kutatást rendez. Így kapja meg a nélkülözhetetlen bírálatot, amelynek tapasztalatai alapján – a hibák kijavításával – folytatja munkáját. Így sosem szakad el a dolgozó nők tömegétől, akiket nemcsak öltöztet, hanem tanít is a célszerű, ízléses öltözködésre."[442] Az már csak mai szemmel tűnik mulatságosnak, hogy a kifutó felett gyakran Rákosi, Lenin és Sztálin portréja volt látható. Aki pedig a divatbemutató után vásárlásra szánta el magát, azt legfeljebb a hiányos választék és a gyenge minőség zavarhatta. Ennél sokkal komolyabb problémát jelentett, hogy gyakran a nehezen beszerezhető ruhát sem volt miből megvenni. A valóságban tehát az ötvenes években az öltözködés viszonylagos uniformalizálódásában nem pusztán a politikai akaratnak és az ideológiai elvárásoknak volt meghatározó szerepe, hanem az áruhiánynak, a lakossági fogyasztás drasztikus csökkentésének és az alacsony jövedelmeknek.[443]

[438] Horváth Sándor: *A városi lakosság életformája az ötvenes években. A mindennapok története Sztálinvárosban.* PhD-értekezés. Budapest, 2002. 232–233. o. Újabban lásd Horváth (2004): i. m.

[439] *Nők Lapja,* 1950/26. sz. 7. o.

[440] *Nők Lapja,* 1952/1. sz. 9. o.

[441] *Nők Lapja,* 1955/5. sz. 8. o.

[442] *Ez a Divat,* 1952. tél, 8. o.

[443] 1952-re a parasztság jövedelmi helyzete drasztikusan romlott, az egy főre eső reáljövedelem az 1949. évinek alig a kétharmadát érte el. „A munkások és alkalmazottak reálbére is fokozatosan romlott, 1952-ben az 1949. évi 82 százalékáig." Lásd Ferge (1986): i. m. 48–49. o.

A városi öltözködéssel ellentétben a magyar falvak többségében az ötvenes évek első fele kevesebb változást okozott. Az öltözködési és viselkedési szokások a falvakban ekkor még nem változtak érdemben, a viselet egyes darabjai cserélődtek, mások, mint például a kötött ruhadarabok – mellény, kardigán – fokozatosan meghonosodtak, s ugyancsak az új keletű ruhadarabok közé tartozott a szürkés színű, csuklyás, felnőtt- és gyermekméretben egyaránt forgalmazott viharkabát, munkában pedig egyre gyakrabban viseltek gumicsizmát. A zártabb falusi közösségekben a női nadrágviselet – ellentétben a városokban élőkkel – ekkor lényegében még fel sem merült. A szokásokon alapuló szabályok ellen vétőket „megszólták" vagy „kibeszélték".

A kivetkőzés/átöltözés a paraszti társadalom kényszerű mobilizációjának következtében újabb lökést kapott, hiszen 1948 és 1955 között mintegy negyedmilliónyi aktív kereső hagyta el a mezőgazdaságot, és keresett magának városi munkát. Ebből következően főként a tartósan városi vagy ipari munkahelyeken dolgozók és a fiatalabb generációkhoz tartozók öltöztek át, ugyanakkor a kulturális tradíciókhoz való kötődés, a helyi szokások tiszteletben tartása továbbra is jellemző volt. A városi öltözködési minták iránti érdeklődés növekedett, de az uniformizálódás nem volt a városi értelemben és méretekben jellemző. A paraszti elmaradottságról szóló propaganda többek között a terjesztési eszközök alacsony hatékonysága miatt a falvakba nem nagyon jutott el. A korszak politikáját átható falu- és parasztellenesség viszont megkeserítette a hétköznapokat.

A viseletek fenntartását, az elhasználódott darabok cseréjét jelentősen megnehezítette az áruhiány. 1953 októberében a falusi lakosság ellátásáról szóló beszámoló megállapította, hogy a legnagyobb hiányok a ruházati szakma áruellátásában vannak, s a helyzetet rontja, hogy a falusi fogyasztói igények szinte valamennyi ruházati cikk iránt folyamatosan növekednek. A falusi földműves-szövetkezeti boltokban hiánycikk volt a férfi- és női konfekció, a cipő, a fehérnemű, a pamut méteráru és a gyapjúszövet.[444] Az ötvenes évek közepén továbbra is általános volt a paraszti társadalomban az önellátásra törekvés és egyfajta „fogyasztói megfontoltság". Vagyis lehetőség szerint csak azokat a termékeket vásárolták meg, amit nem tudtak elkészíteni, másrészt a paraszti háztartások – az erős gazdasági kötöttségek, az üzemi célú kiadások előtérbe állítása miatt – többnyire a legszükségesebb cikkek beszerzésére törekedtek. Ezt a magatartást és a hagyományos viselet fenntartását a korszak ellátási viszonyai megerősítették.

1956–1957 fordulóján a divatban is jelen levő ideológiai kötöttségek enyhültek, a puritánság mint kötelező öltözködési ideál fokozatosan vesztett jelentőségéből, a nőiesség, az egyéniség vállalása egyre kevésbé minősült politikai kérdésnek. A *Nők Lapja* 1957 januárjától „Az öltözködés iskolája" címmel indított új rovatának bevezetőjében hangsúlyozta: „nem a kolléganőinknek és barátnőinknek, hanem igenis magunknak és főleg a férfiaknak öltözünk. Magunknak, hogy vidám tükörbenézés után indulhassunk reggelenként napi teendőink ellátására

[444] Jelentés a földműves-szövetkezetek működési területén a falusi lakosság ellátási helyzetéről 1953. október 12–19. Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-14. 1. d.

Kollektív elegancia, 1958

és a férfiaknak, hogy könnyebben megtalálhassuk, és tovább megtarthassuk a nagy őt. [...] Nem követjük mindenáron a divat pillanatnyi furcsaságait és túlzásait és semmi esetre sem hódolunk előírásainak a nőiesség rovására. Öltözzünk nőiesen!"[445] Az ötvenes évek elejéhez képest alaposan megváltozott hangvételű női magazinban divatkövetés kapcsán többek között már az a kérdés is felmerült, hogy „mennyire vetkőzzünk le öltözködés címén? A nem egészen ifjú korosztály még emlékszik arra a divathóbortra, amely néhány éve futott végig Európán. Kétrészes nyári ruhákat hordtak: a felső rész éppen csak a mell alattig ért, a szoknyától tehát csaknem arasznyi pucér bőrfelület választotta el. A felszisszenőket megnyugtathatjuk: ez a bolondéria Pesten nemigen talált követőkre. A budapesti ízlésben és mértéktartásban, mint ősi erényben talán ezután is bízhatunk. Hiszen nálunk valóban ritka látvány, hogy egészen fiatal lány vagy idősebb nő túlságosan kivágott ruhában mutatkozzék. Ne is tegyék: a serdülőknél ez egyszerűen ízléstelenség volna, az idősebbek pedig éppen a kívánt hatás ellenkezőjét érhetnék el vele."[446]

Az öltözködéssel kapcsolatos szemléletváltás jegyében 1957-ben a női magazinokban és a divatlapokban egymás követték a híradások a tavaszi divat hazai műhelyeiben „zajló pezsgő munkáról", aminek eredményeként biztosítható

[445] *Nők Lapja*, 1957/1. sz. 7. o.
[446] *Nők Lapja*, 1957/15. sz. 9. o.

a tavaszi öltözködési igények választékos kielégítése. Az *Ez a Divat* című lap példányszámát a korábbinak a duplájára emelték, 1957 februárjától már 100 000 példányban jelent meg. Az 1957 elején az éppen megszerveződő Kommunista Ifjúsági Szövetség hetilapjában, a *Magyar Ifjúságban* is volt már divatrovat, ahol a praktikus tanácsok[447] – például hogyan lehet divatos ruhadarabbá átalakítani a lódenkabátot – mellett rendszeresen közöltek divathíreket itthonról és a nagyvilágból.

1956 nyarától már ismét részletes tudósítások jelentek meg a párizsi és londoni divatbemutatókról, többek között Christian Dior legújabb kollekciójáról és annak fogadtatásáról.[448] Rotschild Klára 1957 augusztusában, az *Ez a Divat* oldalain beszámolt kéthetes párizsi tanulmányútjáról. A látottak alapján úgy vélte, hogy a magyar nőknek nincs mit szégyenkezniük, „megállják a helyüket a szépség és az elegáncia nemzetközi versenyében".[449]

A változást jelezte többek között az is, hogy 1957 szeptemberében a Magyar Nők Országos Tanácsa beszélgetést szervezett a divatról, a modern és ízléses öltözködésről, a „párizsi nagy házak modelljeiről", illetve arról, hogy a párizsi nők csinosabbak-e, vagy a pestiek. „Ezt a nehezen eldönthető kérdést végül is úgy zárták le az egybegyűltek, hogy a párizsiak bizony nemcsak a vonalaikra vigyáznak jobban, hanem az ízlésükben is szigorúbbak. [...] Persze nálunk is könnyebb lenne az asszonyok dolga, ha a konfekció nem két-három évvel kullogna a divat után, ha az ipar és a kereskedelem illetékesei merészebben válogatnának a tervezők modern és jó ötleteiből."[450] Divatosabb holmikra azok tudtak könnyebben szert tenni, akik hozzájutottak a forradalom időszakában beérkező segélyszállítmányok ruhadarabjaihoz, vagy a külföldön élő rokonoktól kaptak ilyesmit.

Az ötvenes évek második felében, a korábbi évek gyakorlatával ellentétben megritkultak az üzemekbe kihelyezett divatbemutatók, ezek színhelyéül általában egy-egy település reprezentatív épülete szolgált. Sztálinvárosban 1958-ban már nem a Vasműben, hanem a város legelegánsabbak tekintett szállodájában, az Arany Csillagban mutatták be az aktuális divat legújabb darabjait. A helyi újság tudósítása szerint „a szolid elegancia értékmérője volt minden egyes ruhadarab. Az Arany Csillag zenekarának lágy, édes melódiájára jöttek a manekenek, s a közönség nagy érdeklődése közepette léptek fel a pódiumra. Felvonultak a legmodernebb kisestélyi ruhák, a tűsarkú körömcipők, láthattunk elegáns gyapjúszövet kiskosztümöt, export minőségű sötétszürke kangaru öltönyt,

[447] „Még az évekig viselt lódenkabátot, a divatjamúlt, áthajtós szoknyával készült kosztümöt, a megunt konfekcióruhát is érdemes átalakítani. A régi lódent hétnyolcados kabátra rövidítjük, az alul leeső darabból rátett zseb készül, a kikopott bevágott zseb helyére s mandzsetta a silánnyá vált ujjakra." *Magyar Ifjúság*, 1957/11. sz. 6. o.

[448] Lásd többek között: Sándor Stefi: Párizsi divatbeszámoló. *Ez a Divat*, 1956. nyár, 12–13. o., Nagy Péterné: Londoni divatlevél. *Ez a Divat*, 1956/4. sz. 13. o. Meg kell jegyezni, hogy 1957 tavaszára mind a *Nők Lapja*, mind pedig a számonként immár százezres példányszámban kiadott *Ez a Divat* jelentős formai és tartalmi változásokon ment keresztül. A korábban jellemző divatrajzokat divatfotók váltották fel, a szocreál termelési riportok és emancipációs propagandacikkek helyére a következő évek során fokozatosan társasági jellegűnek tekinthető írások kerültek.

[449] Rotschild Klára: Ez Párizs. In *Ez a Divat*, 1957. augusztus 4–5. o.

[450] *Nők Lapja*, 1957/35. sz. 5. o.

kétsoros fazonnal, s élénk, ütemes taps jutalmazta az ismét divatba jött tiszta gyapjúból készült szmokingot, mely bálba, színházba, esküvőre egyaránt elegáns viselet."[451] S ahogy a rendezvény kikerült a munkahelyről, úgy változott a divatbemutató közönsége is, a „dolgozó nők" helyett a korabeli városi elit tagjai nézték végig a legújabb ruhák bemutatóját.

A ruházkodással kapcsolatos politikai-ideológiai indíttatású elvárások fokozatosan a háttérbe szorultak, de a hatvanas években például a hétköznapi és az alkalmi öltözködés meghatározása során még elő-előkerültek. Ezzel párhuzamosan egyre gyakoribbá váltak a reklámok és a hirdetések,[452] s a különböző lapokban is rendszeresen lehet olvasni a nemzetközi divat változásairól szóló, a nagy divatházak – Givenchy, Nina Ricci – új modelljeit bemutató, általában fényképekkel illusztrált beszámolókat.

A divathullámok ellenzői a hatvanas évektől immár nem elsősorban a politika köréből, hanem a társadalom konzervatívabb gondolkodású csoportjaiból kerültek ki. Véleményük időről időre – elsősorban a hatvanas években – politikai-ideológiai felhangokat is kapott. A szocialista nevelés jegyében léptek fel a fiatal generációk „megbotránkoztató" öltözködése és hajviselete ellen. „El kell érni, hogy [...] az ifjúság az öltözködés, a különböző ruhaviseleteket megfelelően alkalmazzák, ne méretezzék túl egyes helyeken, ami majd később huliganizmusra emlékeztet bennünket. A jelenlegi korszaknak megfelelő az is, amelyet alkalmaznak fiataljaink, gondolunk a tánc és a különböző hajviseletekre. Azonban odáig fajulhat a dolog, hogy nem tudjuk egymástól megkülönböztetni őket, fiú vagy lány?"[453] A fiatalok nemkívánatos viselkedését és viseletét a korabeli napi- és hetilapok, ifjúsági kiadványok is szóvá tették, kiemelve, hogy a hagyományokkal, a társadalmi szokásokkal és elvárásokkal, a „szocialista közösségi normákkal" történő szembefordulás erkölcsi züllést is jelent. „Vannak jampizók: öltözködésük és viselkedésük is nagyon feltűnő. Túl szűk nadrágban, túl feszes szoknyában járnak. Mindenképpen fel akarják hívni magukra a figyelmet."[454] Azonban arra is akadt példa, hogy viszonylag türelmesen kezelték a másságukat külső megjelenésükben is kifejezni akaró fiatalokkal kapcsolatos kérdéseket. „A jampec, huligán módra öltözködő fiatalok nem követtek el nagyobb hibát, hogy a rendőrségre bízzuk őket, ez nem helyes, mert nem lopnak és nem csinálnak nagyobb törvényellenes dolgokat. Azt mondják, ők dolgozni akarnak, adjuk meg a lehetőséget, hogy dolgozhassanak. Helyes lenne, ha a KISZ Bizottság meghívná ezeket a fiatalokat egy-egy pinpong (sic!) vagy más versenyre vagy táncmulatságra és foglalkozna velük."[455] A hétköznapok gyakorlatában azonban ezek a kérdések rendszerint konfliktusosabb módon

[451] *Sztálinvárosi Hírlap*, 1958. 03. 04. 3. o. Idézi Horváth (2004): i. m.

[452] A ruházati termékek és kozmetikumok mellett a *Pesti Divat* 1962-es számaiban például tartós fogyasztási cikkeket – Lehel hűtőszekrény, padlókefélő gép – népszerűsítő hirdetéseket közöltek.

[453] Homokmégy községi tanács végrehajtó bizottsági ülésének jegyzőkönyve, 1963. november 13. Homokmégy községi iratár. Közli: Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért*. Debrecen, 1988, KLTE, 126. o.

[454] Csákváry Margit: Milyen a mai lány? In *Lányok* évkönyve, 1964, Budapest, 1963, Móra Kiadó.

[455] Nyíregyháza Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülése, 1960. augusztus 2. Jelentés a nők és az ifjúság helyzetéről. MNL SzSzBML. XXIII. 502.

oldódtak meg, mint ahogyan azt a dokumentumban javasolták, előfordult, hogy a hosszú hajú fiúkat a rendőrök nyíratták meg. A hatvanas évek közepétől a beat- és rockzenével együtt járó új öltözködési szokások – a fiúk hosszú hajviselete, a farmernadrág térhódítása, a hippidivat megjelenése – okoztak kezdetben politikai, később egyre inkább generációs konfliktusokat.

A hatvanas évek közepén a ruházati iparban és a divattal foglalkozó hazai intézményekben már természetes módon regisztrálták a divat szerepének kiteljesedését, a divatkövetés és -közvetítés eszköztárának bővülését. Ennek a szemléleti váltásnak a lényegét fogalmazta meg egy 1965-ben kiadott, a ruházkodással és annak társadalmi hátterével is foglalkozó szakmai dokumentum. „Az öltözködésben a divathoz való alkalmazkodás lett a mértékadó, a tulajdon-, az osztály- és a jövedelmi viszonyokban bekövetkezett változások az öltözködés korábbi osztályjellegét is fokozatosan megváltoztatták. A mind több ruházati cikk vásárlásának a lehetősége egyben a divatosabb forma irányában teremtette meg a szükségletet. [...] A munkásság és az értelmiség öltözködése közötti különbség fokozatosan elmosódik a jövedelemkülönbségek halványulásával."[456] Ekkoriban azonban már a fogyasztói igényszintek növekedéséhez igazodni próbáló kínálat bővítéséről és egy új magatartásforma kialakulásáról volt szó. A jobban öltözöttség – az ötvenes évekhez képest – ennek a szemléletnek alapvető jellemzője volt. Ezt segítette elő a divatközvetítés rendszerének fejlődése. Párizs, London és más meghatározó divatközpontok mellett a különböző kiadványok rendszeresen bemutatták a kelet-európai országok divatját is. 1969 januárjában például a Belkereskedelmi Minisztérium *Kirakat* című folyóirata beszámolt arról, hogy a „moszkvai GUM áruház, a Május 1. és a Debreceni Ruhagyár közösen nagyszabású divatbemutatót rendezett Budapesten. A szovjet modellek ma már méltó helyet foglalnak a világ divatjában. A Budapesten lezajlott divatbemutató is híven tükrözte a szovjet divattervezők ötletességét, művészi elképzeléseit és a kivitelezők nagyszerű munkáját. Szebbnél szebb szovjet manökenek vonultak fel, ragyogóbbnál ragyogóbb ruhákban. Nemcsak a ruhák vonala, szabása, hanem alapanyaga is feltűnést keltett és nagy sikert aratott a magyar fővárosban."[457] A kor viszonyainak ismeretében joggal lehet feltételezni azt, hogy a tudósítás állításaival ellentétben a divatkövető magyar közönséget a párizsi és bécsi divat jobban lázba hozta, mint a moszkvai.

A divat és az öltözködés szabadságának növekedésével párhuzamosan a hatvanas évek során kismértékben változott a propaganda által kialakított nőideál[458] is. Ennek továbbra is meghatározó eleme volt a nők – önmegvalósítását is szolgáló – keresőtevékenységének ösztönzése, a politikai-ideológiai indíttatású, továbbra is kissé erőltetett egyenjogúsítás. Ugyanakkor a korábbi évekhez képest már valamivel nagyobb figyelmet szenteltek a nők családban és háztartásban betöltött szerepének. Ennek következtében a korabeli sajtóban és kiadványokban már

[456] Markovits Jenő: *A divat és meghatározó tényezői.* Budapest, 1965, Belkereskedelmi Kutató Intézet.

[457] *Kirakat,* 1969/1. sz. 4–5. o.

[458] A hatvanas–hetvenes évek fordulójának nőképét és munkásnők életútelemzését lásd Tóth (2003): i. m. 189–221. o. és Tóth Eszter Zsófia: *Kádár lányai. Nők a szocialista időszakban.* Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.

nemcsak a munkavállalást propagálták, hanem emelkedett hangvételű írások számoltak be a „két műszakban" – a munkahelyen és a háztartásban – helytálló nők erőfeszítéseiről. Eszerint az ideális nő helytáll a munkahelyén, az ott elsajátított tervszerűség jegyében vezeti a háztartást, neveli a gyermekeket, gondoskodik a férjéről, óvja a családi élet, az otthon nyugalmát, és tartózkodik a szocialista erkölccsel összeegyeztethetetlen, „léha kalandoktól". Így lesz hasznos tagja a „szocializmust építő" magyar társadalomnak. Ezzel párhuzamosan természetesen a női önkép is jelentősen átalakult. Az öltözködésben például a hatvanas évek második felében megfigyelhető az életkori határok elmosódása. „Egyre több az olyan nő, aki a ruházkodásában is sokáig fiatal akar maradni. [...] Ma már senki sem csodálkozik azon, ha egy ötvenéves nő ápolja bőrét, festeti a haját."[459] Persze ez sem egyik napról a másikra ment végbe, hiszen például a negyven év felettiek számára még nem volt általánosan elfogadott az élénk színű ruhák viselete. Az új divatjelenségek – mini, midi, maxi, farmer – az évtizedfordulóra azonban jelentősen átalakították az öltözködési szokásokat, s egyben fokozatosan elveszítették a megjelenésük idején meglévő ellenkulturális tartalmukat.

Miniszoknyás bőrruhadivat, 1968

A hatvanas évtized második felében a szoknya határozottan megrövidült, sőt az alig combközépig érő miniszoknya divatja is ebben az időszakban bontakozott ki. Ennek szép számmal voltak támogatói és ellenzői is. „A minidivattal megváltoztak a mozdulatok is. Semmiképpen sem a nőiesség beszélt belőlük. Férfias kiállás, merész terpeszek jellemezték a divatfotókat: és némely nő azt hitte, hogy egy csapásra tinédzserré válhatott. [...] A miniszoknya is túlzásnak bizonyult, a divat és az egészség vonatkozásában egyaránt."[460]

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján jelent meg újra a trapéznadrág, ami a korábbi időszak divatjával ellentétben már csípőtől bővült, ehhez mindkét nem tagjai vastag talpú lábbeliket viseltek. S ekkor kezdődött a farmer[461] divatja is. A nehézkesen – kezdetben kéz alól, külföldről vagy a piacokon (Ecseri, Teleki) – beszerezhető farmernadrág hosszú ideig „presztízsruhadarab" maradt, a falusi fiatalok körében később és valamivel lassabban vált népszerűvé, mint a városokban. Az ingek, blúzok, zakók testhez álló szabásúakká váltak, széles

[459] Osvát Katalin: Mi a baj a divattal? *Nők Lapja,* 1962/5. sz. 18. o.

[460] Uresch Zsuzsa: *A korszerű divat.* Budapest, 1978, MNOT–Kossuth, 17. o.

[461] Hammer Ferenc: *...nem kellett élt vasalni a farmerbe. Mindennapi élet a szocializmusban. Tanulmányok.* Budapest, 2013, Néprajzi Múzeum /MaDok-füzetek 8./

fazonnal, egyre színesedő anyagokból készültek. A nőiesség, a sikkesség, férfiak esetében az alkalomhoz illő, elegáns megjelenés és a hétköznapi jól öltözöttség valamint a kötetlenség és a sportosság kifejezése viszonylag gyorsan terjedt. Hiszen „az öltözködés a legláthatóbb külső jele a lépéstartásnak, az életszintnek, a modernségnek. Ez az igazodási norma mindenütt nagy szerepet játszik, ahol ezt a szintet elvárják vagy bizonyítani akarják. [...] Ma alapvetően urbanizálódási normát képvisel, a városok diktálják az iramot és a divatot, s a falvak lakói ezzel igazolhatják, hogy nincsenek messze a városi emberektől, hiszen a ruházkodási divat urbánus módja még mindig könnyebben elérhető »mutató«, mint az út, a víz vagy a közlekedés. [...] A vidéki kisvárosok és falvak lakói a pesti színvonaltól éppen az öltözködés tekintetében maradnak le a legkevésbé."[462] A nőiesség korábban szokatlan hangsúlyozása a viselt ruha radikális átalakulásával párhuzamosan vált elfogadottá.

A házasulandó fiatalok számára a kelengye gyűjtése már nem – minden társadalmi csoportban – volt általános elvárás, de ennek ellenére a szülők többnyire arra ösztönözték a fiatalokat – különösen a leányokat –, hogy keresetük egy részét saját ruhatáruk kialakítására fordítsák. A női kelengye legfontosabb darabjaiként tartották számon a következő ruhaneműket: három váltás ágynemű, egy-két abrosz, fél tucat konyharuha és törülköző, 2-3 hálóing és pizsama, 3-4 kombiné, 6-8 női nadrág, 4-5 harisnya és zokni, 2-3 karton- vagy vászonruha, 5-6 blúz, 3-4 szoknya, 1 téli és átmeneti kabát 2-3 pár cipő. A fiatal férfiak esetében általában három-négy váltásnyi felsőruhát – ing, nadrág, zakó, pulóver –, téli, illetve átmeneti kabátot, 1-2 pár cipőt és egyheti folyamatosan váltható alsóruházatot – alsónadrág, atlétatrikó, zokni – tekintettek minimális szükséges kelengyének.

Az ötvenes évek végén a nők ruhatárában újra meghatározóvá vált a kosztüm és a sportosabb blézer, egyre kevésbé számított szentségtörésnek a térdig érő vagy kicsivel a térd felett végződő szoknya, ruha. A férfiak öltözetére jellemző az ismét növekvő népszerűségű öltöny, a színesedő nyakkendő, a kis karimájú, sportos kalap, a kockás felöltő. Az ötvenes évek végén, a korszak egyik népszerű kiadványa szerint „az öltözködés művészet [...] megfelelő ruhákat viselni nem könnyű feladat, hiszen olyan kevés nőnek van önkritikája. Az öltözködéshez érzék kell, de meg is lehet tanulni. Az öltözködésben a legnagyobb hibákat azok a nők követik el, akik nem veszik figyelembe, hogy túl kövérek vagy soványak, akik mindenáron fiatalabbaknak akarnak látszani vagy követik a divat minden túlzását, szeszélyeit, akkor is, ha az egyáltalán nem illik nekik."[463]

Az 1961-ben megjelentetett háztartási tanácsadó már egyértelműen szakított az előző évtized „egyenruházatával", „kényszerpuritán" normáival. Azt hangsúlyozta, hogy az otthoni öltözködés és az utcai viselet darabjainak kiválasztása egyformán fontos mind a nők, mind pedig a férfiak számára. Lényeges, hogy a ruházat kényelmes, tiszta, divatos, ízléses és az alkalomhoz illő legyen. „Régen csak néhány százezer asszony és leány gondja volt, hová, milyen alkalomra mit illik viselni, ma már milliókat érdeklő kérdés. Hiszen, ha van pénzünk

[462] Losonczi (1977): i. m. 486. o.

[463] Faragó Ilona: *A főzőkanáltól az estélyi ruháig.* Budapest, 1958, Móra Kiadó.

és alkalmunk szórakozni, helyes, ha minden alkalomhoz és szórakozáshoz megfelelően öltözünk."[464] A harmincas–negyvenes évekbeli normákhoz visszatérve ismét határozottan megkülönböztették a délelőtti, a délutáni és az esti viseletet. „Munkában és otthon jól bevált viselet a szoknya-blúz vagy a szoknya-pulóver. [...] Munkába menet tavasszal és ősszel, az év legnagyobb részében a kosztüm és a komplé a legmegfelelőbb viselet. [...] Aki gyakran jár szórakozni, helyesen teszi, ha alkalmi ruhát is vesz vagy csináltat. A sötétkék és a fekete minden korú és termetű nőn elegáns, és nem válik olyan hamar »tavalyivá«, mint a különben nagyon kellemes és szép ruhák. A kiskosztüm és a ruhakiskabát komplé évek óta veretlenül első a divatban."[465]

Az otthoni öltözködésben minden egyszerű és kényelmes ruhadarab – rövid vagy hosszú pongyola, nappali viselet köténnyel kiegészítve – hordható, ha az nem kelti az ápolatlanság látszatát. A csinos és rendes viselet otthon is elvárható nemcsak a háziasszonytól, hanem a család többi tagjától is. „Az otthoni ruhákról beszélve, néhány szót a melegítőről is szólni kell. Igaz, hogy nem szép, de kényelmes. Könnyen tisztán és rendben tartható; különösen, ha még kötényt is viselünk felette (így csinosabb is és kevésbé kövérít). Házimunka közben, takarításnál, udvarseprésnél s más »külső« munkáknál viselete indokolt – de munka végeztével vegyük le!"[466] A házimunka befejeződését követő átöltözés során vagy az esti pihenéshez a lábszárközépig érő, kabátszerű háziköntös a praktikus, divatos és kényelmes viselet, ami kordbársonyból, vastag bolyhos szövetből, nyári változatában pedig könnyű vászonból készülhet. Fontos, hogy a viselt ruha összhangban legyen a hellyel, az alkalommal és a tevékenységgel. „Az egyszerű ruhát mindig könnyebb díszíteni, mint a túl díszeset tompítani."[467] Az írott és íratlan öltözködési és viselkedési szabályok betartása mellett a különböző kiadványok ugyancsak fontosnak tartották, hogy a fiatal generációk tagjait is megismertessék az ízléses, divatos és gazdaságos öltözködés fortélyaival. „Az a fiatal lány, aki úgy tanul meg öltözködni, hogy mindig »alapruhái« figyelembevételével egészíti ki ruhatárát [...] mindig a jó ízlés határain belül marad. [...] Kezdjük ott, hogy iskolába szoknyában és ne pantallóban járjanak leányaink, a nadrágot csak kiránduláshoz és sporthoz viseljék, és mindig lapos sarkú regatta vagy papucscipővel. [...] Ízlésesen öltözködő nőkké és nem divatbábokká akarjuk nevelni gyermekeinket, a lányok mellett a fiúkat is meg kell tanítani mindenre, aminek szerepe van ízlésük fejlesztésében."[468] A fiatal generációk ízlése kétségtelenül sokat változott a hatvanas években, ám ez az átalakulás többnyire túllépett a kor általános társadalmi elvárásainak és szabályainak a keretein.

A férfiak öltözködésének rendje a hatvanas évek első felében egyszerűbb volt, a divathullámok változása, a divatkövetés kevesebb gondot jelentett. 1961-ben a nappali viselet legáltalánosabb és leggyakoribb színének a sötétbarnát,

[464] Pataki Mária – Kelemen Zsuzsa – Molnár Anna: *Korszerű háztartás – kellemes otthon.* Budapest, 1961, Minerva, 68–69. o.

[465] Uo. 69. o.

[466] Uo. 68. o.

[467] Uo. 152. o.

[468] *Pesti Divat,* 1962/1. sz. 27–28. o.

a szürkét és különböző árnyalatait tartották. A divatszakemberek úgy vélték, hogy a jól szabott ruha nem követi szorosan a test vonalát, a zakók fazonjai közül pedig éppen az egysoros volt népszerű. A nyakkendő viseletét továbbra is a hétköznapi elegancia részének tartották. A férfiak nadrágviseletében a cső- és a trapéznadrág háttérbe szorult, és a hajtóka nélküli egyenes szabás vált divatossá. A felsőruházatban télen a szőrmével díszített felöltők lettek igen népszerűek.[469] „Világjelenség, hogy a férfidivatban a sportszerűség látszata adja meg a karakterisztikumot. [...] A széles vállú kabátok és az azt kiemelő szűk nadrág, az eredetileg a sporthoz tartozó pulóver, a lebarnult arc, a kalapviselés csökkenése mind együtt a kisportoltság, a férfias erő látszatát kívánják szolgálni. [...] Ilyenformán a magyar divat is követi az általános európai férfidivatot."[470] Azt azonban nem lehet tudni, hogy a magyar férfiak körében a divatkövetés mennyire volt általános.

Az öltözködés rendjét a szűkebb-tágabb társadalmi környezet, a napszak, az „alkalom" és a divat befolyásolta. „A jólöltözöttség, a jó ízlés követelménye, hogy alkalomszerűen öltözködjünk. Ha bármilyen szerény anyagi lehetőséggel készült a ruha, már azzal jólöltözötté avatja viselőjét, hogy alkalomhoz illő. Aki délutáni ruhát vesz fel olyan helyre, ahová egyszerű utcai való, vagy délelőtti öltözetben megy színházba – a jólöltözöttség, a jóízlés szabályai ellen vét. [...] A sportruhákat kizárólag sportalkalomra vesszük fel: shortot csak strandra, pantallót kirándulásra. A nadrágviselet az utóbbi években igen elterjedt. Ízlésesebb, ha nem hordjuk állandóan. Kivétel a mínusz 10 fok – akkor a legzordabb illemtanárnak sem lehet ellene kifogása."[471]

A nők hétköznapi viseletéül továbbra is a karton- vagy vászonruhát, a férfiak számára pedig a vászonöltönyt és a pulóvert ajánlották. Ez a munkába járás mellett a mozilátogatásra, a „tsz vagy a KISZ klubdélutánjaira" is alkalmas. A hölgyek számára színházba vagy tánchoz selyem- vagy bársonyruhát javasoltak, télen ezt a meghűléssel szemben is védelmet nyújtó különböző anyagú stóla egészítette ki, a férfiak számára alkalmi ruhaként természetesen a sötét öltöny viselete volt a javallott. A hatvanas években a fiatal generációkhoz tartozó – 14–18 éves – fiúk ünnepi ruházatát az öltöny és a nyakkendő jelentette, a rövidnadrágos öltönyök ekkorra már lényegében kimentek a divatból. A lányok ünnepélyes öltözetét az alkalomtól függően a fehér blúz és fekete szoknya, vagy díszesebb, jobb anyagú ruha jelentette. Az iskolai viseletben még gyakoriak voltak az egyenruha viseletével kapcsolatos előírások, bár ezek egyre inkább az ünnepi megjelenésre voltak kötelező érvényűek. A lányok esetében ilyen „egyenruhát" jelentett a matrózblúz és a sötétkék vagy fekete lábszárközépig érő szoknya, a fiúk számára pedig az azonos anyagú, színű és szabású öltöny.

Az öltözködés színvonala mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt nagymértékben függött az egyes családok jövedelmi helyzetétől. Az átlagos jövedelemmel rendelkező háztartásokban a férfiak teljes ruhatára kb. 40-45, a nőké 50-60 ruhadarabból állt. Egy 42 éves, laboráns foglalkozású, debreceni nő

[469] *Divatújdonság, 1963/1964.* Budapest, 1964, EKISZ Ruhaipari Szövetkezet.
[470] Markovits: i. m. 34. o.
[471] Almár György és mások: *A dolgozó nő otthon.* Budapest, 1963, Táncsics Kiadó, 169–170. o.

1964-ben felvett hagyatéki leltárában[472] szereplő személyes ruhadarabok száma 66 db volt, összértéke pedig 3095 Ft-ot tett ki. Az elvált, egy szoba összkomfortos lakásban élő, orvosfeleség ruhatára – fontosabb darabjai: 1 télikabát, 1 ballonkabát, 3 db női táska, 2 kiskosztüm, 4 blúz, 2 szoknya, 2 nyári ruha, 2 kartonruha, 2 nejlon hálóing, 4 női nadrág, 5 kombiné, 4 melltartó, 4 nejlonharisnya, 2 alsószoknya, 1 fürdőruha, 1 pongyola, 2 pár lapos sarkú szandál, 2 pár cipő, egy pár papucs, 1-1 sapka és kalap, valamint 1 karóra voltak – nem tért el lényegesen a városban élő, szellemi foglalkozású nők átlagától. Ugyanebben az időszakban egy hatvanas évei elején járó, nyugdíjas anyagbeszerző férfi 9370 Ft értékűre becsült ruhatára 110 darabból állt.[473] Ebben többek között 5 öltöny, 20 vászon és 3 nejloning, 2 kötött gyapjúpulóver, a 14 darabos alsóneműkészlet, 12 pár zokni, 2 téli, 1 átmeneti, 1 orkánkabát, 1 nagy értékű (2500 Ft-ra becsült) panofix bunda, 1 pár szarvasbőr kesztyű, 2 pár gojzervarrott fekete cipő, 1-1 pár szandál és gumitalpú cipő volt megtalálható. Ehhez képest az ötvenes éveiben járó nyíregyházi főkönyvelő ruhakészlete meglehetősen szerény volt.[474] A hagyatékok, a ruházkodással kapcsolatos felmérések és a korabeli háztartási statisztikák adatai alapján is úgy tűnik, hogy a hatvanas évek közepére a korábban általánosan jellemző ruházati ellátatlanság jelentősen mérséklődött.

A hatvanas évek második felétől jelentősen változtak a fehérneművel kapcsolatos elvárások és viseleti szokások. Az igényesség előtérbe kerülése ebben a vonatkozásban is meghatározóvá vált. „A legdinamikusabban fejlődő melltartó, harisnyatartó, fűzőáru cikkek ezen időszak alatt a nők ruhatárának szükséges darabjaiból divatcikkekké léptek elő. [...] nagymértékben visszafejlődött az alacsonyabb igényeket kielégítő satén (sic!) áruk értékesítése, a sifonból készült áruk értékesítése teljesen megszűnt. Helyettük keresettek lettek a csipkével díszített, rugalmas anyagból »rafinált« szabással készült, a test természetes formáit kihangsúlyozó cikkek. Az igények növekedését mutatja, hogy a ruházatban talán az egyetlen helyen ragaszkodik a fogyasztó a megismert, megszokott és bevált márkához (pl. Triumph)."[475]

A szabadidő eltöltésében fokozatosan növekedett a strandolás szerepe. A nők körében a kétrészes, bikinifazonú fürdőruha egyre jobban háttérbe szorította az egyrészes modelleket. A fürdőruhák könnyen száradó, formatartó, szintetikus anyagokból készültek. A – fiatal – férfiak esetében a hatvanas évekre vált divatossá a háromszög alakú, vékony vászonból készített, középen csíkkal díszített úgynevezett fecske fürdőnadrág.

A falvakban élők öltözködési szokásaiban alapvető változásokat hozott a Kádár-korszak első évtizede, különösen a kollektivizálás befejeződését követő

[472] Dr. D. Józsefné hagyatéka. MNL HBML XXIII. 169., 141. doboz 10.003/1-D/1964.
[473] Sz. László hagyatéka. Nyíregyházi Városi Bíróság Közjegyzői Irattára. Kjő. 616/1970. sz.
[474] Ez az 1970-es, 3110 Ft összértékűre becsült ruhatár 6 alsónadrágból, 7 atlétaingből, 4 hálóingből, 1 pizsamából, 3 öltönyből, 1-1 orkánkabátból, 1-1 átmeneti és télikabátból, valamint 5 pár cipőből állt, ami az átlag alatti ellátottságra vagy nem teljesen pontos leltárfelvételre utal. T. Ferenc hagyatéka. Kjő. I. 293/1970. sz. Nyíregyházi Városi Bíróság Közjegyzői irattára.
[475] A ruházati kereskedelmi áruforgalom a III. ötéves terv időszakában. Összeállította: Tóth Lenke – Vajnai Júlia. Budapest, 1971. június. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Főosztály iratai. MNL OL XIX-G-4-ttt. 45. d.

időszak, amikor a hagyományos viselet elhagyása tömegessé vált. A kivetkőzés/átöltözés felgyorsulásában valószínűleg szerepe volt az ötvenes években már megtapasztalt parasztellenes politikának is. A parasztság többek között úgy is próbált védekezni, hogy gyorsuló ütemben vált meg a paraszti lét külsőségeitől. Emellett a viselet elkészítéséhez használt anyagok is eltűntek a kereskedelemből, az alapanyag házi készítése pedig fokozatosan visszaszorult. A kivetkőzés újabb hulláma az ötvenes évek végétől bontakozott ki, és a kollektivizálás befejeződését követő években gyorsult fel. A 25 év alatti generációk tagjai gyakorlatilag kivétel nélkül konfekcióruhába öltöztek, a lányok, szakítva a korábbi hagyományokkal, frizurát készíttettek maguknak. Példájukat hamarosan a középkorúak többsége és az idősebbek egy része is követte. A korábbi viselet teljes vagy részleges megőrzéséhez csak az idősebb, többnyire az első világháború időszakában született női generációk tagjai ragaszkodtak. A Nógrád megyei Patakon a – már hosszú ideje fővárosi munkahelyeken dolgozó – férfiak átöltözése az ötvenes évek végére lezárult. Az asszonyok körében ez a folyamat a hatvanas évek második felében ment végbe korosztályonként differenciált módon.[476] Tájegységenként is jelentős különbségek voltak ebben a folyamatban. A Bács-Kiskun megyei Kecelen az ötvenes évek végétől kezdett nagyobb arányokat ölteni a viselet elhagyása. „Eleinte csak hétköznap és a ház körül viseltek városi ruhát, a vasárnapi nagymisére még viseletben mentek. A viselet teljes elhagyását jelentette, ha már a templomba is szűk ruhába mentek. [...] A kivetkőzött asszonyok leányaikat már kizárólag szűk, városi ruhába öltöztetik s még alkalmanként sem varratnak leányaiknak viseletet."[477]

A városi ruházkodás divathullámai általában némi fáziskéséssel érvényesültek a falusi nők öltözködésében. A falvakban élő nők nadrágviselete a hatvanas–hetvenes évek fordulójától vált elfogadottá. Mérséklődött a kendő viseletéhez ragaszkodók száma is. „A tendencia tehát egyértelműen az, hogy az 1950-es évek végétől kezdődően a falusi népesség viseletében kisebb-nagyobb lépések során folyamatosan integrálódik a városi népességhez. A folyamat első felében a falvak közötti integrálódás történt meg – amikor a »viseletes« falvak lakói kivetkőztek – második lépésben pedig a falvak népe kezdett integrálódni a társadalom egészéhez."[478] Ennek az alkalmazkodási, illetve egységesülési folyamatnak is különböző, az éppen aktuális divathullámok által befolyásolt szakaszai ismerhetők fel. A viselet elhagyása nemenként és korosztályonként is jelentős eltéréseket mutat, időben is elhúzódott, mások voltak a kezdeményezők, más formát öltött a külvilág által parasztinak minősített ruhadarabok elhagyása, a városi minták beépítése a helyi öltözködési kultúrába. Elsősorban az árnyalt jelrendszer tűnt el a viselt ruha átalakulásával, a korhoz, nemhez és társadalmi csoporthoz, valamint a valláshoz kötődés kifejeződése veszítette el korábbi érvényességét. S talán nem túlzás az az állítás sem, hogy a városi ruhák, öltözködési formák viszonylag gyors terjedése a (látszat)mobilitás külsőségben

[476] Kapros Márta: „Jönni-menni viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben. I. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve.* XVII. kötet. Salgótarján, 1991, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 207–243. o.

[477] Gergely (1984): i. m. 816–917. o.

[478] Szuhay: i. m. 714. o.

történő megjelenítése volt. Sokan érezhették úgy, ha megpróbálnak városi módra öltözni, akkor a paraszti származásból fakadó esetleges hátrányok mérsékelhetők, ha a szegényparaszt ugyanúgy öltözteti a gyermekét, mint az egykori nagygazda, akkor a közöttük levő társadalmi távolság is csökken.

A viselet elhagyásának közel teljessé válása a hatvanas évek végére és a hetvenes évek elejére következett be, ebben ekkor elsősorban az életforma megváltozása és a nők nagyarányú munkavállalása volt a legfontosabb ok. „A paraszti kultúra felbomlásának folyamata ekkor már megállíthatatlan. A hatvanas években a falusi lakosság számára nemcsak paraszti mivoltuk külsőségeinek elhagyása vált kívánatossá, hanem tömegek vállalták a parasztságból való kilépést is, a mobilizáció minden következményével együtt."[479] A viselet megváltoztatásának kezdeményezője igen gyakran az a falusi réteg – rendszerint a legszegényebbek –, akik falun kívüli munkavállalásra kényszerülve, nemcsak megismerkedtek a másfajta öltözködési szokásokkal, hanem fogékonyan reagáltak is rájuk. A hagyományos ruhadarabok elhagyásával gyakran a testtartás, a mozgás technikája és a járás is megváltozott.[480] Varsányban például az 1950-es évek elejétől az általános iskolát végzett lányok között már csak elvétve akadt olyan, aki továbbra is viseletet hordott. „A hatvanas években egyre inkább erősödött az átöltözési hullám, az számított maradinak és kulturálatlannak, aki még népviseletet hordott: divat lett a városi ruha. Sok lány és fiatalasszony nem saját belső igénye vagy ízlése miatt hagyta el a viseletét, hanem a többiektől való lemaradástól félve, tehát egy kialakulóban levő új közösségi normához akartak igazodni."[481] Ugyanakkor a generációk közötti különbségek az öltözködésben, a viselt ruha alapelemeiben, megváltozott formában ugyan, de részlegesen továbbra is fennmaradtak. A fiatalabbak körében gyakran a kényelmi szempontok is gyorsították a kivetkőzést, a városi ruhák könnyebben felölthetőnek és praktikusabbnak tűntek számukra. Ők gyakran már nem is sajátították el szocializációjuk részeként a viselet ismeretét és annak jelentéseit, vagy ha ez meg is történt, amikor a kivetkőzés mellett döntöttek, a döntés végleges volt. A ruhatáruk ennek megfelelően átalakult, a konfekciótermékek teljesen kiszorították a korábbi viselet darabjait. A középkorúak ünnepi alkalmakkor még felöltötték a hagyományos öltözetet, de hétköznapra már számukra is a városias ruházat lett a természetes. Az idősek többsége viszont továbbra is a hagyományos öltözetben érezte jól magát. Számukra lényegében mindegy volt a külvilág megítélése, a paraszt szó elmaradottságot is kifejező, pejoratív tartalmú átértelmeződése.

Az erőszakos téeszszervezés és az iparosodás túlhajtása lehetetlenné tette a hagyományőrző középparaszti réteg fennmaradását, és ezzel együtt – kontrolláló szerepét elveszítve – felbomlott a tradicionális falusi közösség. Képtelenné vált arra, hogy mérlegelve a kultúrájába építse, vagy éppen elutasítsa a rázú-

[479] Fülemile Ágnes: Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia,* 1991/1–2. sz. 50–75. o.

[480] Lásd többek között Fél – Hofer (1997): i. m.; Fél Edit: Újabb szempontok a viselet kutatásához. In Fél Edit: *Régi falusi társadalmak.* Szerkesztette: Hofer Tamás. Pozsony, 2001, Kalligram, 316–322. o.

[481] Gergely (1978): i. m. 207. o.

duló újdonságokat.[482] A kivetkőzést a falvakból történő tömeges kiáramlás is gyorsította, de a helyben maradók esetében is megszűnt a korábbi zártság, hiszen az ötvenes évek keserves újrakezdési próbálkozásainak kudarcából egyre többen vonták le azt a következtetést, hogy jobb, ha a gyermekeikből már nem nevelnek parasztot. Ennek kézenfekvő útja volt az iskoláztatás. A városi középiskolába járó tinédzserek a hatvanas években új viselkedési és öltözködési normákat honosítottak meg a falvakban.

A hatvanas évek elején kiadott, a falusi öltözködéssel is foglalkozó kiadványok többsége úgy vélte, hogy a hagyományos viselet darabjai elsősorban a múzeumba valók. A megváltozott élet- és munkakörülmények között „a sok szoknya és egyéb kellék nemcsak nehéz, kényelmetlen, hanem drága is". A feladat tehát az, hogy „a hagyományos viseletet elhagyó falusi leányok és asszonyok is megismerkedjenek az ízléses és korszerű ruházkodás előnyeivel". A történeti parasztság értékrendjének egyes elemei azonban viszonylag lassan változtak, így számos helyen az öltözködés irányítása a kivetkőzést követően is a szülők joga maradt, tehát az új ruhadarabok beszerzése is még hosszú ideig rendszerint szülői felügyelet mellett történt meg a városi ruházati boltokban, áruházakban.

A tömegkommunikációs eszközök is befolyásolták az életmód változásait. A hatvanas évek végétől az egyre gyakoribbá váló reklámok a hagyományostól egészen eltérő mintákat közvetítették. Az új módit elsősorban a környező városok kirakatai és a másik falusi asszony, lány öltözködése, az újságok és a televízió formálta: „a külvilággal erősödő kontaktus, a tévé által közvetített, új városias minták, az 1970-es évektől kezdve – természetesen országosan eltérő ütemben – egyre inkább a modern fogyasztási minták átvételéhez vezettek, amelyekben gyakran éppen a paraszti léttől való eltávolodás vágya fogalmazódott meg".[483]

Az átöltözött fiatalasszonyok általában csak néhány év késéssel követték a divat változásait. A városi öltözködésben a hatvanas évek végén divatos nejlonjersey csak két-három év múlva vált a falusiak kedvelt ruhaanyagává. A paraszti léttől eltávolodó, tartósan városi munkahelyen dolgozók a divat naprakész követésére törekedtek. Őket egyre kevésbé kötötték a helyi szokások, fokozatosan nyitottabbá váltak, és rendszerint ebből a csoportból kerültek ki azok is, akik a merész vonalú ruhadarabok – mini- vagy maxiszoknya –, vagy szokatlan színű öltözékek viseletére is elsőként vállalkoztak. Az újítók rendszerint a családi és a szűkebb helyi környezet ellenkezését is kiváltották, „megszólta a falu" azokat, akik elsőként hordtak miniszoknyát vagy trapéznadrágot, ami „se nem szoknya, se nem nadrág, itt a falun csak a sarat törli fel vele".

A túlságosan gyors változás helyenként sajátos „divatkavalkádot" alakított ki, ami a hétköznapi öltözködésben diszharmonikus, zavaros stíluselemeket és színösszeállítást tükröző megjelenést eredményezett. Sokak számára nehézséget jelentett a városi ruhák hordásához szükséges mozgástechnikák elsajátítása

[482] Stefany Judit: Paraszti öltözködés. *História*, 1986/5–6. sz. 32–34. o.

[483] Jávor Kata: Mai falusi folyamatok. A paraszti kultúra felbomlásának dinamikája. In Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* Budapest, 1999, MTA Néprajzi Kutató Intézet, 583–596. o.

is. A hagyományos viselet hordásához szükséges testtartáshoz szokott középgeneráció tagjai és az idősebbek nem tudták megtanítani a fiatalabbakat az új viselet megkívánta mozgásformákra. Ebből következően a fiatalok olykor még akkor is esetlennek tűntek, ha elegáns és jól szabott ruhákat öltöttek fel.

A hagyomány vonzásában – fejkendős asszonyok a hollókői Palóc Napokon, 1970

A kivetkőzés utáni tipikus falusi női viselet darabja lett a tréningnadrág, a kötött blúz és az otthonkának nevezett ujjatlan ruha kényelmes lábbelivel. Az alsóruházatban a pendelyt felváltotta a kombiné. Patakon[484] a nejlon és/vagy habselyem anyagú kombiné és a pamuttrikó viselete a hatvanas években kezdett elterjedni. Fazonja és díszítése nem volt fontos, a színválasztékban előnyben részesítették a halvány árnyalatokat, a fehéret, rózsaszínt, világoskéket. A trikó ujjatlan, vastagabb anyagú alsóing. „Fiatal nők körében ma [1972–1974 – *V. T.*] általános a bugyi viselése. Asszonyok inkább vastagabb anyagokból, elsősorban habselyemből viselik, a nylon anyagokat átlátszóságuk miatt nem szeretik. Lányok, újmenyecskék nem idegenkednek a különböző szintetikus anyagú és nylon bugyik viseletétől sem a kerek szoknya alatt."[485] Ebben az időszakban vált általánosan elterjedtté a hálóing viselete. A varsányi lányok hozományában a hetvenes évek elején rendszerint 5-7 darab, a legutolsó divat szerint készült hálóing volt. De az idősebbek ruhatárában is megjelentek a díszesebb hálóingek, selyempongyolák és steppelt köntösök. Ezeket többségük csak akkor használta, ha kórházba került, vagy esetleg akkor, ha vendégségbe utazott.

A nők körében számos helyen továbbra is megmaradt a fej befedésének szokása, függetlenül az időjárástól és attól is, hogy hagyományos vagy éppen modern, fodrász által készített frizurát viseltek-e. Ugyancsak átörökített ruhadarab a változatos formájú kötény. Új volt viszont a harisnya (eleinte pamut volt, s csak a hatvanas évek második felében kezdte felváltani ezt a világos színű, műszálas), és szintén a viszonylag új keletű ruhadarabok közé tartoztak a rövid és hosszú ujjú kötött pulóverek és kardigánok. A cipőviselet is csak az ötvenes évek elejétől kezdte kiszorítani a csizmát, a hatvanas évek végén igen kedveltté vált a hétköznapi otthoni viselet részeként a dorcónak nevezett cipő.[486]

[484] Kapros: i. m. 212-213. o.

[485] Gergely (1978): i. m. 216. o.

[486] Ez klasszikus formájában a fekete filc felsőrészű, bőrtalpú, gyári készítésű fűzős cipőt jelentette. De sok helyen hasonlóan – dorkónak – nevezték a fűzős tornacipőt is.

Az idős nők a kivetkőzés után továbbra is ragaszkodtak a sötét tónusú ruhák viseletéhez.

A férfiak új hétköznapi-otthoni viseletének részévé vált a kopott, munkába már nem hordott kék munkaruha, ami alá olcsó, puha anyagú inget vettek, ehhez elsősorban az idősebbek gyakran kötényt is kötöttek, s ugyancsak növekvő népszerűségnek örvendett a zöld színű katonai gyakorlóruha. Ünnepnapon a fiatalabbak világos és mintás anyagú, idősek egyszínű öltönyt viseltek, ami általában konfekcionált termék volt. Felsőruházatként szivacskabátot vagy ritkábban bőr/műbőr kabátot öltöttek, divatba jöttek a hegyes orrú, kissé magasított sarkú cipők. A legfiatalabb generációk tagjainak jellemző öltözete lett a hatvanas évek végére a bő szárú pantalló, a mintás ing és a színes, műszálból készített pulóver. A vasárnapi vagy alkalmi, ünnepi öltözet részeként sokáig közkedvelt ruhadarab volt a műszálas ingpulóver és az inget helyettesítő, magas nyakú garbó. A városias mintát követő falusi divat „korszakainak" változását jelző ruhadarab volt többek között a bőrkabát, az orkánkabát, a műszőrméből készült ruhák, a rendszerint szintetikus alapanyagból készült ujjatlan női ruha, az „otthonka", a szabadidőruha, korábbi elnevezése szerint a „mackó".

A különböző munkák – a gyárban, a hivatalban, a mezőn – magától értetődően eltérő jellegű ruházatot követelnek. A hatvanas évek elején kiadott tanácsadó könyv szerint a falusi nők számára „kapálás vagy aratás idején például a legcélszerűbb a könnyű kartonruha. Szoknyát és blúzt csak olyan munkához viseljünk, amelynél nem kell hajladoznunk. [...] Fiatalok újabban rövid vászon vagy ballon nadrágban, kikötős blúzban is dolgoznak, fejükön szalmakalap van, amely megvédi őket az erős napsütéstől. Láttam már fürdőruhában kapáló lányt is, de ezt nagyon helytelennek tartom. Nem azért, mert ez illetlen, hanem mert egészségileg ártalmas. Nem jó, ha erős munka közben közvetlenül és tartósan éri a bőrt a napsugár. A férfiak is fehér inget vesznek fel aratáskor azért, mert az visszaveri a nap sugarait. Újabban már nem megy ritkaságszámba, ha egy asszony vagy leány tréningruhában vagy hosszúnadrágban dolgozik. Láttam már idősebb nénit is mackóruhában. Hűvös időben sokkal jobb viselet ez, mint a szoknya, mert hiába van harisnya a lábukon, az egymaga nem véd meg a csípős széltől, felfázástól."[487] Otthonra, házimunkához a tarka mintás kartonból vagy vászonból készült, elöl végig gombos ruhát ajánlották a falusi nőknek, amit a munkával járó kosztól műanyagból vagy erős vászonból készített kötennyel célszerű megvédeni.

A falvakban a ruhaneműk beszerzésének és előállításának sokféle gyakorlata volt. A viselet elkészítéséhez használt alapanyagok egyre csökkenő mértékben még saját forrásból, nagyobb részben gyári termelésből származtak, ugyancsak a vásárolt cikkek közé tartozott a lábbeli is. Az anyagok és a ruhák készítése elsősorban téli tevékenység volt, ahogy ezt a mezőgazdasági munka ciklikus rendje jobban lehetővé tette. A saját kezű munka mellett a legtöbb faluban „varróasszonyok" is tevékenykedtek, akik a nehezebb műveleteket, a speciális ruhadarabok előállítását is vállalták, s a gépi varrás is az ő közvetítésükkel terjedt el sok helyen.

[487] Simon Blanka – Szemes Piroska: *Házi mindentudó.* Budapest, 1962, Gondolat Kiadó, 151. o.

A lezajlott változásokat, az öltözködéskultúra átalakulását jól szemlélteti, ha felsorolásszerűen összehasonlítjuk a régi és az új módi szerinti öltözet darabjait. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján Varsányban egy hagyományos öltözethez ragaszkodó fiatalasszony ruhatára többek között 7 féketőből, 24 fekete alapú selyem, 11 kasmír felsőkendőből, 12 pendelyből, 4 kombinéból, 4 svájci ingből, 6 alsószoknyából és 18 ingvállból, 10 fekete és 30 mintás felsőszoknyából 7 színes lajbiból, 8 szakácskából, 16 melleskötényből, 6 szvetterből és 2 blúzból, továbbá 7 pár harisnyából, 2 felsőkabátból, 2 pár fűzős cipőből, 1 pár félcipőből, 1 pár egészcipőből, csizmából, szandálból, papucsból és tornacipőből állt. A városi ruhát hordó fiatalasszony ruhatárában ugyanakkor 3 műszálas szövetből készült kosztüm, 10 szintetikus anyagú szoknya, 2 jersey és/vagy szövet hosszúnadrág, 6 egyberuha, 4 nyári ruha, 2 kardigán, 5 rövid ujjú pulóver, 3 krisztina blúz, 3 melegítő-tréningruha, városias stílusú alsóneműk, nejlonharisnya, itthoni és kimenő selyem-, nejlon- és kasmírkendő, orkándzseki, műszőrme bunda, szövetkabát, valamint 1 pár csizma, 3 pár félcipő, 1 pár szandál, 1 tornacipő és papucs volt megtalálható.[488]

A városi ruhákat általában inkább varratták. Sok helyen az volt a szokás, hogy „a ruhaneműk közül a nagykabát kivételével, amit készen megvesznek az üzletben, varrónővel készíttetik el szinte minden felsőruhaneműjüket a lányok és a kivetkőzött fiatalasszonyok. [...] Az asszonyok és lányok többsége minden elképzelés nélkül, a megvásárolt anyaggal felkeresi a varrónőt – akit rendszerint [...] valaki ajánlott neki –, s a varrónő elképzelésére, ízlésére bízza a ruha fazonját. Ennek eredménye szintén egy nagyon egységes stílusú, fazonú öltözködés, az egyéni adottságokat sem szabásvonallal, sem színösszeállítással nem véve figyelembe."[489] A viszonylag egységes városias öltözködési stílus kialakulását a falvakban emellett bizonyosan elősegítette az utánzási vágy és a helyi értelemben modernnek tartott öltözködési szokáshoz való igazodási kényszer is.

A társadalom-néprajzi megfigyelések szerint a kivetkőzés/átöltözés után az egyes családok viseletében nincs jelentős különbség, a városias ruha homogenizált öltözködési stílust hozott magával. A nők esetében különbséget elsősorban a hagyományokhoz való ragaszkodás vagy annak elutasítása és a városi öltözködés követése, a férfiaknál pedig esetenként a foglalkozási csoporthoz tartozás okozott. De az is jellemző, hogy az egyes rétegeken belül az öltözködésben nincsenek érdemi eltérések.

A kivetkőzés és az öltözködési szokások átalakulása általános volt, de Budapest környékén, a Galga mentén (Galgamácsa, Galgahévíz, Kartal, Püspökhatvan) az is megfigyelhető volt, hogy a 20. században kivirágzó „új népviseletek" a második világháborút követő évtizedekben is megmaradtak, elsősorban a nők körében. „Mint minden hasonló körülmények között lévő faluban, Bagon is viszonylag sokat költöttek ruhára. [...] Annak ellenére, hogy az éppen vásárolható, idővel szintetikus anyagokat használták, a hagyományos, helyi szabás szerint varrták ruháikat, ujjasaikat, amelyek elsősorban színükkel illesz-

[488] Részletesen lásd Gergely (1978): i. m. 267–269. o.

[489] Gergely (1978): i. m. 259–260. o.

kedtek a bagi ruházat rendjébe. Ennek köszönhetően az 1960-as évek elején – természetesen elsősorban az eladólányok és az újmenyecskék ünnepi öltözetében – még teljességgel áttekinthető volt a színek rendje. [...] A többség a »parasztos« színválasztás híve volt, az ellentétes színpárok elevenségét, azt találta szépnek, ha »virít« a ruha. [...] Az 1960-as években még túlsúlyban volt a »bagi«, parasztos ízlésvilág, de már erősödőben volt az az ízlésbeli elv is, hogy az egyes öltözetdarabokat azonos színű anyagból kell összeválogatni."[490] A városi mintakövetés tehát meghatározóvá vált, de nem lett kizárólagos. A magyar falvakban élők többsége az új módi szerint öltözött, de ekkoriban még igyekezett azt a helyi normákhoz és szokásokhoz is igazítani.

A hatvanas–hetvenes évek fordulója számos vonatkozásban korszakhatárnak tekinthető a magyarországi – városi – öltözködés történetében. A televíziózás gyors terjedése, a turizmus tömegessé válása,[491] az ország bezártságának fokozatos megszűnése, az életritmus gyorsabbá válása, a vásárlási lehetőségek bővülése, fokozatos szemléleti változásokat hozott az öltözködéssel kapcsolatos közvélekedésben és társadalmi igényekben. Az öltözködés kérdése lényegében véglegesen magánüggyé vált. Ha valami vitakérdéssé lett, annak a hátterében elsősorban a generációs különbségek, a szokások és a hagyományok eltérő értelmezése húzódott meg. Az életnek ezen a területén az egyes ember egyre inkább úgy érezhette, önállóan döntheti el, mit, mikor és hogyan visel, legfeljebb a saját társadalmi környezete által megfogalmazott elvárásoknak igyekezett megfelelni, s egyre ritkábban ütközött külső korlátokba.

A korábbi időszakokhoz viszonyítva a divat lényegében önálló iparággá vált a hetvenes években Magyarországon. A trendek előrejelzése, a várható igények felmérése, a divat formálása továbbra is a Magyar Divat Intézet feladata maradt. Fokozatosan erősödött a piaci orientáció a terület ipari és kereskedelmi ágai között. A termelők és a kereskedők egyaránt törekedtek arra, hogy a nyugat-európai termékekkel is versenyképes magyar divattermékeket, „márkákat" állítsanak elő és forgalmazzanak. Ezeknek a törekvéseknek a sikerét közvetett módon az is mutatta, hogy számos magyar termék komoly valutának számított a kelet-közép-európai „zsebimportban", a hetvenes–nyolcvanas évek szocialista országokon belüli bevásárlóturizmusában. A fokozott kereslet kielégítését szolgálta többek között az is, hogy a hetvenes évek második felében megkezdődött a hazai farmergyártás (Trapper farmer). „A tett erőfeszítések eredményeként különösen sokat javult a farmerruházati ellátás: 1976-ban kb. 1 millió darabot (ebből 200 ezer db importból), 1977-ben már 2,5 millió darabot (1,3 millió db. importból) értékesített a kereskedelem. Ennek ellenére a leginkább keresett márkás farmerek iránti igényeket még így sem lehetett maradéktalanul

[490] Flórián: i. m. 311–313. o.

[491] A külföldre utazó magyarok száma 1957-ben 217 ezer, 1960-ban 299 ezer, 1965-ben 893 ezer, 1970-ben 1 millió, 1975-ben 3,5 millió, 1980-ban már 5,2 millió fő volt. A beutazó külföldiek száma 1957-ben 213 ezer fő volt, és még 1960-ban sem érte el a negyedmilliót, 1970-ben viszont már meghaladta a 3,5 milliót, 1980-ra pedig megközelítette a 9,5 milliót. *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1970.* Budapest, 1971, KSH. 375. o.; *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1980.* Budapest, 1981, KSH. 343. o. Ezek a számok még akkor is igen magasak, ha figyelembe vesszük, hogy a többszörös ki- és beutazásokat együtt tartalmazzák.

kielégíteni..."[492] Ekkoriban egy-egy márkásabb darab ára 900–1100 Ft között volt. 1978-ban már 3,5 millió darab farmeröltözék – döntő többségében nadrág – került forgalomba, aminek valamivel több, mint a fele importból származott. A beszerzés és a kínálat növekedése – elsősorban a vezető márkás cikkek, a Levi's, Lee Cooper, Wrangler, Super Riffle vonatkozásában – azonban még továbbra sem fedezte a keresletet.[493] A világszerte ismert márkákkal szemben célzott akciókkal igyekeztek a hazai termékeket népszerűsíteni. Az új kereskedelmi formák és módszerek terjesztésében kezdeményező szerepet játszó Skála-Coop szövetkezet áruházaiban 1980. március 14–28-a között „Trapper-heteket" rendezett. A divatlap beharangozó cikke szerint „a Levi's, a Wrangler, a Lee után nem kell már bemutatni a Trapper márkát. Debütálása óta alig telt el egy-két év, mégis szép karriert futott be. [...] A Trapper farmer semmivel sem rosszabb, mint ismertebb márkatársai, sőt erősebb azoknál, s ráadásul még olcsóbb is, nem is kevéssel! Bőr emblémáját sem érheti rossz szó: ízléses, modern, jópofa, ahogyan effajta holmihoz illik, az anyag »kéksége« ugyancsak kitűnő, vagyis szépen fakul..."[494] Az év során több mint negyedmillió Trapper farmert – hosszúnadrágot, szoknyát, ruhát – értékesítettek.

A hatvanas–hetvenes években a konfekció lassú előtérbe kerülése ellenére Magyarországon továbbra is viszonylag magas volt a ruhavarratás aránya, különösen a nők körében. Sokaknak volt egy-egy megbízható varrónője, aki a különböző divatlapok szabásmintái után elkészítette a divatos ruhákat, s ugyancsak sokan varrtak otthon saját maguk számára is. A varratás aránya egyes ruhaféléknél 1975-ben például meghaladta a boltban vásárolt ruhák mértékét. A női ruhák 52–53%-a, a kabátok 17–18%-a, a pulóverek 17%-a, a kardigánok és mellények 22–24%-a, a férfiöltönyöknek átlagosan 26%-a, a nadrágoknak 21%-a, a zakóknak 12%-a készült méretre egyedileg, amit az elemzések elsősorban a változatos öltözködés iránti növekvő igényekkel magyaráztak. Ezen túlmenően 1975–1976-ban a lakossági ruhaállomány egyötöde-egyhatoda készült házilagosan. Ennek a hátterében pedig valószínűleg takarékossági szándékok húzódtak meg.[495] Az is korjellemző tény, hogy a méret utáni ruhakészítésben meghatározó szerepet töltöttek be az iparengedéllyel nem rendelkezők, az úgynevezett kontárok. „A csináltatott női kötött felsőruházati cikkek 77 százaléka, a férfiöltönyök 70 százaléka, a férfinadrágok 75 százaléka, a zakók 65 százaléka készült »magánúton«."[496] Vagyis a szürkegazdaságnak az öltözködés terén is elég jelentős szerepe volt. Ehhez az állami kereskedelemben kapható ruhák választékhiánya és alacsony minősége is nagymértékben hozzájárult.

A fogyasztás jelentőségének felértékelődése az öltözködéskultúrát, a divatot, az öltözködéssel kapcsolatos szokások, elvárások és normák átalakulását egyaránt jelentős mértékben befolyásolta, s nemcsak a fiatal generációk ruházkodását alakította át, hanem szélesebb társadalmi csoportokra is hatott, hozzájárult az

[492] A ruházati áruforgalom alakulása 1976–1977. években. 6. o.

[493] A ruházati áruforgalom alakulása 1978. évben. Összeállította: Peremiczky György. Budapest, 1979. augusztus. MNL OL Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. XXVI-G-4. 83. d.

[494] *Ez a Divat,* 1980/3. sz. 11. o.

[495] Szabó: i. m.

[496] Uo.

újítások iránti befogadókészség növekedéséhez. „A ruházkodási szokások megváltoznak: a hagyományos komplett ruhák viselésével szemben előnyben részesülnek az egymástól is függetlenül hordható, de egymással jól kombinálható, a mai életkörülményeknek és ízlésnek megfelelő egyedi darabok. Természetesen ezekből a cikkekből a vásárlók az értékesebb árukat keresik."[497] Erre a korszakra ismét markánsabbá vált az öltözködésnek az az általános jellegzetessége, hogy a társadalmi különbségek elsősorban a viselt ruha minőségében, fazonjában, színösszeállításában az aktuális divatirányzattól való távolságában mutatkoztak meg.

A városokban és a falvakban is egyaránt általános szokás maradt a babakelengye összegyűjtése a gyermek születését megelőző hetekben, hónapokban. Az átlagos jövedelmű vagy a szegényebb családokban a gyerekruhák továbbra is gyakran öröklődtek az idősebb testvérről a fiatalabbra. A gyermekruhák vándorlása a szűkebb-tágabb baráti-ismerősi körben is rendszeres, költségkímélő ruházkodási gyakorlat volt.

Milyen változások történtek az öltözködésben a hatvanas–hetvenes évek fordulóját követően? Elsőként a két korszakjelző ruhadarabot, a miniszoknyát és a farmernadrágot kell megemlíteni. Előbb mindkettő heves reakciókat váltott ki a korabeli közvélekedésben, majd ehhez képest meglehetősen gyorsan elfogadottá vált. A hatvanas évek második felében kibontakozó miniszoknyadivatot az egészen fiatal korosztályok tagjaitól a középkorúakon át az éltesebbekig, meglehetősen széles körben követték. (Ehhez kapcsolódóan, kiegészítő darabként vált közszükségleti cikké a női harisnyanadrág.) A miniszoknyához az igazán divatosan megjelenni akaró ifjú hölgyek tupírozott frizurát készíttettek maguknak. A miniszoknyát a hetvenes évek elején a – rövid ideig megbotránkozást keltő – forrónadrág (rövid, kötött női short) divatja követte. Mindkettő alaposan átformálta a női test nyilvánosságával kapcsolatos hagyományokat és szokásokat. Majd néhány éven belül ellentétes irányú fordulat következett be, a mini mellett megjelentek a maxi és a midi viselet darabjai is.

A hetvenes évek magyarországi öltözködését és divatját többek között a különböző irányzatok egymásmellettisége, a sokszínűség jellemezte. A nők ruhatárában a mini és a midi, a Chanel kosztüm és a farmernadrág egyaránt megtalálható volt. S fokozatosan növekedett a népies, az egykori falusi viselet elemeit felhasználó ruhák népszerűsége is. Miként az is egyre fontosabbá vált, hogy a viselt ruhadarab valamilyen ismert márkához tartozzon.

A férfiak öltözködésében a zakók, kabátok hossza és fazonja gyakorlatilag évente változott. „Erre az időszakra esik például a »hagyományos« ballonkabát teljes kihalása és az orkán betörése, majd közszükségleti cikké válása, végül lassú, de visszavonhatatlan kihalása, és a ballon visszatérése, de alapanyagban és fazonban a régitől alapvetően eltérő kivitelben."[498] A divat és az öltözködés kérdésének felértékelődését jelezte az is, hogy 1970 júniusában Ifjúsági Divatbizottság alakult azzal a céllal, hogy elősegítse „az ifjúság korszerű, praktikus és kulturált öltözködését". A Divattervező Vállalat 1971 nyarán készült elemzése

[497] Andor Györgyné: A ruházati forgalom alakulásáról. *Kereskedelmi Szemle*, 1979/11. sz. 41–43. o.
[498] A ruházati áruforgalom alakulása a III. ötéves terv időszakában… 22. o.

pedig azt hangsúlyozta, hogy „a szocialista szemléletet és életformát kifejező, célszerű és ízléses öltözködési formák létrehozása igen nagy felelősséggel járó, új szellemű alkotói tevékenység, melyet csak egységes alapkoncepció birtokában képesek a gyártmánytervezők megvalósítani. A folyamat körültekintést igényel, s az egész öltözködési ipar részvétele szükséges hozzá."[499] A gyakorlatban azonban a hetvenes évek folyamán ezek a törekvések csak mérsékelt eredményekkel jártak. Az igényes vonalvezetésű, kivitelezésű, a hazai és nemzetközi divatbemutatókon, iparművészeti kiállításokon egyaránt nagy sikerrel szereplő darabok azonban a magyar üzletekbe nem vagy csak elvétve jutottak el. A kínálatot továbbra is a nagyszériás, kevésbé sikkes és divatos konfekcióruhák jelentették. A divatbemutatók helyszínéül ekkoriban már rendszeresen a főváros legelegánsabb szállodáit – kezdetben a Gellért Szálloda, a margitszigeti Nagyszálló, majd a Duna Intercontinental, a Hilton, a nyolcvanas évek elejétől a Forum vagy az Atrium Hyatt – szolgáltak. „Ezek a bemutatók társadalmi eseménynek számítottak. Külön előadást tartottak a protokoll-listán szereplő személyeknek, akik a párt és kormány tagjai, a külkereskedelmi vállalatok és textilgyárak vezetői, az MTI, a tévé és a sajtó képviselői, valamint az őket kísérő nőrokonok voltak. Ilyenkor kiválasztották a nekik legjobban tetsző ruhadarabot, amit rövid idő alatt elkészítettek a méretükre."[500] A nagyközönségnek vidéki szállodákban, művelődési házakban vagy az áruházakban tartottak hosszabb-rövidebb divatbemutatókat.

A hetvenes évtized elején – némileg – átalakult a szubkulturális csoportokhoz nem kötődő fiatalok öltözködése is. A divatlap beszámolója szerint „érdekes, hogy a mini a ruhák közül is eltűnt. Pedig a tizenévesek, ha szívesen is hordanak maxit vagy midit, a miniről – főleg nyáron nem mondanak le. Nagy részük nem szívesen visel fodrokat, csipkéket, masnikat."[501] Sajátos módon a farmer utáni vágyódás a divatsajtóban és az ifjúsági lapokban[502] ekkor még nem jelent meg markánsan, holott a nyugat-európai öltözködési szokásokhoz képest némi késéssel ugyan, de ez volt a másik korjelző ruhadarab, ami jelentősen átalakította az öltözködési szokásokat. A „farmerjelenség" Magyarországon a hatvanas–hetvenes évek fordulóján bontakozott ki, az önként vállalt „egyformaság", az „öltöny-nyakkendő" hagyomány elutasítása mellett, a markáns generációs életszemléleti különbséget, az erősödő fogyasztói orientációt is kifejezte. A farmervásárlók igényei kezdetben nehezen voltak kielégíthetők, ami fokozta az egyes darabok értékét, javította viselőjének közösségi presztízsét. A hetvenes–

[499] Az új divatvonalak terjedési ideje, a divatváltozások közgazdasági hatása. A Divattervező Vállalat tanulmánya, 1971. augusztus. 34. o. MNL OL Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. XXVI-G-4. 22. d.
[500] Kovács Valéria: Azok a régi szép idők! Clara Salon: a szocialista haute couture. In F. Dózsa (2003): i. m. 119–121. o.
[501] *Ez a Divat*, 1971/4. sz. 14. o.
[502] A hatvanas évek közepétől kiadott *Ifjúsági Magazin*ban több-kevesebb rendszerességgel foglalkoztak a divattal és az öltözködéssel. Rajzos divattanácsok közlésével próbálták orientálni a fiatalok öltözködését, ám ezek többnyire abban tértek el a felnőttekétől, hogy a ruhák sportosabb szabásúak, élénkebb színösszeállításúak voltak, a fiúk esetében pedig a zakót többnyire a dzseki vagy a pulóver helyettesítette. A korszakjelző ruhák közül a hatvanas–hetvenes évek fordulóján csak a miniszoknya és a miniruha került be a divattanácsok közé.

nyolcvanas évek fordulójára azonban a farmerruházat Magyarországon is elveszítette egyediségét, presztízsértékét, s az általános divat egyik elemeként épült be immár nemcsak a fiatal generációk, hanem gyakorlatilag valamennyi korosztály ruházkodásába.

A divatkövetésben és az öltözködésben elsősorban a korosztályok közötti különbségek váltak meghatározóvá a hetvenes évek folyamán, ami a sajtóban és a különféle tanácsadó kiadványokban is egyre markánsabban jelent meg. A fiatal korosztályok tagjai szüleikkel, az iskolával, általában az idősebbekkel gyakran keveredtek vitába hagyományokat figyelmen kívül hagyó, a divatváltozásokat gyorsan elsajátító, és nem utolsósorban a másságot is határozottan kifejezni akaró viseletükkel és viselkedésükkel. „A konzervatívan öltözködő szülők nem sok örömmel nézik »topis « lányukat vagy fiukat."[503] A generációs különbségek az évtized folyamán tovább erősödtek. Amíg 1971-ben farmerban és hosszú hajjal tilos volt belépni a Budai Ifjúsági Park területére,[504] addig öt-tíz évvel később már az lett volna a mulatságos, ha valaki nem farmerben és pólóban, hanem öltönyben és nyakkendőben akart volna részt venni egy rockkoncerten.

A beat- és a rockzene térhódításával együtt járó szubkulturális divatjelenségek – a farmernadrág, a hosszú haj viselete – elfogadása hosszabb időt vett igénybe. A másság ilyen és ehhez hasonló módon történő kifejezése iránt a politika és a társadalom is a hetvenes évek folyamán vált toleránsabbá. Ez az ideológia súlyának jelentős csökkenésével éppúgy összefügg, mint a hetvenes évek folyamán kibontakozó „fogyasztói igények és gondolkodásmód" értékrendet és közgondolkodást is alakító hatásával. A hatvanas évek végén megbotránkozást keltő hippiviseletet egy évtizeddel később többek között a jól öltözöttségre nagy figyelmet fordító „digók," a szűk szárú, erősen használt farmert viselő „csövesek" és a festett, irokéz indiánokéra emlékeztető frizurát viselő, „alulöltözött" „punkok" – öltözködési és életmód- – divatja követte.

Az öltözködéssel és a divattal foglalkozó szakemberek közül a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján sokan úgy vélték, hogy „napjainkban az öltözködés inspiratív elemei nem a divatszalonokból érkeznek, sokkal inkább a fiatalok szubkultúrájából és az öltözködés periférikusabb rétegeiből. Popfesztiválok, sportklubok, musicalek és egzotikus vidékek öltözetei, rendfokozatuktól megfosztott egyenruhák és a legkülönbözőbb munkaruhafajták azok az öltözékek, amelyekből a jelen, a mai divat merít."[505] Voltak időszakokat és divatokat jelző ruhadarabok, mint például a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján az igen szűk szabású, cső fazonú farmernadrág, a „baboskendő" vagy a „szimatszatyor", ami a Magyar Néphadseregben rendszeresített gázálarctáskából változott át a

[503] Faragó Ilona: *Az öltözködés ábécéje.* Budapest, 1977, Minerva Családi Könyvek, 9. o.

[504] Az 1961. április 20-án megnyitott Budai Ifjúsági Parkban hosszú időn keresztül meglehetősen szigorú öltözködési és viselkedési szabályokat érvényesítettek. „A két kőoroszlán a feljárat alján nagyon szelíd. Fel sem hördül, meg sem mordul egy-egy feltűnőbb vagy egyéni öltözet láttán. Bezzeg néhány méterrel feljebb éber szemek egy pillanat alatt végig cikáznak a befelé igyekvőn – irgalom nincs. Sportcipő, bermudanadrág, farmernadrág, hosszú haj kegyelmet nem kap, nem idevaló, viselője kívül reked." Brassnyai Klára: Zene száll a függőkertből. *Ifjúsági Magazin,* 1970/8. sz. 4. o.

[505] Szilvitzky Margit: *A farmertől az ünneplőig.* Budapest, 1979, Corvina Kiadó, 15. o.

tizenéves korosztályok ruházatának közkedvelt kiegészítőjévé. Egyes ifjúsági rétegek öltözködése az azonos csoporthoz való tartozást, valamint gyakran a generációs életszemlélet fontosabb elemeit megjelenítő rockzenekarokhoz (a Beatrice együttes rajongói hordták például a csöves farmert és a baboskendőt) való kötődést is kifejezte. Részben ehhez kapcsolódva bontakozott ki a hetvenes évek közepén a népiesség divatja és a katonás ruházkodásra – főként színével – emlékeztető öltözködés is.

Mindeközben az öltözködés rendje, a hagyományos értelemben vett divat a hétköznapi életben továbbra is elsősorban „női kérdés" volt, a férfiak öltözködésére sokkal kevesebb figyelmet fordítottak a korabeli (divat)sajtóban. A kérdéssel foglalkozó elemzések szerint „a divat összefüggés, nem ruha, nem cipő, nem kalap, hanem mindez együtt, maga a megjelenés. A divatos megjelenéshez a cipőtől a frizuráig minden hozzátartozik. Ezek összhangja kell, hogy a pillanatnyi divat szellemének megfeleljen."[506] A lapok és a különböző kiadványok általános és részletes tanácsokkal próbálták segíteni az eligazodást a gyorsan változó divatjelenségek között. A javaslatok már nemcsak a „dolgozó nőknek" szóltak, bár elvétve még ilyen is akadt, hanem időseknek, fiataloknak, középkorúaknak, magasaknak, alacsonyaknak, soványaknak vagy éppen teltebbeknek. A fiatalok számára a „jó ízlés határain belül" gyakorlatilag minden ruhatípus és fazon viselete megengedett volt. A középkorúak számára elsősorban már a konszolidáltabb kivitelű, egyszerűségében divatos ruhákat ajánlották. Szinte minden öltözködéssel foglalkozó kiadvány hangsúlyozta a divatos és egészséges öltözködés közötti összhang szükségességét.

A nőkkel kapcsolatos társadalmi vélekedés is átalakult, a korábbi időszakok politikai-ideológiai alapon erőltetett egyenjogúsításával szemben egyfajta természetes emancipálódás ment végbe, miközben számos vonatkozásban a hagyományos szerepfelfogások is tovább éltek. Politikai szempontok szerint meghatározott, „kötelező" nőideál egyre kevésbé volt, a női ízlés formálását azonban továbbra is központilag irányítandó, kiemelt „nőpolitikai" kérdésként kezelték. Az ízlésformáló előadásokat több-kevesebb rendszerességgel beiktatták a nőket foglalkoztató munkahelyek és a szocialista brigádok programjai közé. A dolgozó nő ideologikus és mitizált képe fokozatosan elhomályosult, hiszen a női szerephez egyre szorosabban és magától értetődőbb módon tartozott hozzá a keresőtevékenység. Az egyenjogúság magasztos elveinek hangsúlyozását pedig időről időre háttérbe szorította a szocialista gazdasági rendszer munkaerőigénye. A korszak hivatalos álláspontja szerint az öltözködés terén a kereskedelemnek a nőket ebben azzal kell segíteni, hogy a praktikus és divatos ruhadarabok minél szélesebb körben és minél könnyebben váljanak beszerezhetővé.

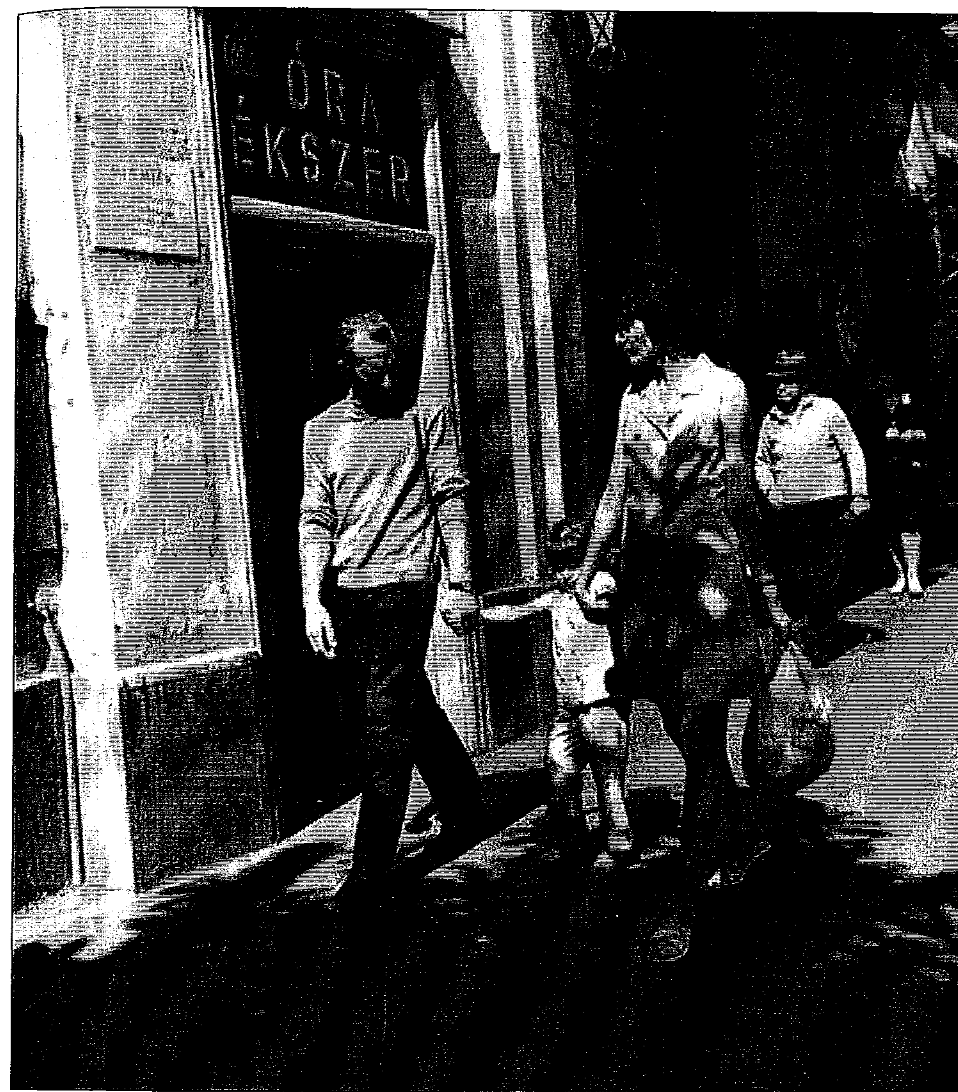
A praktikum és az elegáns egyszerűség elve a divattervezők gondolkodását is befolyásolta. Egy részük ekkortájt úgy gondolta, hogy munkáját a célszerűségi követelményeknek kell alárendelni. Hangsúlyozták az öltözködés összhangjának, a korhoz és alkathoz illő ruhadarabok kiválasztásának fontosságát.

[506] Az új divatvonalak terjedési ideje, a divatváltozások közgazdasági hatása. A Divattervező Vállalat által készített tanulmány. Budapest, 1971. augusztus. 34. o. MNL OL Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. XXVI-G-4. 22. d.

„Korántsem biztos, hogy a manökenek ruhája nekünk is előnyös, nekünk is illik. [...] Nem éppen kifogástalan látvány a szolidan öltözött férfi és a hacacárés asszony. De ez fordítva is érvényes, és vonatkozik az ifjúságra is."[507] Ugyancsak lényeges szempont volt, hogy az éppen viselt ruha illeszkedjen az egyéniséghez, szabásában, színében egyaránt. „Ruházkodásunkban némelykor elhanyagoljuk egyéniségünket, és valamilyen újdonságot »egy az egyben« átveszünk valahonnan. Például: érthető, ha egy amerikai lány hazája felségjeleit rávarrja a pulóverére. [...] Ám ha ugyanazt az amerikai csillagos lobogót egy magyar lány varrja díszítőül a blúzára, az meglehetősen visszatetsző. Tudjuk: ezzel nem tagadja meg szocialista országunkhoz tartozását, csupán utánoz, magyarul: majmol. Mindez szerencsére (a külföldi divat kopírozása) nem jellemző általános ízlésünkre. Tervezőink többnyire szép modellekkel segítik külsőnk csinosítását."[508] A divattal, öltözködéssel foglalkozók többsége úgy vélte: a reális önértékelés és a kellő józanság megóvja az egyes embert a divat túlzásaitól. Hiszen „a túlzás, bármilyen is a divat, mindig rossz. Emlékezzünk csak vissza – de tárgyilagosan – a miniszoknyára. Bizony követték ezt a bolondos divatot azok is, akiknek sem a kora, sem a testsúlya nem volt már »mini«. A karikaturisták éveken keresztül szórakoztak és szórakoztattak a minidivat kigúnyolásával. Óvakodjunk tehát a túlzásoktól."[509]

A hetvenes évek második felében továbbra is a kosztüm számított a női ruhatár legfontosabb és legcélszerűbb darabjának. Jól kihasználható viseletnek tartották, ami mindenkor elegáns, a divat változásait is jól tűri, kevéssé függ az életkori és testi adottságoktól. Anyaga egyaránt lehet tweed, trevira, kötött, jersey, selyem, bársony, santung, vászon. A változó időket jelezte, hogy már nemcsak a klasszikus vagy a kiskosztüm volt elfogadható, hanem a nadrág vagy a nadrágszoknyás kosztüm is. Gyorsan és széles körben terjedő divatként regisztrálták a hetvenes évek közepén az ingruhát, elsősorban azért, mert megfelelő szabás alkalmazása révén egyaránt divatos viselet lehet a fiatal lánynak éppen úgy, mint a nagymamának. „A magyar nők többsége jól öltözött. Sok leleménnyel formálják az anyagot, ruháik színesek, vidámak és többségük szerényen, mégis finoman elegáns. A divat irányítóit arra kérjük, még az eddigieknél is jobban vegyék számításba, hogy a keresőképes korú nők 70 százaléka dolgozik. [...] A divattervezők gondoljanak a különböző szakmájú, foglalkozású nők életkörülményeire, a munkában, otthon és a különböző szórakozóhelyeken, összejöveteleken hordható ruháira. Félreértések elkerülése végett: isten őrizzen attól, hogy más színházi ruhákat tervezzenek a baromfigondozóknak és a művezetőknek! Hiszen büszkék vagyunk rá, ha a koncerten külseje alapján nem tudjuk megkülönböztetni a tanárnőt a kereskedelmi alkalmazottól. E jelenséget erősíteni szeretnénk."[510] A foglalkozási ágak és csoportok szerinti különbségek néhány – hagyományosan egyenruhát viselő – szakma kivételével valóban csökkentek ebben az időben, és az egyenruha presztízse

[507] Faragó: i. m. 8. o.
[508] Németi: i. m.
[509] Faragó: i. m. 9. o.
[510] Németi: i. m.

Pulóver, farmer, elegánsan egyszerű ingruha: alapdarabok 1970-ből

is jelentősen mérséklődött. Az öltözködés módja, a viselt ruhadarabok minősége azonban továbbra is jelezte a társadalmi és jövedelmi helyzetet.

A hetvenes és a nyolcvanas években a férfiak és a nők esetében egyaránt megfigyelhető a sportosabb ruhák térhódítása. „A [...] sokféle változatban megjelenő overall például nevében is (over all) jelzi a kényelmi, védő jelleget. A munkaruhákra visszavezethető öltözékfajták, s a különböző farmer típusú öltözetek érzékenyen fejezik ki a mai életforma és az öltözék viszonyában rejlő használati szabadságot, amelynek velejárója a fesztelen mesterkéltség nélküli viselkedés. Ide sorolható a használt ruhák viselésének divatja is, amely szinte beépült a divat

organizált rendszerébe."[511] A hetvenes évek férfidivatjában viszonylag kevés változás volt. Hétköznapi viseletre a fiatalabb korosztályokhoz tartozók számára a sportosabb farmernadrág, ing, mellény vagy a farmer és pulóver viseletet, az idősebbek számára az öltönyök különböző típusait ajánlották, köztük a korszak egyik divatos cikkét, a klasszikus, mellényes öltönyt. Új ruhadarabként ebben az időszakban jelent meg az ingpulóver, a selyemgarbó, amit szívesen viseltek kigombolt kordbársony inggel, a magas nyakú pulóver, a férfiingek között az egyszínűek mellett tért hódítottak a kockás, csíkos mintázatúak. A kalapviselet ellenben folyamatosan veszített népszerűségéből, elsősorban a középkorúak és az idősek körében maradt többé-kevésbé nélkülözhetetlen ruhadarab.

A nyolcvanas évek elején a női divat színei között népszerűek voltak a mély árnyalatok és az ellentétes színek, főként a fekete és a fehér. A szabásban és a fazonban a lezserségé és a kényelemé lett a főszerep, hangsúlyosak a vállak, egyenes a ruhák vonalvezetése, lazán, könnyedén követik a test vonalát, a szoknyák hossza ismét növekedett. „Oly színes a női öltözködés palettája, hogy talán erre még nem is volt példa. Négy-öt gyakran még több stílus él együtt, a variációknak se szeri, se száma."[512] A divatot követő férfiak öltözködésében a klasszikus, szolidan elegáns formák és ruhadarabok váltak népszerűvé. A korábban divatos „pufajkák, a vattakabátok, a sportszerelések helyett a jólöltözöttség, az ápoltság a fő. [...] Igen divatos a csíkos blézer és a vastag halszálkás vagy tweed szövetből készült sportzakó. [...] A férfiak sportos öltözködését – a dzsekik, mellények és pulóverek kavalkádját – a divattervezők elsősorban valóban sporthoz, szabadidős programokhoz ajánlják."[513]

A divatlap szerint a nyolcvanas évek elején ismét változtak a fiatalok öltözködési szokásai. „Valami van a levegőben, amiről arra lehet következtetni, hogy ismét egyre divatosabb lesz az ápoltság, a választékos megjelenés. [...] a toprongy, a gyűrött, foltozott gönc, az ápolatlanság kezd divatjamúlttá válni. [...] Néhány éve még [...] olykor a hajmosásra, a szappan és a dezodor használatára is tapintatos, ám szívós erőszakkal kellett rábeszélni a megátalkodott hippipalántákat, akik többnyire makacsul esküdtek rá, hogy akkor igazi a szerelés, ha a merevre koszolt farmer úgy megáll az ágy mellett, hogy reggel, akár páros lábbal beleugorhat a gazdája! Legyen az fiú vagy lány. Mert az is az öregek pukkasztásához tartozott, hogy – legalábbis hátulról – mindkét nem képviselőit össze lehessen téveszteni. Ma már más szelek fújnak. A lányok [...] észrevették: a virágos szoknyák, az üde blúzok olykor mintha előnyösebben hatnának a vastag, térdig nyúlt pulóvereknél. Alakul a fiúk gusztusa is. Egyre többen értik meg: nem kell okvetlenül nyakkendőben feszengeni, lezser, sportos darabokat is lehet viselni, amelyek uram bocsá' tiszták s vasaltak is."[514] A mindennapokban azonban ez a beharangozott változás csak lassan érvényesült.

A nyolcvanas évek elejének férfiöltönydivatjában az előző években divatos karcsúsított szabásvonal veszített népszerűségéből, s a férfias vonalak váltak

[511] Szilvitzky: i. m. 15. o.
[512] *Ez a Divat*, 1985/2. sz. 2. o.
[513] *Ez a Divat*, 1985/9. sz. 15. o.
[514] *Ez a Divat*, 1980/2. sz. 2. o.

uralkodóvá. „Divat [...] a széles váll, és mindazok, akiket a természet nem látott el eredendően jelentős muszklikkal, deltákkal – most jókoraválltömések és optikailag szélesítő vállpiék segítségével ölthetnek díjbirkózó formákat. [...] A ruha stílusához különben alkalmazkodnak a kiegészítők is. Keskeny a divatos ingnyak, és ugyancsak keskeny a divatos nyakkendő is."[515] A nadrágok és ingek anyagai között a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján előtérbe került a kordbársony. A színes bársonyinget a fiatalok szívesen hordták egyfajta „dzsekipótlékként" farmernadrághoz és pamutpólóhoz.

A nők körében a karcsúságot fokozottabban kifejező keskeny sziluett terjedt el és vált uralkodó szépségkarakterré. Ez a divat lényegében a nosztalgia jegyében született, hiszen ötletei, fazonjai az 1940–1950-es évek formajegyeire épültek. A testközeli formákat kifejező divat jellegzetességei: „a fejfedőtől kezdve a kisformájú kalapok, az egyenes, széles, tömött vállforma, laza, enyhén bővített felsőrész. A derékvonalat keskeny vagy széles öv hangsúlyozza. A szoknyák egyenes hatásúak, finomkodó részletekkel, a térdet megközelítő, vagy néhány centivel meghaladó hosszúsággal. Keskeny a nadrágforma, a csípőn kissé bővítve. Rendkívül magasak, vékonysarkúak, a sportosabb összeállításokhoz pedig finom vonalúak és lapos sarkúak a cipők. [...] Az alapanyagok közül tavasszal a finom szövetek viszik el a pálmát, a nyári szezonban pedig a pamut, a len, a batiszt, a muszlin, a puplin, a szatén és a pamutkrepp. [...] Az avantgárd jellegű öltözékek foglalják magukban az új divat szélsőségesebb változatait, túlzásait. Jellemzői a túlszélesített váll, kontrasztos színbetoldással, merész hasíték a szoknyán."[516]

A nyolcvanas évek első felének öltözködésében továbbra is az egyik legfontosabb követelmény volt a variálhatóság. Ez a többcélú ruhadarabok terjedésének kedvezett, illetve felértékelte azokat az anyagokat és ruhákat, amelyek megkönnyítették az eredetileg nem egy viselethez tartozó darabok cseréjét. Ugyancsak ennek az időszaknak a meghatározó vonása volt a sportruházat térhódítása is. A hatvanas és hetvenes évek „mackókorszakát" követően fokozatosan igényesebb kivitelű szabadidőruhák kerültek forgalomba. Az erre szakosodott hazai gyártók közül a Váci Kötöttárugyár Senior márkanévvel forgalmazott együttesei próbálták meg felvenni a versenyt a világszerte ismert sport- és szabadidőruhákat gyártó és forgalmazó termékeivel.

A gyerekek öltöztetésében a hetvenes–nyolcvanas években továbbra is a praktikum volt a meghatározó, vagyis a kisgyermekek ruházatával szemben a legfontosabb elvárás, hogy az kényelmes, ízléses, tartós és könnyen tisztítható legyen. A divatos megjelenés elsősorban a kamaszkorú gyermekek esetében vált fontossá, ám divatosnak lenni korosztályonként mást jelentett. A hetvenes évek közepén a serdülő fiúknak szövet- vagy farmernadrágot ajánlottak inggel és/vagy pulóverrel, a lányoknak a nadrágszoknya és blúz kombinációját vagy a kötényruha-blúz összeállítást javasolták a divattervezők. A kamaszok többsége számára azonban a farmernadrág, flaneling, bársonying, farmerdzseki, lányoknál a farmernadrág, farmerszoknya és pamuttrikó viselet volt a legvonzóbb

[515] *Ez a Divat*, 1980/3. sz. 48. o.
[516] *Ez a Divat évkönyv '80.* Budapest, 1980, Lapkiadó Vállalat, 168–169. o.

Gyermekdivat, 1980

és a leggyakoribb hétköznapi öltözék. A sportosság mellett a szubkulturális kötődés és a generációs elkülönülés szándéka befolyásolta a leginkább a fiatalok öltözködési szokásait.

A Magyar Divatintézet gyermekruházkodással kapcsolatos kutatása[517] szerint a gyerekek átlagos ruházati ellátottsága fedezte a szükségleteket. Kabáttal korcsoportonként eltérő arányban a gyerekek 50–80%-a rendelkezett, dzsekiből viszont a legtöbb gyereknek kettő is volt. Az ellátottságban jelentős szerepe volt az öröklésnek, hiszen az örökölt cikkek aránya a kabát- és dzsekiállományban elérte az egyharmadot. A fiúk körében az öltöny viselete 14 éves korig ritka, a 15 éves kor felettiek ruhatárában azonban általában már megtalálható 1 öltöny. A lányok ruhatárában a ruhák szerepe 14 éves korig meghatározó (átlagosan 3-4 darab), ezt követően a ruhákat inkább a szoknya/blúz, nadrág/blúz kombinációk váltották fel. A fiúk és a lányok esetében is a nadrág vált a legkedveltebb ruhadarabbá, az átlagos állomány nemektől függetlenül 3-5 darab, ebből rendszerint 1 farmernadrág, amit a többség Budapesten és vidéken is évi gyakorisággal vásárolt. A lányok esetében természetesen 4-5 szoknya is a ruhatár alapelemét jelentette. A fiúk átlagosan 4-5 inggel, a lányok 4-6 blúzzal rendelkeztek. A kedvelt ruhadarabok közé tartozott a pulóver, amiből nemektől függetlenül átlagosan 5-6 darab volt a gyermekruhatárakban. A sportos öltözködés jegyében gyorsan teret hódítottak a szabadidőruhák, ezek felsőrészét farmerhez magában is szívesen viselték. Ez a ruhadarab a budapesti gyerekek körében valamivel népszerűbb volt, mint a vidékiek esetében, hiszen a fővárosban az átlagállomány (2 db) a vidékinek közel a kétszerese volt. A nyolcvanas évek gyermek- és ifjúsági öltözködésében meghatározó szerepet játszottak a pólók, amiből a fiúk és lányok ruhatárában 7-8 darabot regisztráltak. A javuló kínálat ellenére a nyolcvanas évek végén még mindig komoly presztízsnövekedéssel járt együtt, ha sikerült márkás darabokat beszerezni.

Általánosnak tekinthető volt az iskolaköpeny viselete, a fiúk felének, a lányok négyötödének 2 darab volt a ruhatárában. Az alsóruházatban a nemek közötti különbségek korosztályonként felfelé haladva markánsabbá váltak, a lányok nagyobb készleteket halmoztak fel. A fiúk ruhatárában átlagosan 7 darab

[517] A Magyar Divat Intézet Piackutatási Stúdiójának 1988-as felmérése a gyermekruházati ellátottságról és a gyermekruha-vásárlási szokásokról. 143. o. A Magyar Divat Intézet Irattára.

alsónadrág, 6 darab atlétatrikó, 3 pizsama, 10 zokni volt. A lányok általában 10 bugyival, 5 trikóval, 3-4 pizsamával, illetve hálóinggel, 10 zoknival, 5 harisnyával, illetve harisnyanadrággal rendelkeztek. Ez az ellátottság a naponkénti váltás lehetőségét mindkét nem esetében biztosította. A nyolcvanas évek végi átlagos gyermekruhatárakhoz ezeken túl 1-1 köntös, 1-2 fürdőruha, 2-3 sapka, 2 pár félcipő, 1 pár edzőcipő, 1 pár csizma, 1 pár szandál tartozott. A kutatási eredmények a főváros és a vidék között a gyermekruházat vonatkozásában viszonylagos kiegyenlítettséget mutattak, s azt is megerősítették, hogy lakóhelytől függetlenül elsősorban a 15 év feletti korosztályok esetében nőtt meg jelentősen az öltözködés és a divat szerepe. A kvázi fogyasztói viszonyok között szocializálódó tinédzserek számára a divatos és sportos megjelenés éppen olyan fontos volt, mint az, hogy öltözködésükben – lehetőség szerint – a „márkás cuccok" viseletével vívjanak ki elismerést.

Az ünnepek és az alkalmak öltözködési rendje a városokban is viszonylag keveset változott. Az azonban kétségtelenül igaz, hogy a fiatal generációk tagjai ezeket a hagyományos öltözködési és viselkedési szabályokat kevésbé érezték kötelezőnek önmagukra nézve, mint a középkorúak vagy az idősebbek. Ennek következtében a társadalmi elvárások is módosultak. Az ünnepélyes öltözködésnek két meghatározó eleme volt és maradt is: jelezze az egyéni és közösségi kapcsolódást az ünnepi alkalomhoz, és ennek jelentéstartalma társadalmilag ismert és elfogadott legyen. Az alkalmak öltözködése a szokásokhoz és az események jellegével kapcsolatos társadalmi „közmegegyezéshez" kötődik. Magyarországon az 1970-es és 1980-as években a hagyománytisztelet által előírt viselkedési és öltözködési szabályok úgy módosultak, hogy a korábban megszokott kötelező érvényesség többnyire ajánlássá, gyengülő elvárássá szelídült.

Mi számított továbbra is olyan alkalomnak, amit az öltözködésben, külső megjelenésben is kifejezésre kellett juttatni? Idesorolódott a szélesebb család részvételével zajló vasárnapi ebéd, az ünnepi alkalmak – karácsony, húsvét, születésnap – családi és baráti összejövetelei, a színház- és operalátogatás, az esküvő, a ballagás, a vállalati rendezvény, a fogadás, a bál. Az általános elvárások szerint mindegyik alkalomnak meg kellett adni a jelentőségét a viselt ruhában is. Az alkalmi ruha esetében lényeges követelmény volt, hogy anyagában, fazonjában, színében feleljen meg az esemény jellegének. „A kis fekete ruha sok alkalomra megfelel, ünnepélyes hatása miatt bármilyen időszakban, bárhová felvehető. Élénk színű kiegészítőkkel komorsága feloldható. [...] A vendégváró otthoni öltözék ne legyen túl elegáns, mert udvariatlanság »túlöltözni« vendégeinket. Az sem helyes, azonban, ha szedett-vedett ruhában, tréningruhában várjuk, és nem tiszteljük meg őket. [...] Az estélyi ruha – csak a késő esti órákban megfelelő alkalmi öltözék, rendezvényekre, szilveszteri alkalomra, Operába, éjszakai szórakozóhelyekre. A divatos merész kivágást, a meztelen hátat azonban nem mindenki engedheti meg magának! Idősebb hölgyek – s típusuk szerint – a középkorúak is óvakodjanak még a meztelen felsőkar mutogatásától is. A túlságosan mély dekoltázs ebben a korban nem előnyös, felhívja a figyelmet a már nem egészen feszes bőrre."[518] A férfiak számára a hivatalos eseményekre

[518] Uresch: i. m. 118–119. o.

továbbra is a sötét színű öltöny viseletét javasolták, családi eseményeken viszont már elfogadhatónak tartották a sportosabb szabású és világosabb anyagból készült öltönyöket is.

Az élet fordulópontjaihoz kötődő szokások viszonylag csekély mértékben változtak, hiszen ezek jelentőségét a külső megjelenésükkel is igyekeztek hangsúlyozni az érintettek. „Az esküvői szertartás megkülönböztető öltözéket igényel. [...] A házasságkötés rítusához számos jel, jelképes tárgy is hozzájárult: menyasszonyi koszorú, jegykendő, jegyajándékok, gyűrűk, díszek, amelyek mind a menyasszony vagy a vőlegény lakodalmi ruháját, külsejét díszítették. Az esküvői öltözék napjainkig [1982 – *V. T.*] megőrizte más egyéb ruháktól eltérő emblematikus jellegét. Felöltése kiemelt alkalmat jelez, amikor a sötét öltönyös vőlegény és a fehér ruhás menyasszony együttesében az egymáshoz tartozás ünnepélyes jele érvényesül."[519] A házasságot kötő ifjú párok esetében is mérséklődött valamelyest a hagyományokból fakadó „előírások" jelentősége, változtak a korábbi szokások, és érvényre jutottak a divathullámok. A férfiak számára már egyre inkább megengedhető volt, hogy a „nagy eseményen" ne kizárólag sötét (fekete, sötétkék, sötétszürke) öltönyben jelenjenek meg. A színek között elfogadottá váltak a világos árnyalatok, az öltönyök szabásában pedig a sportosabb fazonok is, az alkalomhoz illő elegáns megjelenés azonban továbbra is fontos maradt. A gyakorlatban a hosszú ruhát viselő menyasszonyt vőlegénye többnyire sötét öltönyben vagy – jóval ritkábban – szmokingban kísérte az anyakönyvvezető elé. A házasulandó ifjú hölgyek nagy része szintén ragaszkodott a hagyományokhoz, vagyis a fátyolos, hosszú, fehér ruhához. „A menyasszonyi ruha első szabálya, hogy »illedelmes« legyen. Ne legyen sem ujjatlan, sem kivágott, és bárhogyan alakul is a divat, ne legyen túl rövid sem. Amint a divat változik, úgy változott meg a menyasszonyi ruha színe is. A hagyományos fehér mellett gyakori az égszínkék, a vízzöld és a púderrózsaszín is."[520] A korábbi szokásokkal ellentétben már a nadrágkosztüm is elfogadható volt esküvői ruhaként. Az idősebb vagy a második, harmadik házasságukat kötő nők számára már inkább az alkalomhoz illő elegáns kosztümöt javasoltak a divattanácsadók. Az alkalomhoz illő viselet felöltése természetes módon az esemény minden résztvevője számára íratlan szabályként érvényben maradt. Az esküvő reprezentációs szerepe is tovább növekedett a hetvenes–nyolcvanas években. Ez az esemény a család, a rokonok, a barátok és ismerősök számára az ünneplés mellett igen gyakran egyfajta sajátos alkalmat jelentett a társadalmi és vagyoni helyzet demonstrálására, amit az öltözködésben többek között azzal is igyekeztek kifejezésre juttatni, hogy szinte minden résztvevő az alkalomra vásárolt, új ruhájában jelent meg.

A gyászhoz kötődő öltözködési szokások csak kismértékben módosultak. Az általános társadalmi elvárások szerint a gyászszertartáson fekete vagy esetleg sötét színű ruhában illett megjelenni. A gyász időtartamában kisebb-nagyobb eltérések alakultak ki a városokban és a falvakban élők körében. A hosszabb ideig – közeli hozzátartozó halála esetén egy évig – tartó gyászruhaviselet elsősorban

[519] Szilvitzky: i. m. 21. o.
[520] Faragó: i. m. 19. o.

a falusiakra volt jellemző, a városokban élők körében a gyászos viselet időszaka folyamatosan rövidült, sőt a hétköznapi ruhán viselt gyászszalag hordása is megritkult.

Az élet fordulópontjaihoz kötődő szokások viszonylag csekély mértékben változtak. A házasulandók többsége ragaszkodik a hagyományos esküvői viselethez

Az alkalmi, ünnepi öltözködéssel kapcsolatos kérdések időről időre napirendre kerültek az újságok hasábjain is, főként a viselkedéskultúrával kapcsolatos problémaként. Az *Ez a Divat* munkatársa 1975 elején felháborodással idézte fel emlékeit egy színházi bemutatóról, ahol két fiatalember a közönség megbotránkozásától kísérve hétköznapi öltözékben és küllemmel jelent meg. „Hajuk, szakálluk víz és szappan után kiáltott, műrongyos nadráguk úgyszintén. [...] a lakásában mindenki úgy él, ahogy akar, magánügye. Ám a színházat azért nevezik középületnek, mert a közé, oda az emberek kultúrával feltöltődni mennek. Senkinek sincs hozzá joga, hogy gondozatlan külsejével rontsa a másik ember élményét, és arra kényszerítse, hogy Shakespeare mondatai helyett, a mosdatlanság áporodott levegőjére figyeljen."[521] A hetvenes évek végén kiadott öltözködési tanácsadó is úgy vélte, hogy „a színházi ruha sokféle formában elképzelhető, de farmerban, pulóverben ne menjünk ilyen helyre. Egy rendes délutáni ruha bármilyen színházi alkalomra megfelelő, ha nem divatjamúlt a hossza."[522] Tény, hogy a színházlátogatás korábban természetesnek tekintett öltözködési elvárásai a fiatalabb generációk körében egyre kevésbé tűntek kötelezőnek és feltétlenül betartandóknak. Ez ismétlődő jelleggel vitákat keltett, kisebb-nagyobb nézeteltéréseket okozott. „Lábra kapott nálunk is egy olyan divatirányzat, amely ellenzi a jól öltözöttséget. Képviselői farmerben és ingujjban, lehetőleg kockás ingben vagy blúzban ülnek be a színházak nézőterére. Mondvacsinált divatirányzat ez. Már nem tartunk ott, hogy ne telne mindenkinek olyan öltözékre, ami kicsit ünnepélyes, de még ott sem, hogy a túlzott anyagi jólét unalmassá, megszokottá válása ellen kellene szándékolt kopottsággal tüntetni. Nem igaz, hogy egy szép színházi este, egy hangverseny, egy táncmulatság mindennapos esemény volna az életünkben, ne szégyelljük tehát alkalmi öltözködésünkkel is kifejezni, hogy ez: alkalom. Öltözzünk úgy, hogy ruhánk

[521] Németi: i. m.
[522] Uresch: i. m. 118–119. o.

kifejezzen valamit a hangulatunkból.[523] Az idősebb generációk tagjai közül sokan érezték úgy, hogy az alkalom és a viselt ruha egymástól nem választható el. Sőt a korabeli közvélekedés általában elfogadta azt, hogy „vannak az év során olyan események is, amelyeket a kifejezetten alkalmi öltözékekkel lehet emlékezetessé tenni. Már hagyományosak a különféle bálok, ahol azért illően »bedobja magát az ember«, itt helyénvaló a hosszúruha is. Előrebocsátjuk, nem törvényszerű, hogy az estélyi, alkalmi öltözék egy vagyonba kerüljön! Aki ügyes, akár maga is elkészítheti. [...] Hasznos azonban az alapruhatárban egy-egy finom szövetből vagy angóra jerseyből készült csinos ruha (például a most ismét nagyon divatos kámzsanyakkal) vagy egy jól szabott, hangsúlyozott vállú kiskosztüm, esetleg az örökzöld ingruha egy mai változata az, amely egy csapásra megoldja a gondjainkat. Az említett öltözetek bármelyike megfelel színházba, különféle ünnepségekre, rendezvényekre, vendégségbe vagy vendégváráshoz."[524]

Az ünnepi alkalmak között nagymértékben emelkedett a ballagás jelentősége, kis túlzással egyfajta felnőtté avatási ünneppé vált. Ennek természetesen a külsőségekben, a vendéglátásban, a viselt ruha minőségében is kifejezésre kellett jutnia. Az érettségi előtt álló fiúk jó minőségű anyagból, egyforma színű és szabású öltönyt készíttettek, a lányok az iskolai szokások figyelembevételével rendszerint szintén új ruhadarabokat varrattak. Az ünnepi öltözék számukra többnyire a sötét színű hosszú szoknyát és a gyakran az iskola emblémáját is tartalmazó fehér blúzt, matrózblúzt és/vagy az elegáns szabású kosztümöt jelentette. A jeles esemény gyakran egyfajta fogyasztói versengéssé vált: ki tud jobb anyagot szerezni és elegánsabb megjelenést biztosítani az érettségiző fiataloknak. A divatlap szerzője 1980 tavaszán óvott a túlzásoktól. „Nehéz eldönteni, hogy a manapság divatos ballagásra, bankettre szánt egyenpompa iránti vágy hol, hogyan kezdődött. Tény, hogy egyes fővárosi iskolák valósággal rivalizálnak egymással. [...] Mindez még nem teszi szükségessé, hogy az új holmi okvetlenül a legdrágább nyugati anyagból, s a legborsosabb belvárosi szabóságban készüljön."[525] Az ünnep szertartásrendjéhez azonban az új ruha készíttetése és viselete elválaszthatatlanul hozzátartozott, szokássá vált. Tulajdonképpen ez volt az az alkalom, amikor a szó hagyományos és általános értelmében vett elegáns megjelenés igénye még az érintett fiatalok döntő többségében sem váltott ki ellenérzést és ellenkezést. Egyéb ünnepek alkalmával a hetvenes évek második felében a kötelező iskolai szoknya-blúz, illetve öltöny viselete már korántsem volt minden esetben magától értetődő.

A fiatalok hétvégi szórakozásának lényegében nem volt általános öltözködési szokásrendje, ki-ki az általa divatosabbnak vagy elegánsabbnak tartott, a hétköznapi öltözékétől általában elütő ruhadarabjait öltötte fel. „A fiatalabb korosztály – érdekes módon – a saját kedvenc szórakozásához, minden különösebb jó tanács nélkül is megtalálja a legmegfelelőbb öltözködést. Aki benéz egy diszkóba, tapasztalhatja: a fényes overallokat, a tapadó, bőrszerű nadrágokat, a vállpánt nélküli vagy éppen makaróni pántos trikót, a felsliccelt, szűk szoknyát szinte egyenruhaként viselik. Csakúgy, mint a beatkoncerteken a kinyúlt pulóvert és a farmerszerelést. A baboskendőről nem is beszélve."[526]

Az otthoni öltözködésre a hetvenes évek végén egyre kevésbé vonatkoztak általánosnak tekinthető viselkedési szabályok vagy elvárások. Abban természetesen nem volt érdemi változás, hogy az utcán és a munkában viselt ruha, valamint az otthoni öltözködésben használt ruhadarabok nem voltak azonosak. A férfiak esetében a néhány évtizeddel korábban még általánosnak tekinthető háziköntöst, házikabátot korra és foglalkozásra való tekintet nélkül kiszorította a tréningruha. A nők számára a különböző házimunkákhoz továbbra is előszeretettel ajánlották a kötényt, a csinos otthoni ruha vagy az otthonka viseletét. Az otthoni viselet függött a lakóhelytől, az otthon végzett tevékenység jellegétől. „Ma már nem korszerű az az álláspont, hogy otthonra minden ócska, agyonhasznált ruha megfelel, hiszen azt kevesen látják. Aki látja, az is »csak« családtag, s legfeljebb gyorsan felöltözünk, ha le kell szaladnunk az üzletbe valamiért. [...] Fontos, hogy a családtagok egymás előtt se mutatkozzanak elhanyagoltan, lomposan. Ha napközben váratlanul vendég érkezik, ne kelljen kapkodnunk rendesebb szoknyához vagy nadrághoz, s ha az, aki csönget, csak a megszokott postásunk vagy a díjbeszedő, akkor se nyissunk ajtót borzasan, szedett-vedett holmikban, ápolatlanul! Az se helyes, ha az egész napot pongyolában töltjük, de semmi esetre se legyünk fürdőköpenyben!"[527] Az otthoni ruha legyen egyszerű és kényelmes. A nők számára javasolták, hogy a házimunka közben viseljenek kötényt vagy ujjatlan, elöl végig gombos köpenyt és kendőt. S az otthoni viselet ajánlott darabjai között szerepelt a kor divatos darabja, a sokféle szabású és változatos színű, többnyire műszálas anyagú otthonka. „A háziruha sokféle lehet, mindig az otthoni tevékenységnek vagy pihenésnek megfelelő. Lehet pongyola, házikabát, kötény, kötényruha, kezeslábas, lehet hosszú vagy rövidnadrágos összeállítás, esetleg tréningruha is. Csak az a fontos, hogy ne legyen elhanyagolt és piszkos! [...] Az otthoni megjelenés voltaképpen mély belső tartalmat takar: azt, hogy fontos-e, hogy a családtagok egymást csinosnak lássák, hogy megjelenésükkel még hosszú évek után is vonzóak kívánnak lenni egymás számára?"[528] A háztartási és divattanácsadók többsége a hetvenes évek közepén azt javasolta, hogy az otthoni öltözék is cserélődjön az éppen aktuális tevékenységhez igazodva. A lábbeliviseletben a házi cipőt és a mamuszt a hetvenes évekre egyértelműen felváltották a különböző fazonú papucsok.

Az alsóruházatban a hatvanas éveken divatos, rosszul szellőző, alacsony nedvszívó képességű nejlon és más szintetikus műszálas alapanyagból készült fehérneműket a hetvenes években egyre inkább a pamutból készült hurkolt, kisebb mértékben műszállal kevert textíliákból készített darabok váltották fel. Ez utóbbiak a növekvő higiéniai és egészségügyi igényeknek is általában jobban megfeleltek. A hetvenes évek végén kiadott, a korszerű öltözködés kérdéseit áttekintő szakkönyv szerint fontos, hogy kényelmes legyen a fehérnemű, ami

[523] Pataki (1976): i. m. 14–15. o.
[524] *Ez a Divat*, 1980/12. sz. 2. o.
[525] *Ez a Divat*, 1980/4. sz. 2. o.

[526] *Ez a Divat*, 1980/12. sz. 2. o.
[527] Uresch: i. m. 76–77. o.
[528] Pataki (1976): i. m. 8–9. o.

diszkrét ruhadarab, ezért nem esztétikus például, ha a nők felsőruháján durván átlátszik. A kombiné mellett/helyett már a pamuttrikó viselete is előtérbe került, s egészségügyi szempontból továbbra is célszerűnek tartották az alsószoknyát, különösen akkor, ha a felsőruházat jellege ezt igényelte. A nők négyötöde által rendszeresen viselt melltartónak elsősorban a test- és alakformáló, az esztétikus megjelenést elősegítő szerepét hangsúlyozták, a harisnyatartót és a csípőszorítót pedig már mint divatjamúlt, ritkán használatos ruhadarabokat emlegették. A hetvenes évek végére a fiatal nők körében a kombinét felváltotta a pamuttrikó, a harisnyát kiszorította a harisnyanadrág, és az alsószoknya viselete is inkább csak az alkalmi öltözködésben maradt meg. A hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján végzett piackutatások szerint a nők körében jelentősen növekedtek az elvárások a fehérnemű minőségével szemben. „A női alsóruházat könnyebb – és könnyedebb – darabjai a nadrágok, kombinék és alsószoknyák. Napjainkban túlnyomó többségük hurkolt anyagból készül. [...] A fehér, rózsaszín és világoskék színek egyeduralmán régen túljutottunk. Már nem számít feltűnőnek egy fekete vagy piros alsóruha. Sok a színes, sok és sokféle a mintás alsónemű. A nadrágok méretválasztéka nemcsak a csípőbőségnek megfelelően sokféle. A méretváltozatok formaváltozatokat is jelölnek; a felfázásra hajlamosak számára nélkülözhetetlen hosszú szárú nadrágoktól kezdve egészen a bikini formájúakig minden van köztük."[529] A hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától lényegében ez utóbbi vált általánosan elterjedtté a – fiatal – nők körében.

A hálóing és a pizsama kiválasztásakor szintén a kényelmi és az egészségügyi szempontok kerültek előtérbe. Ennek megfelelően nyáron a félhosszú vagy hosszú hálóing, télen pedig a pamutpizsama viseletét ajánlották a hölgyeknek. A kor divatos hálóruhája, a bébidoll kapcsán megjegyezték, hogy bármennyire esztétikus, csak jól fűtött lakásban érdemes viselni. „A pongyolák és a köntösök közül legpraktikusabbak azok, melyekben rövid ideig akár idegenek előtt is mutatkozhatunk. A lakáson kívül ne viseljük őket, ne szaladjunk át a boltba pongyolában még akkor sem, ha az a szomszédban van, és ha csak egy apróságot akarunk vásárolni."[530] Azt is hangsúlyozták, hogy a korszerű és divatos öltözködés minden helyen, helyzetben és időben kulturált öltözködést jelent az alsó- és felsőruházatban egyaránt.

A hetvenes–nyolcvanas évek női fürdőruhadivatjában egyre kevésbé számított illetlennek, ha a nők igyekeztek a lehető legnagyobb testfelületet mentesíteni a fürdőruha takarásától. „Az 1980-as évek újdonsága volt a melltartó nélküli, elöl háromszög formájú, hátul csak néhány pántból álló tanga, illetve a vékony anyagból készült egyrészes fürdőruha, amelyet a fiatal lányok egészen mélyen lecsavartak, hogy minél nagyobb felületen érje őket a nap."[531] A hazai strandokon, fürdőhelyeken a nők körében a felsőrész nélküli, monokinis viselet még – elsősorban az inkább elutasító közvélekedés miatt – viszonylag ritka volt, az első naturista fürdőhelyek létrehozása is igen nagy közfigyelmet keltett a nyolcvanas évek első felében. A férfifürdőnadrág-divat anyag és fazon

[529] Pataki (1976): i. m. 57. o.
[530] Uresch: i. m. 26. o.
[531] F. Dózsa (1999): 38–39. o.

szerint változott, de ez a kérdés korántsem keltett túlságosan nagy érdeklődést. A nyolcvanas évektől vált egyre kedveltebbé a régi klottgatya formáját idéző bokszernadrág.

A férfiak alsóruházata viszonylag keveset változott, a hatvanas években még általánosan használt vászon- és a fekete klottnadrágokkal szemben előtérbe kerültek a pamutnadrágok, amelyek már nem száras, hanem felszabott formában készültek. A korábban általános fekete, fehér és sötétkék színek dominanciája megszűnt, az alsóruházat színesedése, mintásodása a férfiak körében is elfogadottá vált. A férfiak hálóruházata a nőkéhez képest kevésbé volt divatfüggő, rendszerint pamutból vagy vászonból készült, mintás vagy egyszínű pizsamát hordtak, a férfihálóing viselete egyre inkább csak az idősebb korosztályok tagjaira volt jellemző, vagy kórházi ápolás esetén „kincstári darabként" volt és maradt gyakoribb.

A dolgozó nőkkel szemben ekkoriban már nem a puritán megjelenés, hanem a célszerű és divatos viselet igénye fogalmazódott meg. „A munkahelyén legyen mindenki a lehetőségekhez képest csinos (de nem zöld vagy ezüst szemhéjjal kikészített). Legyen divatos, de nem kirakatbábu. A jólápoltság és a jólöltözöttség jó közérzetet ad. De [...] és ez a legfontosabb: nem kell mindennap más-más ruha. A környezet is fontos, kísérjük figyelemmel hogyan öltöznek a többiek. A munkahely ugyanis nem divatbemutató."[532] A munkahelyi öltözködéssel kapcsolatban a praktikusság követelménye fogalmazódott meg, a divatosságot ennek figyelembevételével, korlátozottan lehetett érvényesíteni. „A túl bő szárú nadrág vagy a bő szabású ujjak és szoknya balesetet idézhet elő, ezért az ujjakat feltűrve vagy csuklónál begombolva, a nadrágszárakat összefogva viseljük. [...] Általában véve a legideálisabb, ha tetőtől talpig átöltözünk – a fehérneműt is beleértve – jó közérzetünk és egészségünk érdekében."[533] Gépek mellett dolgozók számára a testhez simuló öltözékeket ajánlották, mert ezzel csökkenthető a balesetveszély.

A mezőgazdasági dolgozók számára a szabad ég alatt végzett munka jellegéhez igazodva a réteges öltözködést javasolták. Az ajánlott készlet munkaruhából legalább két váltás volt. A nagyobb vállalatok általában biztosították a munkaruhát dolgozóik számára, ám ennek a minősége gyakran hagyott kívánnivalót maga után. Kisebb üzemekben, szövetkezetekben azonban ez a szociális juttatás nem minden esetben volt elérhető, az ott dolgozók inkább elhasznált otthoni ruhájukat viselték munka közben. Az irodákban dolgozók, a szellemi munkát végzők utcai és munkahelyi viselete gyakorlatilag azonos volt. A munkahelytől és a végzett munka jellegétől függően várták el a munkaköpeny viseletét. A szociális ellátás részeként viszonylag széles körben, változó összegű ruhapénzzel támogatták a munkavállalókat. A nyolcvanas évek végéig a munkahelyeken csak elvétve voltak kötelező öltözködési előírások, sokkal inkább a szokások érvényesültek. E szerint a tisztviselőknek illett öltönyben és nyakkendőben megjelenni a munkahelyükön, a tisztviselőnők pedig szoknya-blúz kombinációt vagy szolidan elegáns ruhát viseltek.

[532] Faragó: i. m. 42. o.
[533] Uresch: i. m. 82–85. o.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulójáig az általános és középiskolák többségében a rendtartás megkövetelte a diákoktól a – többnyire – kék színű iskolaköpeny viseletét. „Csak helyeselhető a ma már sok helyen a fiúknak is kötelező iskolaköpeny viselése, mely csökkenti az öltözködési versenyt. A divatozás iránti igényt jobb a magánéletben, utcán, társaságban kiélni."[534] Az iskolaköpeny kötelező jellege aztán a nyolcvanas évek végére érvényét vesztette. Ehhez hasonló volt a története a kisdobos, az úttörő, az ifjúgárdista és a KISZ-egyenruháknak. Ezeknek a viselete a gyerekek és a fiatalok számára az ünnepi alkalmak során kötelező volt, de a nyolcvanas évek végére ezek az „egyenruhák" is kimentek a divatból.

A magyar falvakban a hetvenes évek elejére a kivetkőzés/átöltözés lényegében befejeződött. Azok, akik még ezt követően is ragaszkodtak a „bőszoknyához", azok annak alapelemeit rendszerint életük végéig hordták. A Nógrád megyei Patakon például 1985-ben a 65 évesnél idősebb asszonyok szinte kivétel nélkül őrizték a viseletet, ezt a mintát követte az ekkor 50 év feletti női korcsoportok jelentős része, az ennél fiatalabbak körében a viselet egyre ritkább, míg a 43 év alatti korosztályokban már mindenki városiasan öltözködött.[535] A nyolcvanas évek közepén a hagyományos öltözködési rendet követő, középkorú, átlagos vagyoni helyzetű, pataki asszony ruhatára 5 kombinéből, 2 pamut alsóingből, 9 alsóneműként használt kötött ujjasból, 10 nadrágból, 4 téli nadrágból, 8 pár harisnyából, 1 pár harisnyatartóból, 18 alsó- és felsőszoknyából, 3 kötényből, 4 rövid ujjú és 1 hosszú ujjú kacajból (más néven: lajbi), 14 rövid, illetve hosszú ujjú pulóverből, 13 kardigánból, 7 mellényből, 1 berliner vállkendőből, 49 fejkendőből, 4 pár szandálból, 1-1 papucscipőből és félcipőből, 2 pár csizmából, 2 pár kesztyűből és 1 sálból, összesen 187 db, illetve pár viseleti tárgyból állt. Kiegészítőként 1 esernyőt, 1 kézitáskát használt, ékszerként jegygyűrűt, fülbevalót, karórát viselt. Ruházatának meghatározó színei a fekete, a sötét- és középkék, a barna, a sötétzöld és a bordó voltak.[536] Az öltözet darabjainak közel kétharmada bolti késztermék, csupán az egyharmadát állították elő házilagosan, illetve varrónő segítségével.

A hagyományokat követő viseletnek elsősorban az alapanyagai változtak meg. Péterbencze Anikó kutatásai[537] szerint a Nógrád megyei Zsámbokon a jerseyanyagot elsősorban a szoknyák készítéséhez használták, emellett a nejlon is közkedvelt alapanyaggá vált. Ez utóbbit hétköznapi szoknyák, ingek és blúzok készítéséhez használták. Ünnepekre továbbra is ritkán hordott, jó minőségű ruhaanyagból készült darabokat öltöttek. Nem változtak érdemben a szoknyák, kötények, ingek szabásai s a hagyományokat követő zsámboki nők öltözködésének elmaradhatatlan része maradt a fékető. A korábban általánosan hor-dott berlinerkendő mellett teret hódítottak a kézzel kötött kardigánok, a kötött mellények. Komolyabb változást a viseletben lényegében a ruhák színskálájának bővülése, a színek élénkülése jelentett egyes tájegységeken. A presztízsfogyasztás elvárásai szerint a kiemelt ünnepi alkalmakra – esküvőkre, búcsúkra – minden esetben új ruhát, cipőt volt illendő vásárolni vagy készíttetni. S lényegében a jövedelmi helyzettől függetlenül megmaradt az eladósorban levő lány kiöltöztetésének szokása. A szülők többsége kötelességének tartotta, hogy a lánya „jól kistafírungozva" menjen férjhez. Ilyenkor elsősorban nem a mindennapos szükségleteket szolgáló, hanem a valós vagy vágyott társadalmi helyzetet kifejező ruhadarabokat – bundát, csizmát – vásároltak. A házasulandó fiatalok – elsősorban a lányok – hozományában, illetve nászajándékában továbbra is jelentős szerepet játszottak a ruhaneműk.

A presztízsnek, az adott helyi társadalom vélt vagy valós elvárásainak történő megfelelés igényének azonban nemcsak az ünnepi, hanem a hétköznapi öltözködésben, elsősorban a gyerekek öltöztetésében is kiemelt szerepe volt. Jávor Kata varsányi és zsombói megfigyelései szerint a falusi asszonyok egyik fő büszkesége, hogy „gyermekeiket szépen járatják". A hetvenes és nyolcvanas években itt és más falvakban is egyfajta sajátos „fogyasztási versengés" alakult ki, aminek alapvető célja a család anyagi helyzetének, az elért szintnek a demonstrálása, amire a gyerekek öltöztetése sokak számára messzemenően alkalmasnak tűnt. Ennek jegyében a helyileg kialakult „jólöltözöttségi szinttől" nem illett elmaradni. „...Zsombón is nagyon öltöztetik a család fiataljait. Még olyan szülő is van, aki azért nem viszi óvodába a gyermekeit, mert nem tudna olyan szép ruhát rájuk adni, mint a többiek. Ezzel együtt Zsombón inkább a bizonyos szinten alulmaradókat ítéli el a többség, mintsem, hogy a túlzásokat méltányolná."[538] A gyermekek öltöztetésében a presztízsfogyasztás mellett fontos volt a nemi szerepekkel kapcsolatos szocializációs modellek hatása is. Általában nagy gondot fordítottak a lányos és a fiús külső kialakítására és tudatosítására. Ennek megfelelően az újszülött kisfiúkat világoskék, a leányokat rózsaszínű ruhákba öltöztették. A kisgyermekek öltöztetése azután lett még fontosabbá, hogy óvodássá, iskolássá váltak, hiszen meg kellett jelenniük a nyilvánosság előtt, amire már az otthon viselt tréningruha általában nem volt alkalmas. A leánygyermekeket ünnepi alkalmakkor rendszerint szoknya-blúz együttesbe öltöztették. Az általános iskolás korban a fiúk és a lányok viseletét a jól öltözöttségre törekvés határozta meg, a differenciálódás – a nemi szerepek előtérbe kerülésével párhuzamosan – a kamaszkortól vált egyre markánsabbá. „A 70-es években Varsányban a lányok viselete kettős, köznapi ünnepi polarizációban valósult meg. Az ünnepet a lagzi és a mise jelentette, a karácsonyi és a húsvéti misével, mint csúcsponttal. Ezen túlmenően az otthon viseltnél kissé jobb állapotú ruhát vett fel a lány, ha a boltba ment, ha az utcára, a nyilvánosság elé kilépett. [...] Egy nagylánynak ekkor átlagban 10-12 »kerekszoknyája« és 30 ingválla volt. Ezeket viselte sorban, majd kezdte elölről a hordásukat. A nagylányok »helyes« öltöztetése ekkor tehát elsősorban mennyiségi kérdés volt. Az ünnepi viselet még kizárólag népviseletet

[534] Pataki (1976) i. m. 12–13. o.
[535] Kapros: i. m. 207. o.
[536] Kapros: i. m. 208–212. o.
[537] Péterbencze Anikó: *„Kecele, kacó, zsámboki matyó" A női viselet változásai Zsámbokon (1900–1990).* Budapest, 1990, MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Életmód és tradíció, 6. kötet/, 74. o.
[538] Jávor Kata: A gyermek és a fiatal, mint a szülői aspirációk tárgya. *Etnographia,* 1981/1. sz. 89–93. o.

jelentett."[539] A későbbiek során már a sötét színű kosztüm is elfogadott ünnepi öltözékké vált, ezt már minden fontosabb ünnepi alkalomra fel lehetett venni. A nyolcvanas és a kilencvenes években a férjhez menetel előtt álló varsányi lányok ruhatára tovább differenciálódott elsősorban az alkalmak szerint. Az otthoni lezserebb és viseletesebb ruhadarabokat a házból kilépve utcai megjelenéshez alkalmas ruhadarabokra, leggyakrabban farmernadrágra cseréli. „A randevúhoz, akárcsak a falun belül is, külön »csábos«, »nem templomba való« ruhái vannak, vállpántos, kivágott, rövid ruhák, természetesen az évszak függvényében. Ruhatára legünnepélyesebb darabjai azok, amelyeket a templomban visel." Az azonban fontos változást jelent, hogy minőségi szempontból jelentősen felértékelődtek a lagziban hordott ruhák, amelyek a divatosság és a figyelemfelkeltés szempontjait is szolgálták anyagukkal, szabásukkal egyaránt. Így napjainkra „a nagylány-ruhatár csúcsteljesítménye a templomi ruha helyett a lagzin viselt alkalmi ruha lett".[540]

A néprajzi kutatások szerint a falusi fiúk, fiatal férfiak öltözködésének kérdése továbbra is háttérbe szorult. A tréning és a szabadidő hetvenes években kialakult divatját a nyolcvanas évekre a farmer váltotta fel. Az ünnepi ruhatár a fiatal korosztályokban egy öltönyből, egy sötét, általában fekete nadrágból és az ezekhez viselhető színes – bordó és/vagy zöld – zakóból állt. A hétköznapi otthoni viseletre a felnőttek körében a legtöbb helyen a munkásruha dominanciája jellemző, ünnepi alkalmakra általában egy sötét és esetleg egy világosabb öltönyt tartogattak. Ugyancsak fontos változás, hogy a korábbi általános gyakorlattal ellentétben a nyolcvanas évekre megnőtt a fiatalabb generációk szabadsága az öltözködésben, a szülők ellenőrző szerepe fokozatosan néhány alapnorma számonkérésére korlátozódott.

Varsányban az 1972–1974 között végzett megfigyelések eredményei szerint bár a kivetkőzés előrehaladt, a harminc éven felüli nők többsége még ragaszkodott a viselethez, a húsz és harminc év közötti generációk tagjainak öltözködésében a népviselet és a városi öltözködés kettőssége és időnkénti csere volt megfigyelhető, a húsz évnél fiatalabb lányok ellenben hétköznap már egyáltalán nem hordták a hagyományos viselet darabjait, számukra és a gyermekkorúak számára viszont gyakran a népviselet jelentette az ünnepi öltözéket. A hagyományos paraszti viselet általánosnak tekinthető elhagyása mellett lehet példát találni a visszaöltözésre – vagyis arra, hogy az egykori viselet meghatározó darabjai újra a hétköznapi öltözet részeivé váltak – vagy éppen a teljes viselet jeles napokon történő felöltésére is. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején, sok helyen megfigyelhető visszaöltözéshez szükséges ruhadarabokat rendszerint a nagyszülők készíttették el unokáiknak. A hagyományos viselet darabjait azonban csak hétvégén és ünnepnapokon öltötték fel a fiatalok, hétköznap a városi divat szerint öltöztek. Azokon a területeken, ahol a helyi viselet már a kivetkőzés előtt is szorosabban kapcsolódott a városias, polgári öltözködési mintákhoz, ott a változás jelentősége kisebb volt, mint a hagyományőrző vidékeken. A városias mintákat követő falusiak öltözködésében a divatkövetésben korábban megfigyelhető fáziskésés a hetvenes–nyolcvanas évek során folyamatosan csökkent, de nem szűnt meg teljesen. Általában a ruházati ellátottságban mutatkozó területi különbségek is mérséklődtek.

A hetvenes évektől fokozatosan rövidült a falusi nők szoknyája is, függetlenül attól, hogy hagyományos vagy városi öltözködési mintákat követtek. Egy évtizeddel korábban, a kivetkőzés utolsó hullámának időszakában még erkölcstelennek számított, ha a falusi lány vagy asszony térdét nem takarta el a szoknyája, a hetvenes években azonban ez már korántsem okozott problémát. Bár az kétségtelenül igaz, hogy a viselkedéssel kapcsolatos értékrend és a mikroközösségi elvárások rendszere a falvakban valamivel lassabban módosult, mint a városokban, többnyire igyekeztek eleget tenni az illendő és gondos öltözködés egyre szűkebb körben érvényes közösségi elvárásainak.

Az ünnepi öltözékek közül a hetvenes évek elejétől a hagyományos menyasszonyi ruhát gyakorlatilag kiszorította a városi, szűk menyasszonyi ruha, amit rendszerint mindenki magának varratott meg. Varsányban 1970-ben még a menyszonyok egyötöde, 1973-ban viszont már senki sem viselt hagyományos mennyasszonyi ruhát az esküvőjén. A hétköznapi és az ünnepi öltözékeket azonban továbbra is megkülönböztették egymástól, függetlenül attól, hogy a viselet hagyományaihoz vagy a városi divatkövetés szokásaihoz igazodtak. A lépéstartás érdekében sokan vásárolták a hazai divatlapokat, a nyolcvanas években már a külföldi magazinok is gyakoribbá váltak. A divatváltozásokat a rendszeresen munkába járó lányok és asszonyok követték a leggyakrabban és a leggyorsabban.

A kivetkőzést követő időszakban a falusi nők nagy része a konfekcióruhával szemben előnyben részesítette a házilagosan szabott, illetve varrónővel készíttetett ruhákat. Ez egyben azt is jelentette, hogy a varrónő ismeretei, tájékozottsága és ízlése határozta meg a divatkövetést. Ennek következtében az egyéni ízlés, az egyedi ötletek kifejezésére viszonylag ritkán került sor, a leg-több helyen inkább egyfajta új típusú homogenitás vált hosszabb-rövidebb ideig jellemzővé. Ezt gyakran tovább erősítette az utánzási vágy – egy-egy új ruhadarab a megjelenését követően rendszerint gyorsan terjedt az adott közösség tagjai között –, illetve a helyi öltözködési szokásokhoz történő igazodás szándéka. Az aktuális divattal szembeni 1-2 éves fáziskésés továbbra is jellemző maradt, többek között a farmernadrág viselete is később és valamivel lassabban terjedt el a falusi fiatalok között, mint a városiak körében. Ezen túlmenően pedig a helyi közösség által kialakított öltözködési szokások és ízlésbeli normák is befolyásolták a falusiak divatkövetését. Az újdonságok elfogadásában vagy elutasításában is megfigyelhetők a generációs különbségek, a viselethez jobban ragaszkodó középkorúak és idősebbek szinte minden olyan új divat ellen tiltakoztak, amit a közösségi szokásokkal és hagyományokkal ellentétesnek tartottak.

A kivetkőzött középkorú és fiatal generációk tagjai viszont éppen a saját példájukból kiindulva rendszerint inkább pártolták a divatjelenségeket és az azokat meghonosító fiatalokat. Gergely Katalin kutatásai szerint a hetvenes évek elején Varsányban egy városi ruhában járó 25 éves fiatalasszony ruhatára

[539] Jávor Kata: A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell alakulása a nemi szerepre nevelésben. (A varsányi példa.) In Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi kultúra-népi társadalom.* XIX. Budapest, 1999, Akadémiai Kiadó, 155–172. o.

[540] Jávor: i. m.

a következő darabokból állt: „felsőruha: 3 kosztüm műszálas szövetből; 10 szoknya műszálas szövetből; 2 hosszúnadrág, jerseyből és szövetből, bőszárral; 6 egyberuha, szövet, jersey; 4 nyári ruha; 5 szett, 2 kardigán, 5 rövid ujjú pulóver, 3 krisztina blúz; kabát: szivacskabát, műszőrme bunda, szövetkabát, orkán jackie; melegítő (tréningruha) 3; lábbeli: 1 pár csizma, 3 pár félcipő, 1 pár szandál, papucs, tornacipő; alsóruha: kombiné, melltartó, bugyi, hálóing (nejlonból vagy szintetikus anyagból), harisnyatartó, nylonharisnya; kiegészítő: itthoni, kimenő: selyem-, nejlon-, kasmírkendő (mindig beköti a fejét); viselet: 7 kerekszoknya, 4 alsószoknya, 3 ingváll, 2 kötöttlajbi, 2 szakácska, menyecske, menyecskekendő 5, fékötő 2."[541] Egy ugyanitt élő, 17 éves leány ruhatára ettől lényegében annyiban tért el, hogy az csak városias ruhákból állt, s nem volt benne már egyetlenegy hagyományos viselethez tartozó ruhadarab sem.

A fiatal és középkorú falusi férfiak a továbbra is előszeretettel viselt kék munkásruhát – puha anyagból vagy kartonból készült inggel – otthoni és a falun belüli hétköznapi megjelenésre egyaránt alkalmasnak tartották. Ünnepnapokon általában sötét, egyszínű anyagból készült konfekcióöltönyt viseltek műszálas pulóverrel vagy ingpulóverrel, ritkábban inggel és nyak-kendővel. Ősszel és télen felsőruhaként bélelt vagy béleletlen szivacskabátot hordtak, a lábbeliviseletben továbbra is a magasított sarkú, hegyes orrú félcipő volt a divatos. A fiatal legények többnyire bőszárú pantallóban és színes, műszálas pulóverben és/vagy mintás ingben jártak iskolába vagy dolgozni, öltönyt ritkán vettek fel, a szivacskabát mellett ebben az időben a műbőr kabát is igen népszerű és divatos holmi volt. Az új, városiasnak tartott ruhadarabok – pulóverek, kardigánok, garbók – színei általában világos árnyalatúak – rózsaszín, világoskék, világoszöld – voltak.

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától a korábban általános, hagyományos viselet megítélése fokozatosan megváltozott. Előtérbe került a hagyományőrzés, és a paraszti öltözködés darabjai lassan-lassan a megőrzendő értékek közé kerültek. A helyi közösségekben is felértékelődtek az egykori szokások, felerősödött a fiatalabb nemzedékekre történő átörökítés szándéka.

A naprakész divat – újradifferenciálódó öltözködés az ezredfordulón

A férfiak és nők öltözködésében már a hetvenes évek végétől – a nemzetközi trendeknek megfelelően – megfigyelhető a különböző mintákat követő csoportok kialakulása, ami a választék bővülésének és a divatkövetés könnyebbé válásának volt a következménye. Miután a divatkövetés önmagában már nem bizonyult elégségesnek az elithez tartozás jelzésére, ezért – elsősorban a fiatalok körében – csoportképző tényezővé váltak az egy-egy ismert személyiség, popsztár ízlését követő, esetleg egy-egy foglalkozáshoz, szabadidős tevékenységhez kötődő stílusok.

[541] Gergely (1978): i. m. 269. o.

Irhakabát, cikkelyekből szabott bőr miniszoknya, bordás rövid ujjú felső, színes harisnyanadrág, magas szárú csizma: egy divatkövető fiatal nő ruhatárának alapdarabjai 1970-ben

A divatirányítók csoportjába tartozók minden összeállításában felfedezhetünk valamilyen merész részletet, ami kellően megbolondítja az összhatást – Diáklány márkás ruhákban, 2010

A női öltözködésben a nyolcvanas évek második felétől három stílusirányzat párhuzamos jelenléte volt kimutatható. A klasszikus stílusra a tiszta vonalak, a finoman összehangolt színek és a finom kelmék alkalmazása volt a jellemző. A sportos és folklór irányzat a kényelmességet állította előtérbe a bő szoknyákkal, a meleg pulóverekkel és a sokféle kombinációban alkalmazott sport- és szabadidőruhákkal. A harmadik, az úgynevezett avantgárd a meghökkentő merészséget, formai újításokat és élénk színeket kedvelő fiatalok stílusa volt.

A divathoz fűződő viszony szerint egy 1988-as kutatás a magyar nőket divatirányító, ezen belül avantgárd, illetve sportosan öltözködőkre, korai divatkövetőkre (sportos, igényes és nőiességét hangsúlyozó alcsoportokra), késői divatkövetőkre – nőiesen, valamint elegánsan, de árorientáltan öltözködőkre – és a divattól függetlenek – konzervatív nők, öltözködéssel szemben közömbös nők – csoportjára osztotta. A különbségeket jól mutatja a felnőtt női lakosság 3-4%-át jelentő avantgárd és a mintegy 5-8%-át jelentő öltözködéssel szemben közömbösek öltözködési szokásainak és ruhatárának összehasonítása. Az avantgárd módon öltözködők nagy figyelmet fordítottak az állandóan újszerű hatást keltő megjelenésre. Többnyire fiatal, 30 év alatti, városi, ezen belül budapesti, átlag feletti jövedelemmel rendelkező, alkalmazotti foglalkozású vagy

szolgáltatásban dolgozók alkották ezt a csoportot. „Az avantgárd nő [...] újszerű, merész, cseppet sem zavarja, ha különcnek, feltűnőnek tartják. Ha kell igényes, soha nincs rossz napja, minden öltözködési stílusban otthon érzi magát, de mindegyiket egyedi módon viseli."[542] Az átlagosnál jobb jövedelmi helyzeténél fogva nem árérzékeny, szakboltokban, belvárosi üzletekben és szalonokban vásárol. Ruhaállománya átlagon felüli, a kutatás során e csoport tagjainál átlagosan 89 darabból álló felsőruházati készletet regisztráltak. Ebben többek között 12 szoknya, 6 nadrág, 6 ruha, 11 blúz, 14 pulóver, 11 póló, 2-2 szabadidőruha és otthonka, 6 pár cipő, 4 pár szandál és 3 pár csizma volt megtalálható. Ehhez nyilvánvalóan egy minimálisan 50-60 darabból álló alsóruházati készlet társult, vagyis a teljes ruhatár mintegy 140-150 ruhaneműt tartalmazhatott. Az öltözködés iránt többé-kevésbé közömbös nők ezzel szemben ruházkodásuk színvonalát a minimális igények kielégítésének a szintjére szorították le. Számukra az öltözködésben az volt a legfontosabb, hogy ruháik tiszták, rendezettek legyenek, és védelmet nyújtsanak számukra az időjárással szemben. Ebbe a csoportba a 45 év feletti, rendszerint vidéken, elsősorban községekben élő, iparban, mezőgazdaságban fizikai munkát végző, vagy már inaktív, az átlagnál alacsonyabb jövedelemmel rendelkező nők tartoztak. Az öltözködés nem volt fontos számukra, ruhatárukat rendszertelenül, szükség esetén újították fel, az elhasználódott ruhadarabjaikat általában hasonló fazonúval, színűvel igyekeztek pótolni. A rossz jövedelmi helyzet miatt e csoport tagjai csak akkor vásároltak új ruhadarabokat, amikor az már elengedhetetlenül szükséges volt. Vásárlás során a bevált, megszokott és főként olcsó beszerzési lehetőséget jelentő helyekhez ragaszkodtak. Ruhaállományuk ennek megfelelően átlag alatti volt. Felsőruházati készletük átlagosan 52 darabból állt. Ebben többek között 5 szoknya, 4 nadrág, 6-6 blúz, ruha és pulóver, 3 otthonka, 1-1 kabát és blézer, 4 pár cipő és 2 pár csizma volt megtalálható.[543] Alsóruházati ellátottságuk is feltehetően szerényebb volt, hozzávetőlegesen 20-30 darabból állhatott, így a teljes ruhaállományuk mintegy 70-80 darabra tehető.

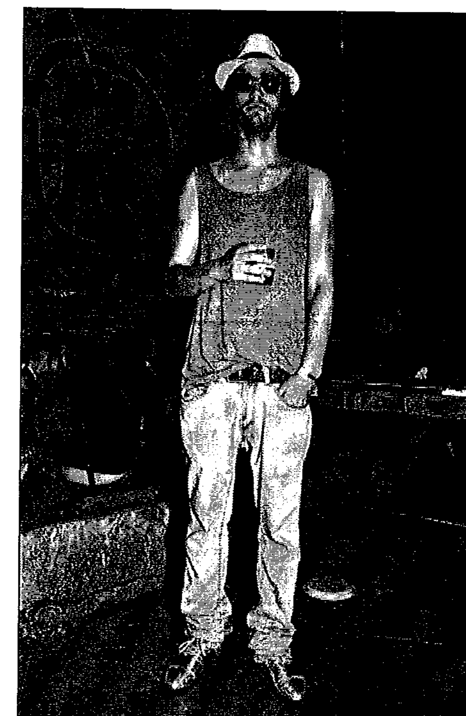
Az természetesen kérdéses, hogy a felmérés adatai mennyire pontosan tükrözik a korszak öltözködési trendjeit. Joggal feltételezhető, hogy az avantgárd stílusúak meglehetősen szűk csoportot jelentettek, hiszen a divatkövetésnek ez a módja kevesek számára volt megengedhető. A nyolcvanas évek végén a jómódú és divatos nők többsége arra törekedett, hogy minden szezonban legyen legalább egy legutolsó divat szerint készült ruhadarabja. Ugyanakkor a napi divatot nem követő nők is fontosnak tartották, hogy a megjelenésük csinos és elegáns legyen, amihez az általuk készíttetett ruhákat is megfelelőnek tartották. Elutasították ugyan a túl divatos holmikat, de keresték a megbízható minőségű darabokat, amelyek ünnepélyes alkalmakkor is viselhetők voltak.

A férfiak öltözködésében a divatirányzatoknak kevésbé fontos szerepe volt. 1985-ben az öltözködési és divatkövetési szokások szerint öt nagyobb csoportot különítettek el: a konzervatív öltönyös viselethez ragaszkodókat, akik csak jól

[542] Lakatosné Liput Stefánia – Váradiné Szadai Csilla: *Piac-szegmentációs kutatások felújítása. (Női felsőruházat.)* Budapest, 1988, Magyar Divat Intézet Piackutatási Stúdió. Magyar Divat Intézet Irattára.
[543] Uo.

A farmer a hatvanas évek végére a fiatalság ikonikus ruhadarabjává válik. Akinek nincs, az áhítozik rá, akinek van, büszkén hordja. A farmerviselet összemossa a két nem közti különbségeket, s bizonyos szinten uniformizálja viselőit

Bár a férfiak öltözködésében a divatirányzatoknak kevésbé fontos a szerepe, egyesek eredeti módon hordják a kétezres évek slágerdarabját, a laza farmert: kalappal, napszemüveggel és ezüst cipővel

szabott öltönyben, nyakkendőben és fényes cipőben érzik jól magukat. A második csoportot a sportosan öltözködők vagy más megfogalmazásban a jeans stílust kedvelők alkották. Rájuk a farmer, a kockás ing, a pulóver, a dzseki, az anorák, a márkás sportszerelések viselete jellemző. A harmadik „a selyemsálas kissé feminin típus, szereti és szívesen viseli az aranyláncot, karkötőt, pecsétgyűrűt. Imádja a testre szabott öltönyöket, a szűk, hasig kigombolt ingeket". A negyedik csoportba a deviánsok kerültek. Ennek „a meghökkentő, a megszokottól eltérő, idősebbeket megjegyzésre ingerlő, polgárpukkasztó öltözködési stílusnak számtalan válfaja van (a hobós, a punkos, a rocker, a szakadt, a digó, a rockabilly stílus...), közös jellemzőjük mégis, hogy megjelenésükkel szívesen keltenek feltűnést, okoznak megbotránkozást. Régebben a vállig érő haj, ma a fölnyírt tarkó, vagy a teljes – borotvált – kopaszság a kedvelt, általában fél fülbevalót hordanak és mindig a legújabb divat túlkapásokat követik."[544] Az áttekintés az ötödik

[544] Bedecs Éva: Férfi, egyéniség, divat. *Ez a Divat,* 1985/8. sz. 28–31. o. Lényegében hasonló megállapítások olvashatók a Magyar Divat Intézet ekkoriban készült, piacszegmentációval fog-

csoportba a rosszul öltözött, a divattal szemben közömbös, tömegfogyasztóként viselkedő férfiakat sorolta, akik a divatot kizárólag női dolognak tartják, akik mindennap azt öltik magukra, ami ébredés után a kezükbe akad, és a divattól függetlenül a tartós és olcsó ruhadarabokat részesítik előnyben.

A társadalmi és gazdasági változásokkal párhuzamosan a nyolcvanas évek végétől ismét jelentősen változott a ruházkodás társadalmi jelentősége Magyarországon. Az egyenlőtlenségek növekedése az öltözködésben is láthatóbbá vált, bár ez leginkább a jómódúak és az elszegényedők külső megjelenésében érhető tetten. Ezzel párhuzamosan az öltözködés és a divat társadalmi fontossága is csökkent, általános társadalmi elvárásokról, a közvélekedés által fontosnak tartott öltözködési szabályokról már egyre kevésbé lehet beszélni a kilencvenes évek elején. Ebben a társadalmi átrendeződéseknek, a divattrendek gyors váltakozásának egyaránt fontos szerepe volt. Érdemi kivételt ebben lényegében csak a munkahelyi öltözködés jelentett. A gazdasági szervezetrendszer átalakulásával egyre több munkahelyen szabályozták az öltözködést, sok helyen vezettek be formaruhát, ahol erre nem került sor, ott ajánlásokban, munkahelyi szabályzatokban határozták meg a munkatársaktól elvárt megjelenés rendjét.

A rendszerváltozás időszakában új viselkedési és magatartásformák is kialakultak. A vagyoni és jövedelmi különbségek dinamikus növekedésének következtében kialakult egy olyan réteg, amelyik különösebb nehézségek nélkül képes volt az exkluzív ruházati cikkek megvásárlására, s társadalmi helyzetének kifejezésére is alkalmasnak tartotta ezt. Ennek következtében fontosnak tartotta, hogy mindig a legutolsó divat szerint öltözködjön, és ruházata pedig lehetőség szerint a legdrágább darabokból álljon. Az „újgazdag stílusnak" voltak meglehetősen furcsa megjelenési formái, különösen az átmenet időszakában. Ennek jelképévé vált a hétköznap, munkaidőben is „suhogós joggingot és makkos cipőt" viselő „vállalkozó". A kialakuló új vállalkozói réteg egyes csoportjai, tagjai számára társadalmi helyzetük – gyakran váratlan és rendszerint túl gyors – megváltozása egyfajta érték- és orientációs zavarral járt. Sokan a korábbi hiánycikkek vagy presztízsfogyasztási cikkek állandó viseletével is igyekeztek láthatóvá tenni gazdagodásukat. Ám az anyagi javak gyarapodásával korántsem mindig tartott lépést a kulturális tőke gyarapodása és a viselkedéskultúra elsajátítása. Időre volt szükség annak a megértésére és elsajátítására, hogy a magángazdaság viszonyai között a formális üzleti tárgyalásokon a farmer vagy a szabadidőruha helyett öltönyben és nyakkendőben illik megjelenni, mert a megfelelő megjelenés – többek között – megbízhatóságot, stabil körülményeket sugall.

A rendszerváltozást követően tehát az egyenlőtlenségek növekedése az öltözködésben is láthatóbbá vált, bár ez leginkább a jómódúak és az elszegényedők külső megjelenésében érhető tetten. Ezzel párhuzamosan az öltözködés és a divat társadalmi fontossága is csökkent, általános társadalmi elvárásokról, a közvélekedés által fontosnak tartott öltözködési szabályokról már egyre kevésbé lehet beszélni a kilencvenes és a kétezres években. S ebben a társadalmi

lalkozó kutatási jelentéseiben is. Lásd Csaba Gáborné: *Piac-szegmentáció a férfiruházatban.* Kézirat. Budapest, 1981, Magyar Divat Intézet. 21 o. Magyar Divat Intézet Irattára.

átrendeződéseknek, a divattrendek gyors váltakozásának egyaránt fontos szerepe volt.

Az ezredforduló időszakában az öltözködéssel kapcsolatos társadalmi elvárások általában tovább gyengültek. Folytatódott az ünnepi és alkalmi viseletek átrendeződése. Felértékelődtek a különböző ruházati márkák, amelyek időről időre státuszjelző szerephez is jutottak. A vélt vagy valós társadalmi helyzet kifejezését, a társadalmi elvárásokkal kapcsolatos lépéstartás képességét a márkás ruházati termékek birtoklása, viselete is kifejezte. Ezeknek a jelentőségét a felső társadalmi csoportokban és a középrétegekben egyaránt jól nyomon lehetett követni a rendszerváltást követő évtizedekben. „Budapest belvárosában sétálva észrevehetjük, hogy a fiatalok semmivel sem öltöznek rosszabbul, mint párizsi vagy londoni társaik. A lányok és a fiúk ruhái mellett a sminkek is trendik és a különböző ékszerekben is tobzódnak. A testékszerek közkedveltek a fiatalok körében. Talán csak a test különböző részeire tetovált minták és jelképek népszerűbbek. [...] a különböző szubkultúrákból származó öltözködési szokásaink [...] kibővültek. Nálunk is rendkívül népszerű utcai viselet a farmer, a feliratos, színes póló (T-shirt) és a tornacipő (edzőcipő)."[545] A ruházati kínálat bővülésével az általánosan elfogadottnak tekinthető jólöltözöttségi norma követése nem ütközik különösebb nehézségekbe mindazok számára, akiknek ezt a jövedelmi helyzete megengedi. A mélyszegénységben élők öltözködését a minimális szükségletek kielégítésének a vágya határozza meg. A nélkülözés viszonyai között az elemi ruházati szükségletek biztosítása sem megoldható. A szegénynegyedekben, nyomortelepeken, gettókban élők között mindennapos az alapvető ruházati cikkek hiánya.

[545] Csipes Antal: *A divatról komolyan.* Budapest, 2011, Balassi Kiadó, 128. o.

VI. „Ettünk, ittunk, jóllaktunk..." – táplálkozás, étrendi és étkezési szokások

Az étkezési szokások általános jellemzői

A táplálkozást, az étrendet a gazdasági adottságok, a szociális helyzet alakítja elsősorban, de nyilvánvalóan befolyásolják a különböző foglalkozásokból adódó követelmények és lehetőségek is. Ezen túlmenően egy-egy időszak étkezését meghatározzák a korábbi korszakok táplálkozási, ételkészítési és fogyasztási szokásai, valamint a regionális hagyományok és az egyes csoportok, emberek kulturáltsági szintje, illetve a velük szemben támasztott kulturális elvárások is. Szintén befolyásolják a táplálkozási és étkezési szokásokat a vallási előírások, illetve hagyományok – tárgyalt korszakunkban éppen ezek háttérbe szorulása. A táplálkozás társadalmi különbségei rendszerint az egyes emberek, társadalmi csoportok vagyoni és jövedelmi helyzetének az egyenlőtlenségeit is kifejezik, ami legkézzelfoghatóbban az élelmiszer-fogyasztási és az étrendi szokásokban érhető tetten.

Az 1930-as és 1940-es évek fordulójától a 21. század első évtizedéig tartó időszak táplálkozástörténete lényegében négy szakaszra tagolható: az első évtizedre a háborús évek fokozódó nélkülözése és a pusztítás okozta élelmezési és táplálkozási hiányok általánossá válása, majd a negyvenes évek második felében ezek mérséklődése, valamint a szokások és a hagyományok követése volt jellemző; a második – a tervanarchia okozta bőséges ínséggel, a táplálkozási rend kisebb módosulásaival és az ételkészítés technikai megújításának kezdeteivel jellemezhető – periódus az ötvenes évek elején kezdődött és a hatvanas évek végén fejeződött be; a harmadik – a jóllakottá válással, a konyhai eszközkészlet és a táplálkozási szokásrend jelentős modernizálásával, átalakulásával leírható – szakasz a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartott; s a túltáplálkozás, valamint az erősödő differenciálódás, továbbá a táplálkozás társadalmi jelentőségének, presztízsértékének mérséklődése által meghatározott negyedik időszak pedig a nyolcvanas évek második felében kezdődött, és átível a rendszerváltás időszakán is egészen napjainkig.

Az éhezéstől a „gulyáskommunizmusig"[546]

A háborús idők elkerülhetetlenül nélkülözéssel, elszegényedéssel, többnyire értelmetlen áldozatokkal járnak. A háború hatása a mindennapi életviszonyokban már a harmincas–negyvenes évek fordulójától fokozatosan észlelhetővé vált. Az első, 1945–1950 közötti periódusra az élelmiszerhiány, majd az ellátás újjászerveződése és stabilizálódása, a táplálkozás színvonalának fokozatos javulása volt jellemző. Az adott keretek között elsősorban a minimális táplálkozási igények lassan javuló színvonalú kielégítésére volt lehetőség. Az élelmiszer-ellátásban meghatározó szerepet játszott a magánszektor, a táplálkozási szokások és egyenlőtlenségek a háború előttihez képest nem változtak érdemben, az ellátatlanok, hiányos táplálkozásúak száma és aránya továbbra is magas volt. A jövedelmi egyenlőtlenségek hatása az élelmiszer-fogyasztásban, a táplálkozásban továbbra is meghatározó volt.

A második világháború után gyakorlatilag általános volt az élelmiszerhiány az országban. A harcok szétzilálták az infrastruktúrát, a mezőgazdaságot, az élelmiszer-termelést és -kereskedelmet. A közellátás gondjait érzékelteti, hogy 1945–1946-ban az 1938. évi fogyasztáshoz viszonyítva 45%-os készlethiánnyal kellett megküzdeni. A dezorganizálódott gazdaságban gyorsan emelkedtek az árak. 1945 közepén a kenyér ára 25 pengő (1938-ban 0,4 pengő), a nullásliszté 30 (0,4), a tojás darabja 10-15 pengő volt (0,1), a zsír és a szalonna kilója 600–800 pengőre emelkedett (1,6). 1945 júliusában az infláció üteme havi 1 százalék, októberben már 18, 1946 áprilisában 60 százalék, májusban már 1000% volt havonta.[547]

Az 1945–1946-os infláció során az élelmiszerek ára az egekbe szökött, majd a pengő teljes elértéktelenedésének időszakában előtérbe került a naturális csere, melyben a ruhanemű és az élelmiszer számított a legfontosabb valutának. Az általános élelmiszerhiány megteremtette a másodlagos piacot, a központi elosztás rendszere pedig meglehetősen sokáig teret engedett a „feketekereskedelemnek". A feketepiaci forgalom nem előidézője, hanem következménye volt az ellátási hiányoknak, és igen jelentős szerepet töltött be a lakosság élelmezésében. 1946 októberében az élelmezési kiadásoknak 28,4%-át, decemberben 37,8, 1947 júniusában 45,3%-át, 1947 augusztusában pedig 20,0%-át költötték el a feketepiacokon. Ugyanebben az időszakban az elfogyasztott napi kalóriamennyiségnek átlagosan az egynegyede származott a feketepiaci beszerzésekből.

Fontos szerepe volt az ellátás lassú stabilizálásában a külföldi segélyeknek is. 1946 januárja és 1947 augusztusa között a JOINT (American Joint Distribution Committee) 657 vagon élelmiszersegélyt juttatott el Magyarországra. Az UNRRA, az ENSZ segélyszervezete 81 millió dollár értékben nyújtott élelmiszer-, ruházati és gyógyszertámogatást.

[546] Ebből az időszakból eddig még nem került elő a korszak táplálkozási szokásaival foglalkozó részletesebb elemzés.

[547] A kérdés gazdaságtörténeti megközelítését lásd Pető – Szakács: i. m., Kaposi: i. m., Honvári: i. m.

A központi élelmiszer-elosztás egyik legfontosabb eszköze lett a jegyrendszer, az élelmiszerjegyek állampolgári jogon jártak. Az élelmiszerkészleteket a kötelező terménybeszolgáltatás fenntartásával igyekeztek biztosítani. 1945 decemberében a készletek hiánya miatt a korábban megállapított kenyérfejadagokat a felére csökkentették. A hiányok enyhítésére népkonyhákat állítottak fel. Az ostrom befejeződését követően Budapesten húsz népkonyha üzemelt, 1945 nyarán pedig már 124 hatósági és 278 üzemi főzőhely tette lehetővé közel 150 ezer ember napi egyszeri étkezését; a vidéki kis- és nagyvárosokban hasonló módon próbáltak segíteni az ínséges helyzetben levőkön.

A közellátás javítása érdekében 1946 februárjától kormányrendelet tette kötelezővé a munkaadóknak azt, hogy alkalmazottaik és családtagjaik számára természetbeni élelmiszer-juttatást biztosítsanak, ám ez a törekvés nem bizonyult sikeresnek, ezért előbb lehetővé tették a juttatás pénzbeli megváltását, majd a kalóriaértékeket is jelentősen csökkentették. A forint bevezetésével egyidejűleg országos egységes jegyrendszert vezettek be, aminek a hatékonyságát erősen csökkentette, hogy az 1946. évi rossz termés – erősen aszályos év volt – miatt nem sikerült a szükséges élelmiszerkészlet-fedezetet biztosítani a jegyek mögé, ami tartóssá tette a szegényes, hiányos étkezést. A napi táplálkozás kalóriaértéke a háború előttinek a felét sem érte el.[548] A helyzet csak igen lassan javult, a napi kenyérfejadagot például 1947 júliusában 25 dkg-ra emelték, majd szeptemberben újra 20 dkg-ra csökkentették. Ehhez a nehéz fizikai munkát végzők, a várandós anyák és a több gyermeket eltartók részére kiegészítő adagokat biztosítottak. Az 1947. évi rossz mezőgazdasági termés miatt heti két, úgynevezett kukoricanapot vezettek be, amikor jegyre is csak kukoricalisztet adtak. Az 1947. évi átlagos magyarországi élelmiszer-fejadagokat a környező országokkal összehasonlítva azt látjuk, hogy csak Romániában voltak ennyire alacsonyak a juttatások.

Az 1945-öt követő évek rekonstrukciós periódusában a lakosság döntő többsége hiányosan táplálkozott, különösen a városokban és a fővárosban. 1945-ben az élelmiszer-fogyasztás átlagos színvonala az utolsó békeév szintjének kevesebb mint a felét érte el. A békeévekhez képest megváltozott a kenyér szerepe a mindennapi táplálkozásban, a korábban megszokott kiegészítő táplálékból az általános élelmiszerhiány következtében a legfontosabb napi táplálékká vált. Eközben a szárazhüvelyesek fogyasztása majdnem a duplájára emelkedett, de jelentős volt a burgonya és a friss gyümölcsök fogyasztásának a növekedése is. A tárgyilagosság kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy ezek az 1947-es adatok már a helyzet lassú konszolidálódását jelezték az 1945–1946-os állapotokhoz képest.

A háború befejeződését követő hónapokban a napi negyed kilogramm kenyér és 1 dkg zsír már jó ellátásnak számított. 1945 decemberében félezer budapesti diák körében végzett felmérés adatai szerint kilenctizedük ugyan napjában háromszor étkezett, de reggelijük egy tányér rántott levesből, egy-egy pohár feketekávéból vagy teából állt; ebédre feltét nélküli főzeléket, tésztafélét vagy valamilyen burgonyás ételt kaptak; a vacsora szintén egyfogásos, többnyire főzelék vagy burgonyából készített étel volt. Húst, tojást, tejet rendszeresen

[548] Az 1934–1938-as évek átlagában az egy főre jutó kalóriafogyasztás 2805 volt.

fogyasztók csak elvétve akadtak közöttük.[549] Az élelmiszerhiány következtében a napi táplálkozásban – lényegében társadalmi helyzettől függetlenül – tartósan előtérbe kerültek a szükségmegoldások, felértékelődtek a kiegészítőnek tekinthető táplálékok. A különböző újságok, tanácsadó könyvek ehhez a helyzethez alkalmazkodva adtak tanácsokat a háziasszonyoknak a változatos étrend összeállításához, a hiányzó élelmiszerek pótlásához, kiváltásához. „A gyerek számára szendvics alkalmasan úgy is készíthető, hogy néhány dkg parajt petrezselyem finomra vágunk és megszórjuk vele a zsíros vagy vajas kenyeret."[550] A *Kis Újság* 1945. május 13-i számában például a csalánfőzelék receptjét ajánlotta az olvasók figyelmébe. „A száráról leszedett leveleket forró vízbe dobva öt percig főzzük. Tovább ne, mert veszít vitamintartalmából. Szitán lecsepegtetjük és átdaráljuk a legfinomabb lyukú húsdarálón vagy át is törhetjük. Készítsünk egész világos rántást [...] hozzákeverjük a csalánt, kellőképpen megsózzuk, kevés törött borssal is megfűszerezhetjük, jól átforralhatjuk. Mindenki spenótnak fogja enni. A rántást természetesen – ha van – felengedhetjük víz helyett tejjel vagy csontlével is, ez csak javít rajta, de készíthetjük habarással, rántás helyett, így megtakarítjuk a zsírt és éppen olyan ízes lesz." Az ételreceptek között 1945–1946-ban főként húsmentes ételek szerepeltek, így például részletesen leírták a parajgombóc, a keménytojás-pörkölt, a főzelékgulyás, a gombával dúsított sóskafőzelék elkészítésének módját. A rántott leves a korszak egyik leggyakoribb ételévé vált. Húsos ételek a javasolt étrendekben csak 1947 után fordultak elő gyakrabban.

Az élelmiszer-elosztást még évekig a jegyrendszer fenntartásával szervezték meg, ezzel biztosítva a létfenntartáshoz minimálisan szükséges élelmiszerek beszerzésének a lehetőségét. A negyvenes évek végére a helyzet – mint röviden kiderült, átmenetileg – stabilizálódott. A jegyrendszer a negyvenes évek végére megszűnt, a mezőgazdasági termelés 1948-ra megközelítette, illetve az alapvető cikkek esetében elérte a háború előtti szintet, a szabadpiaci kínálat fokozatosan bővült. A táplálék mennyisége általában növekedett, emelkedett a cukor, a zöldség, a gyümölcs, a zsír és a tejtermékek fogyasztása.

Az 1946-os gazdasági stabilizáció után fokozatosan javult a helyzet, az elfogyasztott táplálék kalóriaértéke emelkedett, de továbbra sem érte el az egészségügyi szempontból szükségesnek tartott értékeket. A háztartás-statisztikai adatok[551] szerint 1947 decemberében Budapesten a munkáscsaládok esetében a táplálkozás egy főre eső napi kalóriaértéke a munkáscsaládokban 2213, a köztisztviselőkében 1757, a magántisztviselők esetében 2438, a nyugdíjasok esetében 2301 kalória volt. A felnőtt férfiak átlagos napi kalóriaszükségletét ekkoriban 2400 kalóriában állapították meg, ami közepes erőkifejtést igénylő fizikai munka esetén már 3000 kalóriára emelkedett. 1948-ban 35 magyarországi üzem 35 000 dolgozójának táplálkozásáról készült felmérés. Ennek eredményei azt mutatták, hogy az üzemi ebédek kalóriatartalma elmaradt a kívánatos szinttől,

[549] Marczell Gyula: Budapest lakosságának élet-halálharca ötszáz tanuló étrendjében. *Városi Szemle*, 1946/2. sz. 145–150. o.
[550] *Asszonyok*, II. évfolyam, 1946/3. sz. 5. o.
[551] Uo.

tápanyagértékük és fehérjeellátottságuk sem haladta meg a két háború közötti átlagos szintet.[552]

A negyvenes évek közepén a táplálkozás legfontosabb mindennapi tere a konyha volt. A városi munkás- és a paraszti háztartásokban a konyha az ételkészítés és a táplálkozás mellett számos más napi tevékenységnek is helyet adott. A kispolgári háztartásokban a konyha alapvetően a főzésre és az étkezésre szolgált, a középosztályi és nagypolgári háztartásokban pedig többnyire csak az ételek elkészítésére. A negyvenes–ötvenes évek fordulóján azonban a házállamosítások csökkentették a lakóteret és a lakóterek differenciált használatának lehetőségét. Így sok helyen a konyha ismét többfunkciós helyiséggé vált.

Egy átlagos szoba-konyhás munkáslakásban a konyha legfontosabb berendezési és felszerelési tárgyai a következők voltak. Egy asztal, négy-hat konyhai szék, hokedli, sámli, egy edényszekrény, egy polc, egy felmosóvödör és szemetesláda. A főzésre leggyakrabban csikótűzhely vagy takaréktűzhely (sparhelt), ritkábban petróleumfőző vagy gázpalackos főző szolgált. A konyhai falburkolat általában olajfesték, olajlábazat, ritkábban csempe volt. A vizet a lakások kisebb részében a falikút szolgáltatta, a nagyobbik részébe az udvari vagy az utcai kutakról hordták. Az asztal környékén falvédő díszítette a helyiséget. Egy átlagos 2-4 személyes háztartás legfontosabb konyhafelszerelési eszközeit 1 db vízmelegítéshez és ruhafőzéshez egyaránt használható 10-20 literes mosófazék, 1 db nagy mosogatótál (vájdling), 2-3 db 2-3 literes lábos, egy félliteres kislábos, 1 db négyliteres fazék, egy tejeslábos, 1 vizes lábos, egy palacsintasütő, néhány fedő, 6 lapos- és mélytányér, evőeszközök, vizes és tejes korsó, néhány bögre, edényfedők és főzőkanalak alkották. 1948-ban egy debreceni polgárcsalád háztartásieszköz-készlete – az akkor készült hagyatéki leltár[553] szerint – több mint négyszáz darabból állt. A kétfős háztartásban lényegében minden, a háztartásvezetéshez és a vendéglátáshoz szükséges tárgy előfordult. A társadalmi helyzetnek megfelelően a háztartási eszközök díszesebb részét külön, márványlapos ebédlőszekrényben tárolták. A 12 személyes teáskészlet, a 6 személyes porcelán kávésgarnitúra, a 8 db talpas pohár, a teás- és a feketekávés kanál, a gyümölcsöstál, a porcelán kenyérkosár, a kompótos készlet egyaránt szolgálták a napi étkezést és az ünnepi vendéglátás céljait. Emellett szerepel a leltárban 12 mély- és 13 lapostányér, 13 kistányér, 2 tésztás és 1 kompótos tál.

Az ételkészítés időigényes elfoglaltság volt, az állandó előkészületek közé tartozott a vízhordás, a tűzgyújtás és a vízmelegítés. A háztartások többségében nagy gondot fordítottak a konyha tisztaságára. A konyhaasztalt rendszerint könnyen tisztán tartható viaszosvászon terítő borította. „Az asztalod legyen tiszta és csinos, még akkor is, ha a konyhaasztalon étkeztek. A fehér asztalterítő hétköznap felesleges, de nem felesleges a tisztára mosott asztallap. Leboríthatod viaszosvászonnal vagy olcsó színes abrosszal. Csinosan terített asztalhoz jó hangulatban ül le a család"[554] – hangzott a tálalási, terítési tanács 1950-ben.

[552] Kovács Dénes: A néptáplálkozás egyes kérdései. *Népegészségügy*, 1958/10. sz. 262–267. o.
[553] Lásd MNL HBML XXI. 511. 1548/1948. Keszey Gáborné szül. Hevessy Erzsébet hagyatéka.
[554] Keresztesné Pataki Mária: *A dolgozó nő háztartása*. Budapest, 1950, Athenaeum Kiadó.

A jelenkori táplálkozástörténet második szakasza az ötvenes évek elején kezdődött és lényegében a hatvanas évek végén zárult le. Az időszak kezdetén befejeződött az élelmiszeripar és -kereskedelem államosítása, az ellátás rendszerének átalakítása. Az erőltetett iparosítási politika jegyében ezt a területet is alárendelték a Rákosi-korszakban megvalósított nehézipari fejlesztéseknek. Az élelmiszergyártó és -kereskedelmi infrastruktúra fejlesztését elhanyagolták, a piaci mechanizmusok kiiktatásának következtében 1950–1953 között az élelmiszer-ellátás kaotikussá, a hiány általánossá és kritikus mértékűvé vált, a táplálkozás színvonala visszaesett. A közellátás az összeomlás szélére került. Az éppen kapható termékekből mindenki igyekezett jelentősebb készleteket felhalmozni. A központi ellátásban részesülő, illetve külön boltokban „vásárló" politikai vezetők kivételével, társadalmi helyzettől függetlenül a hétköznapi élet legfontosabb eseményévé vált a létfenntartáshoz minimálisan szükséges élelmiszerek beszerzése, a sorban állás. A hiányosan táplálkozók száma nem csökkent, hanem emelkedett, a hiány nagyon sajátos, viszonylagos egyenlőséget teremtett a táplálkozás terén. 1953 júniusát követően átmenetileg és némileg javult a helyzet, de a krónikus vagy időszakos élelmiszerhiány és velejáró alultápláltság továbbra is a mindennapok része maradt.

A táplálkozási és étkezési szokásokat az ötvenes évek első felében elsősorban az általános élelmiszerhiány formálta. A kötelező terménybeszolgáltatási rendszer nemhogy enyhítette volna a feszültségeket, hanem fokozta azokat, hiszen a padlássöprések következtében 1952-ben több mint 800 000 paraszti családban még a fejadagként szolgáló kenyérgabona sem maradt meg. A munkáscsaládok táplálkozása sem volt túlságosan változatos. Fejenként és naponként átlagosan valamivel több, mint negyed kg kenyeret fogyasztottak, hetente legfeljebb egy-két alkalommal készítettek húst vagy húsos ételt, a hét többi napján a krumpliból készített fogások vagy a tészták voltak meghatározóak az étrendben. Reggelire és vacsorára a zsíros kenyér mellett gyakran fogyasztották a szalonnát, az olcsó hentesárut – pl. lókolbászt –, a lekváros kenyeret, a kemény, táblás formában forgalmazott vegyes gyümölcsízt. A különböző táplálkozás- és háztartás-statisztikai adatok szerint ebben az időszakban az átlagosnak tekintett magyar munkáscsalád élelmiszer-fogyasztása kalória-értékben, változatosságában, összetételében továbbra is messze elmaradt a harmincas évek második felének színvonalától.

1951-ben a *Nők Lapja* heti étrend javaslataiban feltűnően ritkán szerepeltek a húsos ételek, helyette a zöldségek széles körű használatát ajánlották. Második fogásként, főételként, húsból készített ételek csak a vasárnapi menüben szerepeltek. Az ötvenes évek elején a tőkehúst nemegyszer töltelékárukkal pótolták, a rántott párizsi a főzelékek mellett kosárrá formázva, zöldséggel megtöltve gyakran szolgált főételként is burgonya- vagy rizskörettel. Az olcsó hús és húspótló ételek receptjeinek nagy kereslete volt ebben az időben a háziasszonyok körében. Kényszerűségből népszerű volt a zöldségfélékből készített vagdalt, a szafaládéval dúsított palacsinta vagy a párizsiból készített pörkölt is.

A korszak népszerű háztartási tanácsadója „komoly" realitásérzékről tanúságot téve arról értekezett, hogy „az egyhangúság nem azonos az olcsósággal. Aki csak egy kicsit is gondolkodik azon, hogy mit főzzön, még kéthetenként sem ismétli meg ugyanazt az ételt. Még a népszerű, idényhez kötött lecsót is

Lekváros kenyerét majszoló kislány, 1958

változatosan tálalja, egyszer árpakását főz bele, másszor tarhonyát ad mellé, egyszer kolbászt tesz hozzá, máskor füstölt húst. Az egész éven át műsoron lévő húslevest sem kell mindig cérnametélttel tálalni. Lehet daragaluskát vagy morzsagombócot főzni bele, esetleg vastag tojásos metéltet. Főzelékfeltétnek adhatunk sült burgonyát, dararopogóst, bundáskenyeret, kirántott párizsit, főtt kolbászt, burgonyaropogóst." Úgy vélte, hogy a korszerű háztartásban már nem kell nagy készleteket felhalmozni, mert a „boltok kora reggeltől késő estig várják a vevőket.".[555] Arról azonban már nem esett szó, hogy éppen mit lehet, vagy mit nem lehet kapni a boltokban, s arról sem, hogy amíg az átlagkeresetek reálértéke az ötvenes évek első felében folyamatosan csökkent, addig az élelmiszerárak 1950–1954 között jelentősen emelkedtek.

Az új idők szellemének megfelelően ezek a kiadványok a hétköznapi tevékenységekben is kiemelték a közösség és a család fontosságát, sőt olyan tanácsok is megfogalmazódtak, amelyek a politikai és mozgalmi évfordulókat az étkezések révén is megpróbálták családi ünneppé tenni. „A család általában naponta találkozik az asztal körül és ahol a családtagok szeretik egymást ez a találkozás mindennap megújuló öröm. Akit ünneplünk, akinek évfordulója van, azt állítsuk a családi találkozás középpontjába. Főzzük meg az ő kedves ételét vacsorára, kis édességről, tésztaféleségről is gondoskodjunk. [...] Elsősorban

[555] Pataki (1956): i. m. 48. o.

ünnepeljük legnagyobb nemzeti ünnepünket, felszabadulásunk napját, április negyedikét, ünnepeljük meg a világ minden dolgozójának ünnepét, május elsejét. Nemzeti ünnepeinket, a nevezetes évfordulókat bensőséges családi ünneppé is kell avatni. Egy-egy gondosabban elkészített ebéd vagy az ünnepnapot megelőző vacsora, a család ünnepi öltözéke, a gondos tálalás mind olyan tényező, amely népünk nagy ünnepnapjait a család minden egyes tagjához közelebb hozza."[556] A hétköznapokon azonban mindez csak elvétve vált családi szokássá.

Még ezek a kiadványok is követték a politikai változásokat: „Ma a dolgozóké az ország. Életszínvonalunk egyre emelkedik. Észrevehetően jobban, könnyebben élünk. A jobb élet elsősorban a jobb táplálkozásban észlelhető. Még egy ideig a táplálkozás javulása mutatja majd az életszínvonal emelkedését, de később, mint Gerő Ernő államminiszter mondotta – ezen a téren bizonyos telítettség áll elő és az emelkedő életszínvonal egyre inkább ruházkodási és kulturális területen mutatkozik majd meg. Az Ötéves Terv újabb hatalmas távlatokat nyit majd meg előttünk."[557] A mindennapi életben a kor átlagembere ezt nem vagy éppen ennek az ellenkezőjét érzékelte. A kiadvány szerzője szorgalmazta a tervgazdálkodás módszereinek meghonosítását a háztartási munkákban, és tanácsokat adott ahhoz, hogy miként lehet a „Sztahánov munkamódszer" alkalmazásával csökkenteni a konyhában ételkészítéssel eltöltött időt. Eszerint az ideális háziasszony, „Szabóné" gondosan összeírja a megvásárolandó élelmiszereket, a konyhaszekrény falára erősített rajzlapra jegyzi fel az élelmiszerek fogyását, hogy ne érje meglepetés, előre összeállítja a heti étrendet.[558]

Az ötvenes évek első harmadában az 1 főre vetített élelmiszer-fogyasztás erősen ingadozott, összességében csökkent, majd 1954-től lassú emelkedés kezdődött. A mennyiségi éhezés tapasztalata fenntartotta a magas kalóriatartalmú élelmiszerek iránti keresletet, a napi táplálkozásban ezek továbbra is meghatározóak maradtak ekkor és még a következő évtizedben is.

A 20. század közepén a parasztság jelentős csoportjainak élelmiszer-fogyasztása alacsony színvonalú, táplálkozása minőségi szempontból hiányos volt. A heti étrendben a kenyér, a liszt, a burgonya és a hüvelyesek voltak a leggyakrabban előforduló élelmiszerek. A szűkös viszonyok között az önellátás jelentette az esélyt a túlélésre, másrészt továbbra is a hagyományok rendje szabta meg a táplálkozást. Az egyes háztartások, gazdaságok elsőrendű feladata volt a család ellátásához szükséges egyévi élelmiszer előállítása. Közöttük a legfontosabbak a gabona, a zsír, a szalonna, a hús, a kásafélék és a zöldségek. A legfontosabb gabonából készített élelem az ötvenes években még igen sok helyen a házilag sütött kenyér volt, ebből hetente egyszer általában 4 darab ötkilóst sütöttek. A beszolgáltatási rendszer és a hiánygazdaság viszonyai között ez is igen nagy erőfeszítést követelt. Az önellátás színvonalának megőrzését a kötelező terménybeszolgáltatási rendszer keretében megvalósuló drasztikus elvonás a parasztcsaládok többsége számára jelentősen megnehezítette.

556 Keresztesné Pataki: i. m.
557 Uo.
558 Pataki (1956): i. m. 39. o.

A jövedelmi viszonyok, az élelmiszer-beszerzési lehetőségek nehézkessége a falvak lakosságát a második világháború befejeződésétől mintegy két évtizeden keresztül arra ösztönözte, hogy élelmiszer-szükségletét saját termeléséből fedezze. A paraszti családok étkezésében a háború utáni évtizedben – egészen a hatvanas évek közepéig – a hagyományos minták és szokások követése volt megfigyelhető. Az ötvenes években a még létező történeti parasztságban az élet rendje a munka változó jellege szerint szerveződött meg, a táplálkozás is a munka ritmusához igazodott. Télen rendszerint kétszer, nyáron pedig gyakorta négyszer-ötször étkeztek. A tavaszi munkák kezdete előtti hetekben a napi étkezések száma háromra emelkedett, és bőségesebbé vált, ami a munkára történő felkészülést szolgálta. Ennek a gondolkodásmódnak a jegyében a legnagyobb testi erőkifejtést igénylő munkák – aratás, betakarítás – időszakában táplálóbb és kalóriadúsabb, „erőt adó" ételekből állították össze a napi és a heti étrendet. Ősszel ismét háromra csökkent az étkezések száma, és a szüreti időszak kivételével kevésbé volt kiadós. „Az evés-ivás azonban nemcsak a lét fenntartását szolgálja, s erőt ad a munkához, hanem élvezetet is nyújt. Ezért az ételek sorába az erős és a gyenge koszton felül különbség tevődik a több, illetve a kevesebb élvezetet adó ételek között."[559]

A paraszti háztartásokban az ötvenes években szűnt meg az egy tálból evés hagyománya, a külön tányér használatával egy időben lett rendszeressé és általánossá a villa használata. Ettől eltekintve az étrendi és az étkezési szokások alapvetően a korábban kialakult rendet követték. Az étkezések alapanyagai a gabonafélék, a burgonya és a kukorica maradtak.[560] A jelentősebb változások majd csak a kollektivizálás befejeződése után kezdtek kibontakozni. A napi háromszori étkezés ezt követően vált fokozatosan általánossá a paraszti háztartásokban. A hagyományos étrendtől való eltérés hátterében alapvetően a társadalmi szerkezet és az életmód változása állt.

A táplálkozás minőségét nyilvánvalóan befolyásolták a higiénés viszonyok is. „A túrkevei Harcos-tsz 1953-ban egy iskolai helyiségben tárolta az élelmiszereket és a szabadban főzött. Ilyen feltételek mellett nyilvánvaló, hogy még az egészségügyi minimumnak sem tudtak megfelelni és mindennapos látvány volt, hogy a gyúrt tésztát a földön szárították és a földön tárolt ételekbe a háziállatok beleettek."[561] Az ötvenes évek közepén a napszámosok továbbra is a szabadban, a földre ülve étkeztek, az élelmiszerhiány miatt a foglalkoztatóknak gyakran megoldhatatlan gondot jelentett a – fokozott fizikai terheléshez igazodva – megfelelő tápértékű és kalóriatartalmú ellátás biztosítása. „A mennyiségileg, illetve minőségileg nem kielégítő élelmezés zavarólag hat a dolgozók munkakedvére, munkateljesítményére, miként ezt számos megfigyelésünk, így például a kámi, tarjáni gépállomások, berettyóújfalusi, sorokmajori, biharkeresztesi állami gazdaságok élelmezésének ellenőrzése is alátámasztotta."[562]

559 Fél – Hofer (1997): i. m. 198. o.
560 Kisbán Eszter (1997): i. m.
561 Hatos György – Áldor Tibor – Kleeberg János: Mezőgazdasági idénymunkások élelmezésének helyzete és a megjavítás lehetőségei. *Népegészségügy*, 1955/6. sz. 162–166. o.
562 Uo.

1956-ban 5000 család háztartási adatait gyűjtötték össze, a megfigyelt családok vonatkozásában az egy főre eső havi átlagjövedelem 636 Ft volt. A legalacsonyabb jövedelműek esetében ez a mutató 339 Ft, a legjobb jövedelmi helyzetben levők vonatkozásában pedig 1178 Ft-ot tett ki. Az élelmezési kiadások a szegényebbek körében havonta és fejenként 215 Ft-ra, a legmagasabb jövedelmű családokban 457 Ft-ra rúgtak. A megfigyelt családok átlagosan havonta 316 Ft-ot fordítottak élelmiszerre fejenként.[563] Mindez a fejenkénti, napi átlagos kalóriafogyasztásban is megjelent, hiszen a legrosszabbul és a legjobban keresők között másfélszeres különbség alakult ki. A mennyiségi mellett a minőségi különbségeket többek között az is jól mutatja, hogy a legolcsóbb és rendszerint gyengébb minőségű árukból – birka- és lóhús – az átlag alatti és a legkisebb jövedelmű családokban volt a legmagasabb a fogyasztás. A táplálkozási szokások és a szűkös kínálat miatt viszonylag ritkán és kis mennyiségű marhahúst fogyasztottak, a hússzükségletet a baromfi- és sertéshúsból fedezték. A szokásokra és a kor viszonyaira jellemző az a tény, hogy a háztartási felvételben szereplő 1700, Budapesten és nagyobb vidéki városban élő munkás- és alkalmazotti család közül majdnem minden második tartott sertést 1956-ban, a paraszti családoknak pedig több mint a kilenctizede. A falvakban élők körében 1956-ban ez a fajta jövedelmi viszonyokhoz kötődő táplálkozási egyenlőtlenség jóval mérsékeltebb volt a városokban élőkéhez viszonyítva. A legalacsonyabb jövedelmű paraszti családokban a havonkénti élelmezésre fordított összeg 311 Ft, a legmagasabb jövedelműek esetében pedig 371 Ft volt.

Az 1956-os forradalom után már valamivel nagyobb figyelmet fordítottak az alapvető ellátás biztosítására, ám ez a törekvés korántsem járt teljes sikerrel. A hiány fennmaradásához a tervgazdaság anarchikus működési módja mellett közvetve a mezőgazdaság kollektivizálása is hozzájárult. Ennek következtében a mezőgazdasági termelés jelentősen visszaesett. Az ellátási helyzet az évtized második felében kezdett észrevehetően megváltozni, az általános áruhiány jelentősen mérséklődött, egyre inkább egyes kurrens termékek átmeneti vagy tartós hiánya vált jellemzővé. A készletezés továbbra is a háztartásvezetési stratégiák része volt.

Az ötvenes években a városi lakások konyháinak berendezése és felszereltsége nem változott lényegesen. A modernebb lakásokban a falat a tűzhely, a mosogató, illetve a falikút környékén már csempével burkolták, a régebbiekben kedvelték az olajfestéket, az „olajlábazatot", ami viszonylag könnyen tisztán tartható és tartós volt. Ahol ezeknek a burkolatoknak az alkalmazására nem volt mód, ott papír, viaszosvászon vagy vászon falvédőt használtak.

A konyhaszekrény vagy az azt helyettesítő függönyös polc, a konyhaszék, a fából vagy fémből készült szeméttartó, a tüzelő tárolására szolgáló fásláda, falipolc, asztal, fűszertároló edények tartoztak a konyha legfontosabb bútordarabjai közé az ötvenes évek közepén. Főzésre a legtöbb helyen a fával, szénnel fűtött, ritkábban a gázzal, villannyal, petróleummal működő tűzhelyet, főzőlapot használták. A takaréktűzhelyek üzemeltetéséhez szükség volt a tűzrakás technikájának ismeretére is. Az eszközök közül egy átlagosan felszerelt

[563] *Ötezer család...* i. m.

háztartásban az ötvenes évek közepén egy legalább tízliteres nagyfazékra, mosófazékra, mosogatódézsára, 2-3 literes lábosokra, egy-egy kisebb, 1-2 literes és 4-5 literes fazékra, egy darab félliteres kislábosra, tejeslábosra, vagy tejesfazékra, kávé- és teafőző edényekre, palacsintasütőre, tepsire, húsdarálóra, fedőkre, főzőkanalakra, kenyér- és húsvágó késekre, vágódeszkára és legalább a család létszámának megfelelő étkészletre, csészékre, poharakra, mérőedényekre volt szükség.

A táplálkozási szokások az ötvenes évek végéig továbbra sem változtak meg érdemben, legalábbis a KSH táplálkozásvizsgálatának adatai ezt mutatják. Az 1958 júliusában és szeptemberében, valamint 1959 januárjában és áprilisában végrehajtott reprezentatív felmérés a különböző társadalmi rétegek étkezési és fogyasztási szokásait foglalta össze. Lényegében a városi és a falusi háztartások étkezési szokásait mérték fel és hasonlították össze, hiszen a megfigyelt háztartásokat aszerint csoportosították, hogy a családfő munkás-alkalmazotti vagy paraszti foglalkozású volt.

A munkás- és alkalmazotti háztartások esetében igen magas volt azok aránya, akik reggelije csak folyadékból állt, ezzel szemben minden ötödik paraszti háztartásban a reggeli nem tartalmazott reggeli italt. Mindkét csoportban kevéssel 50% feletti az összetett reggelit fogyasztó háztartások aránya. A reggeli ital az alkalmazottak és munkások 41%-a esetében, a paraszti háztartások 53%-ában volt tejeskávé. A városi háztartásokban a második legkedveltebb reggeli ital a tea, a falusi háztartásokban pedig a tej volt, ám ez utóbbiak esetében is megfigyelhető a tea fokozódó térhódítása. A paraszti családok reggelijében az ötvenes évek végén még meghatározó a magas kalóriatartalmú ételek – szalonna, zsiradékok, burgonya – fogyasztása. A munkás- és alkalmazotti családokban ezzel egyenrangú szerepe volt a vaj, sajt és más tejtermékeknek a reggeli étrend összeállításában.[564]

Az ebédek szerepe mindkét megfigyelt csoportban kiemelt jelentőségű, általános a frissen készített, meleg ebéd fogyasztása, ami rendszerint két fogást – levest és húsételt vagy főzeléket, főtt tésztát – jelentett. Húst vagy húsfeltétet tartalmazó étel a városi háztartásokban kétnaponta, a falvakban háromnaponként volt szokásos. A főétkezés húsétele leggyakrabban pörkölt vagy vagdalt hús, amihez a köret rendszerint burgonya és galuska volt, ami a falvakban élők esetében vasárnap, a városiak esetében pedig hétköznap volt gyakoribb főétel. A főzelékfélék fogyasztása a munkás- és alkalmazotti háztartásokban valamivel megszokottabb volt, mint a falvakban, átlagosan azonban harmadnaponként ebből állt a második fogás. A tésztafélék fogyasztási szokásaiban már nem mutatkoztak jelentős különbségek, rendszerint négynaponként fordult elő mind a városi, mind a falusi háztartásokban.

A vacsora szerepe, jelentősége és összetétele mindkét csoport esetében viszonylag markáns különbségeket mutatott. Az alkalmazotti és munkásháztartások több mint a felében hideg vacsora volt, egyharmaduk az ebédből megmaradt ételt fogyasztotta este, egytizedük pedig frissen készített meleg ételt

[564] *Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti és paraszti háztartásokban.* Budapest, 1960, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények, 34. sz./

estére. A paraszti háztartások közel egyötödében friss, négytizedében hideg étel volt vacsorára, s közel egyharmad volt a délről megmaradt ételt fogyasztók aránya.[565] A paraszti családokban az ötvenes évek végén még megfigyelhető, hogy az étkezések rendje, összeállítása a mezőgazdasági munkák üteméhez igazodik. Ennek értelmében a mezőgazdasági munkák főszezonjában gyakoribb a hideg ebéd és a meleg vacsora.

Mindkét csoport esetében a magasabb jövedelműeknél a különböző étkezések étrendje változatosabb és bőségesebb, mint az alacsony jövedelmű háztartások esetében. Ez azt jelentette, hogy a jobb helyzetben lévők gyakrabban ettek húst, vajat, sajtot, hentesárut, a rosszabb körülmények között élők körében pedig az olcsóbb zsiradékfogyasztás volt magas arányú. A szegényebb családok ekkor és később is a kalóriaigényt cukros-zsíros kenyérrel, vagy az „aprítósnak" nevezett, teába, tejbe, tejeskávéba, kakaóba áztatott kenyérrel igyekeztek kielégíteni. A hétköznapi és a vasárnapi, ünnepi étkezések mind a fogások számában, mind tartalmában jelentős különbségeket mutattak. A városi és a falusi családok többsége három, olykor négy fogásból álló, bőséges, friss meleg ételt készített ebédre. A vasárnapi ebéd kezdő fogása a húsleves, amit egy vagy többféle húsétel és süteményekből álló kiegészítő fogás követett.[566]

1961 elején 525 budapesti általános iskolás gyermek reggelizési szokásairól készült felmérés adatai szerint üres tea volt a megkérdezettek 5,5%-ának a reggelije, mindössze egy pohár tejet reggelizett a gyerekek 14,3%-a, tea és péksütemény vagy megkent kenyér jelentette 25%-uk reggelijét, 29,3%-uk tejet, tejes italt, péksüteményt és/vagy megkent kenyeret fogyasztott, 21,4% semmit sem reggelizett, 4,5% pedig egyéb élelmiszert vagy valamilyen korábbi étkezés maradékát fogyasztotta el reggelire.[567] Meglehetősen magas arányú – negyven százaléknál magasabb – a nem reggelizők vagy csak az egy pohár folyadékot fogyasztók aránya, ami részben a hiányos táplálkozás jelenlétére, részben a táplálkozási szokások továbbélésére enged következtetni.

A Belkereskedelmi Kutató Intézet 1961-ben felmérést[568] készített a bérből és fizetésből élők élelmiszer-fogyasztási és táplálkozási szokásairól. A vizsgálat megállapításai szerint a megkérdezett családok 68%-a mindennap, 8%-a ritkábban, 24%-a pedig csak vasárnap főzött ebédet. Budapesten a családok 54%-ban főztek napi rendszerességgel, a vidéki városokban a családok kétharmada, a községekben pedig a négyötöde készített mindennap friss, meleg ebédet. A korszak során szorgalmazták az üzemi étkeztetés kiterjesztését a vacsoráztatásra is, ez azonban nem vált népszerűvé. A vizsgálat adatai szerint a családoknak mindössze 0,2%-a vacsorázott rendszeresen a háztartáson kívül üzemi vagy kereskedelmi vendéglátóhelyeken. Budapesten a családok kétharmada, a vidéki városokban az egyharmada, a községben pedig a fele készített napi rendszerességgel meleg vacsorát. Országos átlagban a háztartások

[565] Uo.
[566] Uo.
[567] A felmérés részletes adatait lásd: Telegdi Ervin – Vezekényi Nóra: Budapesti iskolás gyermekek délelőtti étkezése. *Népegészségügy*, 1963/2. sz. 51–56. o.
[568] Makai (1962): i. m.

52%-a általában meleg, 48 százaléka pedig rendszeresen hideg vacsorát fogyasztott.

Ellenben az ebédeltetésben az üzemi étkeztetés igénybevétele egyre gyakoribbá vált. Ez elsősorban a fővárosban élők körében volt intenzívebb az átlagosnál. Foglalkozási megoszlást tekintve az alkalmazotti családok közében volt a legmagasabb a menzán étkezők aránya. Az igény növekedése általános volt annak ellenére, hogy az üzemi étkezdékben a mennyiség és minőség is kívánnivalót hagyott maga után.

Diákok ebédelnek az egyetemi menzán, 1948

Az étkezési szokásokat az is befolyásolta, hogy a fővárosi és a városi háztartások gázzal és villanyárammal való ellátottsága magasabb szintű volt, mint a községekben, tehát könnyebben készíthettek meleg ételt vacsorára. Ezen túlmenően a fővárosban érzékelhetően jobb volt a félkész és késztételek, valamint a mirelit készítmények kínálata, ami szintén jelentősen befolyásolta az étkezési szokásokat. A községekben élő családok főzési szokásait a hatvanas évek elején a hagyományokhoz való ragaszkodás jellemezte leginkább, itt volt a legmagasabb azoknak az aránya, akik mindkét főétkezéshez meleg ételt készítettek.

A kenyér továbbra is a legfontosabb élelmiszerek közé tartozott, a korszakban a családok egytizede készítette maga a kenyerét. Budapesten a munkáscsaládok 7%-a, az alkalmazotti családok 4 százaléka fogyasztott házikenyeret, a községekben élőknek pedig közel egynegyede. „A szokás fennmaradását erősíti az is, hogy a községek kenyérellátásának folyamatos biztosítása ma még nem minden területen megoldott kérdés."[569] 1960–1961 telén országosan a családok 53%-a vágott sertést legalább egy alkalommal, a falusiak 69%-a, a városiak 43%-a igyekezett ezen a módon biztosítani hússzükségletét. „Az élősertés piaci ára – különösen az 1960. évben – olyan színvonalat ért el, hogy a hús és húskészítmények bolti árával szemben kifizetődő volt a házi vágás, ugyanakkor a néha tartósan fellépő húshiány is hatással volt a vágások számának emelkedésére."[570] Budapesten a családok egytizede vidéken egynegyede panaszkodott a húshiányra. A felmérés megállapítása szerint a zöldség- és gyümölcsfélék házilagos tartósítása, közkeletű nevén befőzése, azon táplálkozási szokások közé tartoztak, amelyek változatlan erővel élnek. Budapesten a családok 82%-a, vidéken 90%-a készített befőtteket. A szokás továbbélését a konzervipari termékek csekély választéka és gyenge minősége is elősegítette. Vidéken többnyire a saját termést vagy annak a feleslegét tartósították, a városokban a piacokon vásárolták meg a szükséges nyersanyagokat.

[569] Uo.
[570] Uo.

A változó táplálkozási szokások a korabeli háztartási tanácsadó könyvekben is tükröződtek, igaz, nemritkán meglehetősen idealizált módon. „Az otthoni esték naponta megismétlődő, csaknem mindenütt megvalósítható programja a közös vacsora. Körül üli az asztalt a család apraja-nagyja és akármilyen egyszerű is a vacsora – együtt eszik meg. Van valami meghitt, valami kedves abban, hogy a családtagok, akik napközben más és másfelé járnak, sietnek, kapkodnak reggeltől késő délutánig, együtt ülhetnek az asztalnál, és most nyugodtan vacsoráznak közben beszélgetve a nap eseményeiről. A család közös vacsorája nemcsak jó hangulatot ad, hanem egészségügyi jelentősége is van. A nyugodtan elfogyasztott ételt a szervezet jobban megemészti, jobban hasznosítja."[571]

Az étkezés rendje a hatvanas évek második felétől változott meg jelentősebben. A kollektivizálás következtében fokozatosan átalakultak a falusi családok táplálkozási szokásai. Az új háztartási eszközök – hűtőszekrény, gáz- és villanytűzhely – megjelenése előbb a városi, majd némi fáziskéséssel a falusi családok táplálkozási szokásait alakította át. A mezőgazdaság kollektivizálása sokrétűen befolyásolta az élelmiszer-fogyasztási szokásokat és az ország közellátási helyzetét, mert egyfelől csökkentette azok számát, akik élelmiszer-szükségletüket képesek voltak saját termelésből fedezni, másrészt a termelés rendszerének átalakítása tartósította az egyes élelmiszerek hiányát. 1963-ban például a hús, a baromfi, a tojás és a tejtermékek terén volt a legnagyobb mértékű az áruhiány. A korabeli hivatalos megfogalmazás szerint „a mezőgazdasági termelés alacsony színvonala nem tette lehetővé egyes állati eredetű termékek iránt jelentkező belföldi szükségletek kielégítését."[572]

A hatvanas évek falusi táplálkozási szokásainak változásait is nyomon lehet követni Varsány példáján. 1961-ig a községben egyetlen vegyesbolt működött, akkor nyílt meg a második, a létezőnél jelentősen nagyobb alapterületű üzlet. A kenyeret naponta szállították a boltokba, a tejbegyűjtő állomáson pedig reggel és este is árusították a tejet. 1971-ben a meglevő kocsma mellett cukrászdát létesítettek, 1972-ben egy magánkereskedő zöldségárusítási engedélyt kapott a településen. Az élelmiszerboltok forgalma az évtized folyamán folyamatosan növekedett. A vásárolt áruk egynegyedét azonban italféleségek alkották. Az élelmiszerek közül azok kerültek előtérbe, amelyek a magángazdálkodás megszűnését követően már csak a kereskedelemben szerezhetők be, ezek közé tartozott például a liszt. A száraztészták, lekvárok és savanyúság kereslete a házilagos készletek kifogyását követően emelkedett meg. A táplálkozási szokásokat Kovács Emese megfigyelései[573] szerint, a reklámok is alakították, sokan próbálták ki azokat a termékeket, amiket a televízióban bemutattak. Amennyiben ezek tetszést arattak, akkor beépültek az étrendbe. A településre naponta 700–800 darab háromkilós kenyeret szállítottak, ez a mennyiség az

[571] Pataki – Kelemen – Molnár: i. m. 12. o.

[572] Jelentés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1964. március 24. MNL OL XIX-G-4-yy. 83. d.

[573] Kovács Emese: A családi háztartásszervezés átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 173–200. o.

ünnepek időszakában az 1000-et is meghaladta. Emellett a falu 460 háztartásából még 60-ban sütöttek rendszeresen kenyeret a hatvanas évek végén. A tejellátást és -fogyasztást jelentősen befolyásolta, hogy a háztartások közel egynegyedében tartottak szarvasmarhát, vagyis az értékesítés mellett a szükségletek egy részét a saját termelésből fedezték. A tejfogyasztás télen magasabb volt, mint nyáron, ezzel pótolták a friss zöldség és gyümölcs hiánya miatt kieső tápértéket. Viszont csak a háztartások egyharmadában tartozott a tej a napi rendszerességgel fogyasztott élelmiszerek közé, ezek többnyire kisgyermekes családok voltak. A heti étrenden belül a szombati és különösen vasárnapi étkezések kiemelt szerepe megmaradt, a heti ingázók szombati hazaérkezése felértékelte a szombat esti és a vasárnapi étkezéseket. A hétfői táplálkozást az előző napi maradékok elfogyasztása határozta meg. A hétvégéken és a nagyobb ünnepeken jelentősen emelkedett a cukrászda forgalma, mert egyre többen éltek a sütemények és torták előrendelésének lehetőségével. „Egy-egy ilyen ünnep alkalmával 250 tortát és 1300 db süteményt rendelnek meg előre."[574] Az italfogyasztásban igen jelentős az otthon készített és fogyasztott ital – pálinka, bor – mennyisége. A kocsmai italfogyasztás a hétvégéken nőtt meg jelentősen. „Szombaton és vasárnap 2400 üveg sör, 40 liter pálinka, 200 liter bor fogy el átlagosan. Több családnál (az asszonyok válaszai szerint) 200–300 Ft-ot költenek el a férfiak a kocsmában, eszpresszóban. Ezt a hazahozott jövedelmükből ők fizetik."[575] A hatvanas évtized folyamán a szervezett gyermekélelmezés is meghonosodott a településen, az iskolai napközi keretei között 40 gyermek és 10 felnőtt vette igénybe az 50 adag kapacitású konyha szolgáltatásait. Az étrend összeállításában követték a húsos és hústalan napok váltakozásának szokását. Az étkezési szokások megfigyelése alapján kiderült, hogy a varsányi gyerekek szerény reggelit elköltve vagy gyakran a nélkül indultak iskolába. A napközisek számára a menzán többnyire teából, kávéból, kakaóból és péksüteményből, zsíros, lekváros vagy vajas kenyérből álló reggelit is adtak, így számukra az otthoni reggeli hiánya nem jelentett akkora gondot, mint a többieknek. Az otthon nem reggelizők többsége a boltban vásárolt magának péksüteményt vagy édességet. „Az ebéd hatheti adatainak összegzése: 8-szor burgonya, különféle formában, 6-szor kifőtt tészta, különféle ízesítéssel, 5-ször sült tészta, mindössze 4-szer zöldfőzelék, 10-szer húsleves, főzelék-hússal és 3-szor gulyásleves tejbegrízzel. A hús mindig disznóhús. A burgonya- és lisztalapú ételek az étrend $^{2}/_{3}$-ában szerepelnek, és csak $^{1}/_{3}$-ad részben igyekeznek újabb fajta ételeket megszerettetni."[576] Uzsonnára a gyerekek a legtöbbször lekváros, felvágottas, zsíros, vajas, mézes vagy májkrémes kenyeret kaptak.

A megfigyelések szerint a varsányi családok étkezési szokásainak alakulása attól is függött, hogy az asszonyok háztartásbeliek voltak és maradtak, a faluban vállaltak-e munkát vagy esetleg a falun kívül. A háztartásbeli helyzetüket megőrző asszonyok háztartásaiban volt a leggyakoribb a mindennapos főzés. A reggeli és a vacsora volt a két közös, teljes családi étkezés hét közben, az ebéd

[574] Kovács Emese: i. m. 179. o.

[575] Kovács Emese: i. m. 180. o.

[576] Kovács Emese: i. m. 181. o.

attól függően, hogy hányan és kik voltak otthon, friss meleg étel vagy előző napi maradék volt. A faluban, a téeszben munkát vállaló asszonyok esetében az előző csoporttól lényeges eltérés, hogy a gyermekeik a napköziben étkeztek, háztartásukat igyekeztek modernizálni, de a beszerzett eszközöket – például a gáztűzhelyt – ritkán vagy egyáltalán nem használták. A család reggel és este étkezett együtt, gyakran fogyasztottak hideg ételeket. A nem mezőgazdasági munkát végző, de a falun belül dolgozó nők az előző két csoportnál fogékonyabbak az újításra a háztartásvezetésben és az étkezésben egyaránt. Rendszerint 4-6 órás elfoglaltságot jelentő keresőtevékenységet folytattak, így viszonylag sok idejük jutott a háztartásvezetésre. Az ételkészítésnél gyakran használtak kész vagy félkész ételeket, konzerveket alapanyagként. Reggelire és vacsorára a családjuk hideg, ebédre meleg ételt fogyasztott. A következő csoportba a falun kívül munkát vállaló háziasszonyok tartoztak, akiknek a többműszakos munkarendje alapvetően átalakította háztartásvezetési és főzési szokásait. Hét közben ezekben a családokban meghatározó szerepe volt a vásárolt, hideg élelmiszernek, meleg ételt rendszeresen csak a hétvégén és ünnepnapokon főztek. Az ingázók esetében legtöbbször a nagyszülő gondoskodott a napi meleg ételről.

Ugyancsak a kollektivizálás és a vele járó életmódváltás – a házak átépítése – hatására változott meg a hatvanas évek közepén a kenyérfogyasztás a falusiak körében, akik fokozatosan felhagytak az otthoni kenyérsütéssel, és áttértek a bolti kenyér vásárlására.[577] (Az élelmiszereknél a házi és a bolti rendszerint minőségi különbséget is jelentő jelző volt és maradt hosszú időn keresztül. A házi kenyér, sütemény, tejfel a vásárlók gondolkodásában egyértelműen a jobb minőséget is jelentette.)

A falvakban élők körében a kollektivizálással együtt járó változások felgyorsították az élelmiszer-fogyasztási és táplálkozási szokások átalakulását. A magángazdálkodás időszakában a parasztság szinte kizárólag csak azokat a termékeket vásárolta meg, amelyeket nem tudott saját maga előállítani, amelyek csak ipari feldolgozás után kerülhetnek fogyasztásra. A nagyüzemi mezőgazdaság fokozatos térnyerése a hatvanas években csökkentette a fizikai munka iránti igényt a gépesítés révén, ami mérsékelte a kiemelt időszakok táplálkozásában a kalóriaigényt. A tulajdonviszonyok megváltozását követően értelemszerűen felértékelődött a háztáji gazdaságok szerepe az önellátásban. A paraszti háztartásokban a jelentősebb változások a hatvanas évek második felétől kezdtek kibontakozni. A napi háromszori étkezés ezt követően vált fokozatosan általánossá a paraszti háztartásokban. Az étkezések alapanyagai a gabonafélék, a burgonya és a kukorica maradtak.[578] Az ételek kalóriatartalma a hatvanas évek végétől kezdett növekedni (gazdagabbá, zsírosabbá váltak), a bővülő anyagi lehetőségek gyakrabban tették lehetővé az ünnepi jellegű, bőséges étkezést. Az átalakulás legszembeötlőbb módon a lakodalmi étkezések

[577] A kenyér és péksütemény továbbá a tej és tejtermék ellátás alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium kollégiuma részére. 1963. szeptember 11. MNL OL XIX-G-4-yy. 83. d.

[578] Kisbán (1997): i. m.

rendjében követhető nyomon, ahol a hagyományos paraszti ételeket fokozatosan a polgári konyhákban honos ételek váltják fel.

A vallási előírások hatásának továbbélését a hatvanas években jól mutatja egy 1967-es táplálkozási mikrovizsgálat is. Az ormánsági Vajszlón a téeszben dolgozók körében végzett felmérés azt mutatta, hogy a legtöbb családnál átlagosan hetente négyszer fogyasztottak valamilyen húsos ételt, két alkalommal tésztafélét egyszer pedig főzeléket. A családok háromnegyede péntekenként nem fogyasztott húst, helyette tészta vagy főzelék került az asztalra. A hús valamilyen formában szombaton és vasárnap került az asztalra leggyakrabban.[579]

Az 1968-ban Baranya megyében végzett kutatás során 230 városi és 246 falusi család táplálkozási szokásait követték nyomon. Az eredmények általában a táplálkozás javuló tendenciáját mutatták, a kalóriafogyasztás növekedését, a cukor, hús és zsír fogyasztásának emelkedését. A heti étrendek összeállítását az egyes családok anyagi helyzete mellett az ötletszerűség határozta meg. A táplálkozási szokásokban a városi, de különösen a falusi családok erősen ragaszkodtak a hagyományokhoz. Tejet, tejes italt rendszeresen csak a megkérdezetteknek valamivel több, mint az egyharmada fogyasztott, de ezen belül az ipari és értelmiségi foglalkozásúak mintegy négyötöde, a mezőgazdaságiaknak viszont csak négytizede volt rendszeres tejfogyasztó.

A hús már egyre gyakrabban került az asztalra, a városi és a falusi ebédek és vacsorák közel négytizede valamilyen húsos étel volt. A táplálkozás összetételében meghatározó szerepe volt az állati zsiradékoknak, az étrendeknek falun és városon egyaránt gyakori szereplője volt a szalonna, tepertő, bőséges zsírtartalmú pörkölt. Falun kizárólag sertészsírt használtak a főzéshez, hiszen a családok mindegyike vágott sertést, a városi háztartások egyharmada viszont már növényi olajjal, illetve olajjal és zsírral készítette el ételeit.

Változatlanul fontos alapélelmiszer maradt a kenyér, a városokban a háztartások háromnegyede naponta negyed kiló kenyeret, egynegyede pedig negyed és fél kiló közötti mennyiséget fogyasztott, a falvakban viszont a családok közel kétharmada tartozott ez utóbbi csoportba, egytizede naponta legalább fél kiló, míg egynegyede napi negyed kilónál kevesebb kenyeret fogyasztott. A főtt és a sült tészták fogyasztása is a falusi háztartásokban volt gyakoribb.

Az étkezések gyakoriságában a hatvanas évek elején még megfigyelhető különbségek az évtized végére lényegében eltűntek, a falusi és a városi háztartásokban egyaránt a napi háromszori étkezés vált általánossá. A fő étkezések ideje viszont továbbra is eltérést mutatott, a falusiak körében a fő étkezésre nagyobb gyakorisággal került sor az esti órákban, mint a városokban. A falusiak fele friss meleg ételt készített vacsorára, a városokban viszont a friss ételt délben készítették és fogyasztották el.[580] „Jelentős eltérést találunk a városi és a falusi háztartásokban a korszerű konyhatechnikai eljárások alkalmazásával

[579] A felmérés részleteit lásd Soós Aladár – Walthier József – Simon Ferencné: Ormánsági termelőszövetkezetekben dolgozók táplálkozásának tanulmányozása. *Egészségtudomány,* 1970/14. sz. 74–88. o.

[580] A részleteket lásd Kienle Ernő – Rodler Imre: A városi és falusi lakosság összehasonlító néptáplálkozási vizsgálata Baranya megyében. *Egészségtudomány,* 1970/15. sz. 262–270. o.

kapcsolatban is. Falun túlnyomó részt még ma is a régi ételkészítési eljárásokat alkalmazzák, ugyanakkor városban egyre inkább kezd elterjedni a modern konyhatechnika (rakott, párolt ételek készítése, olajjal való sütés-főzés, Mirelite és konzervfélék felhasználása). [...] a legszívesebben fogyasztott ún. kedvenc ételek tekintetében a városi és falusi háztartások ízlésében nincs jelentősebb eltérés. Kedvenc ételnek városban és faluban egyaránt a húsételeket jelölték meg, második helyen a tésztafélék szerepelnek, míg a főzelékfélék a gyakoriság szempontjából az utolsó helyen szerepelnek. A húsfélék közül a rántott húst szeretik a legjobban, ezt követi a töltött káposzta, a pörkölt és a sült hús. Falun kedveltebb a pörkölt, városban viszont a különböző baromfiételek örvendenek nagy népszerűségnek. A levesek közül a legkedveltebb a húsleves, a bableves és a burgonyaleves. A tésztafélék közül a legtöbben a mákkal ízesített főtt és sült tésztákat, a túróstésztákat és a különböző ízesítésű palacsintákat kedvelik."[581]

Az alkoholfogyasztás a falusi családokban volt gyakoribb, itt közel kétharmados volt a rendszeresen fogyasztók aránya. A szeszes italok közül a falusiak körében ekkor és itt a bor volt a kedveltebb, ennek oka elsősorban az, hogy a falusi családok döntő többsége saját szőlővel rendelkezett. A városi családoknál az alkoholfogyasztás elsősorban az ünnepi alkalmakhoz kötődött. A kávéfogyasztás viszont a városi családok kétharmadánál, a falusiaknak viszont csak az egyhatodánál volt rendszeres a felmérés adatai szerint.

A változásokat – legalábbis részlegesen – az 1969-ben, Losonczi Ágnes vezetésével végrehajtott Békés megyei életmódkutatás adatai[582] segítségével is nyomon lehet követni. A vizsgálat keretében huszonhat élelmiszer fogyasztási gyakoriságát, a fogyasztásnak a termeléssel való összefüggéseit és a kereskedelmi ellátottság helyzetét vizsgálták. Ezek segítségével próbáltak képet alkotni a táplálkozáskultúráról, az étkezési szokásokról. Megállapították, hogy a szalonna továbbra is a táplálkozás egyik legfontosabb eleme, magas kalóriaértékű, az önellátás keretei között viszonylag olcsón előállítható, a dél-alföldi területeken naponta fogyasztott élelmiszer. Még a jómódú városi családok egyharmadában is napi rendszerességgel került az asztalra, a jómódú, valamint az átlagos jövedelmi helyzetű falusi családok esetében kétharmados volt ez az arány, a szegényebb családok több mint a felében is naponta ették a viszonylag gyorsan telítettségérzést biztosító, reggelire, vacsorára és hideg főételként is gyakran fogyasztott szalonnát. Ezzel szemben az egészséges táplálkozás szempontjából fontos sajt napi gyakorisággal csak a legmagasabb jövedelmű és az értelmiségi foglalkozású családok egyötödében tartozott az étkezésekhez, a legalacsonyabb jövedelműek, valamint a fizikai foglalkozásúak háztartásaiban pedig csak elvétve fordult elő.

Losonczi Ágnes a kutatás eredményei alapján négy jellegzetes táplálkozási csoportot alakított ki. Az első, általa „szegényes egyhangúnak" nevezett, a megkérdezettek egyharmadát jelentő körbe azokat sorolta, akiknek az étrendje meglehetősen egyhangú, az elfogyasztott élelmiszer minősége, értéke, fehérje- és vitamintartalma alacsony volt. A „szegényes, de változatos" típusba sorolt másik

[581] Uo. 267. o.
[582] Losonczi (1977): i. m.

közel egyharmad táplálkozásában már markánsabb az étrend összeállításának változatossága, az élelmiszerek dúsabb ellátást tesznek lehetővé. A harmadik „elégséges, változatos" táplálkozású csoportba a megkérdezettek kevesebb mint egyhatoda tartozott, az ő élelmezésük mennyiségi és minőségi szempontból már többé-kevésbé kielégítő színvonalú volt. A maradék egyhetedet jelentő kört a „bőséges egyhangú" táplálkozásúak alkották, az ő esetükben már mennyiségi problémák nem voltak, inkább az egyoldalú táplálkozás okozott problémákat. A kutatás egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy a megkérdezettek kétharmadának a táplálkozása nem volt kielégítő.[583] A szegényes táplálkozásúak esetében nyilván a gazdasági lehetőségek határozták meg alapvetően a lehetőségeket, míg a bőséges táplálkozásúak esetében a szokások ereje szabályozta az étkezési kultúrát.

Azt is vizsgálták, miként alakult a hétköznapi és vasárnapi főétkezések összetétele. Hétköznap a családoknak több mint négytizedénél volt hústalan az ebéd, vasárnap csak minden 16 családban. Egytálétel hétköznap a családok egynegyedénél, kétfogásos ebéd négytizedüknél, három vagy több fogás bő egyharmaduknál volt jellemző. Jövedelmi viszonyok szerint a jómódúak egynegyede fogyasztott egy vagy két fogásból álló hús nélküli ebédet, vasárnap ez ebben a körben alig fordult elő. Ugyanakkor a legjobb helyzetben levők körében ugyancsak egynegyedes volt hétköznap az egy-két fogásos húsos ételek aránya, vasárnap pedig egyötödös. Három- vagy többfogásos húsos étel hétköznap a jómódú városi családok négytizedénél, vasárnap pedig kétharmadánál volt szokásban. A falusi jómódú családok táplálkozási szokásai csak kismértékben tértek el ettől. A szegény családoknál igen gyakori volt hétköznap a hústalan egytálétel, és vasárnap is csak egynegyedes volt a kétfogásos húsos étel és megközelítőleg a szegény családok felében fordult elő vasárnap a három- vagy többfogásos húsos étel.[584] Ezek az adatok is azt mutatják, hogy a táplálkozási különbségek kiegyenlítődése a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején még csak a kezdeti szakaszánál tartott.

A húsos és hústalan ételek arányában a foglalkozási csoportok szerint is meglehetősen nagy eltérés volt a hatvanas évek végén. „Ahol nyugdíjas a háztartásfő, ott táplálkoznak a leggyengébb szinten, de utánuk következik az »egyéb fizikai dolgozók csoportja«. Egy vagy két tál hústalan ételt eszik hétköznap ebédre a vizsgált csoport fizikai munkásainak 46%-a és a nyugdíjasok 49%-a. Ez megfordítva is jelentkezik: tehát a bőséges ellátottság szintjénél, ahol több tál húsos főétkezés a jellemző, ott ennek a két kategóriának a legalacsonyabb a részaránya."[585] A vasárnapi étkezésben azonban a foglalkozási és jövedelmi helyzetből adódó különbségek jelentősen mérséklődtek. Jellemző és általános magatartásforma volt, hogy a hétköznap szegényesebben táplálkozók hét közben is takarékoskodnak annak érdekében, hogy vasárnapra biztosítsák a bőséges, többfogásos húsos ételt. Ez alól csak a legszegényebbek, a legelesettebbek egy csoportja jelentett kivételt, számukra a marginalizált helyzet még vasárnaponként

[583] Uo. 364–365. o.
[584] Uo. 367–369. o.
[585] Uo. 369. o.

is csak elvétve tette lehetővé a bőségesebb étkezést. A vasárnapi ebéd igen gyakran a hétköznapi változó minőségű étkezéseket is kompenzálta bőségével, gazdagságával. Ilyenkor a rántott csirke, a pörkölt, a rántott hús, a sült és vagy töltött csirke, a sült sertéshús, a marhapörkölt, a fasírt és a töltött káposzta voltak a leggyakrabban előforduló húsételek. Ebből is kitűnik, hogy a húsfogyasztásban a sertés- és a baromfihús volt a leggyakoribb. A köretek között a burgonya és a főtt tésztafélék játszottak meghatározó szerepet, a zöldfőzelékek viszonylag ritkán kerültek köretként az asztalra. „A szűkös élelmezési viszonyok és a nehéz munkák kialakítottak egy olyan szokásrendszert, amely a lehetőségeken belül maximalizál. Így a magyar munkás- vagy paraszti étkezésnek a lényege, hogy kevés nyersanyagot használjon, kevés eszközt alkalmazzon, és elkészítése ne vegyen sok időt igénybe. Ezek mellett vagy éppen mindezek ellenére legyen étvágyelvevő, laktató, és ha mód van rá – kalóriában gazdag és bőséges. (Leves, kenyér, tésztaféle, krumpli, szalonna.) A szűkös lehetőségeken belül a bőség érzetének a biztosítása vezette azt a fajta főzési és táplálkozási módot, amely nálunk ma már hagyománnyá vált: leves, hogy megtöltse a gyomrot, erős ízek, harsány fűszerek, hogy a csekély táplálékot is erősen érezhessék. A szűkös lehetőségeken belül kialakult vágyak ennek a kiteljesedésében érzik a bőséget."[586] Ezzel szoros összefüggésben az ünnep a közgondolkozásban a bőséges étkezéssel kapcsolódott össze. Az ünnepi étkezések rendje ebben az időszakban lényegében a korábban kialakult hagyományokat követte. „Az ünnep alkalom is arra, hogy a vendéglátók közvetlenül vagy közvetve az egész község előtt megmutassák vendégszeretetüket, haladottságukat (»modernségüket«) és tehetősségüket, vagy legalábbis annak látszatát."[587]

A lakodalmi vendéglátás a leggazdagabb – ünnepi – étkezések közé tartozott. Az ezzel kapcsolatos elvárásoknak igyekeztek még a szűkös időkben is lehetőség szerint eleget tenni. Fél Edit és Hofer Tamás átányi megfigyelései szerint egy-egy lakodalomban általában 30 házat, azaz mintegy 120 főt láttak vendégül. Ekkora vendégsereg ellátásához 3 birkát vagy egy 100 kg súlyú borjút, 30 baromfit, 4 hektoliter bort, 8 darab 5-6 kilós kenyeret használtak fel. A lakodalom főétkezése tyúkhúslevesből, birkapörköltből, tejes vagy húsos kásából és süteményekből álló vacsora volt.

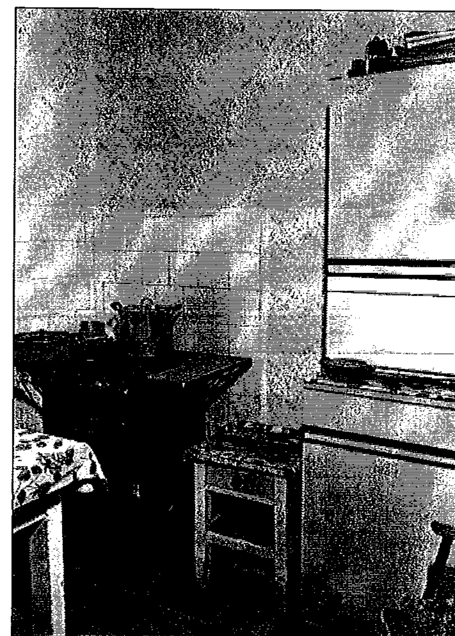
A hatvanas évek végén megfogalmazódó életmódreform-elképzelések feltételezték, hogy a konyha hamarosan elveszti korábbi jelentőségét, mert a női munkavállalás jelentősen csökkenti a háztartási munkára fordítható időt, olyan új lakótömbök kialakítását vizionálták, ahol központilag biztosítják az ételellátást reggelire, ebédre, vacsorára egyaránt. A valóságban azonban a háztartások többségében fel sem merült, hogy a napi ételkészítés kikerülne az ismétlődő házimunkák köréből.

A konyha továbbra is a lakás egyik meghatározó helyisége maradt. A korábbi időszakokhoz képest alapvető változást jelentett, hogy a konyhai tevékenység nagymértékben technicizálódott, elsősorban a városi háztartásokban. A csökkenő alapterületet a beépített bútorzatú konyhabútorral próbálták meg maximálisan

[586] Uo. 376. o.

[587] Morvay Judit: Ünnepi táplálkozás a Boldva völgyében. *Ethnographia*, 1950/3. sz. 14–19. o.

kihasználni. A városokban épített lakótelepi lakások egy részében a minimális alapterületű konyhát jelentő főzőfülkét sem építették meg, helyette úgynevezett „főző szekrényt" helyeztek el, ami melegítésre és ételkészítésre is alkalmas volt. A szekrény méreteit kihasználva, egy főzőlapot, mosogató és tároló polcot helyeztek el benne. Főzőfülkét elsősorban a kis alapterületű, 30–40 négyzetméter alapterületű lakásokban létesítettek. Az eredeti elképzelések szerint a főzőfülke a teljes háztartás vitelére nem alkalmas, elsősorban fiatal, gyermektelen házaspárok, idős házaspárok, magányosan élők részére biztosított minimális teret az ételkészítéshez és a táplálkozáshoz. A 3-5 négyzetméter alapterületen két-lángú gáztűzhelyet vagy kétlapos villanytűzhelyet, mosogatót, beépített szekrényt, tárolásra alkalmas polcokat és munkaasztalt helyeztek el.

Munkáslakás konyhája az 1970-es évek elején

A társadalmi változások felgyorsították az egyes csoportok, rétegek életmódjának átalakulását, új fogyasztói szokások alakultak ki, megnőtt az igény a szolgáltatások, a háztartásvezetést megkönnyítő gépek és berendezések iránt. Az elektromosenergia-ellátás gyakorlatilag általánosan hozzáférhetővé vált a hatvanas évek közepére, ami felgyorsította a háztartások gépesítését. Ugyancsak elősegítette a változásokat a különböző technikai újítások gyors elterjedése. A hatvanas–hetvenes években a városi és falusi háztartások konyhái között még bizonyos fáziseltolódás tapasztalható az alkalmazott technika vonatkozásában. A paraszti háztartásokban még széles körben használták a vaslapos tűzhely különböző típusait, amikor a városi háztartásokban már megkezdte hódítását a gázlángos, illetve a villanytűzhely. A falusi házak átépítésével a – konyhai – tartozékok közül fokozatosan kiszorult a kemence, s a hetvenes évekre gyakorlatilag teljesen eltűntek a falusi háztartások eszközkészletéből. Az ételek hidegen tartására a hatvanas évekig a legtöbb háztartásban a jégszekrény szolgált, a falusi háztartások pincékben, kútban vagy hideg vízben hűtötték az ételeket. A nagyobb településeken jégtermeléssel és szolgáltatással foglalkozó vállalatok elégítették ki a jégigényeket. Az elektromos hűtőszekrények[588] Magyarországon az ötvenes évek végétől kezdtek tömegesebben elterjedni, a terjedés sebessége a hatvanas évek második felében

[588] A hűtőgép és mosógép ellátottság alakulásának, valamint a műszaki fejlesztésnek előzetes koncepciója és prognózisa Magyarországon 1990-ig. Budapest, 1977. február 24. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XXVI-G-4. 120. d.

gyorsult fel, és ez a folyamat a következő évtizedben is folytatódott. 1960-ban 100 háztartásra 1 készülék jutott, 1965-ben 8, 1970-ben már 32, öt évvel később pedig 68 készülék jutott. Az élelmiszer-tárolási és fogyasztási szokásokat jelentősen átalakító hűtőszekrény a hetvenes évek közepére alapvető szükségleti cikké vált. Ez a gyorsan népszerűvé váló technikai eszköz átalakította a bevásárlási szokásokat, csökkentette az élelmiszer-beszerzés gyakoriságát, a napi bevásárlást a heti két-három alkalommal történő beszerzés váltotta fel sok helyen. A hűtés révén megoldást nyert a romlandó élelmiszerek hosszabb ideig történő tárolása. Sajátos összefüggésben ugyan, de segítette a hűtőberendezések terjedését a házgyári lakóházépítés. A blokkházak lakásainak többségében egyáltalán nem vagy csak elvétve volt éléskamra, így az élelmiszerek tárolását a leggyakrabban a hűtő segítségével oldották meg. Ráadásul a távfűtés miatt ezeknek a lakásoknak ősztől tavaszig magas volt az átlaghőmérséklete, ami szintén szükségessé tette az élelmiszerek hűtött tárolását. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján a hűtőszekrények átlagosan 80–120 liter űrtartalmúak voltak, egy évtizeddel később már 150–220 literesek. Az életmódváltozásokkal párhuzamosan növekedett az igény a mélyhűtő térrel ellátott berendezések iránt, hiszen ezek segítségével vált lehetővé a vásárolt vagy otthon készített félkész, illetve kész ételek tartós tárolása. Miután az élelmiszerek fagyasztása ekkor még kevésbé volt elterjedt, továbbra is népszerű maradt a befőzés, ami általában többnapos munkát jelentett. A művelet a nyersanyag beszerzésével, tisztításával, feldolgozásával, az üvegek tisztításával járt együtt. Az elkészített lekvárokat, gyümölcskonzerveket, savanyúságot az üvegbe töltés után rendszerint gőzölték, dunsztolták.

Az étkezéshez kapcsolódó technikai eszköz esetében is hasonló átalakulás ment végbe. Az edények közül a század második harmadában közkedvelt volt a vastag falú zománcedény, az öntöttvas lábas, a hatvanas évek elejétől egyre népszerűbbé váltak a hőálló üvegedények, az alumínium- és a cserépedények is. A háztartások többségében a mozsarat már felváltották a különböző darálók (dió, mák, kávé, hús), majd a hatvanas évek végétől megjelentek az első konyhai többfunkciós eszközök, s a hagyományos mechanikus darálókat is fokozatosan felváltották az elektromos berendezések. A házi tésztakészítés nélkülözhetetlen eszköze volt a gyúródeszka és a sodrófa. A tűzálló cserépedényeket fokozatosan kiszorították a zománcozott, majd teflonbevonatú fém főzőedények. A lombikos-spirituszos kávéfőzőt a gáz- és villanytűzhelyeken alkalmazható berendezések, majd az elektromos kávéfőzők váltották fel. Ezek az eszközök jelentősen befolyásolták a különböző ételek elkészítésének módját, és általában csökkentették a konyhai munkára fordítandó időt. Ugyancsak megkönnyítette a konyhai munkát a konzerválással vagy fagyasztással tartósított élelmiszerek megjelenése és kínálatának a folyamatos bővülése.

A hatvanas évek elején a lakások nagy részében a konyha egyaránt szolgált az ételkészítés és a táplálkozás színteréül. Nagyobb családi ünnepeken azonban a családok jelentős része valamelyik lakószobát alakította át étkezővé, amit az ünnep mellett, a konyha viszonylag csekély alapterülete vagy a vendégek nagyobb száma tett indokolttá.

Ebben az időszakban (is) a legtöbb háztartás fontosnak tartotta, hogy célszerűen rendezze be a konyhát. Ennek érdekében például sok helyen a tűzhely és a vízcsap, vagy vizes pad között helyezték el a konyhaasztalt, a konyhaszekrényt pedig az ezzel szemközti falon állították fel. Az asztal és a tűzhely fölött gyakran helyeztek el polcokat a leggyakrabban használt eszközök és fűszerek tárolására. Számos helyen még külön edényszekrényeket használtak. A kamra mérete és berendezése nyilván attól is függött, hogy városi vagy falusi háztartásról volt szó. Alapfelszereltségét a polcok, rudak, a zöldség és gyümölcs tárolására szolgáló kosarak, ládák, esetleg egy kisebb asztal képezték. A konyhaszekrénydivat természetesen folyamatosan változott. A szépen faragott, díszes üvegezésű, nehéz kredenceket az egyszerűbb formájú, jó beosztású, könnyen tisztán tartható, élelmiszerek és edények tárolására is alkalmas bútorok váltották fel, majd a beépített, előre gyártott konyhaszekrények korszaka következett.

A jóllakottá válás évei

A hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó szakasz elején még gyakoriak voltak a hiánycikkek, később ezek száma mérséklődött, de továbbra is tartósan ezek közé tartoztak a déligyümölcsök. A hiány már nem mennyiségi, hanem minőségi volt. Az élelmiszer-ellátás stabilizálódásában meghatározó szerepet töltött be a mezőgazdasági kistermelés, amely részben az önellátás, részben a piacra termelés révén teremtett árualapot a növekvő kereslet fedezésére. A kereslet növekedését csak az egyre ismétlődő áremelkedések vetették vissza ideig-óráig. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy az alapvető cikkek esetében az árérzékenység általában nem volt jellemző a magyar társadalomra. Az élelmiszer-kereskedelem hálózata – elsősorban a városokban – továbbra is viszonylag dinamikusan bővült. A nyolcvanas évek elejétől jelentősen erősödött a magánszektor szerepe ezen a területen is, a magánkézben levő kisboltok száma igen gyorsan emelkedett. Egyes termékek, például a márkás italok, csokoládék, dohányáru a presztízsfogyasztás tárgyaivá váltak, illetve részben azok maradtak. A táplálkozást továbbra is az elfogyasztott élelmiszerek mennyiségének növekedése jellemezte, de a minőségi szempontok is fokozatosan előtérbe kerültek. Elsősorban a kínálat folyamatos bővítése, növelése vált egyfajta többé-kevésbé általános társadalmi elvárássá, s ez a nyolcvanas évek elejére lényegében meg is valósult.

A táplálkozási szokásokban, a falvakban és a városokban élők közötti különbségek észrevehetően mérséklődtek. A második világháborút követő fél évszázad során a hiányos táplálkozásúak száma és aránya a magyar társadalomban ennek a periódusnak a végére süllyedt a legalacsonyabb szintre.[589] Mennyiségi szempontból a magyar társadalom táplálkozási szintje fokozatosan javult, a minőségi szempontok azonban továbbra is csak részlegesen érvé-

[589] Pontos számokat és arányokat ezzel kapcsolatban nem lehet megadni, mert a korabeli statisztikák a korszak elvárásainak megfelelően ilyen adatokat nem közöltek. A hiányos táplálkozás együtt járt a szegénységgel, így a létszámok és az arányok is közel azonosnak tekinthetők. A nyolcvanas évek elején még az optimistább becslések is a magyar társadalom 5-6%-át sorolták a mélyszegénységben élők közé.

nyesülhettek. Ezt mutatta többek között a Pest megyei Valkón, 1965-ben és 1974-ben elvégzett táplálkozásvizsgálat eredménye is. „1974-ben a hús és a hentesáru fogyasztás rendszeres volt, 1965-ben a családok 55,2%-a hetente egyszer, 4,9%-a kéthetenként, 7,3%-a ennél is ritkábban vásárolt friss húst. Családi felmérésünk szerint 28,5% rendszeresen nem fogyasztott tejet, az V. és VI. osztályosoknak pedig csak a 26,3%-a kapott rendszeresen tejet vagy tejes italt, a korábbi vizsgálat (1965-ös kutatás – *V. T.*) szerint a családok 34,6%-ában senki, a gyerekek sem fogyasztottak tejet. A zöldség és gyümölcsfogyasztás változásait tükrözik az általános iskolai II. osztály következő adatai: vizsgálatunkban gyümölcs és zöldségfélét senki sem fogyasztott naponta, a gyerekek 20%-a azonban másnaponta evett zöldségfélét vagy gyümölcsöt, 1965-ben még csak 5%-a. 1974-ben a gyermekek ⅓-a másnaponként fogyasztott nyersen friss zöldségfélét vagy gyümölcsöt, ⅓-a a hét egyetlen napján sem. [...] 1965-ben az ebédre fogyasztott szárazkoszt 32%-os igen magas arányával szemben 1974-ben már csak 8%-ot találtunk. A 9 évvel korábbi 40%-os aránnyal szemben az ebédek 75%-a már komplett, minőségileg megfelelő ételekből állt. Az egyes étkezések hiánya 9 év alatt alig javult. A gyermekek 6%-a reggeli nélkül ment iskolába, 5%-a nem ebédelt, 4%-a nem vacsorázott. A vizsgált gyerekek közel egyharmadánál hiányzott 1-1 étkezés, 7 gyereknél több napon ismétlődően fordult elő valamelyik étkezés hiánya és 4 gyereknél ugyanazon a napon maradt ki 2 étkezés."[590]

Az étkezési és az étrendi szokások átalakulását a konzervek és gyorsfagyasztott élelmiszerek megjelenése és viszonylag dinamikus elterjedése is felgyorsította. A két világháború között sem az igény, sem a kínálat nem volt túlságosan jelentős a félkész, illetve a konzervált ételek iránt. Az ötvenes években a termelés mennyisége a háború előtti 16-18 ezer tonnás szintnek a három-négyszeresére emelkedett, a hatvanas évek elejére már elérte az évi 140 ezer tonnát. A növekvő kínálat és a – lassan – javuló minőség fokozatosan választási lehetőséget teremtett a házi tartósítással szemben, bár a nagymama befőttjének a presztízse továbbra is megmaradt. A foglalkozási viszonyok átalakulásával párhuzamosan a kereslet is folyamatosan növekedett. 1960 és 1975 között a magyarországi konzervfogyasztás a három és félszeresére, a fejenkénti 6,3 kg-ról 23,5 kg-ra emelkedett. A növekedés elsősorban a kész- és félkész ételek iránti kereslet növekedéséből adódott, a gyümölcskonzerveknél továbbra is a házi tartósítás maradt a meghatározó.

Magyarországon az élelmiszerek üzemszerű gyorsfagyasztásával 1943-ban kezdtek el foglalkozni, 1947-től Mirelite márkanév alatt forgalmazták ezeket az élelmiszereket. Az első években főként gyümölcs- és zöldségféléket tartósítottak ezen a módon, majd az ötvenes évek végétől jelentősen bővült a készételek választéka is. A háborút követő évtizedekben a termelés és a fogyasztás is egyaránt igen dinamikusan növekedett. 1955-ben az egy főre eső évenkénti mirelitfogyasztás 0,2 kg, 1975-ben pedig már 3,2 kg volt. A háztartások mellett az éttermek, üzemi étkezdék és vendéglátóhelyek is szívesen használtak gyorsfagyasztott élelmiszereket.[591] A bébiétel gyártása 1965-ben kezdődött Magyarországon.

[590] Túróczki Júlia – Kelemen Erzsébet: Mezőgazdasági lakosság körében végzett táplálkozási vizsgálat tapasztalatai. In *Irányítás és ellenőrzés az élelmezésügyi szakágazatban. III. gyakorlati tudományos ülés előadásai.* Budapest, 1979, Országos Élelmezési és Táplálkozástudományi Intézet, 171–195. o.

A hetvenes évek végén a magyar családok 96 százaléka fogyasztott rendszeresen konzervet

A hetvenes évek végén a magyar családok 96%-a használt valamilyen konzervet a háztartásban. A fővárosban és a városokban élők több konzervet fogyasztottak, mint a vidéken élők. A paraszti családokban általában alacsonyabb szintű volt a konzervfogyasztás, mint más foglalkozási csoportokban. A jövedelem emelkedésével együtt a konzervek kereslete és fogyasztása is emelkedett. S azokban a háztartásokban is nagyobb volt az igény és a kereslet, ahol a nők bérmunkát vállaltak. A konzervfogyasztás értelemszerűen idényszerűen ingadozott, télen a zöldség- és gyümölcskészítményekből jóval nagyobb volt a fogyasztás, mint nyáron. Magyarországon a társadalom különböző csoportjaiban sokáig ellenérzések éltek a konzervgyári termékekkel szemben, elsősorban azok gyengébb minősége miatt. A házi készítésű tartósított termékek presztízse és értéke ellenben továbbra is magas maradt.

A különböző felmérések adatai szerint a hetvenes évek végén a magyar fogyasztók kétharmada-háromnegyede használt valamilyen mélyhűtött élelmiszert. A felhasználás elsősorban a fővárosi, a szellemi foglalkozású, illetve általában a magasabb jövedelmű családokban volt intenzív. A tartósított élelmiszerek iránti kereslet növekedésében szerepe volt a társadalmi átalakulásoknak, a szokások megváltozásának, az életmódváltozásnak, a szabadon felhasználható időalap növekedésének és a technikai eszközök viszonylag gyors terjedésének. A hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától, különösen a falusi háztartásokban igen gyorsan népszerűvé vált a hűtőláda, ami az élelmiszer-feldolgozás, a tartósítás és a tárolás módját jelentősen leegyszerűsítette, elsősorban a hús és húsféleségek, a zöldség- és gyümölcsfélék terén. E technikai újításnak köszönhetően jelentősen mérséklődött a füstölés szerepe a húsok tartósításában, észrevehetően csökkent a befőzés szerepe a zöldségek és gyümölcsök tartósításában. A falvakban élők és a kistermelők körében továbbra is viszonylag jelentős maradt.

A hetvenes évekbeli táplálkozásvizsgálatok eredményei szerint „A fogyasztási és az ehhez kapcsolódó főzési szokások viszonylag merevek, csak lassú változások mutathatók ki, de tanúi lehetünk a »konzervatív« szokások feladá-

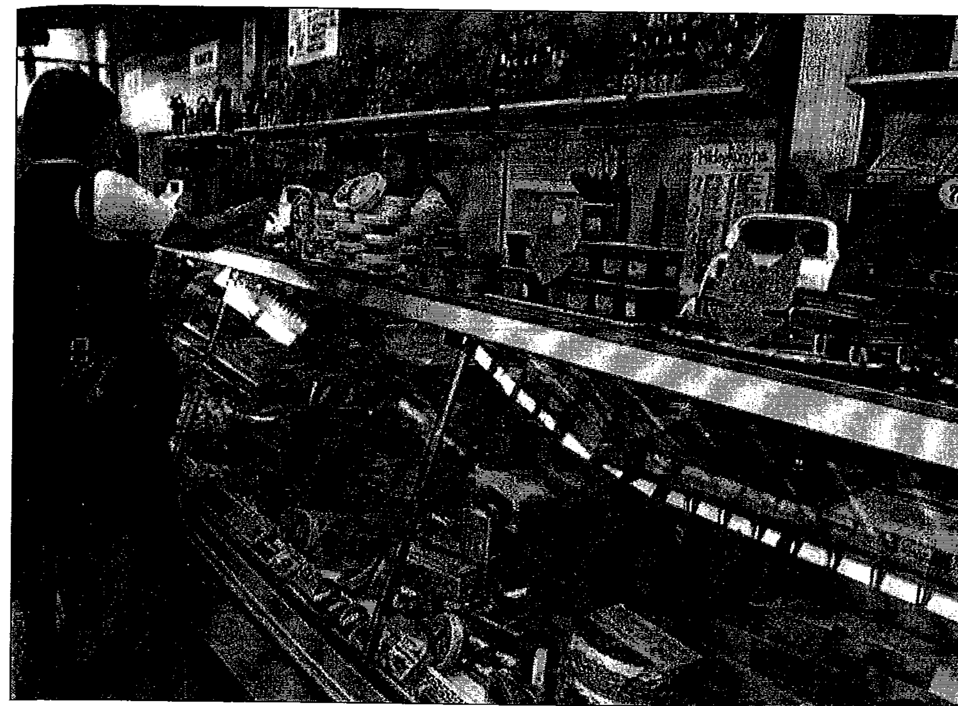
[591] Balatoni Andrásné – Farkas Jenőné: A konzervkészítmények és a gyorsfagyasztott élelmiszerek fogyasztása. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/12. sz. 20–24. o.

sának is. [...] a háziasszonyok legtöbbje két, három vagy négy személyre főz rendszeresen. [...] A főzés gyakoriságát tekintve ebédet a háziasszonyok 52%-a mindennap, 29%-a csak hétvégén, 12%-a a hétnek csak néhány napján főz. A mindennapos ebédfőzés hagyománya tehát erős, de számottevő a hétvégi ebédfőzés szokása is. Erre a háziasszonyok kereső volta és életkora van jelentős hatással. Meleg ebédet naponta elsősorban a háztartásbeliek (78%), csak hétvégén viszont inkább a dolgozó nők (40%) főznek. [...] A fiatalabb korosztályok háziasszonyai ugyan nem főznek annyira gyakran, mint a negyven éven felüliek, különösen pedig az ennél idősebbek, de náluk is jelentős az ebédet főzők aránya. Miután a gyermekes családok, s általában a kevésbé tehetősek a fiatal korcsoportokban fordulnak elő nagyobb számban, valószínű, hogy ez okozza a mindennapos ebédfőzés gyakoriságát. A vacsorafőzés rendszeressége már némileg másként alakul: vacsorát a háziasszonyok 31%-a a hét minden napján, 28%-a csak a hét néhány napján, 26%-uk pedig egyáltalán nem. Az eloszlás tehát meglehetősen kiegyenlített: a hideg vacsora lassan polgárjogot nyer az otthoni étkezések során. A háziasszonyok kereső volta és életkora itt is erősíti ezt a tendenciát, bár kevésbé, mint az ebédfőzés esetében. Mindenesetre a hét néhány napján meleg vacsorát elsősorban a dolgozó nők készítenek. Akik viszont egyáltalán nem főznek, azok többsége a háztartásbeliek köréből kerül ki. A vacsorakészítés rendszeressége az életkor emelkedésével általában csökkent."[592] A főzési szokások változásában meghatározó szerepe volt a nők társadalmi helyzetének és az ebben végbement átalakulásnak.

Az élelmiszer-fogyasztásban a hatvanas évek végétől általános és jelentős változást jelentett az elkészített és fogyasztott étel mennyiségének a jelentős növekedése. Az aktív vallásgyakorlás visszaszorulása, illetve az elvilágiasodás következtében a különböző vallások étkezésekkel kapcsolatos előírásai sokat veszítettek jelentőségükből, így például csökkent a böjti napok étkezésre gyakorolt hatása is, bár ez a folyamat a paraszti/falusi háztartásokban kétségtelenül lassúbb volt, mint a városokban. Lényeges változás a falusi étkezésben, hogy a háború előtt még meglevő társadalmi rétegenkénti különbség az élelmiszer-fogyasztásban elmosódott. A generációs különbségek viszont gyakran megfigyelhetők: a hagyományos étrendhez az idősebb generáció tagjai ragaszkodtak. A különböző étkezések között a családi ünnepekhez kötődő alkalmak étrendje – lényegében a társadalmi helyzettől függetlenül – továbbra is kiemelt jelentőségű maradt. Az ünnepi étkezésnek tükröznie kellett a nap hétköznapoktól eltérő jellegét, másrészt pedig presztízsfunkciót töltött be még a legrosszabb jövedelmi viszonyok között élők körében is. A lakodalmi vendéglátás a leggazdagabb étkezések közé tartozott.

A hetvenes évektől „a húsételek készítésében egységesülési folyamatot lehet megfigyelni. Elsősorban a korábban az Alföldre jellemző zsíros, erősen fűszeres ételek készítése terjedt el – például pörköltek, gulyásleves, pecsenyék stb. – és ezek mentén egységesül az ízlés. Ettől az időtől terjednek el olyan ételek is, mint például párizsi szelet, rántott húsok, de a borjúbécsi továbbra is a ritkábban

[592] Az Országos Piackutató Intézet kutatási jelentése, 1976. Idézi: Molnár Lászlóné: Konzervkereslet és fogyasztási szokások a hetvenes években. Kereskedelmi Szemle, 1981/3. sz. 21–25. o.

A hetvenes években az élelmiszer-ellátás stabilizálódott, ezzel párhuzamosan fokozatosan átalakultak az étkezési szokások is. A kétkeresős családokban egyre gyakoribbá vált a hideg vacsora

fogyasztott étkek közé tartozott. A húsfogyasztás csúcspontjait továbbra is az ünnepek jelentik. Az ünnep jelentőségétől, nagyságától, a vendégek számától függően 3-6 fogásos ebédet vagy vacsorát szolgálnak fel s ezek mindegyike húsos étel."[593] A hetvenes évek végén az élelmezési kiadások a lakossági fogyasztáson belül átlagosan 30%-ot tettek ki. Az elfogyasztott élelmiszer mennyisége a hetvenes években is növekedett, de az élelmezési kiadások aránya az összfogyasztáson belül csökkent. Az 1950-es évek közepéig elsősorban a magas kalóriaértékű élelmiszerek túlsúlya volt a jellemző, a fejlett országok élelmiszer-fogyasztási szokásainak megjelenése Magyarországon némi fáziskéséssel a hatvanas években kezdődött el. A változások következtében a hetvenes évek végén már nemcsak az elfogyasztott kalóriamennyiség volt a leglényegesebb táplálkozási szempont, hanem az élelmiszer minősége, ízletessége és értéke is egyre fontosabbá vált. A különböző adatok szerint a hetvenes évek közepére a magyar társadalom élelmiszer-fogyasztásának átlagos szintje megközelítőleg telítetté vált. A húsfogyasztás megközelítette a nemzetközileg is optimálisnak tartott 75 kg/fő/év szintet. Összetételében továbbra is domináns maradt a sertéshús (56%), ezt a baromfi (24%) és a marhahús (12%) fogyasztása követte,

[593] Szuhay: i. m. 711. o.

a halfogyasztás (3%) továbbra is meglehetősen csekély maradt, s mindössze 5%-nyi volt az egyéb húsok (birka, ló, nyúl) fogyasztása.

Magyarországon az étkezéssel és a táplálkozással kapcsolatos munkák jelentették a házimunkák legidőigényesebb területét, hiszen ebben az esetben naponta 3-5 alkalommal ismétlődő feladatról volt szó. Az időmérleg-vizsgálatok szerint a háziasszonyok jelentős része a napi főfoglalkozású keresőmunkát követően végezte el a napi bevásárlás és ételkészítés feladatát, a főzésre átlagosan napi két órát, a bevásárlásra napi fél órát fordítottak. A női bérmunkavállalás viszonylag gyors terjedésével a hatvanas évek végétől a családok nagy részének étkezési szokásaiban is jelentős átalakulás vette kezdetét. A hétközi déli étkezés a családok többségében fokozatosan házon kívülre került. 1975-ben a gyerekek 55%-a, a felnőttek 37%-a vette igénybe rendszeresen a menzákat, üzemi konyhákat.

Az étkezési szokásokban komoly változást jelentett a korszak során a tömegétkeztetés intézményrendszerének a kiépítése. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára a munkahelyi, iskolai és gyermekintézmények keretében biztosított étkezési lehetőségeket naponta 3 millió ember használta. A kor (kereskedelem)politikája az üzemi étkeztetést a szociálpolitika részeként kezelte, az életszínvonal- és ellátásbeli különbségek kiegyenlítésére is megpróbálta felhasználni. Erre az adott lehetőséget, hogy az ételek árát kedvezményesen állapították meg, a közétkeztetés működtetéséhez a vállalatok, intézmények jelentős állami támogatást kaptak, s ugyancsak állami támogatásra voltak jogosultak a vendéglátó-ipari üzemek, amelyek ily módon pótolták a nyomott áron történő értékesítés következtében elmaradt hasznot. A munkahelyi étkeztetésben 1978-ban a nem mezőgazdasági dolgozóknak átlagosan 40%-a vett részt, a mezőgazdasági foglalkozásúaknak viszont csak 19%-a, a gyermek- és diákétkeztetésben viszont a tanulók 61%-a (1,2 millió fő) részesült.[594] A nagy tömegű ételkészítés minősége nyilván rosszabb volt, mint az otthon főzött ebédeké, ezt a hátrányt a viszonylag alacsony árak és a széles körű hozzáférhetőség kiegyenlítette. „Hiába, a munkahelyi ebéd soha nem lesz olyan emlékezetes senkinek sem – kivéve, ha nagyon rossz! –, mint egy otthoni, jó vasárnapi lakoma. Nem is törekedhet erre, hiszen hiányoznak belőle az egyéni, megszokott ízek, és minősége, mennyisége is többnyire szegényesebb, mint amilyent a legtöbben otthon megszoktak. Mégis fontos, hogy legyen. Üres gyomorral a munka sem megy jól. A munkahelyen elfogyasztott főtt étel pedig sokaknak jelenti a napi egyszeri meleg étkezést. [...] A Ganz-MÁVAG-ban 12 Ft 10 fillérbe kerül az egyszerű menü. A vállalat öt éttermében naponta két és fél, háromezer ember ebédel. Mindenki természetesen itt sem elégedett, ám a dolgozók azt is tudják, ennyi pénzből nem telik jobbra. – Nekem megfelel úgy, ahogy van – mondja az ebédlőben Mizsei István kőműves, amikor az ebédről érdeklődöm –, sőt a levest estére hazaviszem. – Sokszor túl zsíros – rázza a fejét fiatal kollégája, Fodor Géza. – Nemcsak az ebéd, néha a tálca is – egészíti ki mondandóját."[595]

[594] Részletesen lásd *A tömegétkeztetés helyzete a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején. A Belkereskedelmi Kutató Intézet kutatási jelentése.* Budapest, 1980. február. Összeállította: Hajdú Endre.

[595] Takács András István: Menü a gyárban. *Népszabadság,* 1985. április 6. 9. o.

Az Országos Piackutató Intézet 1977-es vizsgálatának adatai szerint az étkezési szokásokat a foglalkozás, az életkor, a jövedelem, a lakóhely, az otthoni főzés gyakorisága, a közétkeztetés elérhetősége és igénybevétele egyaránt befolyásolja. A hetvenes évek végén a leggyakrabban az alacsony jövedelmű, a mezőgazdaságú fizikai foglalkozású keresők és a községekben élők háztartásaiban főztek otthon, a legritkábban a szellemi foglalkozású, a budapesti és a magas jövedelmű háztartásokban. Reggelire és a kiegészítő étkezésekre a legtöbb háztartásban otthon elkészített, vásárolt élelmiszereket fogyasztottak, amit gyakorta a munkahelyi és iskolai étkeztetés szolgáltatásai egészítettek ki. A reggelire vásárolt élelmiszerek fogyasztása többnyire a szellemi foglalkozású családok tagjai körében volt gyakori, míg a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak és a városi munkások jelentős része otthonról magával hozott reggelit, tízórait fogyasztott el a munkahelyén. Az otthon reggelizők aránya a gyermekek és a felnőttek körében 76, illetve 77%-os volt. Rendszeresen reggelizni leginkább a gyerekek szoktak, a felnőttek körében már magasabb a reggeli nélkül napot kezdők aránya. A 18 éven aluliak 90%-a naponta étkezett reggel, a 18 éven felülieknek csak 82%-a.

Foglalkozási megoszlásban a legmagasabb a reggelizők aránya a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak körében (93%), és a legalacsonyabb a szellemi foglalkozásúak (80%) között. „Az egy főre jutó jövedelem szerint a magas jövedelműnek számító háztartásban élő, 18 éven aluliak reggeliznek a leggyakrabban és az alacsony jövedelemmel rendelkező családok gyermekei a legritkábban."[596] A gyerekek reggelire előnyben részesítették a péksüteményeket a tejet és a kakaót, a felnőttek körében a kenyér volt a legnépszerűbb alapétel, a szalonna és a tojás a vidéken élő férfiak körében volt a leggyakrabban előforduló reggeli. A tejtermékek: túró, sajt, kefir, joghurt a felnőtt nők és az idős férfiak körében volt népszerű reggeli. „A jövedelem növekedése a választékosabb étkezés, a drágább ennivalók fogyasztása irányába hat. A magasabb jövedelmű felnőttek nagyobb arányban fogyasztottak péksüteményt, kalácsot, felvágottat, s a nagyobb jövedelmű családokban élő gyermekek körében a leggyakoribb a lekvár, méz, dzsem fogyasztása, mint az alacsonyabb jövedelműekénél."[597] A reggeli kávézás szenvedélyének a felnőtteknek átlagosan egyharmada hódolt a hetvenes évek végén, leggyakrabban a szellemi foglalkozásúak családjaiban. A tea reggeli italként a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak, a tej a városi munkások körében volt különösen kedvelt.

Az ebédelési szokások kapcsán megállapították, hogy a gyermekek leggyakrabban otthon vagy a gyermekintézményekben ebédelnek. Az otthoni ebédelés rajtuk kívül a nyugdíjasokra és a háztartásbeliekre volt jellemző, a legmagasabb az otthon ebédelők aránya a községekben élők és dolgozók körében. A munkába járók többsége igénybe vette az üzemi étkezdét, vendéglátóhelyen csak a magas jövedelműek és a szellemi foglalkozásúak ebédeltek rendszeresen. A gyermekek 92%-a ebédelt naponta, a felnőttek körében 87% volt ez az arány. Otthon főzött

[596] Áttekintés a magyar tej- és tejtermékpiacról. Budapest, 1980. Az Országos Piackutató Intézet 726. számú kutatási jelentése. Az Országos Piackutató Intézet iratai MNL OL XXVI-G-9. 17. d.

[597] Uo.

meleg ételt fogyasztott ebédre a felnőtt férfiak 55, a nők 67%-a. Üzemi étkeztetés keretében ebédelt a férfiak egyharmada, a nők egynegyede, vendéglátóhelyen vagy egyéb helyen étkezett délben a férfiak 5-6%-a, a nők 3%-a. Az otthon készített ebédet fogyasztók aránya a férfiak és a nők körében is az alacsony jövedelműek körében volt a legmagasabb – 64, illetve 83%.

Ebédre a leves és a húsételek fogyasztása volt a legjellemzőbb, tésztát, főzelékeket elsősorban az alacsonyabb jövedelműek és a gyermekek ettek nagyobb rendszerességgel. A hideg ebéd fogyasztása a férfiak, ezen belül is főként a fizikai foglalkozásúak között volt gyakori, egyötödük hetente többször is hideg élelmiszert ebédelt. A hagyományok szellemében a leves az ebédhez szervesen hozzá tartozó fogás, a felnőttek és a gyermekek négyötöde hetente többször fogyasztotta valamilyen fajtáját. A második fogás között, mintegy kétharmados arányban a húsételek fordultak elő mindegyik korcsoportban, ezt a főzelékek követték, ami a gyermekek és a felnőttek valamivel több mint egyharmadának étrendjében szerepelt hetente több alkalommal. A negyedik leggyakrabban előforduló ételféleség a főtt tészta volt, ami a felnőttek egynyolcadának, a gyermekek egyötödének étrendjében fordult elő hetente többször. A vasárnap kiemelt, reprezentatív szerepe a táplálkozásban – lényegében társadalmi helyzettől függetlenül – a hetvenes évek végén is igen széles körben megfigyelhető volt. A felnőttek 97%-a, a gyermekek 98%-a mindig ebédelt vasárnap, és a vasárnapi ebéd a munkába járóknál általában jóval kiadósabb, mint a hétköznapi. „Vasárnap az emberek általában nagyobb arányban ebédelnek és ritkábban vacsoráznak, mint hétköznap. A hétköznapinál bőségesebb ebéd elsősorban a fizikai foglalkozásúakra és általában azokra jellemző, akiknek hét közben nincs idejük – vagy lehetőségük – megfelelően ebédelni."[598]

A felnőttek és a gyermekek többsége otthon vacsorázott, a családok jelentős részénél hétköznap ez vált a legfontosabb közös étkezéssé, ezért is viszonylag magas arányban készítettek meleg ételt, amit különösen a férfiak részesítettek előnyben. A felnőttek közül a férfiaknak több mint a négyötöde, a nők közel héttizede, a gyerekeknek viszont kilenctizede vacsorázott mindennap a hetvenes évek végén. A hideg vacsora elsősorban a szellemi foglalkozásúak és a magasabb jövedelműek körében volt gyakori, ugyanakkor a fizikai foglalkozásúak körében igen ritkán fordult elő. A férfiak kétharmada, a nők és a gyermekek több mint a fele otthon elkészített, meleg ételt vacsorázott, a hideg vacsora ebben az időben valamennyi megkérdezett csoportban kisebb jelentőségű volt. „Mivel az otthon készített meleg étel olcsó, az alacsony jövedelmű családokban gyakrabban főznek, mint máshol. Az alacsony jövedelmű felnőttek 70%-a, az alacsony jövedelmű családokban élő gyermekek 71%-a vacsorázik gyakran meleg ételt, ugyanakkor a közepes jövedelmű felnőtteknél 62%, a magas jövedelműeknél 58%, a közepes és magas jövedelmű családokban élő gyermekeknél 49% ez az arány. [...] Vacsorára a felnőttek húsos ételt, a gyermekek könnyű élelmet (tejet, tejterméket) fogyasztanak a legrendszeresebben. Ez különösen a magasabb jövedelmű családokban élőkre vonatkozik. A felnőttek körében a jövedelem hatása elsősorban a hideg vacsorafogyasztás gyakoriságában tükröződik. Míg az

[598] Uo.

alacsony jövedelműek 22 százaléka fogyaszt hetente többször hideg vacsorát, addig a közepes jövedelműeknél 28%, a magas jövedelműeknél 33% ez az arány. [...] A foglalkozásbeli különbségek hatása többek között abban nyilvánul meg, hogy a szellemiek 33 százaléka fogyaszt hetente többször hideg vacsorát, a nem mezőgazdasági fizikaiak 28 százaléka és a mezőgazdasági fizikaiak csak 15 százaléka."[599] Az egyes étkezések közül a gyermekek a legnagyobb mennyiséget ebédre, a legkevesebbet vacsorára fogyasztották el. A felnőttek esetében a reggeli ritkán volt bőséges, hét közben az ebéd volt a legnagyobb élelmiszer mennyiséget jelentő étkezés, a fizikai foglalkozásúak esetében a hétközi ebéd és vacsora mennyiségre közel azonos jelentőségű étkezés volt.

A magyar háztartásokban a hetvenes évek végén továbbra is meghatározó szerepe volt az otthoni étkezésnek és ételkészítésnek. A családok 64%-ában minden nap, 11 százalékában pedig egy-egy héten öt-hat nap készítettek friss meleg ételt. Területi megoszlásban a városi családoknak kétharmada, a falusiaknak több mint a négyötöde főzött naponta. Foglalkozási megoszlásban a naponkénti főzés a munkáscsaládok 78, a paraszti családok 90, a szellemi foglalkozású családok 53%-ára volt jellemző. Ahol lehetőség volt az elfogyasztott élelmiszerek egy részének megtermelésére, ott a rendszeres otthoni főzés aránya is magasabb volt.

A vendéglátóhelyek szolgáltatásait leggyakrabban a fiatal felnőttek, legritkábban pedig a nyugdíjaskorúak vették igénybe. Foglalkozási megoszlás szerint az éttermek leggyakoribb látogatói a szellemi foglalkozásúak voltak, míg a háztartásbeliek és a mezőgazdasági foglalkozásúak nagyon ritkán, egy-egy jeles alkalom, családi esemény kapcsán vagy egyáltalán nem étkeztek éttermekben.

A szegények nemcsak az éttermekbe nem jutottak el, hanem a napi élelmezés is igen nehezen megoldható feladatot jelentett számukra. Arról, hogy a hetvenes évek hétköznapjaiban mit jelentett a szegényes, hiányos táplálkozás, korabeli szociográfiák segítségével lehet képet alkotni. Solt Ottilia 1975-ben, a budapesti munkáscsaládok életét bemutató írásában kiemelte: „a gyerekek sokszor éhesek. Legtöbbször éhesek a 10–14 évesek, akik nőnek, már nagyok, de még nincs saját pénzük. Amikor étrendjüket összeírtuk, azt is megkérdeztük, hogy mire költenének tíz forintot, ha kapnának. A tíz évesnél kisebbek egyharmada, a tíz éven felüliek kétharmada azonnal jóllakna belőle: parizerrel, kolbásszal, szalámival, kakaóval. [...] Összesen 46 alacsony jövedelmű gyerek étrendjét írtuk össze és dolgoztuk fel. E 46 gyerekből 16 egyáltalán nem evett napközben a reggeli, déli és esti étkezésen kívül. További háromnál egy-egy főétkezés maradt el. Hét gyerek reggelije üres kenyér, zsíros kenyér és tea volt és napközben legfeljebb üres kenyeret evett. Tizenhat gyerek ebédje üres leves volt, vagy üres főzelék és semmi más, illetve hideget – zsíros kenyeret – ebédelt. Tizenöt gyereknek a vacsorája üres leves, üres főzelék, zsíros kenyér vagy semmi."[600] Az éhségérzetet magas kalóriatartalmú élelmiszerekkel igyekeztek mérsékelni. „Jellemző hogy az alacsony jövedelműek táplálkozásában az egyetlen tápanyag,

[599] Uo.

[600] Solt Ottilia: „Kész a leltár". Egy budapesti kerület alacsony jövedelmű munkáscsaládjai. *Budapesti Nevelő,* 1975/3. sz.

Üzemi konyha dolgozói, 1977

amelyből egyetlen társadalmi réteg, illetve jövedelmi csoport sem fogyaszt a norma alatti szinten – ez a zsiradék. Az összes többi fontosabb tápanyag fogyasztásában az alacsonyabb jövedelműek nemcsak a normához képest, de a többi jövedelemcsoporthoz képest is jóval elmaradnak. [...] A hátrányos jövedelmi helyzet [az egy főre jutó havi jövedelem maximuma 1979-ben 1600 Ft – *V. T.*] elsősorban az állati fehérjét, a vitaminokat és ásványi sókat tartalmazó élelmiszerek alacsony szintű fogyasztásában jut kifejezésre."[601]

A falusi táplálkozási viszonyok hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján végbement változásainak értelmezéséhez többek között Lammel Annamária atkári kutatásai[602] nyújtanak támpontot. A legszegényebb, többnyire agrárproletár kötődésű családokban általában hetente egyszer fogyasztottak húst, húsos ételeket, húskészítményeket. Ebben a csoportban a leggyakrabban előforduló ételek a tás-

[601] Versztovsek Radmilla: A társadalmi és jövedelmi rétegek élelmiszer-fogyasztása a modell tükrében. *Kereskedelmi Szemle,* 1982/5. sz. 21–25. o.

[602] Lammel: i. m.

kaleves, olajos csík, bableves, tejjel leöntött főtt kukorica, zsíros kenyér, lekváros kenyér, cukros kenyér voltak. Vasárnap szárított húsból készített levest, pörköltöt ettek. A szegényparaszti törpe- és kisbirtokos eredetű családokban a húsfogyasztás hetente egy-két alkalommal fordult elő, a hétfő, szerda, péntek húsmentességét általában megtartották. A húsos ételeket leggyakrabban sertés- vagy baromfihúsból készítették. A tej és a tojás is gyakrabban került az asztalukra, mint a legszegényebbeknél. A hús nélküli napokon meleg ételként krumplilevest, túrós vagy káposztás tésztát, bablevest, babfőzeléket, tejjel savanyított ételféleségeket ebédeltek és vacsoráztak, reggelire szalonna, vöröshagyma és kenyér volt a leggyakoribb étel. Az átlagos helyzetű, egykori középparaszti családokból és az átlag feletti jövedelemmel rendelkező, rendszerint gazdagparaszti családokból származók esetében a három hústalan nap megtartása mellett a napi étkezések gazdagabbak voltak, több és nagyobb súlyú sertések vágásával biztosították hússzükségleteiket. Rendszeresen fogyasztottak tejet, tojást, kávét. Az étkezéseknek az ünnepi és a vasárnapi kivételével nem volt presztízsértéke, ezért az alapételekben nem volt túlságosan nagy eltérés a különböző falusi csoportok között.

Az ünnepeken az étkezés a szertartássorozat szerves részévé vált, ennek megfelelően az étrend is eltért a hétköznapokétól. „A táplálkozás a szokásokban jelfunkciót tölt be. Ha valaki ezeken az ünnepeken nem tudja biztosítani családja számára a »jellé« vált ételt, a falu lakói, de még saját rétegének tagjai sem tartják magukhoz tartozónak az illető személyt. Ezért a legszegényebbek is előteremtik e kötelező »táplálékot«, ha kisebb mennyiségben is."[603] Ilyen, nagy presztízsű étek volt a század közepén például a húsvéti sonka, a kalács. A lakodalmi ételeknek a hagyományokhoz alkalmazkodó rendje volt a negyvenes–ötvenes években is. Az atkári lakodalmas menükártyán a csigatészta-leves, hurka, főtt marhahús savanyúval, kenyér, paprikás csirke, töltött káposzta, sült csirke és kakas, valamint sütemények szerepeltek. A társadalmi helyzetet az ételek mennyisége és az esküvőre hozott sütemények mennyisége fejezte ki. A kollektivizálást követően a társadalmi rétegek változásával párhuzamosan változtak a táplálkozási és főzési szokások is. A megtermelttel szemben folyamatosan emelkedett a vásárolt élelmiszerek aránya. A minőségi szempontokat és az alapanyagokat tekintve az Atkáron élők táplálkozásában erősödött a városi mintakövetés, az élelmiszerek összetételében, elkészítési módjában, fogyasztásában azonban számos vonatkozásban megmaradtak a helyi jellegzetességek. A hetvenes évek végére már nem a társadalmi réteghelyzet, hanem elsősorban a korcsoport, a generációs kötődés határozta meg az atkáriak étkezését. Az idősek erősebben ragaszkodnak a hagyományokhoz, megtartják a hústalan napokat, nem fogyasztanak vagy csak minimálisan bolti élelmiszereket, felvágottakat, sajtot, tejtermékeket. Húsigényeiket saját termelésből fedezik. A fiatalabbak már nem a falu, hanem elsősorban a család szokásaihoz igazodtak, nyitottabbá váltak az újítások iránt. A hústalan napok közül csak a pénteket tartották meg nagy rendszerességgel, estére többnyire meleg ételt készítettek, sok levest fogyasztottak. Sietve, különkülön étkeztek a hétköznapokon, a gyerekek körében népszerű volt reggelire

[603] Lammel: i. m. 321. o.

vagy vacsorára a tejbe aprított kenyér. Vasárnap szinte kivétel nélkül többfogásos, húsos ételeket és házi süteményeket tartalmazó ebédet fogyasztottak.

A falvakban újfajta élelmiszerek – a nyolcvanas évekig – nem vagy csak elvétve jelentek meg, sokkal inkább jellemző a korábban széles körben kedvelt és bizonyos értelemben a szegényes táplálkozásra emlékeztető élelmiszerek eltűnése. Ezek közé tartozott az árpa, a köles, a kukoricakása és a kukoricaliszt. A városokban és a falvakban is voltak azonban olyan „hagyományok", amelyek a megváltozó körülmények között továbbra is a hétköznapi élet rendjéhez tartoztak. Ide sorolható többek között a „disznóvágás szokása", ami a nyolcvanas évek végéig széles körben tartotta magát. A hetvenes–nyolcvanas években a nem túl nagy alapterületű városi lakások konyhái is „hentesműhellyé" alakultak. Ha erre nem volt mód, akkor a rendszeresen vágó falusi rokonok biztosították a teret és a hozzávalót. A hűtés és fagyasztás gyors terjedésével viszont megváltozott a húsfeldolgozás rendje. Folyamatosan csökkent a füstöléssel és nőtt a fagyasztással tartósított húsok aránya.

Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás mennyiségi növekedésének a jóllakottságérzés széles körű megtapasztalása mellett, a telítettségi szint elérésével párhuzamosan voltak negatív élettani hatásai is, többek között növekedésnek indult a túlsúlyosak száma és aránya. Ezzel párhuzamosan lassan szélesedő körben kezdett kialakulni az alacsony kalóriatartalmú, zsírszegény, diétás élelmiszerek iránti kereslet. Magyarországon a hetvenes évek végén mintegy 300 ezer cukorbeteget tartottak nyilván, az elhízottak számát az orvosi szakirodalom alapján 3 millió főre becsülték. A potenciális igényeket a korabeli magyar élelmiszer-kereskedelem és vendéglátóipar csak töredékesen tudta kielégíteni.

Magyarországon az egy főre jutó átlagos kalóriafogyasztás 1960–1977 között 2938 kcal-ról 3189 kcal-ra emelkedett, a hetvenes évek közepére, a korábbi időszakra jellemző dinamikus mennyiségi növekedés lelassult. A túlzott kalóriafelvétel ennek ellenére a táplálkozás alapvető egészségügyi kérdésévé vált. A Belkereskedelmi Kutató Intézetben 1975-ben végzett vizsgálat megállapította, hogy a kívánatosnak és ideálisnak tekintett napi egy főre jutó 2650 kalória fogyasztásától a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkezők átlagosan 10-15%-kal fogyasztottak kevesebbet, míg a legmagasabb jövedelműek körében az ideális szinthez képes 27–32%-os volt a túlfogyasztás.[604]

Az egykorú táplálkozáskutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy nemcsak a felnőttek nem tudtak időnként mit kezdeni a viszonylagos élelmiszerbőséggel, de „a gyermekek étkeztetése is sok problémát vet fel [...] Egyrészt a szervezett gyermekétkeztetés – minden fejlődése ellenére – még mindig az optimálisnál több zsírt és szénhidrátot használ fel, nyilvánvalóan a viszonylag szűkös normák miatt. A gyerekek tehát a napközikben és az előfizetéses éttermekben általában a szükségesnél kevesebb fehérjéhez és vitaminhoz jutnak. Emellett a gyermekek jó része nem szereti a főzelékeket, a tányéron hagyja. Sok családnál reggel és este is hagyományosan, nem elég tápanyag-dúsan étkeztetik a gyermekeket. (Reggelire pl. teát és vajas kenyeret kapnak yoghurt, sajt és felvágott helyett.)

[604] Holé Sándorné: Táplálkozásunk színvonala, fejlődési sajátosságai. *Kereskedelmi Szemle,* 1979/11. sz. 13–16. o.

Ehhez járul még a sok édesség, üdítő ital, ami sok felesleges kalóriát visz a gyermek szervezetébe."[605] Az étkezéssel szemben nemcsak létfenntartási igények, hanem kulturális és élvezeti elvárások is megfogalmazódtak. Befolyásolta a napi táplálkozást a beszerezhető élelmiszerek választéka, a családi szokások rendszere. Magyarországon a különböző elemzések szerint is „a táplálkozási szokások meglehetősen konzervatívak maradtak. A hús fogalma még ma is csak a sertéshúst jelenti Magyarországon, vannak családok, amelyek sohasem fogyasztanak pl. halat. Ugyancsak nehezen elhagyható szokás a főzelékek berántása, a sok kenyér fogyasztása és a sok zsír felhasználása az étkezéshez. A túlzott cukorfogyasztás is összefügg a hagyományos ízléssel (pl. a süteményeket vastagon megszórjuk porcukorral)."[606] A hetvenes évek végén az egy főre jutó átlagos napi magyar kalóriafogyasztás egy közepesen nehéz fizikai munkát végző ember energiaszükségletének felelt meg.

Bőség és ínség a rendszerváltozás után[607]

A nyolcvanas évek elejére az étkezéshez kötődő társadalmi szokások többnyire elvesztették kötelező érvényüket. Befolyásolta a táplálkozási szokásokat a nemzetközi gyorséttermi láncok magyarországi megjelenése és népszerűvé válása. A táplálkozás minőségét ismét egyre inkább az élelmiszer-vásárlásra fordítható jövedelemhányad határozta meg, ezzel párhuzamosan igen lassan, de teret nyertek az egészséges táplálkozással kapcsolatos szempontok is. A táplálkozási szokásokban továbbra is megőrizte túlsúlyát az otthoni étkezés, 1993-ban a megkérdezettek négyötöde lényegében csak otthon étkezett. A magas arány kialakulásában nyilván szerepet játszott a munkahelyi étkeztetés visszaszorulása, ami a nagyüzemek megszűnésének egyik következménye volt. Mérséklődött a naponta három vagy annál több alkalommal rendszeresen étkezők száma. Az 1993-as felmérés során megkérdezettek 54%-a naponta háromszor, 26,4%-a ennél egy vagy két alkalommal többször, 19,4%-a pedig naponta csak egyszer vagy kétszer evett. Kalóriaértékben ez az utóbbi adat azt jelenti, hogy a kilencvenes évek elején a népesség egyötöde a létfenntartáshoz szükséges táplálékot sem vette magához. A rendszertelen és elégtelen táplálkozás a segélyezettek és az alacsony képzettségűek és iskolázottak esetében volt kiugróan magas.[608] Az élelmiszerárak növekedése és az 1987–1993 között csökkenő jövedelmek miatt ismét milliós nagyságrendűre növekedett azoknak a társadalmi csoportoknak a létszáma, amelyekben a napi létfenntartáshoz szükséges minimális élelmiszerek beszerzése jelenti a legfőbb gondot.

[605] Szigethi Gyula – Horváth Lászlóné: Gondolatok az egészséges, korszerű táplálkozásról. *Kereskedelmi Szemle,* 1979/6. sz. 1–5. o.

[606] Uo.

[607] Az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet 1985–1988 között országos reprezentatív táplálkozási vizsgálatot hajtott végre, ám ebben a vizsgálatban csak a biológiai és az élettani szempontok voltak a meghatározóak. Ennek következtében adataik (életmód)történeti szempontból nem használhatóak fel.

[608] Falussy Béla et al.: *A lakosság táplálkozási szokásai. Kutatási beszámoló. Az 1986–87. és az 1993. évi KSH Életmód-időmérleg-táplálkozási felvételek főbb eredményei.* Kézirat. Budapest, 1997, KSH.

Megőrizte túlsúlyát az otthoni étkezés: 1993-ban a megkérdezettek négyötöde lényegében csak otthon étkezett

Báti Anikó kilencvenes évek elején végzett cserépfalui kutatásai[609] során három generáció étkezési szokásait vizsgálta. Az első generáció tagjai 1945-1965, a másodiké 1965–1985 között, a harmadik generációba tartozók pedig 1985 után alapítottak családot. Azt tapasztalta, hogy a legidősebbek étrendje kevéssé változatos, gyakori a napi kétszeri érkezés ebben a csoportban. Az étrend összeállításában a hagyományos ételek domináltak. A reggeli és vacsora a leggyakrabban hideg étel (pirítós, szalonna, tej, tejtermék) volt. A déli főétkezés hétköznap általában két fogásból, levesből, tésztákból és főzelékfélékből állt, a hús és húsos ételek fogyasztása ritkább volt. Az élelmiszerek tartósításában a leggyakrabban a füstölést és a befőzést alkalmazták. A második generáció szokásait a hagyomány és az újítás kettőssége alakította. Vagyis a táplálkozási rend alakításában meghatározó szerepet játszottak még a hagyományok, de legalább ennyire fontos volt a különböző technikai újítások (gáztűzhely, hűtőgép, a megjelenő eszközök) szerepe. A húsfogyasztás jelentősen megnőtt ebben a csoportban. A harmadik generáció tagjai pedig táplálkozási rendjüket a felgyorsult élet ritmusához igazították, a hagyományok – az ünnepi étkezések kivételével – kevésbé voltak fontosak számukra, az újítások iránt viszont igen fogékonyak voltak. Nyitottabbá váltak a városi, illetve az egészségesebb étkezési minták felé. Hétköznap csak a főétkezéssé előlépett vacsorát fogyasztják el együtt.

Az élelmiszer-fogyasztás csökkenésében a fogyasztói szokások – áraktól nem teljesen független – részleges átalakulása is szerepet játszott. Ennek a periódusnak az egyik legjellemzőbb vonása az élelmiszerek választékának gyors növekedése, ami részben viszonylagos, részben tényleges túlkínálatot teremtett, másfelől az élelmiszer-fogyasztásban, a táplálkozás minőségében ismét meghatározóvá vált a jövedelmi viszonyok alapján végbemenő differenciálódás.

Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetében 1987–1993 között visszaesett a „luxus" (drágább) termékek – alkoholos italok, magas árú húskészítmények, gazdagabb tartalmú húsos ételek – részesedése, kis- vagy közepes mértékben emelkedett a szalonna, tepertő, laktató kelt tészták fogyasztása, és kiugró volt a fogyasztásnövekedés az üres főzelékek, főtt tészták, burgonyás egytálételek, bundás kenyér, üres és zsírral-vajjal megkent kenyerek és a tea esetében. A fogyasztás összetételének módosulása jól mutatja a jövedelmi viszonyok átalakulását, a szélesebb társadalmi csoportokat érintő elszegényedést.[610] A felmérés adatai szerint 1993-ban a reggeli és esti főétkezéseknél tovább nőtt az üres vagy megkent kenyerek, szendvicsek fogyasztása, amelyek a reggeli és esti itallal fogyasztva gyakran a főétkezés szerepét is betöltötték. Mérséklődött a tej és tejtermékek szerepe a napi táplálkozásban, délben előtérbe kerültek az olcsó és közepes árfekvésű húsokból készített ételek, gyakoribbá vált az üres főzelék és a köret mint főétel, és növekedett a laktató sült és főtt tészták szerepe a napi főétkezésben. Ugyancsak általános trend volt, hogy a nyolcvanas és kilencvenes években is folytatódott a hagyományokon alapuló étkezési rendszer elszegényedése, felbomlása, viszonylagos homogenizálódása.

[609] Báti Anikó: Tárgyak-technológiák-szokások. Egy borsodi község táplálkozáskultúrájának változásai a 20. század második felében. In Kósa László (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* Szentendre, 2000, Szabadtéri Néprajzi Múzeum. 341–356. o. Uő.: *Régi és új elemek a cserépfalui konyhán.* Budapest, 2008, Magyar Néprajzi Társaság. /Néprajzi Értekezések 1./

[610] Falussy Béla et al. (1997): i. m. 8–9. o.

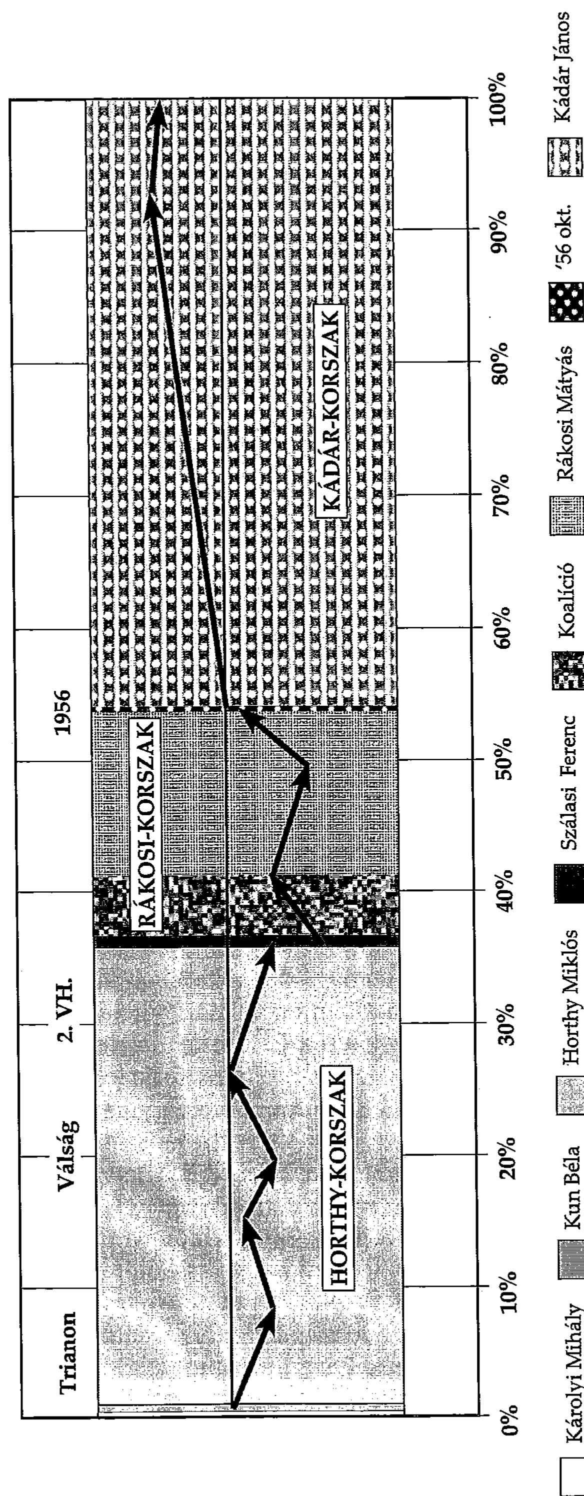
VII. Zárszó

Az egyes témák áttekintését, kérdésköreinek elemzését követően célszerűnek látszik – a teljesség igénye nélkül – néhány összefoglaló megjegyzés megfogalmazása. A mindennapi élet különböző területeinek hosszú időtartamú vizsgálata azt mutatta, hogy a harmincas években ugyan elkezdődött egyfajta modernizálódás, technicizálódás, de ez viszonylag lassú és korlátozott maradt. A háborús időszak és az ötvenes évek egyáltalán nem kedvezett az életkörülmények javításának. Éppen ellenkezőleg: a pusztítás, majd a hadigazdálkodás miatt a feladat a már egyszer elért civilizációs szintre történő visszakapaszkodás volt. Némiképp paradox módon ezt a 20. század leghosszabb, békés és rekonstrukciós periódusa,[611] a Kádár-korszak tette lehetővé, sok tekintetben meglehetősen ellentmondásos és gyakran felesleges energiákat követelő módon. „A Kádár-korszak utolsó három évtizede – a rövid 20. század 40 százalékát kitöltve – érdemleges társadalmi megrázkódtatás, látványos politikai fordulat nélküli regenerálódási időszak volt. [...] Az érem másik oldala. Kádár rendszere az említett létbiztonságot nem polgári egzisztenciák sokasága, hanem státusfüggő alattvalók tömege számára kínálta. A rendszerszintű paternalizmus tudomásulvétele volt az ára »a holnap (jövőre) akár egy kicsit jobb is lehet«, majd »nyugdíjas ágyban halni meg« konszolidációs mindennapoknak."[612]

Ezzel együtt kétségtelen, hogy a legnagyobb, a korabeli társadalomnak szinte valamennyi csoportját érintő életstílus/életmód váltás, civilizációsszint-emelkedés Magyarországon az 1960–1970-es években zajlott le. Ennek legfontosabb részelemeit a háztartások elektricizálása és gépesítése, a motorizáció, a lakásviszonyok átalakulása, valamint a modern tömegkommunikáció gyors terjedése jelentette. A háborús évek ínsége és az ötvenes évek katasztrofális hiánykorszaka után a hatvanas években az ennivaló volt a fő fogyasztási cikk, a hetvenes évektől a lakás, a lakberendezési tárgyak és a tartós eszközök (háztartási gépek, tévékészülékek, autó) fogyasztása vált dominánssá. A fogyasztás, ritkábban a fogyasztásra való képtelenség a hétköznapi élet egyik legfontosabb társadalmi, gazdasági, illetve mentalitást formáló tényezőjévé vált. A változás hátterében főként a többletjövedelmek megszerzésének különböző módozatai álltak, ez tette lehetővé a lakosság bevételeinek és fogyasztásának viszonylag hosszú ideig tartó és dinamikus

[611] A kérdéshez lásd Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *METSZETEK*, 2013/2–3. sz. 3–21. o. www.metszetek.unideb.hu

[612] Uo.

12. ábra. Rezsimek időarányos megoszlása Magyarországon a 20. században – életnívó-trenddel

Forrás: Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *METSZETEK*, 2013/2–3. sz. www.metszetek.unideb.hu

növekedését. E korszak első részét „gulyáskommunizmusnak", második szakaszát pedig „frizsiderszocializmusnak" is nevezték.[613] E meghatározások ironikussága önmagában is jelzi a társadalmi helyzetek felemásságát, a látszat és a valóság összemosódását. A jelenséget értelmezve elfogadható az a megállapítás, mely szerint a „gulyáskommunizmus" kibontakozása egybeesik a kádári hatalom teljes körű konszolidálódásával, hiszen az életkörülmények érzékelhető mértékű javulása a hatvanas évek közepén kezdődő és a hetvenes évek végéig tartó periódus politikájának az alapját jelentette. A fogyasztói orientáció kialakulása azonban nyilvánvalóan nem „menthette meg" a szocialista rendszert, hiszen annak összetett társadalmi-gazdasági hatásmechanizmusa, már csak természeténél fogva is, a létező szocializmus működési elveivel ellentétes irányba mutatott.

A szocialista korszakban a hiánygazdaság léte, a bürokratikus intézmények fenntartása és működtetése gyakorta gátolta az életfeltételek javítására irányuló, normális egyéni és kiscsoportos törekvéseket. Ugyancsak ezt a cél szolgálták a szocialista rendszer ideológiai meghatározottságából eredő kampányok, többek között az indokolatlan jövedelemszerzés, túlzott meggazdagodás, az úgynevezett kispolgári jelenségek ellen. Ezzel párhuzamosan – némiképp paradox módon – a kommunista párt legitimációs érvkészletébe építette be mindazoknak a sikeres magánkezdeményezéseknek az eredményeit, amelyek ténylegesen a szocialista rendszer ellenében jöttek létre. Ebben az egy-másfél évtizedben tehát lényegét tekintve egy olyan, többé-kevésbé rendszerfüggetlen civilizációs folyamatról volt szó, ami az életkörülmények széles társadalmi csoportokat érintő jelentős javulását hozta magával. A hatvanas–hetvenes évek hétköznapjainak valósága Magyarországon társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt a magánszféra lépésről lépésre történő visszaszerzéséről is szólt. A politika kezdetben burkolt, majd egyre nyíltabb formában támaszkodott a magánkezdeményezésekre, a családok gazdasági erejére és áldozatvállalási készségére is. A fogyasztás felértékelésének/felértékelődésének, a rejtett és legális magángazdasági tevékenységekkel kapcsolatos, a szocialista rendszerek természetéhez képest „liberális" politikai gyakorlatnak nyilvánvalóan fontos szerepe volt a társadalmi feszültségek mérséklésében, a politikai stabilitás megőrzésében, a hatalom és a társadalom közötti konfliktusok kialakulásának megelőzésében.

Ugyancsak érdekes probléma a folytonosság és megszakítottság kérdésköre is. Egyes elemzések szerint az életmódban, az egyének, csoportok társadalmi magatartásában egyszerre érvényesült a szokások továbbélése, társadalomszervező ereje és a megváltozott politikai, gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszere. Mindez azt is jelenti, hogy a mindennapokban a politikai kezdeményezésekre sokféle válaszreakció született, amelyek rendszerint átíveltek a politikai korszak- vagy kurzusváltásokon. Az ínség és a hiány gyakorlatilag társadalmi helyzettől függetlenül évtizedeken át fenntartotta a készletezés kényszerét, szokását, hasonlóképpen a „több lábon állás" stratégiájához, amit a relatíve alacsony átlagos jövedelmi szint tett tartóssá. Strukturális értelemben pedig a szegénység és gazdagság, a jövedelmi egyenlőtlenségek, az alsó és felső társadalmi

[613] S. Nagy (1997): i. m. 47–54. o. A két fogalmat a nyugat-európai sajtóban használták gyakran, ezzel különböztetve meg Magyarországot a többi kelet-európai szocialista országtól.

csoportok – összetételében persze változó, de lényegében az adott rendszertől független – létezése, illetve újratermelődése mutatja a folytonosság és a megszakítottság sajátos jelenlétét a modern kori magyar társadalomban.

A jövedelmi viszonyok és a fogyasztás vizsgálata egyrészt azt mutatta, hogy Magyarország nem tudta érdemben mérsékelni gazdasági lemaradását az európai átlagtól az elmúlt háromnegyed évszázad folyamán. Az 1950-es és 1960-as években végbement 19. századi jellegű iparosítás a későbbiekben is megnehezítette a felzárkózást, hiszen egy, akkor már számos vonatkozásban elmaradott, nyersanyag- és energiaigényes gazdasági struktúrát hozott létre és konzervált. Másrészt jól látható, hogy a tárgyalt korszakban változó mértékben, de mindvégig meglehetősen nagymértékű jövedelmi különbségek, egyenlőtlenségek voltak jelen a hétköznapokban. Még a vizsgált időszakon belül a leghosszabb ideig tartó szocialista korszakban sem figyelhető meg tartós nivellálódás. A gazdagok társadalmi összetételét a politikai változások jobban, a szegényekét valamivel kevésbé befolyásolták, s ez többé-kevésbé igaz a rendszerváltást követő évekre is, azzal a kiegészítéssel, hogy a gazdasági átalakulás következtében gyors ütem-ben emelkedett a szegény és mélyszegény társadalmi csoportok létszáma.

Az 1989–1990 előtti évtizedekben a viszonylag szoros állami felügyelet ellenére a társadalom legkülönbözőbb csoportjai találták meg a kiegészítő jövedelemszerzés lehetőségét, amit igyekeztek a legoptimálisabb módon kihasználni. Mindez jelentős mértékben hozzájárult az egyenlőtlenségek fennmaradásához, illetve újratermelődéséhez. A kilencvenes években a piaci viszonyok kialakulása rendezte át a jövedelmi viszonyokat.

A második világháborútól az ezredfordulóig tartó évtizedek egyik meghatározó jellegzetessége volt a (magán)tulajdon bizonytalansága és változékonysága, az állam ismétlődő „tulajdonéhsége" és ezt csillapítani igyekvő túlterjeszkedése, a tulajdonviszonyokba történő, időnként radikális beavatkozása, a társadalmi erőforrások elosztásának és felhasználásának kontrollálása vagy legalábbis ennek a felügyeletére való törekvés. Az éppen regnáló magyar állam 1938–1944 között a magyar zsidóság vagyonát kobozta el és osztotta újra, 1945-ben a földreform felszámolta a nagybirtokokat, amivel paraszti családok százezreit juttatta termőföldhöz, csökkentve a tulajdonmegoszlás szélsőségességét. 1948-tól az államosítással az iparban, mezőgazdaságban, szolgáltatásban, kereskedelemben, pénzügyekben, ingatlanokban meglévő magántulajdont számolták fel, s próbálták meg a jövedelemtermelésre alkalmas javakat állami kezelésben működtetni. Majd a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulójától megkezdődött az állami vagyon magánosítása, annak valamennyi gazdasági, társadalmi és politikai következményével együtt.

A kommunista hatalomátvételt követően bevezetett intézkedések (államosítás, központi jövedelemelosztás, a bérszintek erőszakolt nivellálása), valamint az egyoldalú gazdaságpolitika következtében a háború miatt egyébként is kimerült magyar társadalom általában elszegényedett, tömeges tulajdonvesztésre került sor. Ugyanakkor ez a proletarizációs folyamat időben elhúzódó volt, és nem bizonyult teljes körűnek. Ezzel párhuzamosan – elsősorban a politikai tőke hasznosítása és gazdasági tőkévé konvertálása révén – a különböző, társadalmi

összetételüket tekintve többnyire új elitcsoportok tagjainak életkörülményei, jövedelmi viszonyai javultak.

A hatvanas évek második felétől tömegesedő kiegészítő jövedelemszerzési tevékenységeknek (másodállás, háztáji, fusizás, feketekereskedelem) köszönhetően egyre dinamikusabbá vált a jövedelmi szintek differenciálódása, s nem elhanyagolható létszámú csoportok esetében egy sajátos, többé-kevésbé rejtőzködő jellegű újravagyonosodás ment végbe. Mindez jól nyomon követhető a fogyasztás egyes területeinek – lakás, lakberendezés, öltözködés, táplálkozás – és az ehhez kapcsolódó szokások vizsgálata révén.

A jövedelemeloszlás tagoltsága, markáns differenciáltsága, valamint a fogyasztásban való részvétel lehetőségeinek különbségei egyrészt cáfolják a korszak társadalomszerkezetével kapcsolatosan megfogalmazódó sematikus megközelítések érvényességét, másrészt felhívják a figyelmet arra, hogy bizonyos folyamatokban meglehetősen erős volt a kontinuitás. Ezen túlmenően a korszak jövedelmi és fogyasztási viszonyainak elemzése révén differenciáltabb kép bontakozik ki a korszak magyar társadalmának struktúrájától, működéséről. Az adatok alapján megalapozottan feltételezhető, hogy történeti értelemben az elmúlt évtizedekben tartósan jelen volt:

a) a rendszertelen jövedelemmel rendelkező és/vagy tartósan a létminimum alatti szinteken élő, a mindennapi létfenntartásért küzdő, fogyasztásra képtelen mélyszegények rétege,
b) az alacsony jövedelmű, létminimum környékén, nehézkesen élő szegények csoportja,
c) a napi létfenntartáson túli jövedelemmel bíró, átlag alatt fogyasztó, de felhalmozásra képtelenek széles rétege,
d) az átlagos jövedelmű és fogyasztású, megtakarításra is képesek ugyancsak nagy létszámú köre,
e) az átlag feletti jövedelemmel és fogyasztói aktivitással jellemezhető, felhalmozásra is képes jómódúak rétege,
f) a kimagasló jövedelmű, luxusfogyasztásra is képes, az átlagos szintet sokszorosan meghaladó életkörülmények között élő elit csoportja.

Ez a lehetséges csoportosítás számos ponton keresztbe metszi a hagyományos, iskolázottsági, képzettségi, foglalkozási viszonyok vagy a végzett munka jellege alapján kialakított társadalmirétegződés-felfogásokat, hiszen az egyes jövedelmi-fogyasztói kategóriákban igen gyakran a legkülönbözőbb képzettségű, iskolázottságú, foglalkozású társadalmi csoportok tagjai voltak jelen. A jövedelem, a fogyasztás és a foglalkozási viszony összefüggéseinek, illetve a társadalmi rétegződésben játszott szerepének újragondolása nyilvánvalóan további – a területi egyenlőtlenségeket is vizsgáló – kutatásokat igényel.

Az elvégzett elemzések azt igazolják, hogy – főként – a hatvanas évektől a a fogyasztás a társadalmi reprezentáció, a mástól és másoktól való megkülönböztetés és elhatárolódás, másképpen fogalmazva a „társadalmi verseny" egyik legfontosabb terévé és eszközévé vált, és a rendszerváltást követően is az maradt. A magyar háztartások többségének tárgyi kultúrája alapvető módon átalakult, s ez a folyamat is a társadalmi helyzet kifejezésének egyik területévé

vált. Az adatok, folyamatok értelmezése azt is mutatja, hogy a 20. század második felében a magyar társadalomban is kialakult egy meglehetősen felemás „megbecsüléskultúra", ami elismerte „az ügyes embert", tisztelte, ám egyúttal kétségbe is vonta az egyéni teljesítményeket, a (z újra)vagyonosodást, a gazdasági alkalmazkodókészséget és az ennek révén elért sikereket.

Meglehetősen nagy folytonosság mutatható ki a társadalmi alkalmazkodás terén: a változó politikai, gazdasági viszonyok között a különböző helyzetű társadalmi csoportok igyekeztek gyorsan kialakítani a maguk alkalmazkodási és adaptivitási stratégiáit. Mindez időnként irracionális társadalmi magatartásformák kialakulását és hosszabb-rövidebb ideig tartó térnyerését eredményezte. Az is jól látható – különösen a jövedelemszerzés terén –, hogy a gazdasági racionalitás időről időre felülkerekedett a politikai-ideológiai szándékokon és elvárásokon. A hetvenes évek végére a magyar társadalom értékrendjében központi szerephez jutott az anyagi jólét megteremtésének igénye, aminek hátterében az állt, hogy a korábbi évek anyagi-politikai korlátai fokozatosan enyhültek, a kényszerűen hosszúra nyúlt szűkösség korszaka lezárulóban volt, a tervek és a vágyak teljesülésének feltételei lassan javultak – legalábbis a többség számára. Mindez nem jelentette azt, hogy teljesen megszűnt volna az a frusztráció, ami az egyes emberek által kitűzött és az éppen fennálló rendszer korlátai között megvalósítható életcélok[614] különbségéből eredeztethető. Ebben az időszakban a mentalitásban a gazdasági racionalitáshoz kötődő magatartásformák, valamint a fogyasztáscentrikusság előtérbe kerülése jelentette a legfontosabb változást. A családi és háztartás-vezetési stratégiákban, az öltözködésben és a viselkedéskultúrában a két világháború közötti szokások újra megjelentek, ebben az értelemben a kontinuitás viszonylag erős volt. Hasonló folyamatok figyelhetők meg a rendszerváltást követő években, amikor a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva kisebb-nagyobb módosulásokkal tovább éltek az államszocialista korszakban kialakult és rögzült túlélési és jövedelemoptimalizálási stratégiák. Ugyanakkor az is látható, hogy a magyar társadalom különböző csoportjaiban mennyire erőteljes volt az életfeltételek modernizációja iránti fogékonyság és az áldozatvállalási készség, amelyek jelentős mértékben befolyásolták ezeknek az évtizedeknek a hétköznapjait, s e hétköznapokban megélt történelmét.

[614] Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László: *Az életcélok szerepe az emberek életében.* Budapest, 1980, MTA Szociológiai Kutató Intézete.

Irodalom

Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom. Budapest, 1956, BKI. /Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutató Igazgatóság Jelentések 44. sz./

Az 1970-es népszámlálás adatai. A lakóépületek és lakott lakások adatai. Budapest, 1973, KSH.

Az 1980-as népszámlálás lakásstatisztikai adatai. Budapest, 1984, KSH.

Acsay Judit: *Lakó-tér-kép. Lakberendezésről mindenkinek.* Budapest, 1989, Kossuth Kiadó.

Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének a tanulmányozásához 1949–1955. Budapest, 1957, KSH.

Almár György et al.: *A dolgozó nő otthon.* Budapest, 1963, Táncsics Kiadó.

Altorjai Szilvia – Giczi Johanna – Sik Endre: Etűdök az élet üteméről. *Századvég,* 2003, 28 (2): 3–40. o.

Altorjai Szilvia – Giczi Johanna – Sik Endre: *Az élet ritmusa.* Budapest, 2004, KSH.

Ambrus Péter: *Dzsumbuj.* Budapest, 1988, Magvető Kiadó.

Andor Györgyné: A ruházati forgalom alakulásáról. *Kereskedelmi Szemle,* 1979/11. sz. 41–43. o.

Andorka Rudolf – Falussy Béla: Az időmérleg változásai, 1963–1977. *Szociológia,* 1982/3. sz. 325–349. o.

Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): A lakosság jövedelme. In uők: *Társadalmi Riport, 1990.* Budapest, 1990, TÁRKI, 97–117. o.

András Edit: A kávédarálótól a szputnyikig. Tárgykultúra és nő az ideológia szolgálatában. *Ars Hungarica,* 37. évfolyam 2011/3. sz. 38–61. o.

Anóka Eszter: IX., Illatos út 5. In Berkovits György – Lázár István (szerk.): *Folyamatos jelen.* Budapest, 1981, Szépirodalmi Könyvkiadó, 295–296. o.

Badstübner, Evemarie (Hrsg.): *Befremdlich anders: Leben in der DDR.* Berlin, 2000, Dietz.

Bakó Ferenc: Település és népi építkezés. In Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben.* Miskolc, 1984, Herman Ottó Múzeum, 97–124. o.

Balassa Iván (szerk.): *Magyar Néprajz.* IV. *Életmód.* Budapest, 1997, Akadémiai Kiadó.

Balatoni Andrásné – Farkas Jenőné: A konzervkészítmények és a gyorsfagyasztott élelmiszerek fogyasztása. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/12. sz. 20–24. o.

Bálint József: *Társadalmi rétegződés és jövedelmek.* Budapest, 1983, Kossuth Kiadó

Balogh Balázs: *Gazdák és zsellérek – gazdálkodási stratégiák Tápon.* Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó.

Balogh Ferenc: Az életszínvonal növekedés és a ruházati forgalom. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/11. sz. 15–18. o.

Balogh Zoltán: Egy marxista öltözködésszociológia vázlata. *Medvetánc,* 1984/2–3. sz. 3–33. o.

Bárth János: *Szállások, tanyák, városok.* Kalocsa, 1996, Viski Károly Múzeum.

Barthes, Roland: *A divat mint rendszer.* Budapest, 1999, Helikon Kiadó.

Báti Anikó: Tárgyak – technológiák – szokások. Egy borsodi község táplálkozáskultúrájának változásai a 20. század második felében. In Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* Szentendre, 2000, Magyar Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 341–356. o.

Báti Anikó: *A táplálkozáskultúra változásai a XX. század második felében. Cserépfalu példája.* PhD-értekezés. Budapest, 2005. Kézirat.

Báti Anikó: *Régi és új elemek a cserépfalui konyhán.* Budapest, 2008, Magyar Néprajzi Társaság. /Néprajzi Értekezések 1./
Bátori Béláné – Vilmos Endréné – Berberich Józsefné: *Egy ipari település lakosságának fogyasztói szokásaiban bekövetkezett változások Almásfüzitő példáján 1954–1964.* Budapest, 1965, BKI.
Bauerkämper, Arndt: *Die Sozialgeschichte der DDR.* München, 2005, Oldenburg Verlag.
Becher, Ursula A. J.: *Geschichte des modernen Lebensstils.* München, 1990, Beck Verlag.
Bedecs Éva: Férfi, egyéniség, divat. *Ez a Divat,* 1985/8. sz. 28–31. o.
Belényi Gyula: A nagyipari munkásság élet- és munkakörülményei az 1950-es években. In Püski Levente – Tímár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* II. Debrecen, 2000, KLTE.
Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948–1956.* Budapest, 2000, Napvilág Kiadó.
Belényi Gyula: *Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Akadémiai doktori értekezés kézirata, Szeged, 2004.
Belényi Gyula: *Az állam szorításában.* Szeged, 2009, Belvedere – Meridionale, 367 o.
Belkereskedelmi Évkönyv 1976. Budapest, 1977, KSH.
Belkereskedelmi Évkönyv 1978. Budapest, 1979, KSH.
Benda Gyula: Az anyagi kultúra történeti vizsgálata: inventárium, kvantifikáció, osztályozás. In *Közelítések. Néprajzi, történeti antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* Debrecen, 1992, KLTE.
Bóc Imre: Hozzászólás a „Néhány gondolat az irracionális fogyasztásról" című cikkhez. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/2. sz. 41–42. o.
Bodrogi Tibor (szerk.) *Varsány – tanulmányok egy Észak-Magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó.
Bódy Zsombor: A vásárlás és a történészek. A fogyasztás története a politikatörténet, a gazdaságtörténet és a társadalom/kultúrtörténet metszéspontján a német nyelvű történetírásban. *Múltunk,* 2008/3. sz. 17–39. o.
Bódy Zsombor – Ö. Kovács József: *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
Bokor Ágnes: *Szegénység a mai Magyarországon.* Budapest, 1987, Magvető Kiadó.
Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: *Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956.* Budapest, 1988, Minerva Kiadó.
Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste.* Cambridge-Massachusetts, 1984, Harvard University Press.
Bőhm Antal – Pál László: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma.* Budapest, 1985, Kossuth Kiadó, 94–95. o.
Branczik Márta – Keller Márkus: *Korszerű lakás, 1960 – az óbudai kísérlet.* Budapest, 2011, BTM – 1956-os Intézet.
Breuss, Suzanna (Hrsg.): *Konsumieren in Österreich: 19. und 20. Jahrhundert.* Innsbruck – Wien, 2004, Studien Verlag.
Budapest közállapotai az 1945/46-os tél küszöbén. Közreadja: Kővágó József polgármester. Összeállította Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. Budapest, 1946, Budapest Művészeti és Tudományos Intézet.
Bukodi Erzsébet (szerk.): *A háztartások tartós javai (Életmód-időmérleg).* Budapest, 2000, KSH.
Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen, é. n., Csokonai Kiadó.
Csaba Gáborné: *Piac-szegmentáció a férfiruházatban.* Kézirat. Budapest, 1981. Magyar Divat Intézet Irattára.
Csákváry Margit: Milyen a mai lány? In *Lányok évkönyve 1964.* Budapest, 1963, Móra Kiadó.
Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.): *Népi Építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében.* Miskolc–Szentendre, 1989, Hermann Ottó Múzeum – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

Cseri Miklós (szerk.): *A Nyugat-Dunántúl népi építészete.* Szentendre–Szombathely, 1995. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Savaria Múzeum.
Csipes Antal: *A divatról komolyan.* Budapest, 2011, Balassi Kiadó.
Csite András – Kovách Imre – Kristóf Luca: Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországán. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 253–292. o.
Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970) – Gyári lakótelepek és lakásbelsők története a századfordulótól az ezredfordulóig.* Pomáz, 2001, Kráter Műhely Egyesület.
Csupor Tibor: *A táplálkozás paradoxonai.* Budapest, 1979, Magvető Kiadó.
Davis, Natalie Zemon: Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években. *Világtörténet,* 1984/2., 17–27. o.
Davis, Natalie Zemon: The Shapes of Social History pages 28–32 from *Storia della Storiographia,* Volume 17, Issue #1, 1990.
Dessewffy Tibor: A fogyasztás kísértete. In uő: *Kedélyes labirintus.* Budapest, 1997, Új Mandátum Könyvkiadó.
Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra. *Korall,* 10. sz. 2002. december.
Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok.* Miskolc, 2003, Hajnal István Kör – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
Dolecskó Kornélia: A lakótelepek története. *Népszabadság,* 1975. március 29. 4. o.
Douglas, Mary – Isherwood, Baron: *The world of goods. Towards an anthropology of consumption.* London – New York, 1996, Routledge.
Ehrlich Éva: *Országok versenye 1937–1986.* Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Ehrlich Éva – Révész Gábor: A magyar gazdaság a XX. században: Integrációs és dezintegrációs tendenciák. *MTA Világgazdasági Kutató Intézet Műhelytanulmányok,* 31. sz. 2001. április. 14. o.
Eiben Ottó: Iskolásgyermekeink táplálkozásáról. *Vasi Szemle,* 1961/3. sz. 17–22. o.
Az élelmiszerfogyasztás alakulása Magyarországon. Budapest, 1957, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 6./
Élelmiszermérlegek 1970–1997. Budapest, 1998, KSH.
Életszínvonal. II. *Az életszínvonal alakulásának lakossági megítélése.* Budapest, 1978, KSH,
Életszínvonal 1960–1980. Budapest, 1981, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 488. kötet/ 108. o.
Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956.* Békéscsaba, 1992, Tevan.
Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti és paraszti háztartásokban. Budapest, 1960, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények, 34. sz./
Ewing, Elizabeth: *History of 20th fashion.* 3rd edition. London, 1992, B.T. Batsford LTD.
Ez a Divat évkönyv '80. Budapest, 1980, Lapkiadó Vállalat,
F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, letűnt divatok 1867–1945.* Budapest, 1989, Gondolat Kiadó.
F. Dózsa Katalin: Magyar Divattörténet 1945–1959. I–II. *História,* 1991/4., 5–6. sz.
F. Dózsa Katalin: Budapest – Divatváros. A magyar divattervezés rövid története. In Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából.* XXVI. kötet, Budapest, 1997, Budapest Történeti Múzeum, 89–111. o.
F. Dózsa Katalin: A fürdőöltönytől a tangáig. Női-férfi divat a vízparton. *História,* 1999/5–6. sz. 38–39. o.
F. Dózsa Katalin: Jó reggelt Búbánat! (Françoise Sagan) – Állami Áruház (Barabás Tibor, Darvas Szilárd, Gádor Béla, Kerekes János). In F. Dózsa Katalin (szerk.): *Budapest és Párizs a divat tükrében 1750–2003* – kiállítás katalógusa. Budapest, 2003, Budapest Történeti Múzeum.
F. Dózsa Katalin – Hegyiné Déri Erzsébet (szerk.): *Budapest és Párizs a divat tükrében 1750–2003* – kiállítás katalógusa. Budapest, 2003, Budapest Történeti Múzeum.
Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter: Fogyasztás és életstílus. In Kolosi – Tóth – Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport 2000.* Budapest, 2000, TÁRKI, 225–259. o.

Fajt Gáspár (szerk.): *A lakosság jövedelme és fogyasztása 19701986.* Budapest, 1987, KSH.
Falusné Szikra Katalin: *A kistulajdon helyzete és jövője.* Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Falusné Szikra Katalin: A vagyonosodásról. *Közgazdasági Szemle,* 1982/11. sz. 1314–1330. o.
Falussy Béla – Harcsa István (szerk.): *Életmód-időmérleg. Időfelhasználás 1986 és 1999 őszén.* Budapest, 2000, KSH.
Falussy Béla – Vukovich György: Az idő mérlegén (1963–1993). In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996.* Budapest, 1996, Tárki.
Falussy Béla – Zoltánka Viktor: *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976–77., az 1986–87., és az 1993. évi életmód-időmérleg felvételek alapján.* I. Budapest, 1994, KSH.
Falussy Béla et al.: *A lakosság táplálkozási szokásai. Kutatási beszámoló. Az 1986-87. és az 1993. évi KSH Életmód-időmérleg-táplálkozási felvételek főbb eredményei.* Kézirat. Budapest, 1997, KSH.
Falussy Béla: *Az időfelhasználás metszetei.* Budapest, 2004, Új Mandátum Könyvkiadó.
Faragó Ilona: *Az öltözködés ábécéje.* Budapest, 1977, Minerva Családi Könyvek.
Faragó Tamás – Kövér György (szerk.): *Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény XVIII–XX. század.* Budapest, 2003, Aula Kiadó.
Fazekas Rózsa – Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *Mindennapok Szabolcs és Szatmár megyében a XIX. században.* Nyíregyháza, 2000, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár
Fejős Zoltán – Frazon Zsófia: *Műanyag/Plastic.* Budapest, 2007, Néprajzi Múzeum.
Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása.* Budapest, 2003, Néprajzi Múzeum.
Fél Edit: Újabb szempontok a viselet kutatásához. In uő.: *Régi falusi társadalmak.* Szerkesztette: Hofer Tamás. Pozsony, 2001, Kalligram Kiadó, 316– 322. o.
Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, 1997, Balassi Kiadó.
Fél Edit – Hofer Tamás: *„Mi korrekt parasztok..." Hagyományos élet Átányon.* Budapest, 2010, Korall Társadalomtörténeti Egyesület. /Korall Társadalomtörténeti monográfiák 1./
A félkész ételek iránti fogyasztói érdeklődés. Budapest, 1959, Piackutató Iroda.
Ferencziné Sedlmayer Krisztina: A legújabb kori textilgyűjtemény. In Pintér János (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei.* Budapest, 2002, Magyar Nemzeti Múzeum, 419–425. o.
Ferencziné Sedlmayer Krisztina: Nemere Éva okleveles mérnöknő gazdag ruhatára a Kádár-korszakban. In *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása.* Budapest, 2003, Néprajzi Múzeum, 69–72. o.
Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a szegénypolitika történetéből.* Budapest, 1986, Magvető Kiadó.
Ferge Zsuzsa: *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika.* Budapest, 1982, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Ferge Zsuzsa: Az állami szociálpolitika változásának iránya a rendszerváltozás óta. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *Politika és társadalom 1989–1998.* Budapest, 1999, MTA.
Flórián Mária: *Magyar parasztviseletek.* Budapest, 2001, Planétás Kiadó.
Fóti Péter: *Röpirat a lakáshelyzetről.* Budapest, 1988, Magvető Kiadó.
Fördős István – Lacza Gábor: A tartós fogyasztási cikkek forgalma a számok tükrében. *Kereskedelmi Szemle,* 1975/9. sz. 26–29. o.
Fülemile Ágnes – Stefany Judit: *A kazári női viselet változása a XIX–XX. században.* Budapest, 1989, ELTE.
Fülemile Ágnes: Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia,* 1991/1–2. sz. 50–75. o.
Füstös László – Szakolczai Árpád: Az értékek változásai Magyarországon 1978–1993. *Szociológiai Szemle,* 1994/1. sz. 57–90. o
Gaál Ibolya: *A szegényügy- és felnőtt-védelmi szociálpolitika története Szabolcs-Szatmár Megyében 1867–1989.* I–II. Nyíregyháza, 1997, SZSZBML
Gádoros Lajos: *A korszerű lakás térszükséglete és berendezése.* Budapest, 1946, Országos Építésügyi Kormánybiztosság.
Gádoros Lajos: *Családi lakóház.* Budapest, 1948, Építéstudományi Központ.
Gádoros Lajos: Lakásépítkezésünk eredményei és tanulságai. *Építészet – építés,* 1949/1–2. sz. 11–18. o.
Gádoros Lajos: *A lakás berendezése és méretezése.* Budapest, 1956, Műszaki Kiadó.
Gádoros Lajos: *A korszerű berendezés szerepe a lakás gazdaságos kialakításában.* Budapest, 1960, Tankönyvkiadó.
Galasi Péter – Gábor R. István: *A második gazdaság.* Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In uő.: *Az értelmezés hatalma.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
Gergely Katalin: A paraszti öltözködés és a divat. *Kultúra és Közösség,* 1981/5. sz. 85–92. o.
Gergely Katalin: Öltözködés, viselet. In Bárth János (szerk.): *Kecel története és néprajza.* Kecel, 1984, k. n., 793–818. o.
Gergely Katalin: Változások Varsány népviseletében. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu néprajzához.* Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 201–276. o.
Gerő Zsuzsa – Hrubos Ildikó: Az öltözködésre fordított kiadások alakulása a családok költségvetésében. I–II. rész. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/4. sz. 17–20. o.; *Kereskedelmi Szemle,* 1976/6. sz. 20-23. o.
Gervai Béla: A magánkisipar fejlődése, helyzete és szerepe Magyarországon. *Közgazdasági Szemle,* 1983/3. sz. 300–308. o.
Geszti Henrik: *Három alföldi megye tanyai családjainak elköltözési és építkezési szándéka.* Budapest, 1963. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 72./
Gratzl Ferenc – Szűcs Zoltán: Lakások, lakáskörülmények. *Statisztikai Szemle,* 1997/7–8. sz. 679–688. o.
Gundel Imre – Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei.* Budapest, 1979, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Güntner Péter: A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében. *Soproni Szemle,* 1995/3. sz. 244–260. o.
Gyáni Gábor: Polgári otthon és enteriőr Budapesten a századfordulón. In Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, 1992, MTA TTI.
Gyáni Gábor: A hétköznapok historikuma. In Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapok historikuma.* Gyula, 1997, Békés Megyei Levéltár, 11–27. o.
Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon – Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940.* Budapest, 1998, Új Mandátum Könyvkiadó.
Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában.* Budapest, 2006, Corvina Kiadó.
Gyáni Gábor: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig: Historiográfiai vázlat. *Múltunk,* 2008/3. sz. 4–16. o.
Gyarmati Gyöngyi: Nők, játékfilmek hatalom. In Vonyó József et al. (szerk.): *Az 1950-es évek Magyarországa játékfilmeken.* Pécs, 2004, Asoka Bt., 41–68. o.
Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat éveiben. In Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon.* Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 118–137. o.
Gyarmati György: A noztalgia esete a Kádár-korszakkal. *METSZETEK,* 2013/2–3. sz. 3–21. o. www.metszetek.unideb.hu.
Hajdú Endre: *A tömegétkeztetés a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején.* Budapest, 1980, BKI.
Hammer Ferenc – Dessewffy Tibor: A fogyasztás kísértete. *Replika,* 1997. június 31–46. o.
Hammer Ferenc: *...nem kellett élt vasalni a farmerbe. Mindennapi élet a szocializmusban. Tanulmányok.* Budapest, 2013, Néprajzi Múzeum. /MaDok-füzetek 8./

Hanák Péter: Bevezető. In *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, 1992, MTA Történettudományi Intézete, 5. o.
Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László: *Az életcélok szerepe az emberek életében.* Budapest, 1980, MTA Szociológiai Kutató Intézete
Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szakolczai Árpád: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között.* Budapest, 1982, MTA Szociológiai Kutató Intézete
Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák – Diagnózisok.* Budapest, 1983, Magvető Kiadó.
Hatos György – Áldor Tibor – Kleeberg János: Mezőgazdasági idénymunkások élelmezésének helyzete és a megjavítás lehetőségei. *Népegészségügy,* 1955/6. sz. 162–166. o.
Havasi Éva (szerk.): *Emlékkötet. Szemelvények a magyar háztartás-statisztika történetéből.* Budapest, 2000, KSH, 311 o.
Háztartásstatisztika – 4000 háztartás jövedelmének és kiadásának alakulása 1960 és 1965 évek között. Budapest, 1967, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények, 97. kötet./
Háztartásstatisztika 1970. Budapest, 1971, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 226. kötet/
Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1948/1–6. sz. 47–56. o.
Heldmann, Peter: *Herrschafts, Wirtschafts, Anoraks. Konsumpolitik in der DDR der Sechzigerjahre.* Göttingen, 2004.
Hoch Róbert – John Ede: A fogyasztás szerkezetének változása és a társadalmi preferenciarendszer. II. *Kereskedelmi Szemle,* 1975/5. sz. 5–9. o.
Hoffmann Istvánné: *A magyar háztartások gazdálkodási modellje.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977
Hoffmann Istvánné: *Lakáskörülmények.* Budapest, 1981, Kossuth Kiadó
Hoffmann Tamás – Molnár Mária: *Paraszti konyha – Táplálkozási kultúrák hagyományai.* Budapest, 1969, Magyar Néprajzi Múzeum
Holé Sándorné: Táplálkozásunk színvonala, fejlődési sajátosságai. *Kereskedelmi Szemle,* 1979/11. sz. 13–16. o.
Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig.* Budapest, 1996, Aula Kiadó
Horgas Béla – Levendel Júlia(szerk.): *Ez most a divat.* Budapest, 1981, Gondolat Kiadó.
Horváth Ferenc: Egy gimnázium hétköznapjai 1948–1956. *História,* 1989/4–5. sz. 24. o.
Horváth Sándor: A késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban. *Korall,* 2000/1. sz. 119–136. o
Horváth Sándor: A magyar társadalom életmódjának változásai a fordulat éveiben 1945–1949. In Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor: *Fordulat a világban és Magyarországon.* Budapest, 2000, Napvilág, 350–351. o.
Horváth Sándor: A városi lakosság életformája az ötvenes években – a mindennapok története Sztálinvárosban. PhD-értekezés kézirata. Budapest, 2002.
Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Budapest, 2004, MTA Történettudományi Intézete.
Horváth Sándor: Csudapest és a frizsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. *Múltunk,* 2008/3. sz. 60–83. o.
Horváth Sándor: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korszakban.* Budapest, 2012, Napvilág Kiadó, 266. o.
Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete.* Budapest – Pápa, 2007, HIK – Pápai Református Gyűjtemények.
Ispán Ágota Lídia: A faluvillamosítás Magyarországon 1945 után. *Múltunk,* 2012/1. sz. 123–149. o.
Izsák Lajos (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, 524. o.

Jakab Mihályné – Karácsonyi Vilma: *Háztartási tanácsadó.* Budapest, 1955, Közgazdasági Kiadó.
Jávor Kata: A gyermek és a fiatal, mint a szülői aspirációk tárgya. *Etnographia,* 1981/1. sz. 89–93. o.
Jávor Kata: Mai falusi folyamatok. A paraszti kultúra felbomlásának dinamikája. In Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* Budapest, 1999, MTA Néprajzi Kutató Intézet, 583–596. o.
Jövedelmi különbségek 1967-ben. Kutatói anyag. Budapest, 1969, KSH.
Jövedelmi viszonyok 1972. Budapest,1974, KSH.
Juhász Katalin: *Meg is mosakodjál – magyar népi tisztálkodás a XX. században.* Budapest, 2007, Timp Kiadó.
Kádár János: *Hazafiság és internacionalizmus.* Budapest, 1968, Kossuth Kiadó.
Kaesz Gyula: Magyar otthonok. *Építés-építészet,* 1949/1. sz. 60–62. o.
Kaminsky, Arnold: *Wohlstand, Schönheit, Glück. Kleine Konsumgeschichte der DDR.* München, 2001.
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Beszélő házak.* Budapest, 2000, Kossuth Kiadó.
Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000.* Pécs, 2002, Dialóg Campus Kiadó.
Kapros Márta: „Jönni, menni" viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben. I rész: In Szvircsek Ferenc (szerk.): *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve.* XVII. köt., Salgótarján, 1991, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága,: 207–245. o. II. rész: In *Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve* XIX. köt., Salgótarján, 1994, NMMI, 113–127. o. III. rész: In *Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve.* XX. köt., Salgótarján, 1995, NMMI, 117–129. o.
Kapros Márta: A gyászos öltözködés rendje egy nógrádi falu (Patak) példáján. In Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció. Tanulmányok Újváry Zoltán tiszteletére.* II. köt., Miskolc, 1992, k. n., 765–777. o.
Kapros Márta: Időszakok és ciklusok a viselet rendjében. Egy terepvizsgálat tanulságai. *Tabula,* 2001/2. sz. 221–230. o.
Kardos László: *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza.* Kiegészítette és sajtó alá rendezte: Pogány Mária. Budapest, 1997, Mentor-Szanator Kft.
Kardos László: *Az Őrség népi táplálkozása.* Budapest, 2006, Zöld Sugár Kiadó.
Karlaki Orsolya: Autó-mobil? Személygépkocsi-használat a Kádár-korszakban. *Múltunk,* 2008/3. sz. 84–97. o.
Kelemen E. – Vadon É.: *A szervezett gyermekétkeztetés aktuális táplálkozás-egészségügyi problémái Pest megyében.* Magyar Táplálkozástudományi Tanács XVI. Vándorgyűlése 1989. 125–126. o.
Kemény István: A szegénységről. In Kemény István: *Szociológiai írások.* Szeged, 1992, Replika Kör, /Replika könyvek, 1./ 79–83. o.
Kenedi János: *„Tied az ország, magadnak építed."* Párizs, 1981, Magyar Füzetek.
Kenéz Győzőné (1978a): *A falusi, illetve a családi házas építkezés összefüggése a háztartások fogyasztói adottságaival.* Budapest, 1978, Szövetkezeti Kutató Intézet, /Közlemények 134. sz./
Kenéz Győzőné (1978b) *A falusi lakókörnyezet alakulásáról.* Budapest, 1978, Szövetkezeti Kutató Intézet, /Közlemények 135. sz./
Keresztesné Pataki Mária: *A dolgozó nő háztartása.* Budapest, 1950, Athenaeum Kiadó.
Kertesi Gábor – Köllő János: A reálbérek és kereseti egyenlőtlenségek, 1986–1996. *Közgazdasági Szemle,* 1997/7–8. sz. 612–634. o.
Kienle Ernő – Kun Lajos: Négy Baranya megyei község település-egészségügyi és morbiditási viszonyainak vizsgálata. *Egészségtudomány,* 1961/3. sz. 209–221. o.
Kienle Ernő – Rodler Imre: A városi és falusi lakosság összehasonlító néptáplálkozási vizsgálata Baranya megyében. *Egészségtudomány,* 1970/15. sz. 262–270. o
Kisbán Eszter: A táplálkozás néprajzi vizsgálatának negyedszázada Magyarországon (1951–1976). In Tálasi István: *Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában.* Budapest, 1978, ELTE (Dissertationes ethnographie) 152–213 . o.

Kisbán Eszter: *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: A gulyás, pörkölt, paprikás.* Budapest, 1989, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
Kisbán Eszter: Táplálkozáskultúra. In Balassa Iván (szerk.*): Magyar Néprajz.* IV. *Életmód.* Budapest, 1997, Akadémiai Kiadó, 417–583. o.
Kisbán Eszter – Romsics Imre (szerk.) A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században. Kalocsa, 1996, Visky András Múzeum.
Kismarty-Lechner Jenő, ifj.: Városi lakástípusok. *Budapest,* 1947/57. sz. 11–15. o.
Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia.* I–II. Budapest, 1982, Membrán könyvek
Klein Edit: A lakosság jövedelmi helyzetének és fogyasztásának alakulása 1978–1988 között. *Gazdaság és Statisztika,* 1990/6. sz. 20–32. o.
Kleinschmidt, Christian: *Konsumgesellschaft.* Göttingen, 2008, Vanderhoeck & Ruprecht.
Klinger András: *Társadalomstatisztikai alapismeretek.* Budapest, 1998, KSH.
Kohut Tamás: „Erkölcsi téren ma már a szállókon rend van" – Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállása. *Korall,* 32. 2008. június, 60–77. o.
Koltai Iván: A lakossági rétegek szabad rendelkezésű jövedelme és felhasználása. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/7. sz. 23–27. o.
Kornai János: *A hiány.* Budapest, 1980, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1993, HVG Rt.
Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
Kovács Dénes: A néptáplálkozás egyes kérdései. *Népegészségügy,* 1958/10. sz. 262–267. o
Kovács Dénes: A parasztság élelmiszerfogyasztása és jövedelme. *Közgazdasági Szemle,* 1961/12. sz. 1462–1477. o.
Kovács Emese: A családi háztartásszervezés átalakulása. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 173–200. o.
Kovács Judit – Gyenes István: *Nők könyve.* Budapest, 1959, Gondolat Kiadó.
Kovács Katalin: Osztályosodás a magyar településhálózatban. *Kultúra és Közösség,* 2005/III–IV. 21–26. o.
Kovács Valéria: Azok a régi szép idők! Clara Salon: a szocialista haute couture. In F. Dózsa (2003): i. m. 119–121. o.
Kovács Zsuzsa: *A lakberendezés ábécéje.* Budapest, 1968, Magyar Nők Országos Tanácsa.
König, Wolfgang: *Kleine Geschichte der Konsumgesellschaft.* Stuttgart, 2008, Franz Steiner Verlag.
Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó
Krupa András: Születési és házassági szokások. In Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben.* Miskolc, 1984, Herman Ottó Múzeum, 257–312. o.
Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái.* Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.
Lakatos Judit – Keszthelyiné Rédei Mária – Kiss Vámosi Éva (szerk.): *A háztartások felszereltsége, vagyoni helyzetének egyes jellemzői 1996.* Budapest, 1997, KSH.
Lakatosné Liput Stefánia – Váradiné Szadai Csilla: *Piac-szegmentációs kutatások felújítása. (Női felsőruházat).* Budapest, 1988, Magyar Divat Intézet Piackutatási Stúdió. Magyar Divat Intézet Irattára.
A lakosság jövedelme és fogyasztása 1966–1967. Budapest, 1968, KSH /Statisztikai Időszaki Közlemények, 130. kötet/48–53. o.
A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1980. Budapest, 1981, KSH.
A lakosság jövedelme és fogyasztása 1970–1986. Budapest, 1987, KSH.
A lakosság konzervkereslete. Budapest, 1960, BKI.
A lakosság ruházati ellátottsága és e cikkek iránti kereslete. Budapest, 1956, Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutatási Igazgatósága.
A lakosság zöldség- és gyümölcs ellátása. Budapest, 1956, Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutatási Igazgatósága.

Lammel Annamária: Kontinuitás, átrétegződés, akkulturáció (Atkár 1920–1980). In Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták.* Budapest, 1984, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 310–345. o.
Levi, Giovanni: Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás forradalma előtt. *Korall,* 2002. december, 10. sz. 96–114. o.
Lindenberger, Thomas (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.* Wien – Köln – Weimar, 1999, Böhlau Verlag.
Losonczi Ágnes: A táplálkozás társadalmi és emberi viszonyai. In *Viselkedéskultúráról.* Budapest, 1984, Kossuth 241–262. o.
Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Budapest, 1977, Gondolat Kiadó.
Lukács Ottó: *A lakossági fogyasztás szerkezetének alakulása néhány európai tőkés országban és Magyarországon 1960 és 1980 között.* Budapest, 1986, BKI.
Magánkisipari adattár 1938–1971. Budapest, 1972, KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv, 1960. Budapest, 1961, KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv, 1970. Budapest, 1971, KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv, 1980. Budapest, 1981, KSH.
Magyarország 1989–2009 – a változások tükrében. Budapest, 2010, KSH.
Magyarország 2010. Budapest, 2011, KSH.
Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen. Budapest, 1996, KSH.
Majtényi György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története 1920–1960. *Korall,* 2000/1. sz. 101–118. o.
Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.
Majtényi György – Szatucsek Zoltán: A kiskereskedelem és a kisipar államosítása. *História,* 26. évf. 2004/1. sz. 21–25. o.
Makai István: *A bérből és fizetésből élő családok néhány élelmiszerfogyasztási szokása.* Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 53. sz./
Makai István: *Bútorok iránti ízlés a parasztság körében.* Budapest, 1963, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 73. sz./
Mányi-Szabó Istvánné – Szőkéné Boross Zsuzsanna (szerk.): *A lakosság fogyasztása 1970–1997.* Budapest, 1998, KSH.
Marczell Gyula: *A lakosság tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága és vásárlási szándékainak vizsgálata.* Budapest, 1963, Belkereskedelmi Kutató Intézet Dokumentációs Szolgálata. /Időszaki Dokumentációs Kiadványok 42. sz./
Marczell Gyula: Budapest lakosságának élet-halálharca ötszáz tanuló étrendjében. *Városi Szemle,* 1946/2. sz. 145–150. o.
Markovits Jenő: *A divat és meghatározó tényezői.* Budapest, 1965, BKI.
Mártonffy Sándor – Marczell Gyula: *Ruházati cikkekkel és lakástextíliákkal való ellátottság.* Budapest, 1965, Belkereskedelmi Kutató Intézet Dokumentációs Szolgálata.
Mátyus Aliz: „Végtelen óta folynak a percek..." Lányok a munkásszálláson. *Valóság,* 1977/8. sz. 77–87. o.
Medvedev Katalin: Divat és „bűnözés" az 50-es, 60-as és 70-es években Magyarországon. In Simonovics – Valuch: i. m. 130–148. o.
Merkel, Ina – Mühlberg, Felix (Hrsg.): *Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur in 60er Jahren.* Wien – Köln – Weimar, 1996, Böhlau Verlag.
Merkel, Ina: A fogyasztói társadalomba vezető út. *Replika,* 1997/26. sz.
Merkel, Ina: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR.* Köln – Weimar – Wien, 1999, Böhlau Verlag.
Merl, Stephan: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. Russland und die ostmitteleuropaischen Lander. In Siegrist et al.: i. m.
A mezőgazdasági termelés és a paraszti jövedelmek alakulása 1966–1967. Budapest, 1968, KSH.

A mezőgazdasági termelés és a parasztság jövedelme 1957–1960. Budapest, 1961, KSH.
Mialkovszky Mária: Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéseihez az Allt-féle hagyaték kapcsán. In Hollós Alfréd (szerk.): *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979–1980.* Budapest, 1981, 43–121. o.
Mialkovszky Mária: Egy budapesti szervezett munkás lakása a századelőn. In Hollós Alfréd (szerk.): *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1975–76.* Budapest, 1977, 54–94. o.
Mikrocenzus 1996 – A lakások és lakóik. Budapest, 1996, KSH.
Mikrocenzus 1996 – A népesség és a lakások jellemzői. Budapest, 1996, KSH.
Molnár László (szerk.): *A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával.* Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei. 71./
Molnár Lászlóné: Konzervkereslet és fogyasztási szokások a hetvenes években. *Kereskedelmi Szemle,* 1981/3. sz. 21–25. o.
Mooser, Josef: Abschied von der „Proletarität". Sozialstruktur und Lage der Arbeiterschaft in der Bundesrepublik. In Conze, Werner – Lepsius, M. Rainer (Hrsg.): *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland.* Stuttgart, 1983, Klett-Cotta, 143–186. o.
Móricz Éva – Vartusné Benkő Judit – Csaba Gáborné (szerk.): *Öltözködés – divat – ápoltság „tetőtől-talpig".* Hajdúszoboszló, 1986, Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság.
Morvay Judit: Ünnepi táplálkozás a Boldva völgyében. *Ethnographia,* 1950/3. sz. 14–19. o
Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben (4000 család háztartási feljegyzései alapján). Budapest, 1959, KSH. /Statisztikai időszaki közlemények, 22./
Nagy Péterné: Londoni divatlevél. *Ez a Divat,* 1956/4. sz. 13. o.
Németi Irén: Változó életünk és a divat. *Ez a Divat,* 1975/1. sz. 2–3. o.
Népszámlálás, 2011. 3. köt. *Országos adatok.* Budapest, 2013, KSH.
Olajos Csaba: A *Diósgyőr-vasgyári kolónia.* Miskolc, 1998, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
Orolin Zsuzsa: A lakosság rétegződése jövedelemforrások szerint. *Gazdaság és Társadalom,* 1990/4. sz. 10–19. o.
Oros Iván (szerk.): *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai.* Budapest, 1994, KSH.
Osvát Katalin: Mi a baj a divattal? *Nők Lapja,* 1962/5. sz. 18. o.
Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései. Budapest, 1957, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények, 5/1957./
Pakulski, Jan – Waters, Malcolm: *The Death of Class.* London, 1996, Sage.
Pálos István – Zafír Mihály: Az élelmiszerfogyasztás naturális mutatói. *Kereskedelmi Szemle,* 1961/3. sz. 124–128. o.
A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után. Budapest, 1964, KSH.
A parasztság keresletváltozásainak elemei és irányzata összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával. Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei, 71. sz./
Pataki Mária: *A dolgozó nő háztartása.* Budapest, 1956, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Pataki Mária: *A család ruhatára.* Budapest, 1976, Minerva.
Pataki Mária – Kelemen Zsuzsa – Molnár Anna: *Korszerű háztartás – kellemes otthon.* Budapest, 1961, Minerva.
Péterbencze Anikó: *„Kecele, kacó, zsámboki matyó" A női viselet változásai Zsámbokon (1900–1990).* Budapest, 1990, MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Életmód és tradíció, 6. kötet/
Peterdi Vera: Az Allt-család háztartási eszközei. In Hollós Alfréd (szerk.): *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979–1980.* Budapest, 1981, 151–195. o.
Peterdi Vera: Gyáripari termékek a budapesti polgári háztartások konyháiban (1880–1945). In *Néprajzi Értesítő.* (76) Budapest, 1994, Néprajzi Múzeum, 259–278. o.
Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története.* I. Budapest, 1986, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Pogány Ágnes: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. *Történelmi Szemle,* 2000/1–2. sz. 115–129. o.
Pogány Mária: Az Őrség népi táplálkozása 1987–1997. In Kardos László: *Az Őrség népi táplálkozása.* Budapest, 2006, Zöld Sugár Kiadó, 199–244. o.
Prinz, Michael (Hrsg.): *Der lange Weg in den Überfluss. Anfänge und Entwicklung der Konsumgesellschaft seit der Vormoderne.* Padeborn, 2003, Ferdinand Schöningh Verlag.
R. Nagy József: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon.* Miskolc, 2011, Miskolci Galéria.
Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet.
Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek Magyarországon".* Budapest, 2004, 1956-os Intézet.
Réczey Ferenc – Pekáry Dagmar – Gondi Ferenc: *Etikett, társas élet protokoll.* Budapest, 1961, Minerva.
Reisz László: *Gazdasági és társadalmi koncepciók a politikai propagandában 1962–1980.* Budapest, 1988, KSH, 107. o.
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
Rotschild Klára: Ez Párizs. In *Ez a Divat,* 1957. augusztus 4–5. o.
A ruházati áruforgalom a III. ötéves terv időszakában. Összeállította: Tóth Lenke – Vajnai Júlia. Budapest, 1971. június. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztály.
S. Nagy Katalin (1979a): *Eredmények a lakáskultúra-vizsgálatból 1974–1978.* Budapest, 1979, Népművelési Propaganda Iroda.
S. Nagy Katalin (1979b): *Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán 1975–1978.* Budapest, 1979, Népművelési Propaganda Iroda.
S. Nagy Katalin: *Lakberendezési szokások.* Budapest, 1987, Magvető Kiadó.
S. Nagy Katalin: Fogyasztás és lakáskultúra Magyarországon a hetvenes években. *Replika,* 1997. június, 26. sz. 47–54. o.
Sallayné Peterdi Vera: A MÁVAG kolóniái 1865–1989. In Bencze Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből.* Budapest, 1989, k. n. 209–233. o.;
Sándor Stefi: Párizsi divatbeszámoló. *Ez a Divat,* 1956. nyár, 12–13. o.
Sárkány Mihály (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Budapest, 1996, Panem Kiadó.
Schadt Mária: *„Feltörekvő dolgozó nő": nők az ötvenes években.* Pécs, 2003, Pro Pannónia.
Schmitt Péter (szerk.): MRT – MTV – MTV Rt. 1957–1997. I–II. Budapest, 1997, MTV Rt.
Schramm Ferenc: Összefüggések az úri és a népi konyha között. *Ethnographia,* 1961/3. sz. 41–47. o.
Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia.* Budapest, 2000, Replika Kör.
Siegrist, Hannes – Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen (hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert).* Frankfurt – New York, 1997, Campus Verlag.
Sík Endre: A KGST-piachely a mai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle,* XLIV. évf., 1997. április, 322–338. o.
Simmel, Georg: A divatról. In uő.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, 1973, Gondolat Kiadó.
Simon Blanka: *Házi mindentudó.* Budapest, 1946, Atheneum.
Simon Blanka: *A dolgozó nő otthon.* Budapest, 1961, Táncsics Kiadó.
Simon Blanka – Szemes Piroska: *Házi mindentudó.* Budapest, 1962, Gondolat Kiadó.
Simonovics Ildikó – Valuch Tibor (szerk.): *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban.* Budapest, 2009, Argumentum Kiadó – 1956-os Intézet – Budapest Történeti Múzeum.
Solt Ottilia: „Kész a leltár". Egy budapesti kerület alacsony jövedelmű munkáscsaládjai. *Budapesti Nevelő,* 1975/3. sz.
Solt Ottilia: A hetvenes évek budapesti szegényei. *Budapesti Nevelő,* 1977/1. sz. 19–23. o.
Soós Aladár – Walthier József – Simon Ferencné: Ormánsági termelőszövetkezetekben dolgozók táplálkozásának tanulmányozása. *Egészségtudomány,* 1970/14. sz. 74–88. o

Soós Péter: *Egy munkáslakta kerület (Budapest) Vendéglátóiparának monográfiája.* Budapest, 1961, Táncsics Kiadó.
Spéder Zsolt (szerk.): *A mindennapi élet ökonómiája.* Budapest, 1993, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Stefany Judit: Paraszti öltözködés. *História,* 1986/5–6. sz. 32–34. o.
Sz. Bányai Irén: *A gázgyári kolónia.* Debrecen, 1996, KLTE
Szabó László: A ruházati forgalom szenzibilitása. *Kereskedelmi Szemle,* 1978/1. sz. 7–10. o.
Szakács Sándor: A gulyáskommunizmustól a csődig. In Király Béla – Congdon, Lee W. (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltiprásuk és győzelmük 1956–1999.* Budapest, 2001, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat Alapítvány.
Szakács Sándor: *Gazdaságtörténet.* II. [1849–1996] 2. javított kiadás. Budapest, 2002, Számalk Kiadó.
Szakolczai Árpád – Füstös László: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban 1977–1997. In Miszlivetz Ferenc (szerk.:) *Közép-európai változások.* Budapest, 1998, MTA Szociológiai Intézet – Savaria University Press, 213–251. o.
Szalai Júlia: Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György: *Társadalmi Riport,1990.* Budapest, 1990, Tárki, 418–429. o.
Szalai Júlia: *Uraim, a jogaimért jöttem!* Budapest, 1998, Új Mandátum Könyvkiadó.
Szapu Magdolna: Az öltözet mint kulturális szimbólum. Az üzenetek kódolása és jelenkori dokumentálása. In Fejős Zoltán (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása.* Budapest, 2003, Néprajzi Múzeum, 73–81. o.
Szarvas Zsuzsa: *A tárgyak és az életmód. Összefüggés a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között.* Budapest, 1988, Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja.
Szekeres Károly – Varga Imre: Általános iskolai tanulók életmódjának összehasonlító vizsgálata Jász-Nagykun-Szolnok megyében 1988 és 1993 években. *Egészségnevelés,* 1994/4. sz. 152–157. o.
Szigethi Gyula: A főváros élelmiszerellátásáról. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/4. sz. 14–17. o.
Szigethi Gyula – Horváth Lászlóné: Gondolatok az egészséges, korszerű táplálkozásról. *Kereskedelmi Szemle,* 1979/6. sz. 1–5. o
Szikra Dorottya: A szociálpolitika másik arca. *Élet és Irodalom,* 2008. április 18.
Szilvitzky Margit: *A farmertől az ünneplőig.* Budapest, 1979, Corvina Kiadó.
Szívós Erika: Bérházvilág 1970-ben: egy belső erzsébetvárosi ház társadalma és lakásviszonyai. *Múltunk,* 2012/1. sz. 207–228. o.
Szuhay Péter: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In Orosz István – Für Lajos – Romány Pál: *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 1996, Mezőgazda Kiadó, 705–720. o.
Takács András István: Menü a gyárban. *Népszabadság,* 1985. április 6. 9. o.
Tamáska Máté: *A vidéki tér emlékezete.* Budapest, 2011, Martin Opitz Kiadó.
Társadalmi helyzetkép 1996. Budapest, 1996, KSH.
Tátrai Zsuzsanna: A lakodalmi szokások változása. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Nógrádsipek – tanulmányok egy észak-magyarországi falu folklórjáról.* Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.
Telegdi Ervin – Vezekényi Nóra: Budapesti iskolás gyermekek délelőtti étkezése. *Népegészségügy,* 1963/2. sz. 51–56. o.
Thomka Beáta (szerk.): *A történelem poétikája.* Narratívák. 4. köt. Budapest, 2000, Kijárat Kiadó.
Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig.* Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó.
Tóth Eszter Zsófia: A munkásság életmódja Magyarországon 1930–1989 között – Egy állami-díjas női brigád mikrotörténete. Budapest, 2003. PhD-értekezés kézirata.
Tóth Eszter Zsófia: *Puszi Kádár Jánosnak.* Budapest, 2007, Napvilág Kiadó.
Tóth Eszter Zsófia: *Kádár lányai. Nők a szocialista időszakban.* Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.

Tóth Gyula – Veres András (szerk.): *Írók pórázon – a Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970.* Budapest, 1992, MTA Irodalomtudományi Intézet.
Tóth István János – Ábrahám Árpád: Jövedelemszerkezet és adóteher-megoszlás. Az 1994-es személyi jövedelem-adóbevallások vizsgálata. *Közgazdasági Szemle,* 1996/4. sz. 277–302. o.
Tóth Zoltán: Egy életforma felbomlása – a szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. *Valóság,* 1976/4. sz.
Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó.
A tömegétkeztetés helyzete a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején. A Belkereskedelmi Kutató Intézet kutatási jelentése. Budapest, 1980. február. Összeállította: Hajdú Endre.
Túróczki Júlia – Kelemen Erzsébet: Mezőgazdasági lakosság körében végzett táplálkozási vizsgálat tapasztalatai. In *Irányítás és ellenőrzés az élelmezésügyi szakágazatban. III. gyakorlati tudományos ülés előadásai.* Budapest, 1979, Országos Élelmezési és Táplálkozástudományi Intézet, 171–195. o.
Umbrai Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948.* Budapest, 2008, Napvilág Kiadó.
Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma.* Budapest, 1998, Corvina Kiadó.
Uresch Zsuzsa: *A korszerű divat.* Budapest, 1978, MNOT–Kossuth Kiadó.
Utasi Ágnes: *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Rétegződés-modell vizsgálat.* V. Budapest, 1984, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
Vadas József: *A magyar bútor 100 éve.* Budapest, é. n., Fortuna.
Vági Gábor: A háztartások felszereltsége és szolgáltatásfogyasztása. *Statisztikai Szemle,* 1993/4–5. sz. 293–315. o.
Vajda Ágnes: Nagyvárosi és falusi lakásformák. *Statisztikai. Szemle,* 1986/8–9. sz. 854. o.
Valló Tamás et al.: A lakosság fogyasztása és a kiskereskedelmi forgalom kapcsolatrendszerének, fejlődésének főbb vonásai. In *A Belkereskedelmi Kutató Intézet Évkönyve 1975–1979.* Budapest, 1980, BKI.
Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért.* Debrecen, 1988, KLTE.
Valuch Tibor: Magánkisiparosok Magyarországon a második világháború utáni évtizedekben. In Angi János – Barta János (szerk.): *Tanulmányok L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Debrecen, 2000, DUP, 517–534. o.
Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
Valuch Tibor (2002a): Divatosan és jól öltözötten – A városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége Magyarországon az 1970-es és 1980-as években. *Korall,* 10. sz. 2002. december, 72–95. o.
Valuch Tibor (2002b): A lódentől a miniszoknyáig. Az öltözködés és a divat Magyarországon az 1950-es és az 1960-as években. In Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban.* Évkönyv IX. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 52–75. o.
Valuch Tibor (2002c): „Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!" A divat és a városi öltözködés változásai Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig. In Ablonczy Balázs – Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére.* Budapest, 2002, B.I.P., 430–440. o.
Valuch Tibor (2003a): Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 311–323. o.
Valuch Tibor (2003b): A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban – Évkönyv 2003.* XI. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 51–78. o.
Valuch Tibor (2003c): „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén" – A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok – tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 129–176. o.

Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet – Corvina Kiadó.
Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában.* Budapest, 2006, Corvina Kiadó.
Valuch Tibor: Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban. *Múltunk,* 2008/3. sz. 40–59. o.
Valuch Tibor: A piaci szocializmus – közelítések, értelmezések, értékelések. In Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz.* Budapest, 2008, 1956-os Intézet, 85–108. o. /Évkönyv 2008. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete./
Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest, 2001, Napvilág Kiadó. /Politikatörténeti Füzetek 18. sz./
Vári András (vál.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.
Vásárhelyi Mária: *A rendszerváltás alulnézetben.* Budapest, 1995, Pesti Szalon.
Veblen, Thorstein: *A dologtalan osztály elmélete.* Budapest, 1975, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Végh Antal: *Erdőháton, Nyíren.* Budapest, 1971, Szépirodalmi Könyvkiadó, 22–36. o.
Vélemények és tények (4000 háztartás életszínvonalának alakulása). Budapest, 1966, KSH.
Versztovsek Radmilla: A ruházati fogyasztás rétegenkénti differenciáltságának egyes jellemzői. *Kereskedelmi Szemle,* 1976/9. sz. 13–17. o.
Versztovsek Radmilla: A társadalmi és jövedelmi rétegek élelmiszer-fogyasztása a modell tükrében. *Kereskedelmi Szemle,* 1982/5. sz. 21–25. o.
Versztovsek Radmilla – Enyedi József: *A fogyasztás társadalmi osztályok, rétegek szerinti differenciálódása Magyarországon.* Budapest, 1978, BKI, 61. o
Virág Tünde: *Kirekesztve – falusi gettók az ország peremén.* Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó, 268. o.
Vitányi Iván (szerk.): *Jelentés a magyar kultúra állapotáról, 1996.* Budapest, 1997, Maecenas Kiadó.
Vörös Miklós: Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika,* 1997/26. sz. 17–30. o.
Vukovich György: A városok és a községek népessége, lakásviszonyai. *Demográfia,* 1975/2–3. sz. 271–285. o.
Zafír Mihály: *Életszínvonal és gazdasági háttere (1979–1981).* Budapest, 1982, KSH. /Életszínvonal-füzetek 3. sz./
Zafír Mihály: *Élelmiszer-fogyasztás.* Budapest, 1985, KSH. /KSH Életszínvonal-füzetek 7. sz./
Zafír Mihály (szerk.): *Életszínvonal 1988–1997.* Budapest, 1998, KSH.
Zala Júlia: A háztartás-statisztikai adatgyűjtés első eredményei. Újraközölve: *Statisztikai Szemle,* 1993/4–5. sz. 388–394. o.
Zentai Violetta: A fogyasztás kultúrája és a történelem – „méltányos érdeklődés". *Replika,* 1997/26. sz.
Zsigmondy Mária: Inotán egy panaszos levél nyomában. *Nők Lapja,* 1953. november 19. 3–4. o.
Zsolt Péter: A divat és jelentősége az elmúlt ötven év magyar társadalmában. *Elméleti Szociológia,* 1995/1. sz. 40–44. o.
Zsolt Péter: A divat történeti szociálpszichológiai vázlata. *Világosság,* 1998/11. sz. 58–79. o.
Zsolt Péter: *Divatszociológia.* Budapest, 2007, Pro Die.

Rövidítések jegyzéke

ABC	–	általános bolti cikkek
ÁFÉSZ	–	Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet
BKI	–	Belkereskedelmi Kutató Intézet
BKM	–	Belkereskedelmi Minisztérium
BSZKRT	–	Budapesti Székesfőváros Közlekedési Rt.
Elmű	–	Budapesti Elektromos Művek Rt.
ENSZ	–	Egyesült Nemzetek Szervezete
gmk	–	gazdasági munkaközösség
HIK	–	Hajnal István Kör
HNF	–	Hazafias Népfront
KB	–	Központi Bizottság
Keravill	–	Kerékpár-, Rádió- és Villamossági Kiskereskedelmi Vállalat
KGST	–	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
Kisosz	–	Kiskereskedők Országos Szervezete
KISZ	–	Kommunista Ifjúsági Szövetség
kjő.	–	közjegyző
KLTE	–	Kossuth Lajos Tudományegyetem
Közért	–	Községi Élelmiszerkereskedelmi Vállalat
KSH	–	Központi Statisztikai Hivatal
ktsz	–	kisipari termelőszövetkezet
KV	–	Központi Vezetőség
Mabi	–	Magánalkalmazottak Biztosítóintézete
MÁV	–	Magyar Államvasutak
MÁVAG	–	Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak Rt.
MDP	–	Magyar Dolgozók Pártja
MJV	–	Megyei Jogú Város
MNDSZ	–	Magyar Nők Demokratikus Szövetsége
MNL BAZML	–	Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára
MNL HBML	–	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
MNL HML	–	Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára

MNL NML	–	Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára
MNL OL	–	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL PML	–	Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
MNL SML	–	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára
MNL SzSzBML	–	Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
MNM	–	Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára
MNOT	–	Magyar Nők Országos Tanácsa
MSZMP	–	Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA	–	Magyar Tudományos Akadémia
MTA TTI	–	Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet
NIK	–	Nehézipari Központ
Ofotért	–	Optikai, Finommechanikai és Fotócikkeket Értékesítő Rt.
OLH	–	Országos Lakásépítő Hitelszövetkezet
ONCSA	–	Országos Nép- és Családvédelmi Alap
OSZK	–	Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtára
OTI	–	Országos Társadalombiztosítási Intézet
RIMA	–	Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság
SZIT	–	Szakszervezeti Ifjúmunkás és Tanoncmozgalom
SZOT	–	Szakszervezetek Országos Tanácsa
TÁRKI	–	Társadalomkutatási Intézet Zrt.
tsz/téesz	–	termelőszövetkezet
Tük.	–	titkos ügyiratkezelés
Tüzép	–	Tüzelő- és Építőanyag-kereskedelmi Vállalat
UNRRA	–	United Nations Relief and Rehabilitation Administration (ENSZ Segélyezési és Újjáépítési Hivatal)
VB	–	Végrehajtó Bizottság

Képek jegyzéke

47. o. MNM 679.1962fk – MFI-felvétel; *52. o.* MNM 99.207 – Lengyel Gábor felvétele; *58. o.* FORTEPAN/MHSZ; *80. o.* MNM 93.176 – Ács Irén felvétele; *85. o.* MNM 2773.1962fk; FORTEPAN/Erky-Nagy Tibor; *86. o.* FORTEPAN/iMRe; *89. o.* FORTEPAN/Kádas Tibor; *91. o.* MNM 78.849 – Mészáros Lajos felvétele; 95.399 MTI – GAL 830104/10 – Varga László felvétele; MNM 79.2959 – Harmath István felvétele; *92. o.* MNM 96.499 – Jelenczki István felvétele; *96. o.* 78.97 MTI – DP 640417/23 – Szilágyi Béla felvétele; *102. o.* FORTEPAN/Bakó Jenő; *104. o.* MNM 74.27, neg: 31663; *121. o.* MNM 97.13 – Inkey Tibor felvétele; *137. o.* MNM 69.2204, neg: 33249 – Escher Károly felvétele; *138. o.* FORTEPAN/id. Konok Tamás; *157. o.* 96.89 MTI – LA 710218/40 – Lajos György felvétele; *163. o.* FORTEPAN/Gábor László; *170. o.* 78.132 MTI – SOS 750430 – Soós Lajos felvétele; *171. o.* 86.316 MTI – Fényes Tamás felvétele; *172. o.* FORTEPAN/VÁTI Dokumentációs Központ; *191. o.* 69.6 MTI – Fehérváry Ferenc felvétele; *195. o.* MNM 81.695 – MTI-felvétel; *198. o.* MNM 64.2129. – Dr. Gerelyes Ede felvétele; *199. o.* MNM 78.1809 – Harmath István felvétele; *206. o.* MNM 73.145 – Gabler Csaba felvétele; *209. o.* MNM 73.142 – Gabler Csaba felvétele; *212. o.* MNM 84.335 – Varga Edit felvétele; *214. o.* MNM 1971.99 – Ács Irén felvétele; *226. o.* 773.1963fk – MFI-felvétel; *235. o.* MNM 1185.1; *241. o.* FORTEPAN/Baráth Endre; *245. o.* 69.188 MTI – Tóth József felvétele; *253. o.* MNM 93.226 – Ács Irén felvétele; *263. o.* MNM 95.146 – Reisemann János felvétele; *266. o.* FORTEPAN/Drimbe József; *269. o.* FORTEPAN/39170; *279. o.* FORTEPAN; Street Fashion Budapest Program – Takács Ákos felvétele; *281. o.* FORTEPAN; Street Fashion Budapest Program – Balla Vivienne felvétele; *291. o.* MNM 93.201 – Ács Irén felvétele; *297. o.* MNM 3185.6; *305. o.* MNM 73.123 – Gabler Csaba felvétele; *309. o.* 95.415 MTI – GAL 820310/5 – Varga László felvétele; *311. o.* 96.87 MTI – LA – Lajos György felvétele; *316. o.* FORTEPAN/Baráth Endre; *320. o.* MNM 93.464, neg: 86299 – Felvégi Andrea felvétele. *A nem említett fotók magángyűjteményből származnak.*

Borítók: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára; Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtára, FORTEPAN